BARRY STRAUSS

ZECE CEZARI

Împărații romani de la Augustus la Constantin cel Mare

POLIROM

BARRY STRAUSS

ZECE CEZARI

Împărații romani de la Augustus la Constantin cel Mare

Traducere de
Anacaona Mândrilă-Sonetto
și
Dan Bălănescu

EDITURA POLIROM
2021

Barry Strauss

Ten Caesars

Roman Emperors from Augustus to Constantine

Copyright © 2019

Originally published by Simon & Schuster, Inc.

© 2021 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-9020-6
ISBN PDF: 978-973-46-9021-3
ISBN print: 978-973-46-8139-6

Coperta: Radu Răileanu
Hărți: Paul J. Pugliese
Pe copertă: Denar de argint bătut de Augustus (63 î.Hr. – 14 d.Hr.),
întemeietorul Imperiului Roman

Contribuția traducătorilor:
Anacaona Mândrilă-Sonetto – prolog, cap. 1-3;
Dan Bălănescu – cap. 4-10, epilog.

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării

informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura eco - un supererou al lumii moderne!

Versiune digitală realizată în colaborare cu Libris.ro

BARRY STRAUSS este profesor de istorie la Cornell University. A susținut un doctorat la Yale University şi a primit premiul Clark pentru excelență didactică la Cornell. Este expert în istorie militară antică şi autor a numeroase cărți, printre care: *Athens after the Peloponnesian War: Class, Faction and Policy, 403-386 B.C.* (1987); *The Battle of Salamis: The Naval Encounter That Saved Greece – and Western Civilization* (2004); *The Trojan War: A New History* (2006); *The Spartacus War* (2009); *Masters of*

Command: Alexander, Hannibal, Caesar, and the Genius of Leadership (2012); *The Death of Caesar: The Story of History's Most Famous Assassination* (2015). Este pasionat de canotaj, a apărut în numeroase filme documentare pentru televiziune şi a colaborat la diverse publicații, cum ar fi *The Washington Post*, *Los Angeles Times*, *USA Today* ş.a. În prezent locuieşte în Ithaca (New York). La Editura Polirom, a apărut în traducere cartea sa *Mari comandanți. Alexandru, Hannibal, Cezar şi arta conducerii* (2012).

Nota redacției: din motive de uniformitate, scrierea numelor proprii latineşti păstrează forma lor originară, conform recomandărilor din Dicționarul ortografic, ortoepic şi morfologic al limbii române, ediția a II-a, 2005, inclusiv pentru nume intrate în uz sub o formă tradițională adaptată. De asemenea, ori de câte ori a fost posibil, citatele din operele autorilor greci şi latini reproduc edițiile româneşti de referință, indicându-se în note informațiile bibliografice necesare şi numele traducătorilor.

Studenților mei

Aici şi în carte, anii sunt d.Hr. dacă nu se specifică altfel.

CRONOLOGIA CELOR ZECE ÎMPĂRAȚI

ANII DE DOMNIE

Augustus 27 î.Hr. – 14 d.Hr.

Tiberius 14 – 37

Nero 54 – 68

Vespasian 69 – 79

Traian 98 – 117

Hadrian 117 – 138

Marcus Aurelius 161 – 180

Septimius Severus 193 – 211

Diocletian 284 – 305

Constantin 306 – 337

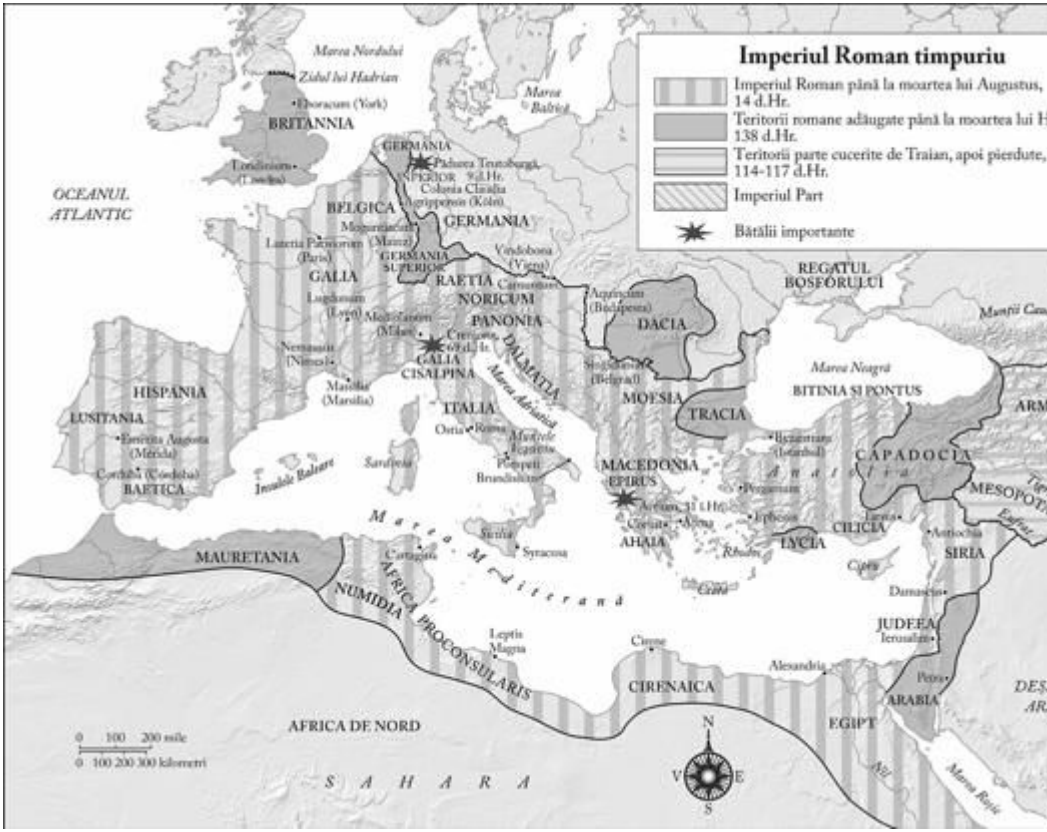
Imperiul Roman timpuriu
Imperiul Roman până la moartea lui Augustus, 14 d.Hr.
Teritorii romane adăugate până la moartea lui H 138 d.Hr.
Teritorii parte cucerite de Traian, apoi pierdute, 114-117 d.Hr.
Imperiul Part
Bătălii importante
Marea Nordului
Zidul lui Hadrian
Eboracum (York)
BRITANNIA
Marea Baltică
GERMANIA
Pădurea Teutoburgică
Colonia Claudia Ara Ubiorum (Köln)
OCEANUL ATLANTIC
BELGICA
Mogontiacum (Mainz)
Lutetia Parisiorum (Paris)
GERMANIA SUPERIOR
GALIA
RAETIA
NORICUM
PANONIA
Vindobona (Viena)
Carnuntum
Augusta Vindelicum (Augsburg)
Lugdunum (Lyon)
Mediolanum (Milan)
Aquincum (Budapesta)
DACIA
REGATUL BOSFORULUI
Munții Carpați
Nemausus (Nimes)
Arelate (Arles)
GALIA CISALPINA
DALMATIA
Marea Adriatică
Sirmium (Belgrad)
Marea Neagră
BITINIA ȘI PONTUS
HISPANIA
LUSITANIA
Emerita Augusta (Mérida)
Corduba (Cordoba)
BAETICA
Massilia (Marsilia)
ITALIA
Ostia
Roma
Insulele Baleare
Sardinia
Mormintele Scipionilor
Pompei
Brundisium
MOESIA
TRACIA
Byzantium (Istanbul)
MACEDONIA
EPIRUS
CAPADOCIA
Anatolia
MESOPOTAMIA
Actium
Corint
Atena
Pergamum
Ephesus
Tarsus
CILICIA
Antiochia
Eufrat
AHAIA
LYCIA
SIRIA
Rhodos
Creta
Cipru
Marea Mediterană
Sicilia
Syracusa
Cartagina
MAURETANIA
NUMIDIA
AFRICA PROCONSULARIS
Damasc
JUDEEA
Ierusalim
Leptis Magna
Cirene
Alexandria
CIRENAICA
Petra
ARABIA
EGIPT
AFRICA DE NORD
0 100 200 mile
0 100 200 300 kilometri
S A H A R A
N
V
E
S
Marea Roșie

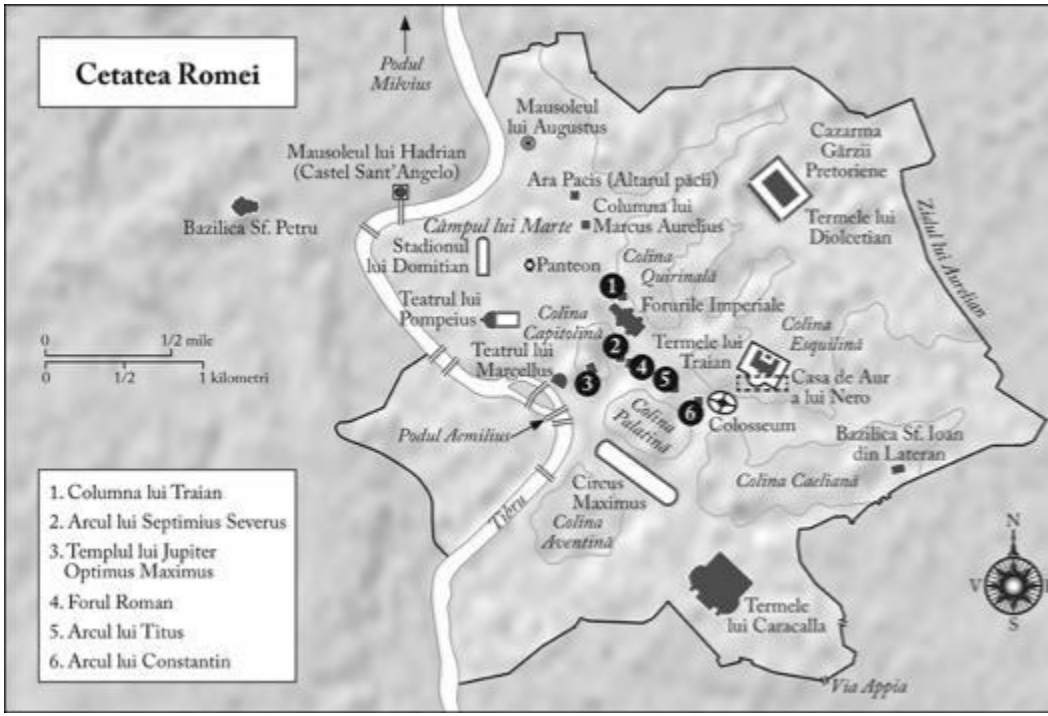
Cetatea Romei
Podul Milvius
Mausoleul lui Augustus
Mausoleul lui Hadrian (Castel Sant'Angelo)
Ara Pacis (Altarul păcii)
Cazarma Gărzii Pretoriene
Bazilica Sf. Petru
Câmpul lui Marte
Columna lui Marcus Aurelius
Termele lui Diocletian
Zidul lui Aurelian
Stadionul lui Domitian
Panteon
Colina Quirinală
Teatrul lui Pompeius
Forurile Imperiale
Colina Capitolină
Colina Esquilină
Teatrul lui Marcellus
Termele lui Traian
Casa de Aur a lui Nero
Colina Palatină
Colosseum
Podul Aemilius
Bazilica Sf. Ioan din Lateran
Circus Maximus
Colina Caeliană
Tibru
Colina Aventină
Termele lui Caracalla
Via Appia
0 1/2 mile
0 1/2 1 kilometri
N
V
S
1. Columna lui Traian
2. Arcul lui Septimius Severus
3. Templul lui Jupiter Optimus Maximus
4. Forul Roman
5. Arcul lui Titus
6. Arcul lui Constantin

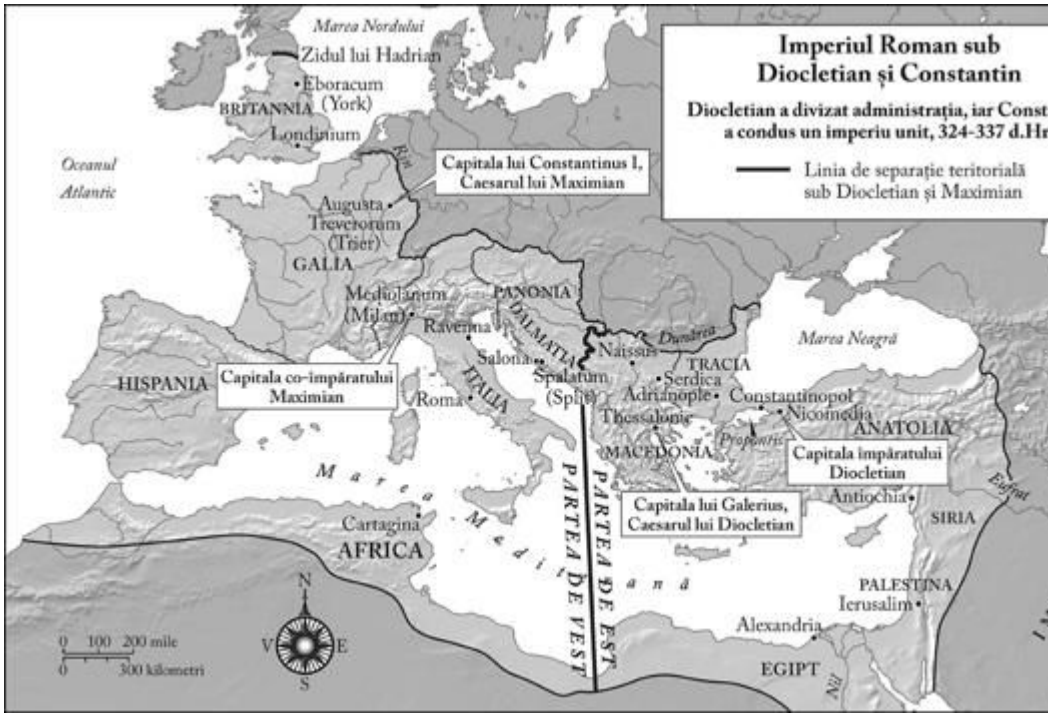
Imperiul Roman sub Diocletian și Constantin
Diocletian a divizat administrația, iar Const
a condus un imperiu unit, 324-337 d.Hr
Linia de separație teritorială sub Diocletian și Maximian
Marea Nordului
Zidul lui Hadrian
Eboracum (York)
BRITANNIA
Londinium
Oceanul Atlantic
Rin
Capitala lui Constantinus I, Caesarul lui Maximian
Augusta Treverorum (Trier)
GALIA
Mediolanum (Milan)
PANONIA
DALMAȚIA
Ravenna
Dunărea
Marea Neagră
Salona
Naissus
TRACIA
Spalatum (Split)
Serdica
Adrianople
Constantinopol
Nicomedia
HISPANIA
Capitala co-împăratului Maximian
Roma
ITALIA
Thessalonic
ANATOLIA
Propontis
MACEDONIA
Capitala împăratului Diocletian
Eufrat
Antiochia
Capitala lui Galerius, Caesarul lui Diocletian
SIRIA
Cartagina
AFRICA
PARTEA DE VEST
PARTEA DE EST
PALESTINA
Ierusalim
Alexandria
EGIPT
Nil
0 100 200 mile
0 300 kilometri
N
V
E
S

PROLOG

O NOAPTE PE COLINA PALATINĂ

Sunteți singur, noaptea, pe Colina Palatină, o colină istorică din inima Romei. Imaginați-vă acolo după ce turiştii au plecat acasă şi paznicii încuie porțile. Pe Colina Palatină domneşte liniştea chiar şi în timpul zilei, în comparație cu aglomerația de la poalele ei. Singuri în noapte şi, fiind în mod straniu stăpânii nocturni ai locului acela, ați putea deştepta, oare, fantomele imperiale?

La prima vedere, răspunsul ar putea fi negativ. Culmii de deal înfrunzite şi bătute de vânt îi lipseşte măreția coloanelor şi a arcadelor Forului Roman aflat în apropiere şi spectacolul Colosseumului, cu arcadele lui pătate de sânge. Ruinele de pe Colina Palatină dau impresia unui amestec confuz de cărămizi, beton şi denumiri anapoda. Aşa-zisul Hipodrom, spre exemplu, este în realitate o grădină adâncită în pământ, iar Casa Liviei nu i-a aparținut niciodată acestei mari doamne.

Dar priviți mai atent! Dați frâu liber imaginației şi veți înțelege de ce Colina Palatină ne-a dăruit cuvântul „palat”. Aici, pe Colina Palatină, cel dintâi împărat al Romei a înfipt stindardul puterii şi cei mai mulți dintre urmaşii lui au domnit secole la rând peste cincizeci sau şaizeci de milioane de oameni. La început a fost o incintă modestă, cuprinzând locuința cârmuitorului şi a familiei sale, precum şi un templu închinat zeului său protector. Apoi s-a transformat într-o serie de *domus*, nişte „case” tot mai

măreţe. Acestea erau proprietăţi somptuoase folosite nu doar ca locuinţe, ci şi pentru audienţele împăratului, pentru consilii, ambasade, ceremonii matinale de întâmpinare a soarelui, banchete la vreme de seară, aventuri amoroase, ritualuri religioase vechi şi noi, conspiraţii şi asasinate.

La vremea lor, toate vădeau măreţia. Pereţii erau îmbrăcaţi în marmură colorată adusă din întregul imperiu. Coloanele lor luceau în galben de Numidia, violet de Frigia, granit din Egipt, cenuşiu grecesc şi alb italian. Tavanele poleite se ridicau mult deasupra ferestrelor înalte şi a pardoselilor încălzite. O sală de banchete putea primi mii de meseni, în timp ce o alta era turnantă. Apa curgea în fântânile arteziene şi bazinele alimentate de apeductul propriu al Colinei. Unele încăperi aveau ferestre ce dădeau înspre cursele de care de luptă de pe Circus Maximus, în valea dinspre sud, alcătuind un fel de lojă privată.

Poate că un vizitator nocturn de azi al Colinei Palatine şi-ar putea imagina un dineu faimos cu împăratul, la care un oaspete a afirmat că se simte ca şi cum ar cina cu Jupiter, pe meridianul cerului[1]. Sau un banchet mai puţin agreabil, la care împăratul a cerut ca pereţii să fie vopsiţi în negru[2], iar canapelele pentru meseni să fie aşezate aidoma unor pietre funerare, făcându-i pe oaspeţii îngroziţi să se teamă pentru viaţa lor – care le-a fost totuşi cruţată. Ori am putea să ne amintim zvonul că un alt împărat a transformat palatul într-un lupanar[3] – o poveste lubrică, nu şi foarte credibilă. Am putea să ne gândim la treptele

palatului[4], pe care a fost aclamat pentru întâia oară un împărat, iar un altul şi-a anunțat abdicarea. Ori la intrarea măreață în pragul căreia soția unui proaspăt împărat şi-a anunțat hotărârea neclintită de a nu se lăsa coruptă[5], sau la poarta din dos a palatului[6] pe care un alt împărat s-a strecurat pe furiş acasă, scăpând astfel cu viață dintr-o revoltă a foamei iscată în For. Sau am putea să ne imaginăm o şedință a Senatului într-o sală din palat, urmărită de mama împăratului de după o perdea. Ori coridorul în care nişte conspiratori au ucis un tânăr tiran. Toate astea s-au petrecut aici.

De pe Colina Palatină, împărații au condus ceea ce ei numeau „lumea”, un teritoriu vast care, la apogeu, se întindea din Britannia până-n Irak. Sau, cel puțin, au încercat să o conducă. Puțini au excelat în această sarcină epuizantă. Administrația imperială avea grijă de treburile cotidiene, dar crizele s-au dovedit a fi o provocare. Puțini împărați au reuşit să se ridice la înălțimea misiunii lor. Câțiva s-au descurcat extrem de bine. Sunt cei care s-au impus deopotrivă prin ambiția, viclenia şi cruzimea lor.

S-au folosit şi de familie. Împărații romani au făcut din imperiu una dintre cele mai reuşite şi mai paradoxale afaceri de familie din istorie. Pentru a concentra toată puterea în mâini de încredere, familia imperială s-a folosi din plin de membrii ei, inclusiv de femei. Mamele, soțiile, fiicele, surorile şi amantele s-au bucurat de o putere pe care mulți ar putea-o considera surprinzătoare. Uneori însă familia era şi nefericită, căci mariajele silite, luptele interne

şi asasinatul n-au fost niciodată prea rare. Mai mult, familia însăşi avea o definiție laxă şi flexibilă. La tron au avut acces mai mulți împărați ca urmare a unor adopții decât ca moştenitori ai tatălui lor şi nu puțini au fost cei care au ajuns la putere prin război civil. Faptul că succesiunea a fost adesea contestată a reprezentat un motiv de glorie, dar şi unul de blestem pentru imperiu. A deschis calea pentru împliniri, dar şi pentru violență.

Cel care a dat tonul a fost Augustus, primul împărat. Înfiat de Iulius Caesar, cel care a pus bazele averii familiei, unchiul mamei sale şi ultimul dictator al Romei, Augustus a trebuit să poarte un război civil pentru a ieşi învingător. Mai mult, Livia, soția lui, ajunsă probabil, în final, cea mai puternică femeie din istoria Romei, a fost pentru un timp refugiată în acel război, fugind de bărbatul cu care s-a căsătorit în cele din urmă.

Paginile ce urmează spun povestea a zece dintre conducătorii romani. Au fost cei mai capabili şi mai de succes împărați ai Romei sau, în cazul lui Nero, unul dintre cei mai libertini – dar chiar şi el a fost un mare constructor. Succesul a fost diferit, după circumstanțe şi talent, dar toți cei zece împărați au vrut să-şi exercite controlul politic pe teritoriul lor, să-şi propage puterea militară în afara lui, să stăpânească un popor prosper, să dezvolte Roma şi să se bucure de o relație binevoitoare cu divinitatea sa. Şi fiecare şi-a dorit să moară în patul lui, lăsând puterea moştenitorului ales de el.

Începem cu Augustus întemeietorul, primul împărat, şi vom încheia după circa 350 de ani cu cel de-al doilea întemeietor, Constantin, care s-a convertit la creştinism şi a creat o nouă capitală la răsărit, în Constantinopol (Istanbulul de azi). Cam la jumătatea intervalului dintre cei doi a fost Hadrian, cel care s-a declarat a fi un al doilea Augustus şi a reuşit într-o mai mare măsură decât alții să aducă pacea în imperiu şi să facă accesibilă elita şi pentru cei din afara rândurilor ei. Din păcate, Hadrian a fost şi tiranic, şi criminal. Prin asta, n-a fost totuşi un original.

Toți împărații romani au recurs la forță. Rareori au ezitat să ordone asasinarea unor rivali sau disidenți. S-au bizuit pe armată, cea care a cucerit imperiul, l-a apărat şi a înăbuşit brutal revoltele. Chiar şi Marcus Aurelius, un filosof-împărat ce prefera artele păcii şi a ajuns la putere fără să posede pic de experiență militară, şi-a dedicat cea mai mare parte a domniei luptelor la granițe.

Nu mai puțin important e faptul că armata a creat şi a doborât împărați. Niciun împărat nu putea să conducă fără consimțământul soldaților. Soldații erau mai importanți chiar şi decât Senatul, acel grup de elită care a alcătuit clasa conducătoare, cel puțin în vremurile de început. Apoi, împărații au ajuns să se bizuie tot mai mult pentru administrație pe oameni care nu erau senatori, ba chiar şi pe foşti sclavi. Populația Romei era şi ea importantă pentru împărați, fiind adesea cumpărată cu hrană şi distracție subvenționate, pentru că viața n-a fost niciodată uşoară pentru săracii care alcătuiau marea majoritate. În sfârşit,

importanți erau şi zeii. Fiecare împărat făcea pace cu zeii şi nu puțini au fost cei care au introdus zei noi, fără a-i înlătura însă pe cei vechi. Constantin a fost deosebit nu prin aceea că s-a închinat unei noi divinități, ci prin faptul că a întors spatele zeilor romani ancestrali.

Însă religia e adânc înrădăcinată în cultură, iar cultura Romei avea să înregistreze mari schimbări odată cu instituirea monarhiei. Împreună, Augustus şi urmaşul său, Tiberius, au înfăptuit o sarcină herculeană. Au reorientat Imperiul Roman dinspre cucerire spre administrare. Au luat o parte din puterea nobilimii trufaşe, militariste şi belicoase, şi au început prin a o transfera unor birocrați proveniți din clase sociale mai puțin ilustre. Ambii au descentralizat capitala, Roma, ceea ce a adus Italiei doar beneficii şi, ulterior, şi provinciilor.

Urmaşii lui Augustus au adăugat imperiului două provincii noi prin forță armată, aducând însă doar nişte ajustări minore ale granițelor, comparativ cu cele două secole de dinainte, când Roma a cucerit întregul bazin mediteraneean şi nord-vestul Europei. Elitele cuceritorilor ajung întotdeauna să-şi piardă din vigoare şi să devină mai interesate de bani şi de plăceri decât de expansiune. Orice imperiu, fără excepție, sfârşeşte prin a intra în declin. Marele merit al romanilor a fost că au reuşit să mențină ceea ce au dobândit.

Dincolo de o fațadă a retoricii somptuoase şi extravagante se afla sufletul pragmatic al cetății. Aceea era adevărata Romă. Ea poate fi găsită mai puțin în frazele

ritmate ale lui Cicero sau în proza şlefuită a lui Tacitus, şi mai mult în actul lui Tiberius de a renunța la Germania, fără să privească o clipă îndărăt, ori în cel al lui Vespasian de a justifica o taxă pe toaletele publice pe motiv că „banii nu au miros”[7].

În cele din urmă, Roma şi-a pierdut rolul de capitală. Împăratul din jumătatea apuseană a condus din nordul Italiei sau din Germania – şi, în final, a apărut şi un împărat răsăritean. Dioclețian, precursorul lui Constantin, a înțeles că imperiul era prea vast, iar problemele acestuia erau prea mari pentru a fi gestionate de un singur om. Constantin, cel care a purtat singur întreaga povară, a constituit doar o excepție.

Roma a crescut dincolo de ceea ce putea să se susțină într-un mod viabil, însă acesta a fost şi unul dintre motivele succesului ei. Schimbarea era încorporată chiar în substanța sistemului, şi nu s-a produs cu uşurință, şi nici fără vărsare de sânge. Noi bărbați au urcat până la vârful ierarhiei. Cei doi împărați din capitolele de mijloc ale cărții, Traian şi Hadrian, s-au născut ambii în Hispania (Spania de azi). Două generații mai târziu, împăratul Septimius Severus a venit din Africa de Nord. Avea sânge amestecat, de african şi de italian imigrant, spre deosebire de Dioclețian şi Constantin, ambii proveniți din Balcani şi neavând pic de sânge italian. Au existat şi noi femei în plină afirmare – soția lui Severus venea din Siria, iar mama lui Constantin, din Asia Mică (Turcia de azi).

Nobilii şi nobilele de pe Colina Palatină s-au dovedit, de-a lungul timpului, a fi mai diverşi decât şi-ar fi putut imagina întemeietorul imperiului. Glasurile lor au amuțit de mult şi multe nume de-ale lor au fost uitate. În unele cazuri, statuile care-i înfățişează s-au pierdut, au fost doborâte de pe piedestale după revoluții ori anticii le-au răzuit imaginile de pe picturi sau basoreliefuri. Totuşi, putem să le invocăm spiritele din texte literare şi inscripții, din pictură şi arheologie ori din studiile ştiințifice având orice fel de subiect, de la ambarcațiuni naufragiate la ape reziduale.

Romanii trăiesc, şi nu doar în himera unei nopți petrecute pe Colina Palatină.

Augustus, detaliu al statuii de la Prima Porta (Musei Vaticani, Roma)

1
AUGUSTUS

ÎNTEMEIETORUL

Augustus e o personalitate emblematică, şi pe bună dreptate. Puține personaje istorice arată mai clar ce poate fi necesar ca să învingi în toate. A pus capăt unui secol de revoluție, a făcut să se prăbuşească Republica Romană şi a înlocuit-o cu imperiul căruia i-a fost primul împărat. Însă Augustus e totodată un mister. Rămas orfan de tată la vârsta de patru ani, la nouăsprezece ani devenise deja unul dintre cei mai importanți oameni de stat ai Romei. Cum a reuşit, oare, acest lucru – şi multe altele la fel?

Cum a învins opoziția condusă de Antonius şi Cleopatra, cel mai fascinant cuplu din istorie? Cum a ajuns băiatul firav să devină un războinic victorios şi cum s-a transformat apoi într-unul din cei mai faimoşi promotori ai păcii din istorie? Cum şi-a găsit „aghiotantul” perfect, un partener care să-i fie deopotrivă general şi administrator, fără să-i amenințe puterea lui de şef? Cum i-a reuşit una din cele mai fertile şi totodată complicate căsnicii din istorie, cu sclipitoarea, talentata şi vicleana Livia? Cum a întemeiat o dinastie care a durat un secol şi un imperiu care a rezistat multe veacuri după el?

Spre sfârşitul îndelungatei sale vieţi, Augustus a răspuns la unele din aceste întrebări. A cerut ca pe coloanele de bronz din faţa mausoleului său din Roma să fie gravată o lungă inscripţie ce conţinea următoarea afirmaţie: „După ce stinsesem războaiele civile, prin consensul tuturor stăpân peste toate treburile, am transferat conducerea statului din puterea mea în cea a Senatului şi a poporului roman. Pentru acest merit al meu, am fost numit printr-un decret al senatului *Augustus*”[1].

Aşa sună relatarea oficială. Care a fost însă povestea lui adevărată? Să începem cu un băieţel şi să-i urmărim cariera.

FIUL ATIEI

S-a născut la 23 septembrie, în anul 63 î.Hr. Îl cunoaştem drept Augustus, dar de obicei i se spune Octavian când este vorba despre primii săi treizeci şi cinci de ani de viaţă. Abia la acea vârstă şi-a luat numele Augustus.

Tatăl lui, Gaius Octavius, provenea dintr-o familie ce aspira la rangul de patricieni dintr-un orăşel aflat la sud de Roma. Octavius era bogat şi avea ambiţii politice, dar îi lipsea obârşia nobilă pe care majoritatea romanilor, bogaţi sau săraci, se aşteptau s-o aibă conducătorii lor. Prin „nobilime”, romanii înţelegeau un grup foarte restrâns[2]: urmaşii consulilor, cei doi magistraţi aleşi anual dintre magistraţii obişnuiţi ai guvernării romane. Octavius a intrat

în rândul nobilimii prin căsătoria cu nepoata lui Iulius Caesar, fiica surorii viitorului dictator. Ea le-a deschis soțului şi micului lor fiu poarta spre putere. O chema Atia[3].

Căsnicia ei a început bine, cu o mutare la Roma şi o ascensiune a soțului ei în rândul clasei politice. Gaius Octavius părea că va ajunge consul, dar a murit pe neaşteptate în anul 58 î.Hr., aflându-se în drum spre casă, după o perioadă în care ocupase cu succes funcția de guvernator de provincie. Atia a rămas văduvă, cu doi copii: Octavian şi sora lui mai mare, Octavia.

La patru ani, micul Octavian era orfan de tată. Şi, cum un necaz nu vine singur, cel puțin unul din tutorii lui i-a administrat prost moştenirea sau chiar l-a jefuit. Totuşi, băiatul nu doar că a supraviețuit, ci a prosperat de-a binelea. Avea trei atuuri: pe mama sa, familia ei şi propria lui fire energică.

Atia nu este una dintre eroinele celebrate de istorie. E drept că nici nu o cunoaştem suficient. Nu ştim cum arăta – se pare că n-a supraviețuit nicio monedă cu chipul ei sau vreo sculptură care s-o înfățişeze. *Memoriile* lui Augustus, acum pierdute, au conturat un posibil portret al ei ce supraviețuieşte în scrierile latine ulterioare, al unei mame virtuoase, de modă veche[4], care impunea o disciplină strictă şi supraveghea îndeaproape creşterea fiului său. Sursele dezvăluie o femeie iscusită, pragmatică şi diplomată, care a sprijinit neobosită cariera fiului ei.

Mamele romane trebuiau să joace rolul de susținătoare ale familiei. Soții mureau adesea înaintea lor, astfel că

mamei îi revenea sarcina de a purta de grijă copiilor. Istoria romană abundă de numeroase exemple de mame puternice, care şi-au împins fiii înainte. Literatura latină oferă exemplul zeiței Venus, care-şi conducea fiul, pe Aeneas[5], spre împlinirea misiunii sale divine de a întemeia Roma. Nu e de mirare că mulți bărbați romani îşi venerau mamele.

La scurt timp după ce a rămas văduvă, Atia s-a recăsătorit, de astă dată cu o altă personalitate publică importantă[6], un personaj lunecos care a reuşit să nu se implice nici într-o tabără, nici în cealaltă a Războiului Civil din Roma (49–45 î.Hr.) şi, chiar şi aşa, a ieşit în avantaj. Micul Octavian ar fi putut să învețe de la tatăl său vitreg destul de multe despre arta vicleniei. Însă Atia l-a încredințat bunicii, Iulia, mama Atiei, care l-a crescut pe băiat sub acoperişul ei în anii în care şi-a desăvârşit educația. Fratele bunicii, Iulius Caesar, era pe cale să cucerească Galia, un teritoriu cuprinzând astăzi Franța şi Belgia, şi să devină cel mai important bărbat din Roma. Cu siguranță că Iulia i-a scris despre băiatul cel inteligent şi ambițios aflat în grija ei, cu care familia se mândrea.

După moartea Iuliei, în jurul anului 51 î.Hr., Octavian s-a mutat în casa mamei şi a tatălui său vitreg, dar se gândea întruna la unchiul lui cel faimos. Se spune că Octavian şi-a dorit fierbinte să i se alăture lui Caesar pe front în anul 46 î.Hr.[7], însă Atia, care-şi făcea griji pentru sănătatea băiatului, nu i-a îngăduit.

În timp ce Octavian creştea, Caesar revoluționa Roma. Roma era o republică mândră şi autonomă. Poporul şi

elitele împărțeau puterea prin instituții precum adunările legislative, tribunalele, oficialitățile alese şi Senatul. Asta, în teorie. În practică, republica nu putea ține piept unui general cuceritor cum era Caesar şi zecilor de mii de soldați credincioşi lui.

Când a trecut Rubiconul şi a intrat din Galia în Italia, în anul 49 î.Hr., Caesar a provocat un război civil într-o țară care suferise deja cinci decenii de conflicte interne intermitente, ce-şi aveau originea într-o criză survenită cu alte două generații în urmă. Pe cât se pare, Roma era captivă într-un labirint de probleme de nerezolvat de natură politică, militară, socială, economică, culturală şi administrativă.

Numai un bărbat capabil de a supune atât Roma, cât şi imperiul ei putea să aducă pacea, ordinea şi stabilitatea. Caesar nu era acel bărbat. El era un cuceritor, nu şi un edificator. Dar, dacă nu Caesar, cine putea înfăptui acest deziderat?

Caesar nu avea niciun fiu legitim, deşi probabil că avea un prinț străin, născut în afara căsătoriei, pe Caesarion, fiul Cleopatrei. Aşadar, urma să-şi aleagă o altă rudă ca succesor. Avea mai mulți nepoți romani legitimi, însă Octavian s-a impus în fața tuturor celorlalți.

Înzestrat cu o ambiție arzătoare, Octavian era un politician înnăscut[8], inteligent, fermecător, comunicativ şi chipeş. Deşi nu era un soldat din născare, era tenace, iscusit şi viteaz. Avea o voință de fier. Şi o avea pe Atia, care negreşit i-l lăudase lui Caesar cu orice prilej. Se poate

chiar să-i fi istorisit povestea care circula pe atunci, cum că tatăl fiului ei n-a fost, de fapt, Gaius Octavius, ci chiar zeul Apollo[9], care, sub înfățișarea unui șarpe, a venit la ea într-un templu, a lăsat-o însărcinată și i-a întipărit pe corp un semn de neșters. Numai cei creduli ar fi înghițit o astfel de poveste, însă Caesar știa că oamenii creduli votează și, drept urmare, poate să fi rămas impresionat.

Caesar a continuat să-și promoveze nepotul. În jurul anului 51 î.Hr., la unsprezece ani, Octavian a ținut discursul funerar pentru Iulia, bunica sa, de pe piedestalul din Rostrele din For. La scurt timp după ce a împlinit paisprezece ani, a fost numit într-o funcție religioasă importantă la cererea lui Caesar. La șaptesprezece ani, Octavian a străbătut Roma cu prilejul paradelor triumfale ale lui Caesar prilejuite de cuceririle din Galia și victoriile din Războiul Civil. Era anul 46 î.Hr. și Caesar i-a acordat tânărului un onor pe care un general victorios i l-ar acorda în mod normal doar propriului său fiu.

Un tânăr proeminent ca Octavian avea numeroși prieteni, iar unul dintre ei a devenit mâna sa dreaptă pe viață: Marcus Vipsanius Agrippa. La fel ca Octavian, se trăgea dintr-o familie italiană prosperă, dar fără legături cu nobilimea romană. Agrippa avea însă geniu practic cu prisosință. Era curajos, decis și, mai presus de toate, loial. Fără doar și poate, Octavian avea darul de a face oamenii să-l urmeze. În cazul lui Agrippa, a mers la unchiul său și a obținut, spre recunoștința prietenului său, eliberarea fratelui acestuia, cu toate că luptase împotriva lui Caesar.

În anul 45 î.Hr., Octavian s-a îmbolnăvit şi Caesar, se spune, l-a vizitat pe patul de suferință înainte de a pleca din Roma[10] ca să înăbuşe o revoltă din Hispania. Octavian se confrunta cu probleme de sănătate cronice şi a suferit în decursul vieții sale mai multe accese de boală grave, pe care le-a depăşit întotdeauna până la sfârşit. În scurt timp, tânărul s-a repus pe picioare şi a plecat spre front. În mica lui suită se afla probabil Agrippa, dar nu şi Atia. Aceasta ar fi vrut să li se alăture, însă Octavian a refuzat-o.

Octavian a sosit în Hispania prea târziu pentru a mai lupta, dar a ajuns la Caesar după o călătorie primejdioasă prin ținuturi ostile, câştigând admirația unchiului său – un sentiment care a sporit în cele câteva luni petrecute de Caesar cu tânărul şi înzestratul său nepot ambițios. A fost ocazia lui Octavian de a străluci şi a folosit-o bine. Când, la scurt timp după aceea, a revenit în Italia, Caesar l-a făcut pe Octavian principalul său moştenitor şi s-a oferit să-l înfieze postum.

Alegându-l ca moştenitor pe Octavian, Caesar a văzut negreşit într-însul germenele măreției. Dar când vestea alegerii făcute de Caesar a devenit publică, unora le-a venit greu să creadă că un tânăr de şaptesprezece ani l-a putut convinge pe cel mai puternic om din lume să-l aleagă fără a se folosi de vreun tertip perfid sexual. Marcus Antonius, rivalul lui Octavian, l-a acuzat ulterior[11] că a avut o relație amoroasă cu Caesar în Hispania. Pe de o parte, era exact genul de calomnie vehiculat de politicienii romani. Pe de altă parte, Octavian era pe cât de ambițios, pe atât de

chipeş, iar zvonurile spuneau că însuşi Caesar se culcase în adolescenţă cu un bărbat plin de vigoare, mai în vârstă ca el[12]. Totuşi, atât Caesar, cât şi Augustus curtau cu asiduitate femei, aşadar povestea pare neadevărată.

Întors la Roma, Octavian s-a mutat în sfârşit în locuinţa proprie, dar a continuat să trăiască în apropiere de mama şi de tatăl lui vitreg, petrecându-şi, se presupune, cea mai mare parte a timpului cu ei. De asemenea, a continuat să studieze oratoria, filosofia şi literatura, în latină şi greacă deopotrivă – programa preferată de elita romană. Deşi războiul şi revoluţia i-au întrerupt studiile, Octavian a continuat să citească şi să exerseze zilnic rostind discursuri. La optsprezece ani se spune că a renunţat la sex vreme de un an[13], crezând că astfel îşi va păstra glasul puternic. Poate că măsura a fost şi eficientă, căci în anii de mai târziu a avut o voce dulce, aparte, diferită de tonul strident al lui Caesar.

Caesar plănuia acum un război de trei ani în răsărit, pentru a cuceri noi teritorii. I-a încredinţat lui Octavian un rol important, numindu-l, la optsprezece ani, *magister equitum*, maestru de cavalerie, adică locţiitorul său. Deşi, în anumite privinţe, era o funcţie ceremonială, ea oferea vizibilitate şi bune prilejuri de a stabili relaţii. Expediţia era programată să înceapă în martie 44 î.Hr. Prin decembrie 45 î.Hr., Octavian a părăsit Roma la ordinul lui Caesar şi, împreună cu Agrippa, a traversat Marea Adriatică până la cartierul general al armatei lui Caesar, situat pe teritoriul

Albaniei de astăzi. Acolo, Octavian a stabilit contacte neprețuite cu mai mulți comandanți de legiuni.

Însă Idele lui Marte aveau să schimbe totul. În ziua aceea, pe 15 martie 44 î.Hr., o conspirație a peste şaizeci de romani proeminenți conduşi de Marcus Brutus, Gaius Cassius Longinus şi Decimus Brutus, l-a asasinat pe Caesar la o întrunire a Senatului.

Pe neaşteptate, relația apropiată cu Caesar a făcut din Octavian o țintă. Atia se afla la Roma când testamentul lui Caesar a desemnat-o să-i organizeze funeraliile. Însă prima ei prioritate era Octavian, căruia i-a trimis neîntârziat un mesager peste Adriatica. Octavian analiza posibilitatea de a lansa o revoltă armată la cartierul general, de cealaltă parte a Adriaticii. Atia a fost cu totul împotrivă. Ştia că totul se decidea la Roma şi l-a îndemnat insistent pe Octavian să revină cât mai grabnic. A scris că „acum trebuie să fie bărbat şi să cumpănească prudent ce are de făcut şi să facă acele lucruri potrivit sorților şi ocaziilor prielnice”[14]. După ce s-a consultat cu prietenii şi sfetnicii săi, Octavian a acceptat să se întoarcă în Italia.

Ce pierdere enormă a fost pentru Octavian moartea lui Caesar! Bărbatul care preluase rolul de tată şi se străduise să-i insufle conştiința posibilei măreții la care putea accede fusese asasinat. Octavian şi-a manifestat durerea printr-un gest tradițional de doliu la romani: şi-a lăsat barbă. Însă durerea nu era singurul sentiment care-l încerca pe Octavian; simțea şi frică, furie şi dorință de răzbunare. Şi totuşi, moartea lui Caesar a însemnat nu doar o lovitură, ci

şi o oportunitate. Octavian devenise acum capul familiei şi, mai mult de atât, era moştenitorul dictatorului Romei. Doar că va trebui să lupte pentru moştenirea sa.

MĂ NUMESC CAESAR

Noiembrie 44 î.Hr.,
Forul Roman, centrul civic al Romei

Octavian a ținut un discurs pe care ulterior l-a distribuit la Roma cu mândrie[15]. A fost un moment decisiv. A întins brațul drept spre statuia lui Iulius Caesar şi şi-a exprimat încrederea deplină că va dobândi onorurile de care se bucurase tatăl său adoptiv[16]. Abia împlinise nouăsprezece ani, dar revendicase deja pe viață toată puterea şi orgoliul fostului dictator. Unii au fost trimişi la spitalul de nebuni pentru mai puțin de atât.

Se poate să fi fost megalomanie, dar, după şase luni de eforturi asidue, Octavian a înregistrat progrese. Aşa cum îl sfătuise Atia, s-a întors grabnic în Italia. A fost suficient de prudent şi de docil ca să se consulte cu Atia şi cu soțul ei, dar şi prea ambițios ca să le accepte sfatul de a acționa mai cu măsură – sau chiar să refuze moştenirea lui Caesar şi să se retragă din viața publică în care abia intrase, aşa cum se spune că i-ar fi recomandat tatăl vitreg.

Roma era înțesată de duşmani. Consulul Marcus Antonius stăpânea oraşul, iar asasinii lui Caesar se

regrupau după ce, vremelnic, făcuseră un pas înapoi. Octavian nu le putea fi de niciun folos. Şi nici Antonius. La treizeci şi nouă de ani, Antonius era în floarea vârstei. Fiu al unei familii de nobili romani, era un general strălucit, un politician viclean şi un orator excelent. Puternic şi arătos, Antonius şi-a ales ca zeu protector pe Hercule – simbol al simțului de răspundere şi al dreptății, dar totodată şi al iscusinței militare. Antonius îl privea pe Octavian cu dispreț. Ca rudă îndepărtată şi vechi tovarăş al lui Caesar, Antonius se considera urmaşul de drept al dictatorului răpus.

Însă Octavian era hotărât. Voia onoruri şi glorie şi nu-i păsa de prețul lor. Era pregătit să lupte. N-avea de gând să-l plângă pe Caesar; avea de gând să-l răzbune. Mai mult, voia să *devină* el însuşi un Caesar. A inițiat procedurile necesare pentru a pune în practică voința lui Caesar de a-l adopta. Deşi noi vom continua să-i spunem Octavian, el îşi va spune de pe acum Caesar. A luat acest nume ca şi cum s-ar fi născut cu el. Mai mult, considera numele ca fiind un talisman al puterii, purtând deja în el prestigiul secolelor trecute. Mama lui a fost prima persoană care i s-a adresat cu numele de Caesar, dar n-avea să fie şi ultima[17].

Octavian era îndrăzneț, dar nu şi impetuos; era violent, însă fără sălbăticie. După ezitările şi şovăiala inițiale şi din respect pentru poziția soțului ei, Atia şi-a schimbat gândul şi s-a decis să sprijine întru totul ambițiile lui Octavian. I-a recomandat totuşi şiretenie şi răbdare[18], iar Octavian a fost de acord cu ea. Folosea manevre strategice şi le arăta altora

doar ce voia el ca ei să vadă. Era misterios şi, ca atare, pare de înțeles de ce de-a lungul unei perioade a carierei sale şi-a pecetluit documentele cu imaginea unui sfinx[19], pe care, mai târziu, a înlocuit-o cu propriul său chip. (Ulterior, un alt împărat avea să-l numească pe Augustus „cameleon”[20].) Sursele afirmă că Octavian a primit pecetea cu sfinxul de la Atia[21], ceea ce ne duce din nou cu gândul la Apollo, presupusul tată ceresc al sfinxului mitic, animal pe care romanii îl asociau cu acea divinitate.

„Sfinxul” ştia cum să-şi atragă oamenii de partea sa, începând cu cel care era vecinul tatălui său vitreg la vila sa de la țară, de lângă Golful Napoli. Era cel mai mare om de stat în viață din Roma: Marcus Tullius Cicero. Dintre toți oamenii de stat ai lumii antice, niciunul nu a vorbit mai înflăcărat ca el. Limba îi dovedea elocvența şi persuasiunea; mâinile scriau fără încetare; inima îi bătea pentru republica în ale cărei ultime decenii şi-a desăvârşit cariera. Discursurile lui rămân şi astăzi sclipitoare, epistolele scot la iveală manevrele politice din epocă, iar scrierile lui filosofice au pus practic bazele gândirii politice latine.

Ca politician, Cicero s-a bucurat de un succes controversat. În timpul mandatului său de consul, a înăbuşit o revoltă, dar cu acest prilej a executat cinci cetățeni ai Romei fără ca ei să fi beneficiat de un proces, fapt pentru care, ulterior, a fost exilat temporar. După purtarea sa ezitantă din timpul Războiului Civil, Cicero a fost iertat de Caesar şi omagiat pentru producțiile literare, însă a descoperit că drumul spre putere i-a fost barat ferm.

După Idele lui Marte, Cicero şi-a reluat activitatea şi i-a sprijinit pe asasini. Acum, Octavian l-a convins pe Cicero că poate să-i redea libertatea pe care i-o limitase Caesar.

La prima vedere, pare o idee naivă: Cicero voia să salveze republica de un nou dictator militar precum Caesar. Octavian voia să fie el însuşi acel dictator. Să-şi fi pierdut bătrânul vigoarea? Nu. Cicero ştia că e riscant să mizeze pe Octavian, dar socotea că merită să rişte. Vedea în Antonius un bărbat mai vârstnic, cu mai multă experienţă, dar mai periculos decât tânărul Octavian, pe când Octavian nu se temea de nimeni. Astfel, Cicero şi Octavian au format o alianţă de convenienţă, iar ulterior adevărata întrebare a fost cine îl va abandona primul pe celălalt şi va ieşi învingător.

Tinereţea lui Octavian s-a dovedit a fi un avantaj. Dat fiind că nu investise nimic în vechiul sistem, n-avea niciun scrupul în a-l răsturna.

Octavian era ferm hotărât să-l înfrunte pe Antonius. Ascunzându-şi de mama sa adevăratele planuri, a plecat în sudul Italiei în încercarea de a-şi atrage de partea lui pe foştii soldaţi ai lui Iulius Caesar. A convins trei mii de veterani de-ai lui Caesar, „cei rechemaţi", să iasă din rezervă şi să-l susţină. Acea armată personală contravenea legii, însă după ani, Octavian avea să se laude cu acţiunea lui, dându-i un nou sens, acela de a fi fost o modalitate de a salva republica: „La nouăsprezece ani, am pregătit o armată din proprie iniţiativă şi pe cheltuiala proprie cu

ajutorul căreia am redat libertatea statului oprimat de tirania unei facțiuni”[22].

Cea mai consistentă parte a acelei armate era compusă din două legiuni de veterani pe care agenții lui Octavian i-au ademenit să nu i se alăture lui Antonius, oferindu-le mai mulți bani şi mai puțină disciplină. Ambele legiuni i-au dat subit lui Octavian puterea de a participa la un joc sângeros al maşinațiilor. Şi au atras atenția Senatului.

Confruntarea armată decisivă cu Antonius fiind iminentă, Senatul a trecut de partea lui Octavian şi a legiunilor sale. Declarația de loialitate față de republică a acestuia suna fals, dar tinerețea îl făcea să le pară senatorilor mai puțin periculos decât Antonius. În aprilie 43 î.Hr., cele două tabere s-au încleştat în două bătălii, în nordul Italiei. Antonius, războinic călit, l-a acuzat de laşitate pe Octavian[23], care nu avusese niciodată experiența unei lupte. Octavian nu era un războinic înnăscut, însă era înzestrat cu mult curaj. Spre exemplu, în cea de-a doua bătălie din anul 43 î.Hr., a purtat cu eroism acvila pe umăr atunci când purtătorul de acvilă al legiunii lui a fost grav rănit. În război, la fel ca şi în alte împrejurări, Octavian a vădit stăpânire de sine. Ilustrativ e faptul că, deşi se afla în tovărăşia soldaților, nu bea mai mult de trei pahare de vin la cină – probabil o cantitate de vreun sfert de litru[24].

Trupele Senatului au ieşit victorioase şi l-au silit pe Antonius să dea înapoi. Acesta a trecut Alpii şi s-a retras în Galia, însă Octavian nu l-a urmărit, aşa cum dorise Senatul. Avea destulă minte ca să nu se încreadă în

senatori. Când a auzit că Cicero spusese despre el „Tânărul se cuvine lăudat şi onorat – apoi înlăturat”[25], Octavian s-a înfuriat, dar probabil că n-a fost surprins. Antonius s-a repliat câştigând de partea lui armata Galiei. Între timp, Octavian a decis să-şi schimbe strategia şi să-l sprijine pe Antonius.

Senatul i-a fost doar un aliat temporar, util pentru că i-a conferit legitimitate, dar ostil ţelului său de a dobândi statutul lui Caesar. Antonius era un partener mai bun, lipsit fiind de ataşamentul Senatului faţă de instituţiile republicii. În plus, cu noile sale forţe militare, Antonius devenise prea puternic pentru ca Octavian să-l înfrângă. Drept urmare, a trecut de partea lui Antonius.

În vara anului 43 î.Hr., Octavian a trimis un centurion (căpitan) la Senat pentru a cere imperios să fie numit consul, cea mai înaltă funcţie din stat, la care, conform uzanţei, se putea accede abia după vârsta de patruzeci de ani. Or, lui nu-i păsa de uzanţe. Senatorii au acceptat, fără tragere de inimă, apoi şi-au încălcat cuvântul, sperând zadarnic să primească noi trupe din străinătate. Au încercat să le ia ostatice pe Atia şi Octavia, care se aflau în oraş, dar ele au fugit să se adăpostească printre fecioarele vestale. În parte pentru a le ocroti şi fiind un familist convins, Octavian a pornit în grabă spre Roma cu legiunile sale. A devenit stăpânul Romei la 19 august 43 î.Hr. Eliberate, Atia şi Octavia l-au îmbrăţişat.

Regăsirea a fost de scurtă durată. Atia a murit cândva între lunile august şi noiembrie. Soţul ei a murit, probabil,

cam tot pe atunci. Octavian a convins Senatul să-i organizeze Atiei funeralii publice, dacă „a convinge” e cuvântul potrivit pentru un om devenit consul cu ajutorul puterii militare. Funeraliile publice constituiau o cinstire rară. De fapt, din câte ştim, Atia a fost prima femeie din istoria Romei care a avut parte de aşa ceva. Un poet a compus epitaful Atiei, care suna astfel: „Aici, străine, se află cenuşa Atiei, aici mama Caesarului /Este; aşa poruncit-au mai-marii Romei, adică Senatul”[26].

Atia i-a fost indispensabilă lui Octavian ca mamă, susținătoare şi consilier politic în timpul primelor crize pe care el le-a avut de înfruntat. Chiar şi după moarte, va fi evocată în literatură. Ca simplă amintire, Atia a rămas un simbol al năzuinței către nobilime a fiului ei.

Iar în Roma, răzbunarea era o virtute nobilă: deşi se temeau de urmările ei, romanii admirau asumarea unei astfel de misiuni. După îndelungi discuții, imediat după Idele lui Marte, Senatul redactase o amnistie pentru ucigaşii lui Caesar. Acum, Octavian a făcut-o bucăți. A impus adoptarea unei legi ce a creat un tribunal special şi care i-a condamnat la moarte. Ca un bun fiu, a considerat uciderea lui Caesar ca pe o ofensă personală.

Octavian l-a invitat pe Antonius să se întoarcă în Italia şi au făcut pace. În octombrie, cei doi şi Marcus Aemilius Lepidus, un vechi aliat al lui Iulius Caesar, s-au întâlnit şi au format un triumvirat alcătuit din trei bărbați ce avea puteri dictatoriale pe timp de cinci ani, reînnoite ulterior. Împreună, dispuneau de peste patruzeci de legiuni. Şi-au

împărțit între ei partea de vest a imperiului, în vreme ce Brutus şi Cassius, care fugiseră din Roma după asasinarea lui Iulius Caesar, controlau partea din Orient. A fost o lovitură de stat.

La nici doi ani după revenirea în Italia, Octavian şi-a croit drumul prin manevre politice şi război, şi-a întrecut în viclenie concurenții şi a devenit unul dintre cei mai puternici trei bărbați ai Imperiului Roman. Şi toate acestea până la vârsta de douăzeci de ani!

Când a cucerit Roma, Iulius Caesar a adoptat o politică clementă, prin care şi-a grațiat duşmanii. Dar asasinarea lui a sugerat că clemența nu dă roade. În locul ei, triumvirii au ales proscripția – o epurare fără forme judiciare. Au selectat circa două mii de romani bogați din elită care să fie uciși şi le-au confiscat pământurile. Cei mai mulți au reuşit să fugă; probabil circa trei sute au fost executați[27]. Cicero a fost cea mai notabilă victimă. Antonius îşi voia marele duşman mort. Ulterior, Octavian va susține că a încercat să-l salveze pe Cicero, dar, dacă aşa au stat lucrurile într-adevăr, nu pare că s-a străduit prea mult.

Ca parte a noii sale alianțe cu Antonius, Octavian s-a căsătorit cu Claudia, tânăra fiică vitregă a acestuia. Mama ei, Fulvia, soția lui Antonius, era o femeie formidabilă, care-şi îngropase anterior doi soți, ambii politicieni răpuşi de morți violente.

La 1 ianuarie 42 î.Hr., Octavian şi-a dus devotamentul față de amintirea tatălui său şi mai departe şi a impus Senatului să-l declare pe Caesar zeu, ceea ce i-a permis să

se autointituleze fiul unui zeu. A fost adoptată o lege pentru edificarea unui templu şi instituirea cultului divinului Iulius Caesar. Patru ani mai târziu, în 38 î.Hr., Octavian a fost proclamat de armată imperator, adică „general biruitor”. Acum era numit „generalul biruitor Caesar, fiu de zeu”[28].

La douăzeci şi patru de ani, Octavian înfăptuise deja lucruri măreţe. Ambiţia lui era nemărginită, inteligenţa ascuţită, judecata sigură, etica muncii fără limite, iar capacitatea de persuasiune, cuceritoare. La fel ca oricare alt bărbat tânăr, avea simţăminte – mai presus de toate, furie pentru asasinarea tatălui său adoptiv –, însă a deprins la perfecţie arta de a transforma durerea în strategie. Iar strategia, cu siguranţă, era specialitatea lui. Privea întotdeauna departe în viitor. Aşa şi trebuia să procedeze ca să înfrunte grelele încercări ce-l aşteptau.

ANTONIUS ŞI CLEOPATRA

Confruntarea finală cu Brutus şi Cassius a avut loc în vecinătatea oraşului grecesc Filippi, în anul 42 î.Hr. Octavian s-a aliat cu Antonius, iar acesta din urmă a strălucit în ambele bătălii şi a adus victoria. Octavian a trebuit să înfrunte încă o dată acuzaţia de laşitate când, în prima bătălie, inamicul i-a capturat tabăra, însă el fugise deja. Ulterior, avea să afirme că a fost bolnav şi a avut o viziune care-i prevestise primejdia[29]. Probabil că aşa a fost,

căci Octavian se confrunta cu probleme de sănătate recurente. Dar şi-a revenit şi a dat ordinul sângeros ca trupul lui Brutus să fie decapitat, iar capul, trimis la Roma şi aşezat la picioarele unei statui a lui Iulius Caesar, drept răzbunare.

Filippi a reprezentat o uriaşă victorie pentru Antonius şi Octavian, cei doi putând să ia acum lumea romană sub stăpânirea lor. După ce l-a înlăturat pe Lepidus, Octavian a împărţit imperiul cu Antonius. Acesta a luat partea de răsărit şi şi-a stabilit baza la Atena, în timp ce Octavian cârmuia din Roma partea dinspre Occident.

Ca urmare, lui Octavian i-a revenit sarcina de neinvidiat de a confisca pământ de la civilii din Italia ca să-l dăruiască veteranilor. Soţia lui Antonius, Fulvia, şi Lucius, fratele acestuia, s-au aflat în fruntea atacului împotriva lui. Ea s-a prezentat în faţa soldaţilor împreună cu copiii lui Antonius şi cu mama acestuia, pentru a le păstra loialitatea. (Octavian divorţase recent de Claudia, fiica Fulviei, afirmând sub jurământ că actul marital n-a fost niciodată consumat. Fără îndoială, acest lucru a mâniat-o pe fosta lui soacră.) Octavian trebuia acum s-o înfrângă pe Fulvia; a înconjurat-o pe ea, pe Lucius şi armata lor în oraşul Perusia (Perugia de azi) din centrul Italiei. Fulvia s-a văzut insultată atunci când numele i-a fost inscripţionat pe proiectilele pentru praştie ale inamicului ei, însoţit de aluzii grosolane la părţile ei trupeşti. Le-a scris generalilor lui Antonius aflaţi în Galia, cerându-le să treacă în grabă Alpii şi să-i vină în ajutor, dar deja era prea târziu. Forţele lui

Octavian au învins. Dacă informația e adevărată şi nu doar un element de propagandă, Octavian a masacrat ulterior, de Idele lui Marte, un mare număr de conducători din rândul inamicilor pe altarul divinului Iulius. Se spune că la fiecare cerere de clemență răspundea rece: „Trebuie să mori”[30]. Dar pe Fulvia şi Lucius i-a lăsat liberi să plece.

Între timp, Antonius a reinstituit controlul roman pe teritoriile din răsărit, pe care Brutus şi Cassius le lăsaseră în dezordine. Însă Antonius e cunoscut pentru un alt fapt petrecut în timpul cât s-a aflat acolo, şi anume pentru relația lui cu Cleopatra, o relație nu doar între doi iubiți, ci şi între două săbii şi două avuții.

Cleopatra a fost cea mai puternică, mai bogată şi mai fermecătoare femeie din epocă. Ca regină a Egiptului, era suverană într-o lume de bărbați. La fel ca şi strămoşii ei din dinastia ptolemeică, veche de trei secole, era grecoaică (sau, mai exact, macedoneană), deşi stăpânea Egiptul. Era inteligentă, abilă, învățată şi seducătoare. Avea o prezență fizică impunătoare. Era scundă şi voinică. Ştia să călărească şi să vâneze. Acorda o atenție deosebită imaginii ei publice. Sculpturile greco-romane o înfățişau elegantă, iar efigiile de pe monede o zugrăveau cu trăsături regale şi chiar uşor masculine.

Cleopatra avea charismă, iar capitala Egiptului, Alexandria, era o minune arhitecturală şi un magnet cultural. Cel care o avea pe Cleopatra avea acces la legendarele bogății ale Egiptului şi la aura de mister creată de ea în dormitor. Octavian purta numele lui Caesar, însă

Antonius a avut-o pe amanta lui. În anul 41 î.Hr., Antonius şi Cleopatra au legat o relație din care au rezultat doi gemeni. În pofida acestei relații, Antonius şi-a luat o nouă soție. Fulvia murise de o boală subită. Noua lui soție era Octavia, sora lui Octavian. Şi ea rămăsese recent văduvă şi înțelegea regula jocului: rostul unui astfel de mariaj ținea de politică, nu de iubire. Totuşi, se pare că Octaviei i-a plăcut farmecul lui Antonius. Au avut împreună două fiice pe care ea le-a crescut în casa lor din Atena, alături de cei trei copii din căsniciile anterioare ale fiecăruia dintre ei. Nimeni nu pare să-şi fi pus întrebări cu privire la legătura lui Antonius cu Cleopatra.

OCTAVIAN – ÎNTRE IUBIRE ŞI RĂZBOI

Octavian avea cam douăzeci şi patru de ani când s-a confruntat cu cea mai mare criză a vieții sale de până atunci. A purtat cea mai primejdioasă campanie militară şi a întâlnit marea iubire – o femeie care l-a schimbat definitiv în bine.

Nu-şi consolidase încă puterea în Occident. Trebuia să-l învingă pe Sextus Pompeius, ultimul fiu supraviețuitor al lui Pompeius Magnus, rivalul lui Caesar. Sextus Pompeius stăpânea mările din jurul Italiei cu ajutorul unei flote având baza pe țărmurile Siciliei. Sextus era un personaj viclean şi seducător, care sprijinea republica şi le oferea azil victimelor proscripției. Deşi blocase trecerea navelor cu

cereale, lăsând Italia să flămânzească, era îndrăgit în Roma cea sătulă de epurări şi de confiscarea averilor. Octavian şi Antonius au fost siliți să încheie pace cu el şi să-i recunoască autoritatea. De asemenea, Octavian a recunoscut puterea lui Sextus căsătorindu-se cu Scribonia, mătuşa acestuia prin alianță. Era o femeie puternică şi severă – şi cu vreo zece ani mai în vârstă ca Octavian.

Şi apoi, în 39 î.Hr., Octavian a întâlnit-o pe Livia. Momentul a fost cum nu se poate mai tensionat. La douăzeci şi patru de ani, tocmai îşi răsese barba de doliu după Caesar, după ce o purtase vreme de cinci ani. Livia Drusilla, ca să-i dăm numele întreg, avea nouăsprezece ani, era de obârşie nobilă, inteligentă şi frumoasă. Octavian era chipeş şi bogat. E drept, cu trei ani urmă, Octavian o făcuse pe Livia să fugă din Italia, luând-o înaintea soldaților săi, după ce ea îi sprijinise pe Fulvia şi Lucius, duşmanii lui în războiul de la Perusia. Acum putea să se întoarcă acasă în siguranță. La fel ca Octavian, şi Livia era căsătorită. De fapt, era însărcinată – la fel şi Scribonia. Să se îndrăgostească însemna să încalce toate regulile şi, tocmai de aceea, nu a putut rezista.

Pentru Livia, la nouăsprezece ani, a cuceri inima lui Octavian însemna o lovitură la fel de mare cum fusese pentru Octavian, la şaptesprezece ani, câştigarea bunăvoinței lui Caesar. După cum aveau să arate evenimentele ulterioare, Livia era sufletul-pereche al lui Octavian, egala lui ca inteligență şi ambiție. Dar Octavian era un politician, aşa încât nu a fost doar o simplă

chestiune de căsătorie a două spirite compatibile. Livia i-a oferit o mai mare respectabilitate, pentru că obârşia ei avea cel mai albastru sânge nobil cu putinţă. La Roma, copiii ei au avut un rang social mai înalt faţă de ai Scriboniei. Înaintaşii Liviei deţinuseră cele mai înalte funcţii în Roma, iar ca oameni de stat au fost generali, oratori şi reformatori proeminenţi. Cei ai Scriboniei nu au fost niciodată la fel de importanţi. Pe de altă parte, Scribonia îl enerva pe Octavian plângându-se de adulterul lui. Totodată, utilitatea ei politică începea să scadă, căci relaţiile cu Sextus Pompeius intraseră în declin.

La 14 ianuarie 38 î.Hr., Scribonia a născut o fetiţă, pe Iulia. Octavian a divorţat de Scribonia în aceeaşi zi. Tot cam pe atunci, soţul Liviei a divorţat şi el de ea. La 17 ianuarie, Octavian şi Livia erau căsătoriţi.

Livia era însărcinată în luna a şasea când s-a căsătorit. Trei luni mai târziu, locuind deja în casa lui Octavian, a născut un băiat, pe Drusus, care s-a alăturat lui Tiberius, fratele mai mare în vârstă de trei ani. Lumea a bârfit, spunând: „Oamenilor norocoşi li se nasc copiii la trei luni”[31], afirmaţie care a dobândit statut de proverb. Aceste cuvinte s-au dovedit a fi de o mare cruzime, fiindcă Livia avea să mai conceapă cu Octavian un singur copil, născut mort. Totuşi, vor rămâne căsătoriţi timp de cincizeci şi doi de ani, chiar dacă el voia o dinastie pe care ea nu a putut să i-o ofere.

Octavian ar fi putut divorţa şi de Livia, dar divorţul era periculos. Ea putea să se recăsătorească şi să creeze un

centru rival de putere. Putea s-o ucidă, însă astfel şi-ar fi întinat reputația. Poate că Octavian a rămas căsătorit cu Livia pentru că o iubea şi o admira. Poate că ea s-a dovedit de la bun început o sursă de sfaturi înțelepte şi susținere. În anii de mai târziu, Livia s-a numărat printre cei mai iscusiți politicieni din Roma. „A iubit-o şi a stimat-o în mod deosebit şi constant toată viața", scria istoricul Suetonius[32].

Acordurile de pace cu Sextus Pompeius n-au durat. Octavian îl considera pe Sextus un rival prea agresiv pentru a coexista paşnic şi, drept urmare, a plecat iarăşi la război. A stors de vlagă economia italiană şi a riscat să-şi atragă antipatia poporului ca să construiască o enormă flotă nouă. A pornit la luptă şi în mai multe rânduri a avut noroc să scape cu viață. Dar vechiul lui tovarăş, Agrippa, i-a sărit în ajutor, ca amiral. Agrippa era un strateg iscusit, viteaz în luptă şi, mai presus de toate, un organizator excepțional. Cu Agrippa la comandă, flota lui Octavian a reuşit, în cele din urmă, să-l învingă definitiv pe Sextus pe mare, în anul 36 î.Hr. Sextus a fugit, dar la scurt timp după aceea a fost prins şi ucis.

CONFRUNTAREA CU ANTONIUS ŞI CLEOPATRA

Între timp, Antonius plănuia o invazie în Parția, imperiul rival cu cel roman situat pe teritoriul actual al Iranului şi Irakului. Voia de la Octavian soldați şi bani, dar acesta mai

era încă în plin război cu Sextus. Ca urmare, în 37 î.Hr., Antonius a apelat la Cleopatra, care i-a devenit susținătoare şi, din nou, amantă – căci n-a trecut mult şi i-a mai născut un copil. Surprinzător, dar pentru scurtă vreme, Imperiul Roman a căzut pradă unor iubiri nebune, fiind cârmuit la cele două capete ale Mediteranei de două perechi de îndrăgostiți – Antonius cu Cleopatra şi Octavian cu Livia. Şi, într-o turnură perversă, tipică pentru lumea imorală a elitei romane, Antonius era în continuare căsătorit cu Octavia, sora lui Octavian.

Printr-o coincidență şi mai perversă, cele două cupluri reprezentau două contrapartide concurente la revendicarea moştenirii lui Iulius Caesar. Octavian era fiul adoptat în mod legal de Caesar potrivit legilor Romei. Purta numele lui Caesar şi trăia la Roma. Antonius era cel mai apropiat locotenent al lui Iulius Caesar rămas în viață. O avea pe Cleopatra, fosta amantă a acestuia, şi trăia în Alexandria, oraş pe care-l cucerise Caesar. Iar Cleopatra nu era doar mama copiilor lui Antonius, ci şi a unui fiu care, probabil, era copilul din flori al lui Caesar şi devenise regele Egiptului: Ptolemeu al XV-lea, poreclit Caesarion. Roma şi Alexandria, Caesar şi Caesarion: ce tabără urmă să învingă?

Răspunsul la întrebare l-a dat războiul, nu iubirea. Între anii 36 şi 32 î.Hr situația a devenit tot mai încordată. În primul rând, invazia lui Antonius în Parția s-a soldat cu o catastrofă militară. A doua campanie l-a făcut stăpân peste Armenia, însă a fost doar un premiu de consolare. În tot

acest răstimp, Octavian controla ferm Italia şi partea occidentală a Imperiului Roman. Antonius le-a împărţit Cleopatrei şi copiilor lor unele din teritoriile răsăritene ale Romei. De asemenea, l-a recunoscut pe Caesarion ca fiu al lui Iulius Caesar, o adevărată palmă pe obrazul lui Octavian. În anul 32 î.Hr., Antonius s-a rupt definitiv de Octavian, divorțând de Octavia şi căsătorindu-se cu Cleopatra.

Însă Octavian avea superioritatea în ce priveşte propaganda, mai cu seamă după ce a confiscat de la fecioarele vestale din Roma testamentul lui Antonius. Documentul conținea dorința lui de a fi înmormântat la Alexandria, alături de Cleopatra. Octavian şi-a acuzat rivalul de trădare, susținând că Antonius intenționa să mute acolo capitala Imperiului Roman.

Să fi fost posibil cu adevărat? Orientul avea mai mulți bani, locuitori şi oraşe decât Occidentul, şi ademenea prin teritoriile stăpânite cândva de Alexandru cel Mare, care se întindeau până în India. Existaseră unele zvonuri chiar înainte de moartea lui Iulius Caesar conform cărora acesta ar fi plănuit să mute capitala de la Roma la Troia (pe teritoriul actual al Turciei).

Totuşi, numeroşi senatori eminenți nu erau convinşi. Cu toate defectele lui, Antonius făcea parte din rândurile lor, ca membru al nobilimii romane, pe când Octavian, nu. Mulți senatori au fugit la Antonius, însă ceilalți i-au declarat război. Dar era un război cu Cleopatra, nu cu Antonius. Viclean, Octavian a dat o altă interpretare

înfruntării, ca fiind un război contra unui stat străin, nu un conflict civil. „Bietul Antonius, i-a răpit virilitatea o regină străină”, ar fi spus[33].

Aşa încât, s-a declanşat un război, Grecia devenind principala scenă de luptă. Antonius avea resurse imense şi o mare experiență militară, dar Octavian era călit în lupta cu Sextus şi încurajat de sprijinul Liviei. Marina militară a lui Octavian, condusă de credinciosul şi talentatul Agrippa, a tăiat treptat căile de aprovizionare ale inamicului. Flota lui Antonius şi a Cleopatrei se afla sub o mare presiune atunci când, într-un final, a înfruntat-o pe a lui Octavian, în largul peninsulei Actium din vestul Greciei. Ziua decisivă a fost 2 septembrie 31 î.Hr., iar Actium a fost un punct de cotitură istoric. Bătălia e foarte greu de reconstituit. Se pare că Antonius şi Cleopatra au riscat cu o lovitură de maestru. Dar au dat greş şi au fugit, lăsând grosul flotei să se descurce cum poate.

Octavian – sau, de fapt, Agrippa – a repurtat o imensă victorie, căreia i-a adăugat în anul următor invadarea Egiptului, unde rezistența armată s-a năruit. Şi Antonius, şi Cleopatra s-au sinucis la Alexandria în anul 30 î.Hr.

Torța se stinsese. Lumea era mai monotonă, dar mai calmă. Apollo, protectorul lui Octavian, zeul rațiunii, îl învinsese pe Hercule, simbolul puterii, zeul lui Antonius. Octavian era acum singurul stăpân al Imperiului Roman. Şi avea să fie într-adevăr roman. Actium a menținut centrul de putere al imperiului la Roma, acolo unde va rămâne vreme de alte trei secole.

Cleopatra a fost un geniu strategic, însă şi-a croit drumul în lume prin dragoste. A sedus, pe rând, doi dintre cei mai puternici bărbați romani şi le-a născut copiii. A fost la un pas de a doborî Imperiul, dar în Octavian şi-a găsit un adversar pe potrivă.

Octavian a intrat în Alexandria. Era noul suveran, însă s-a comportat mai mult ca un şef politic decât ca un cuceritor, preferând să încheie înțelegeri cu localnicii în loc să-i asuprească.

Învingătorul a sosit în oraş într-un car având alături nu un legionar aprig, ci pe tutorele său, de obârşie din Alexandria. A intrat în cea mai frumoasă clădire publică din oraş, în Gimnaziu, un veritabil simbol al culturii greceşti. Acolo a urcat pe un podium şi a vorbit poporului – nu în latină, ci în greacă. A afirmat că-l va cruța din trei motive: memoria lui Alexandru cel Mare, dimensiunile şi frumusețea oraşului şi ca o favoare făcută profesorului său[34]. Această combinație de atitudine regală, de cultură şi favoritism era tipică pentru Octavian. Indulgența arătată unui oraş cu circa jumătate de milion de locuitori a fost o simplă consecință! Firește, Octavian a cruțat oraşul, dar nu şi pe regele acestuia. Caesarion a fost executat. Tutorele lui Octavian i-a explicat astfel decizia: „Prea mulți cezari nu sunt un lucru bun”[35].

Octavian a avut şi el o replică celebră. După ce a văzut trupul mumificat al lui Alexandru cel Mare, i-a refuzat pe localnicii plini de zel care voiau să-i arate mumiile ptolemeilor. „Am venit să văd un rege, nu nişte morți”, a

spus Octavian[36]. Şi această atitudine îl caracteriza – ironia muşcătoare şi simțul propriei măreții.

Egiptul devenise provincie romană, iar Octavian, faraonul ei. Prestigiul oraşului lui Alexandru, Caesar şi Cleopatra îi aparținea acum lui şi numai lui. Prin forța armelor şi prin puterea lui de convingere, Octavian dovedise că este fiul lui Caesar.

Mai urma o execuție. La ordinul lui Octavian, un oarecare Cassius din Parma[37], ultimul supraviețuitor dintre asasinii lui Iulius Caesar, a fost executat la Atena. Fiul lui Caesar şi-a dus astfel răzbunarea până la capăt. Doar că întreaga lume romană plătise prețul ei.

MĂ NUMESC AUGUSTUS

După ce-i învinsese pe Antonius şi Cleopatra, Octavian avea în față o altă mare provocare: să stabilizeze sistemul politic al Romei după un secol de război şi revoluții. Şi trebuia s-o facă într-o manieră care să-i permită să rămână la conducere, fără a se expune pumnalelor care îl doborâseră pe Caesar. A început cu un nume sau, mai bine zis, un titlu.

„Augustus” a fost un titlu unic şi inventat cu acel prilej[38], deşi evoca totuşi anumite tradiții romane. La 16 ianuarie 27 î.Hr., Senatul roman a votat ca începând de la acea dată Octavian să fie numit Augustus sau, mai protocolar, Caesar Augustus.

Cu trei zile mai devreme, pe 13 ianuarie, Augustus anunțase că se retrage de la putere, dar toată lumea știa că e o decizie formală. Avea doar treizeci și cinci de ani și era capabil să mai conducă încă mulți ani. Dar punerea atentă în scenă sugerează calea pe care Augustus, cum îi vom spune de acum înainte, a întrerupt ciclul războaielor și al violențelor.

În scurt timp, Augustus avea să fie pretutindeni. Nu puteai să traversezi strada, să mergi la un dineu, să intri într-un templu sau să mânuiești o monedă fără să-i auzi numele ori să-i vezi chipul, pe cel al frumoasei lui soții și pe ale adorabililor săi copii. Fusese un om: acum Augustus devenise un brand.

Augustus și-a folosit imaginea pentru a promova stabilitatea. Pe monedele emise în anii 27 și 26 î.Hr., de exemplu, apare o imagine familiară a chipului său, dar cu noul lui nume, Augustus, pe lângă cel de Caesar[39]. Monedele scot în evidență simboluri de pace și belșug, cum ar fi cununile de laur, spicele de grâu și cornuri ale abundenței. Îi evocă pe zeii Apollo și Jupiter. Îl elogiază pe Augustus pentru că le-a salvat cetățenilor viața.

La fel ca Augustus, femeile din familia lui erau și ele omniprezente. Imaginile lor apăreau ca statui, pe basoreliefuri, pietre prețioase sculptate și, mai rar, pe monede. Le erau dedicate clădiri. Erau celebrate prin rugăciuni și sacrificii și li se sărbătorea ziua de naștere.

Augustus nutrea credința că Roma trebuie să-și recâștige liniștea, nu doar politic, ci și în plan personal.

Decadența personală a elitei îl deranja – fiind el însuşi un fost băiat pătimaş, ştia despre ce vorbeşte[40]. Îl frământa, totodată, scăderea natalității în Roma şi prețul plătit prin reducerea numărului de locuitori datorată anilor de război civil

Astfel că Augustus a promulgat o serie de legi ambițioase care să stimuleze natalitatea şi să-i sancționeze pe cei fără copii sau necăsătoriți, limitându-le dreptul la moştenire. Practic, romanii plăteau o amendă pentru celibat. Plăteau amendă şi pentru adulter, căci Augustus a transformat sexul cu o femeie căsătorită (în afară de propria soție a unui bărbat), cu o văduvă sau cu o femeie necăsătorită într-o infracțiune publică. Anterior, asemenea chestiuni erau rezolvate în familie. De remarcat că, dacă un bărbat căsătorit avea o relație extraconjugală cu o sclavă, libertă (fostă sclavă eliberată) sau cu o prostituată, faptul nu constituia o infracțiune. Augustus a fost serios în aceste privință şi a avut grijă ca legile să fie eficace, dar a avut şi o puternică opoziție, căci claselor superioare ale Romei le plăcea să se distreze. În cele din urmă, asemenea restricții au avut un efect de bumerang, căci aveau să se întoarcă împotriva lui.

PACEA AUGUSTINĂ

Războaiele civile romane urmau un tipar consacrat: mai întâi vărsarea de sânge, apoi se ajungea la un acord. Dar să

câştigi un război era mai uşor decât să faci pace, dat fiind că puțini generali se pricepeau să facă pace la fel de bine cum ştiau să lupte în război. Augustus a fost o excepție. Ucigaşul cu sânge rece a evoluat şi a câştigat în experiență. A pus capăt unui secol de război civil şi a pus bazele a două sute de ani de pace şi prosperitate – celebra *pax romana*. În timpul păcii augustine a înflorit comerțul. Cea mai ieftină cale de a transporta bunuri era cea marină. Grație victoriilor lui Agrippa, Roma stăpânea mările, iar pirateria practic dispăruse. Roma reprezenta o piață uriaşă pentru importurile de cereale, dar comerțul includea şi numeroase alte produse. Stabilitatea şi siguranța asigurate de legile romane încurajau împrumuturile de bani, în vreme ce reducerea efectivului armatei a făcut să scadă presiunea asupra fiscalității. Pe scurt, erau create toate condițiile pentru vremuri mai bune.

Augustus şi-a atins şi țelul ambițios pe care şi-l fixase la nouăsprezece ani. Avea toată puterea şi toată faima lui Iulius Caesar. Dar a fost nevoie de cincisprezece ani pentru a le obține şi de un preț mare plătit cu sânge şi averi. A învățat însă pe parcurs ceva: cum să construiască o pace durabilă şi stabilă, lucru pe care Caesar nu reuşise să-l facă. Într-adevăr, Iulius Caesar n-a avut egal pe câmpul de luptă, dar în ce priveşte politica, fiul şi-a întrecut tatăl cu mult.

Cum de a reuşit? Ce anume, în afară de titlul cel nou, îi poate explica succesul?

A avut o domnie lungă. După ce şi-a înfrânt rivalii la Actium, în 31 î.Hr., la aproape treizeci şi doi de ani, a cârmuit imperiul vreme de alte patru decenii şi jumătate, murind în anul 14 d.Hr., la şaptezeci şi şase de ani. Nimeni n-a mai condus Imperiul Roman un timp mai îndelungat ca el. Augustus a avut avantajul de a fi învățat de la predecesorii săi, dar şi înțelepciunea de a evita să repete greşelile lor. Pe durata lungii sale domnii a încercat diverse forme de guvernare şi a făcut numeroase schimbări şi ajustări. A fost cât se poate de flexibil.

A fost extrem de bogat. A moştenit averea lui Caesar şi a dobândit noi bogății prin cuceririle sale. Agricultura şi resursele minerale făceau din Egipt unul dintre cele mai bogate locuri de pe pământ, iar Augustus l-a controlat ca pe o posesiune personală.

Şi-a ales sfetnicii cu înțelepciune. Nimeni n-a făcut mai multe pentru a transforma în realitate viziunea lui Augustus decât vechiul său prieten Agrippa. Atât în țară, cât şi în afara ei, Agrippa identifica şi rezolva problemele, gestiona, construia şi, la nevoie, folosea şi forța. A negociat cu senatori şi regi şi a inițiat programe majore de infrastructură la Roma şi în provincii. Agrippa nu era lipsit de ambiție proprie, dar punea întotdeauna pe primul plan loialitatea față de Augustus. Poetul Horațiu l-a numit „o vulpe vicleană ce vrea să se asemene cu leul”[41], aluzie atât la şiretenia, cât şi la arivismul lui social. Însuşi Augustus l-a elogiat în cele din urmă pe Agrippa ca bărbat ale cărui virtuți le recunoştea lumea toată[42].

Augustus a fost un machiavelic înaintea lui Niccolò Machiavelli. Florentinul îi sfătuia pe uzurpatori să pună în aplicare neîntârziat, la începutul domniei lor, toate măsurile nemiloase pe care le credeau necesare, apoi să cârmuiască într-un mod care să calmeze poporul şi să-l înavuțească, spre a-l câştiga de partea lor[43]. Invers – a începe cu blândețe şi a deveni ulterior mai crud – ar fi fatal.

Augustus nu a început cu blândețe[44]. Între anii 43 şi 30 î.Hr., a luptat, a mințit, a înşelat şi a călcat legile în picioare. Se estimează că a omorât peste o sută de senatori[45]. Apoi, după ce şi-a înfrânt toți duşmanii din imperiu, s-a devotat păcii între granițele proprii şi expansiunii militare limitate pe seama duşmanilor de peste hotare – niciodată romani. Totuşi, oricât de blând a devenit, Augustus n-a uitat nicio clipă că domnia lui depinde de soldați. Le-a mulțumit dăruind mai multor sute de mii de veterani pământ, bani sau de-amândouă, instalându-i în colonii, atât în Italia, cât şi în străinătate[46].

Această politică a fost foarte costisitoare şi, la început, Augustus a plătit-o din prăzile de război. Apoi, după anul 6 d.Hr., a aplicat taxe cetățenilor bogați. A fost mereu vigilent să nu aibă comandanți trădători – potențiali noi Caesari. A redus efectivul armatei de la peste şaizeci de legiuni la douăzeci şi opt, rezultând în total o armată cu circa trei sute de mii de soldați, inclusiv infanteria uşoară şi cavaleria. Măsura a dus la reducerea fiscalității, dar, totodată, a limitat capacitatea imperiului de a-şi lărgi

granițele. Nu e de mirare că Augustus a negociat pacea cu Parția, în loc să reia războiul.

Însă nu a pus cu totul capăt expansiunii – nici pe departe. Romanii aşteptau de la conducătorii lor să cucerească noi teritorii, demonstrând astfel că sunt în grațiile zeilor. Augustus şi-a îndeplinit acea responsabilitate cu curaj. Cum scria Vergiliu, poetul lui preferat, Roma avea datoria de a dobândi „un imperiu fără sfârşit" (*imperium sine fine*)[47]. Aşadar, pe lângă anexarea Egiptului, Augustus a cucerit teritorii noi în Hispania, în nordul Balcanilor şi în Germania. Bogățiile obținute de pe urma cuceririlor au contribuit la finanțarea unor noi proiecte la Roma.

Deşi n-a fost niciodată un comandant înnăscut, Augustus a luptat în campanii oricând a putut. În anii de mai târziu a lăsat altora, de preferință membrilor de încredere ai familiei, rolul de generali. Poate că atunci şi-a luat şi obiceiul de a-şi preveni în scris generalii: „Grăbeşte-te încet"[48].

Voia să înainteze spre răsărit şi să cucerească Germania până la fluviul Elba. A avut mult de suferit în anul 9 d.Hr., când Publius Quinctilius Varus a pierdut trei legiuni – aproximativ cincisprezece mii de soldați – în Pădurea Teutoburgică din Germania. A fost o catastrofă care a redus numărul legiunilor de la douăzeci şi opt la douăzeci şi cinci timp de o generație. Mai important, pe termen lung Roma a pierdut controlul asupra celei mai mari părți a Germaniei. „Quinctilius Varus, dă-mi înapoi legiunile!"[49], se spune că ar fi strigat la aflarea veştii şi nu doar atunci, ci, ocazional,

şi-n lunile următoare. Şi-a lăsat din nou barbă în semn de doliu, de astă dată doar câteva luni.

RESTAURARE SAU REÎNNOIREA REPUBLICII?

Augustus a învățat de la Iulius Caesar că puterea se naşte dintr-o lamă de sabie. Totuşi, dacă nu are susținerea unui braț viguros şi a unei inimi vrednice, puterea va dispărea într-o străfulgerare de pumnal. Şi acest lucru Augustus l-a învățat tot de la Caesar.

Prin încercări succesive, Augustus a găsit o cale de a adapta procedurile constituționale romane tradiționale la noile împrejurări. Nu contează că, procedând astfel, le-a schimbat cu totul semnificația. A fost o soluție pragmatică la problema conducătorului unic şi a fost cât se poate de romană. La fel ca mai toți ceilalți, romanii reacționau uneori haotic la crize, dar, în cele din urmă, îşi dovedeau capacitatea lor de a se schimba. Augustus a întruchipat aptitudinea de adaptare specifică poporului său.

A cerut Senatului să-i confere puterile unui tribun – adică puterea de a propune legi şi de a exercita dreptul de veto. Cei zece tribuni ai poporului reprezentau interesele majorității. Deşi au continuat să existe, tribunii au cedat, în fapt, influența lor lui Augustus şi succesorilor săi. A mai cerut, de asemenea, puterea militară supremă atât în Roma, cât şi în provincii. Senatul a acceptat, neavând

probabil încotro, dar punând astfel domnia lui Augustus pe baze legale.

Totuşi, poziția lui Augustus în Roma nu s-a bazat niciodată doar pe puterile sale juridice. Ea ținea şi de autoritatea lui – ceea ce romanii numeau *auctoritas*, cuvânt care înseamnă nu doar autoritate, ci şi prestigiu, respect şi capacitatea de a inspira veneraţie[50].

Augustus avea un fin simț al puterii, un simț tipic roman. Înțelegea că un regim de succes nu doar reprimă opoziția, ci o şi cooptează. Drept urmare, le-a acordat senatorilor un oarecare grad de influență şi cinstire.

Chiar şi aşa, Augustus nu intenționa nicidecum ca Senatul să redevină ceea ce fusese anterior. Era, după cum s-a exprimat istoricul roman Tacitus, un organ de guvernare mult slăbit, iar republica devenise o simplă iluzie[51]. Noul Senat nu mai controla politica externă, finanțele sau războiul. În timpul republicii, senatorii guvernaseră provinciile şi au continuat să o facă, dar, în general, doar provinciile de o mai mică importanță. Augustus a păstrat pentru sine provinciile-cheie aflate la granițe, unde erau concentrate principalele forțe armate, precum şi Egiptul. Acolo, autoritățile locale erau nu senatori, ci *equites*, cavaleri romani. Cavalerii alcătuiau un grup de bărbați extrem de bogați din întregul imperiu, fiind aproape egalii senatorilor în ce priveşte avuția şi mult mai numeroşi ca ei. Augustus şi succesorii lui s-au folosit tot mai mult de cavaleri ca ofițeri în armată şi administratori, spre marea nemulțumire a senatorilor. Intimidați de

amintirea celor căzuți în războaiele civile sau exilați în epurări, senatorii susțineau cu toții că-l sprijină pe împărat, însă mulți aveau, în sinea lor, nostalgia vremurilor apuse.

Augustus n-a comis niciodată greşeala de a confunda Imperiul Roman cu cetatea Romei. El însuşi se afla doar cu un picior în vechea aristocrație romană – fapt pe care oponenții săi nu-l lăsau nicio clipă să-l uite – şi, într-un anumit sens, considera că principalul său electorat este elita Italiei, şi nu familiile importante din Roma. Privea întotdeauna mult mai departe. După ce a revenit din războiul civil din anul 28 î.Hr., a petrecut un alt deceniu în afara granițelor Italiei, într-o serie de călătorii prin tot imperiul având scop militar şi politic[52], petrecând astfel mai mult timp peste hotare decât oricare alt împărat până la Hadrian, care a domnit între anii 117–138 d.Hr.

La fel ca Iulius Caesar înaintea lui, Augustus a mutat puterea de la Roma atribuind-o provinciilor. A pus bazele a ceea ce a devenit, sub cârmuirea succesorilor săi, o clasă conducătoare internațională. Pentru romani, era un lucru nou, dar nouă, astăzi, ne este familiar. Îi spunem globalizare.

De la un capăt al imperiului la celălalt, din Britannia şi până în Irak, oamenii aveau o cultură comună – aici, termenul „oameni" desemnând o minusculă elită privilegiată, bogată şi educată. Toți aveau o educație similară, valori comune şi ambiții asemănătoare. Purtau aceleaşi haine, citau din aceiaşi clasici ai literaturii, etalau

acelaşi talent retoric, se lăudau cu aceleaşi maniere la masă şi îşi propuneau cariere similare. La fel ca „elitele de la Davos” de astăzi, aparțineau unui club global rarefiat. În ziua de azi, un director-executiv de la o firmă din Silicon Valley, din California, are adesea mai multe în comun cu un altul de la o firmă din Bombay decât cu un cultivator de usturoi din vecinătatea oraşului Gilroy. La fel şi în Antichitate, un latifundiar roman din Galia avea mai multe în comun cu omologul său din Siria, decât cu țăranul care trăia în vecinătatea lui.

Marii perdanți au fost locuitorii Romei, atât vechea nobilime, care a trebuit să renunțe la monopolul asupra puterii politice, cât şi plebea, oamenii de rând, cei care au pierdut dreptul de a participa la alegeri. Politica, aşa cum fusese ea în vremea republicii – dezordonată, pătimaşă, parohială, țâfnoasă, câteodată violentă, dar întotdeauna liberă –, nu mai exista. I-au luat locul ordinea, globalizarea şi controlul – pe scurt, împăratul şi colaboratorii săi. În tot acest răstimp, societatea imperială s-a clivat într-un minuscul grup diriguitor şi marea masă a oamenilor de rând.

Teoretic, Roma rămânea în continuare o republică. Augustus era doar un funcționar public care se bucura de puteri sporite la cererea SPQR – *Senatus Populusque Romanus*, Senatul şi poporul roman. Practic, Augustus era monarh, dar întemeietorul Imperiului Roman nu şi-a luat niciodată titlul de rege, cu atât mai puțin cel de împărat, cel puțin nu în Roma. Era prea prudent pentru a o face. Şi-

a luat în schimb diverse alte titluri, dintre care cele mai importante erau Caesar, Augustus, *imperator* şi *princeps*, adică „primul cetățean”.

Cuvântul „împărat” vine din latinescul *imperator*, care însemna „general victorios”. Augustus ştia că spiritul libertății republicane – impulsul care-l ucisese pe Iulius Caesar – continua să supravieţuiască. Drept urmare, după ce a obținut puterea supremă, a mascat-o. În Răsăritul vorbitor de greacă, Augustus era numit adesea rege, nu şi la Roma însă.

Augustus locuia într-o reşedință de pe Colina Palatină din Roma. Succesorii săi vor construi acolo palate splendide, însă el a dus un trai relativ modest – dar numai relativ, căci proprietățile sale includeau edificii măreţe, chiar şi un templu al lui Apollo. Anterior un cartier pentru familii înstărite, Colina Palatină devenea tot mai evident un domeniu imperial. Ajunsese o zonă dedicată exclusiv împăratului şi curtenilor săi. Totuşi, când cobora de pe Colina Palatină în For pentru a participa la şedinţele Senatului, Augustus avea grijă să-l salute pe fiecare senator pe nume, fără să-i amintească cineva vreun nume[53], şi nu le cerea să se ridice în picioare în prezența lui. Nici nu le permitea oamenilor să-i spună *dominus*[54] – a durat trei sute de ani până când unul dintre succesorii săi avea să adopte această titulatură.

Augustus a gestionat schimbarea nu prin limbajul revoluției, ci prin cel al reformei şi reînnoirii. În anul 27 î.Hr. a „transferat conducerea statului, din puterea mea în

cea a Senatului şi a poporului roman”[55]. A folosit un limbaj care sugera că restaurase republica[56], dar care putea să însemne totodată doar că reinstituise guvernământul constituțional sau că reînnoise republica – şi nu că restaurase sistemul aşa cum a fost acesta înainte de Iulius Caesar.

ORAŞUL DE MARMURĂ

Augustus a transformat locuitorii de rând ai Romei din actori politici îndrăzneți în spectatori răsfățați. Şi a desăvârşit transformarea oraşului lor dintr-o maşinărie de luptă feroce şi suplă într-un spectaculos decor de teatru pentru o capitală de imperiu.

Iulius Caesar dăruise deja Romei un nou For. Augustus a mers mai departe şi, practic, a făcut din peisajul citadin al capitalei un nou brand, cu numele său şi al familiei sale. La sfârşitul anilor 30 î.Hr., când nici nu împlinise treizeci şi cinci de ani, a început să-şi construiască mausoleul. Grandioasa criptă dinastică pentru Augustus şi familia sa extinsă era cea mai înaltă clădire din oraş. Era alcătuită dintr-o colină înălțată artificial, pe o fundație de marmură albă şi acoperită cu plante care rămâneau verzi tot timpul anului, încununată fiind cu o statuie de bronz a lui Augustus. Exteriorul era ornat cu prăzi de război, fapt care o făcea să fie nu doar un monument funerar, ci şi un memorial de război cu trofee. Imensele ruine pot fi văzute şi

astăzi în cartierul Campo Marzio, aproape de centrul Romei.

În anul 29 î.Hr., Augustus i-a consacrat divinului Iulius Caesar un templu. Situat la marginea Forului, pe locul incinerării lui Caesar, reprezenta altarul acestuia. În plus, Augustus a dăruit Romei un nou for, Forul lui Augustus, ce includea un templu al zeului Marte Răzbunătorul – răzbunătorul lui Iulius Caesar – şi o galerie cu statui înfăţişând celebrităţi romane. A acoperit costul noului forum cu prăzi de război, fapt care a conferit proiectului un plus de prestigiu în ochii locuitorilor[57]. A mai construit şi un arc de triumf, un cadran solar şi un minunat nou altar al păcii. Membrii familiei lui au construit sau renovat temple, apeducte, terme, teatre, parcuri şi arcade. Pe patul de moarte, Augustus avea să spună: „Am preluat o Romă de cărămidă, vă las o Romă de marmură”[58]. Afirmaţia fusese gândită ca metaforă pentru puterea imperiului, însă era la fel de adevărată, la propriu, şi pentru o mare parte a oraşului.

Poeţii şi istoricii din vremea domniei lui Augustus au inventat conceptul de Roma ca o Cetate Eternă. Era o metaforă vie a puterii durabile pe care Augustus spera că o va avea noul său regim. Deşi imperiul s-a destrămat de mult, conceptul a supravieţuit[59].

Augustus a fost foarte atent cu săracii Romei – anterior sursa revoltelor şi a revoluţiilor. A sporit eficienţa distribuirii cerealelor către săraci şi a instituit programe de lucrări publice. Pentru a păstra ordinea pe străzi, Augustus

a creat primul corp de poliție al Romei şi, de asemenea, şi-a amplasat propria gardă personală la marginea oraşului. Aşa-numita Gardă Pretoriană – „pretorian” fiind denumirea dată gărzii de corp a unui general roman –, avea să joace un rol crucial în politica imperială viitoare.

Augustus ştia să promită şi recompense, nu doar pedepse. A făcut din festivități un subiect al regimului său, pornind neîndoielnic de la principiul că, dacă oamenii se comportă ca şi cum ar fi fericiți, atunci vor fi fericiți cu adevărat. A pus în scenă un măreț spectacol triumfal în anul 29 î.Hr., la întoarcerea din Egipt, pentru o reprezentare dramatică a sfârşitului războaielor civile. Ca un mare impresar, i-a întrecut pe toți conducătorii romani de dinaintea lui punând în scenă jocuri şi spectacole de o mai mare anvergură, mai reuşite şi mai frecvente. *Ludi Saeculares* (Jocurile Seculare) sau Jocurile Epocii Noi, organizate de el în 17 î.Hr., au constituit o îmbinare spectaculoasă de sporturi, piese de teatru, muzică, sacrificii de animale, ospețe şi băutură, desfăşurate vreme de două săptămâni. Ori de câte ori participa ca spectator la un joc sportiv sau un spectacol, avea grijă ca mulțimea să-l vadă că urmăreşte totul cu atenție[60] şi făcea astfel ca lumea să ia cunoştință că se bucură din plin de orice spectacol reuşit. Când apărea în public, încerca să arate aşa cum se cuvine unui conducător. De exemplu, fiindcă era doar de statură medie pentru un bărbat roman, de circa 1,7 m, purta încălțăminte cu tocuri, ca să pară mai înalt[61].

ÎNTRE STAR ROCK ŞI SFÂNT

Augustus a pus religia în slujba sa pentru ca regimul lui să câştige susținători. Să le cucerească trupurile nu-i era de ajuns, voia şi sufletele oamenilor. A adus la Roma monarhia sacră, împrumutând ideile de bază din marile regate greceşti de la răsărit, unde Cleopatra şi ceilalți conducători fuseseră de multă vreme veneraţi sub cele mai diverse forme. Dar, dovedind iscusință, a conferit regalității greceşti un accent roman.

Augustus a întemeiat cultul împăratului, prin care era recunoscut în Roma drept fiul unui zeu (Iulius Caesar) şi ca ființă divină în afara ei. În Antichitate, statutul de zeu era cam ceea ce ar fi astăzi un hibrid de star rock şi de sfânt. Nici pe greci, nici pe gali nu i-a deranjat să-i acorde lui Augustus acest statut, însă el leza ideile republicane de egalitate, astfel că s-a ajuns ca el să accepte onorurile divine la Roma, dar fără să depăşească nişte limite. A înălțat în noul său forum o statuie enormă a Spiritului Protector al lui Augustus (*Genius Augusti*), care îi semăna, fără să fie o reprezentare întru totul fidelă a sa. Pe de altă parte, în răsărit exista un cult popular al Romei şi al lui Augustus, iar Galia şi Germania erau centre de venerare a împăratului.

În multe oraşe din regiunile occidentale ale imperiului au apărut organizații private locale cu scopul de a răspândi informații despre Augustus şi de a-l slăvi. Majoritatea membrilor acestor grupuri erau liberți – adică foşti sclavi –,

ceea ce arată că mesajul lui Augustus s-a extins dincolo de clasa cetățenilor. Pe de altă parte, cei cărora Augustus le susținuse cariera, fără deosebire de rangul lor, foloseau în criptele şi pe pietrele lor funerare teme augustine de arte plastice şi arhitectură.

Chiar şi Roma admitea că Augustus are ceva divin. Aşa încât şi-a luat rolul de protector al fiecăruia din cele 256 de cartiere ale Romei pe care le-a reorganizat, a ridicat altare la răscruci în fiecare dintre ele, iar locuitorii au răspuns închinându-se lui şi celorlalți zei. Ca un alt semn de inițiativă locală, la Roma, dar şi în alte părți, oamenii au început să facă libații cu vin ca ofrandă adusă împăratului la fiecare banchet, public sau privat[62].

La romani, tatăl era nu doar capul familiei, ci şi sacerdot. Era de datoria lui ca familia să păstreze o relație adecvată cu zeii. Ca sacerdot suprem, sau *pontifex maximus*, împăratul reprezenta acelaşi lucru pentru întreaga Romă. Augustus a instituit un model: religia ținea de responsabilitatea împăratului şi numeroşi împărați de mai târziu aveau să lanseze reforme religioase majore.

Domnia lui Augustus a fost o perioadă clasică în istoria mondială. S-a numărat printre cele mai creative şi mai durabile epoci din istoria politică occidentală, dând naştere la concepte politice de bază precum împărat, principe şi palat. Însăşi expresia „epoca augustină” înseamnă o perioadă de pace, prosperitate şi înflorire culturală sub conducerea unui cârmuitor politic luminat şi disciplinat. Este perioada când au prosperat mari poeți ca Vergiliu,

Horațiu şi Ovidiu, precum şi istoricul Titus Livius. Augustus a fost un om educat care ştia să aprecieze literatura.

O AFACERE DE FAMILIE

Augustus şi-a condus propriul regim ca pe o afacere de familie. A păstrat cercul închis şi a apelat doar la bărbați şi femei demni de încredere, rude de-ale sale de sânge sau prin alianță. Acest fapt i-a permis totodată să confere un caracter mai uman şi comunicării cu restul lumii. Mulți prețuiesc dramele de familie, dar prea puțini apreciază detaliile despre noile drumuri sau aprovizionarea cu cereale.

Rolul familiei în politica romană nu era unul nou. Câteva familii aristocratice ilustre au dominat politica romană în toate perioadele republicii. Nou a fost faptul că începând cu Augustus o singură dinastie, clanul iulian, avea să domnească. Cum era o îndatorire imposibil de îndeplinit de o singură familie, e logic că Augustus a trebuit să-şi sporească resursele umane, masculine şi feminine deopotrivă. L-a cooptat în familie pe Agrippa, cel mai de încredere locotenent al său, căsătorindu-l cu Iulia, fiica lui. În cele din urmă, Augustus i-a adoptat pe fiii celor doi. De asemenea, a sporit puterile lui Agrippa într-o asemenea măsură încât acesta a devenit practic adjunctul lui şi un posibil moştenitor.

Femeile aveau o mare importanță în afacerea de familie a lui Augustus. Pe scena republicii, în ultimii ei ani, au păşit câteva dintre cele mai puternice femei din istoria antică. Acestora le-a urmat Livia, cea mai puternică dintre toate. Nu era nici strălucitoare, nici senzuală, cel puțin nu după ce, la nouăsprezece ani, însărcinată fiind, şi-a părăsit soțul pentru Octavian. În tot restul vieții, şi-a pus o mască a modestiei şi a simplității, asemenea bărbatului cu care s-a căsătorit, şi şi-a văzut dorințele împlinite manevrând din culise.

Livia a depus un efort susținut pentru a se înfățişa drept soție şi mamă romană ideală, o întruchipare a vieții domestice. Nu s-a amestecat niciodată fățiş în politică sau în treburile publice ale soțului ei. Şi-a jucat rolul conform cu strădania neîncetată a regimului de a se delimita de excesele ultimilor ani ai republicii.

Însă Livia a avut o influență extraordinară. A fost cea mai puternică femeie romană de vârsta ei, doar sora lui Augustus, Octavia, fiindu-i oarecum rivală. Augustus a luat toate măsurile necesare pentru ca ambele femei să fie declarate inviolabile (sacrosancte), asemenea Tribunilor Poporului, eliberate de sub tutela masculină şi celebrate prin statui. Fiecare dintre ele controla averi imense, conducea o familie numeroasă şi subvenționa unele edificii publice. Totuşi, Livia a fost mai apropiată de Augustus şi a trăit mai mult, în vreme ce Octavia a murit în anul 11 î.Hr.

Multe secole mai târziu, în Evul Mediu, o faimoasă poveste de dragoste avea să ateste prestigiul statornic în

timp al Liviei. Pierre Abélard, renumitul teolog francez, o va seduce pe strălucita lui studentă Héloïse d'Argenteuil. Deşi relația lor avea să îi coste pe amândoi, Héloïse nu o va regreta. Ba chiar îi va scrie pe un ton provocator lui Abélard că mai bine să fie țiitoarea lui în loc de împărăteasa lui Augustus[63]. Héloïse a ales bine modelul de soție privilegiată.

Strănepotul Liviei, împăratul Caligula, a numit-o pe aceasta „Ulise în stolă"[64], adică un model de şiretenie înveşmântat în rochia lungă şi largă de in care alcătuia portul tradițional al femeii romane şi, prin urmare, o imagine a purității. Ea şi soțul ei, Augustus, marele strateg, acest Carl von Clausewitz în togă, alcătuiau un cuplu fără egal.

Unul dintre secretele succesului lui Augustus a fost şi o anumită androginie de care a dat dovadă sau, cel puțin, aceasta este impresia pe care o lasă privirii omului modern de numeroasele statui care-l înfățişează tânăr şi fără vârstă, cu un chip delicat[65], chiar şi atunci când e îmbrăcat în armură de soldat. Augustus era un bărbat adevărat, viril, cel mai îndrăgit dintre toți cei pe care-l avuseseră vreodată femeile romane din elită. Uneori, avea față de ele atitudinea pe care o au unii oameni politici moderni în fața electoratului lor. Desigur, nicio femeie romană nu avea drept de vot, dar cele din elită se bucurau de unele averi imense şi exercitau chiar şi o anumită putere politică.

Livia s-a numărat printre cei mai de încredere sfetnici ai lui Augustus. L-a însoțit în călătoriile sale prin imperiu, în

ciuda obiceiului din trecut al romanilor de a-şi lăsa soţiile acasă atunci când călătoreau peste hotare. Şi alte femei din elită au început să-şi urmeze soţii care se deplasau în scop de afaceri în străinătate şi uneori participau chiar şi la luarea unor decizii. Când avea de discutat chestiuni importante cu Livia, Augustus îşi făcea dinainte însemnări şi le citea dintr-un caiet, „ca să nu vorbească de împrejurare mai mult sau mai puţin". În ce o priveşte pe Livia, ea a păstrat scrisorile de la soţul ei: le ţinea într-un sanctuar şi, după moartea lui, le scotea de acolo de câte ori era nevoie[66].

Tradiţia literară ostilă şi uneori strălucită a făcut din Livia o vrăjitoare[67]. S-a susţinut că i-a otrăvit unul câte unul pe toţi bărbaţii din spiţa lui Augustus, precum şi pe nepotul ei şi, la urmă, pe însuşi Augustus, pentru ca fiul ei cu primul soţ, Tiberius, să poată moşteni imperiul, iar ea să fie puterea din spatele tronului. Deşi ideea oferă material pentru romane şi drame TV pasionante, e un neadevăr. Femeile puternice făceau parte din cultura romană, dar, în egală măsură, şi misoginismul. O femeie puternică era adesea calomniată, iar Livia, mai mult ca oricare alta.

A fost subordonată soţului ei, dar şi-a creat şi propriul loc în mediul public. Deşi imaginea sa în conştiinţa Romei se situa la mare distanţă după cea a lui Augustus, şi-a fructificat acest loc doi la maxim posibil. Un istoric al artei o descrie drept „prima femeie din istoria Occidentului care a fost reprezentată sistematic în portrete"[68]. Livia a copiat şi a popularizat un nou stil de pieptănătură, purtată mai întâi

de cumnata ei, Octavia: *nodus*, o şuviță de păr rulată pe frunte. Prin contribuția ei, noul stil a depăşit coafura Cleopatrei ca popularitate în lumea romană.

Livia ştia negreşit să-şi facă publicitate. Spre exemplu, a făcut publică o minune presupusă a fi avut loc nu cu mult timp înainte de căsătoria ei cu Octavian. Tocmai revenea pe proprietatea sa de la nord de Roma când, se spune, un vultur i-a scăpat în poală o găină albă ce ținea în plisc o crenguță de laur. Luând întâmplarea ca pe un foarte serios semn prevestitor, Livia a decis să crească pasărea şi să planteze laurul. Pasărea a avut atât de mulți pui, încât vila a ajuns să fie numită „Ad Gallinas”[69]. Laurul s-a dezvoltat minunat, iar Augustus şi-a făcut obiceiul, continuat de succesorii săi, să poarte o ramură din crângul în care se afla acel laur atunci când îşi sărbătorea victoriile.

Livia a zugrăvit minunea în faimoasa „Grădină Pictată”, o frescă ce acoperă pereții unei încăperi subterane a vilei Ad Gallinas, cameră folosită probabil pentru a lua masa vara, pe arşiță. Este foarte posibil ca Livia, femeie puternică, să fi exagerat minunea pentru a-şi spori autoritatea. Cel puțin un istoric din Antichitatea târzie, Cassius Dio, a văzut lucrurile astfel când a afirmat: „Livia avea să cuprindă în sânul ei puterea lui Octvianus Caesar şi să-l domine în toate privințele”[70].

PLANURI PENTRU SUCCESIUNE

Ca orice bun cap de familie, Augustus gândea pe termen lung şi făcea planuri pentru succesiune. Propria experienţă ca moştenitor al lui Iulius Caesar sublinia nevoia de a reflecta la viitor. Augustus şi-a croit planuri, dar i-a fost mai greu să construiască o dinastie decât să-l înfrângă pe cel mai aprig şi războinic adversar al său sau pe cel mai viclean inamic politic.

Livia i-a dăruit lui Augustus un singur copil, care s-a născut mort. Avea doi fii din prima căsătorie, pe Tiberius şi pe Drusus, care au devenit doi soldaţi excelenţi. Augustus i-a folosit din plin, însă pentru succesiune avea alte planuri.

Privită ca o afacere de familie, membrii ei trebuie să-şi lase deoparte aspiraţiile personale pentru binele firmei. Nu e uşor, iar nevoile dinastice ale lui Augustus au lăsat multe victime pe câmpul de bătălie. Cel mai scump preţ l-a plătit Iulia, singurul lui copil biologic. Era rodul divorţului, căci tatăl divorţase de Scribonia, mama ei, chiar în ziua când ea s-a născut. Scribonia nu s-a mai recăsătorit. Iulia a crescut în casa tatălui ei şi a Liviei, mama vitregă.

În pofida acestui context dificil, Iulia a crescut şi a devenit inteligentă şi spirituală[71]. Se bucura de simpatia tuturor celor care vedeau în ea un spirit bun şi blând. Era însă vanitoasă şi mândră de statutul ei unic dat de sângele lui Augustus. Din păcate pentru ea, a fost şi iapa lui de prăsilă.

Augustus a măritat-o mai întâi cu tânărul şi ambiţiosul fiu al Octaviei, sora lui. Soţul însă a murit înainte ca perechea să aibă copii, încât Augustus a măritat-o iar, la optsprezece ani, cu cel mai apropiat sfetnic al său, cu Agrippa – punându-l pe acesta să divorţeze mai întâi de soţia lui. Agrippa şi Iulia au avut împreună cinci copii, trei băieţi şi două fete. În anul 17 î.Hr., Augustus, fericit, i-a adoptat pe cei doi băieţi mai mari, nepoţi de-ai săi, pe Gaius, pe atunci în vârstă de trei ani, şi pe Lucius, care era încă în faşă. În scurt timp, a început să-i pregătească să-i devină succesori.

După circa un deceniu, Augustus şi-a imortalizat familia pe *Ara Pacis Augustae*, „Altarul păcii augustine". Structura din marmură albă, pictată iniţial în culori vii, se numără printre cele mai faimoase şi frumoase monumente ale lumii antice. Consacrat în anul 9 î.Hr., altarul e sculptat în basoreliefuri magistrale prezentând scene de fertilitate şi de sacrificii şi scoţând totodată în evidenţă familia imperială într-o procesiune maiestuoasă. Prima familie a Romei era înfăţişată aşa cum îşi dorea Augustus să fie văzută: o familie de patrioţi, demni şi uniţi, dar şi un simbol viu al păcii, al prosperităţii şi al pietăţii. Realitatea era însă cu totul alta.

Agrippa e înfăţişat între membrii familiei, deşi deja murise. Când a murit, în anul 12 î.Hr., în vârstă de cincizeci şi unu de ani, Augustus i-a adus onoruri ţinând discursul funerar şi depunându-i cenuşa în Mausoleul lui Augustus. Iulia devenise văduvă din nou.

De data aceasta, Augustus a măritat-o cu Tiberius, fiul Liviei. Dar căsnicia a eşuat. Tiberius a plecat într-un exil autoimpus pe insula Rhodos. Iulia frecventa un grup monden şi şi-a luat o serie de amanți, pe cât se pare nefiind primii ei amanți. Când Augustus i-a reproşat că petrece prea mult timp printre bărbați tineri, se spune că Iulia i-ar fi răspuns să nu-şi facă griji, căci în scurtă vreme va face din ei bătrâni[72]. Altă dată, întrebată cum de a reuşit să aibă atâtea aventuri amoroase şi totuşi copiii să semene cu soțul ei, Iulia a răspuns, se zice, că lua pasageri la bord doar când corabia era plină (adică atunci când deja era însărcinată)[73].

Azi putem vedea în acest comportament al ei o reacție la presiunea imensă la care a fost supusă de tatăl său din nevoia lui de a avea un moştenitor. Pentru Augustus, purtarea Iuliei era stânjenitoare, dar cele mai rele lucruri abia de-acum urmau să se întâmple.

PĂRINTE AL PATRIEI ŞI AL IULIEI

În anul 2 î.Hr., Senatul şi poporul au votat să i se acorde lui Augustus un nou titlu, cel de „părinte al patriei”[74]. Avea şaizeci de ani. Era o mare onoare, de care avuseseră parte înainte doar Iulius Caesar şi, neoficial, Cicero. Acest titlu încununa proiectul lui Augustus de a plasa familia Iuliei în centrul statului roman. Era şi o ironie amară, deoarece în

acelaşi an Augustus a fost silit să se confrunte cu dovezile trădării Iuliei.

După ce Augustus a fost declarat „părinte al patriei”, Iulia şi tinerii ei au făcut un lucru care i-a dăunat în plan politic. Diverse surse spun că se comportau în chip scandalos în public, dar ar fi o eroare să se dea crezare unor asemenea clevetiri misogine. Cert este că unul din iubiții Iuliei a fost Iullus, fiul lui Marcus Antonius cu Fulvia. Gândul că Iulia ar putea divorța de Tiberius ca să se mărite cu fiul lui Antonius amenința să-i prilejuiască fostului rival al lui Augustus o victorie de dincolo de mormânt.

Augustus a reacționat în forță, cu pumnul de oțel al unui *pater familias* şi cu răceala unui suveran. I-a trimis în exil pe cei mai mulți dintre amanții Iuliei şi l-a condamnat pe Iullus să-şi ia singur viața. În ce o priveşte pe Iulia, Augustus a divorțat-o fără menajamente în numele lui Tiberius şi fără să-l consulte pe acesta, apoi a exilat-o pe o insuliță pustie din largul coastei italiene – devenită astăzi, ca o ironie a sorții, stațiune turistică[75]. Mama ei, Scribonia, fosta soție a lui Augustus, şi-a urmat cu loialitate fiica în exil. Purtarea lui Augustus a fost crudă. Acum, că Iulia îi născuse fii care să-i servească drept moştenitori, se putea dispensa de ea.

După cinci ani, în anul 3 d.Hr., Augustus i-a îngăduit Iuliei să se întoarcă pe pământul Italiei, dar numai într-un oraş izolat din sudul peninsulei. Tragedia a urmat-o însă. Fiul ei, Lucius, s-a îmbolnăvit şi a murit în anul 2 d.Hr., iar

celălalt fiu, Gaius, a murit doi ani mai târziu, rănit în război. Moartea celor doi l-au lipsit pe Augustus de succesorii pe care plănuise să-i aibă. În ce o priveşte pe Iulia, ea nu a fost ştearsă oficial din memoria Romei, spre deosebire de alți căzuți în dizgrație, dar artiştii imperiului par să fi receptat mesajul privind statutul ei. I s-au dedicat numeroase statui şi inscripții până la căderea ei în dizgrație, în anul 2 î.Hr., dar după acea dată onorurile au încetat. Pentru femeile romane, tăcerea deplină era o insultă mascată, deşi, înainte de sfârşitul republicii, ele aproape că nu erau remarcate ca persoane în afara căminului lor.

Augustus a întâlnit multe femei importante în viața sa, dar trei i-au fost cele mai apropiate: mama lui, Atia, care l-a crescut, Livia, soția lui, cea care l-a sprijinit şi inspirat, şi fiica lui, Iulia, care l-a trădat.

SFÂRŞITUL

Augustus şi-a refăcut planurile. În anul 4 d.Hr. a mai adoptat doi fii. Unul era Agrippa Postumus, fiul de şaisprezece ani al lui Agrippa şi al Iuliei. Augustus nu-l adoptase mai înainte, lăsând băiatul să poarte mai departe numele de familie al lui Agrippa, dar acum avea nevoie de el, astfel că Postumus a devenit un Caesar. Celălalt era fiul supraviețuitor al Liviei, Tiberius, revenit la Roma din Rhodos. Tiberius era un bărbat matur, la patruzeci şi cinci

de ani, pe când Postumus avea doar şaisprezece. Ulterior s-a dovedit că Postumus nu putea fi o speranță: era puternic la trup, dar slab de minte. Augustus era de neclintit atunci când era vorba de supraviețuirea regimului său. Drept urmare, deşi Postumus îi era nepot biologic, a anulat adopția şi l-a trimis pe băiat, la fel ca pe mama lui, în exil. Mai rămânea Tiberius. Acesta n-avea nicio legătură de sânge cu Augustus, însă era capabil, avea experiență şi putea să ducă dinastia mai departe.

Cu mulți ani înainte, când îl adoptase pe Octavian, Iulius Caesar stabilise fără să vrea un precedent şi pusese bazele viitorului succes al imperiului. Romanii dădeau dovadă de o mai mare înțelegere față de adopție, comparativ cu modernitatea, şi o foloseau adesea ca mod de a perpetua numele familiei. Deşi preferau să adopte o rudă de sânge şi un adult în locul unui copil, nu insistau în niciuna din cele două privințe. Pentru că era liber să adopte un fiu în loc să-i lase puterea unui copil de-al său biologic, împăratul avea flexibilitate în alegerea unui succesor. Urmarea a fost posibilitatea de a accede la succesiune a indiviziilor cei mai dotați.

La vremea când l-a trimis pe Postumus în exil, Augustus împlinise şaizeci şi şase de ani. Începuse să-şi facă planuri serioase pentru tranziția imperiului. Când l-a adoptat pe Tiberius, i-a dat şi o parte din propriile puteri legale. De asemenea, l-a folosit aşa cum îl folosise cândva şi pe Agrippa – ca să-i comande armatele. L-a trimis să apere teritoriile cuprinse de violențe de la granițele Europei

Centrale şi din Balcani, unde Tiberius a petrecut cea mai mare parte a perioadei dintre anii 6 şi 12 d.Hr. într-un şir de războaie şi revolte aprige.

Împăratul putea să se afle doar într-un singur loc la un moment dat, însă era nevoie de el pretutindeni. A stăpâni un imperiu într-o epocă a tehnologiei şi comunicațiilor primitive punea mari dificultăți practice. Ar fi fost mai sigur ca moştenitorul lui să rămână la Roma, dar Augustus nu se putea lipsi de el – Tiberius era un general cu experiență şi singurul bărbat în care avea încredere. În cele din urmă, el a revenit la Roma în anul 12 d.Hr. După celebrarea triumfului, a dobândit puterea de a guverna provinciile împreună cu Augustus. Era acum aproape egalul unui *princeps*.

În toți aceşti ultimi ani, Augustus şi-a pus la punct arhiva personală. A lăsat un testament şi instrucțiuni pentru propriile funeralii, precum şi o descriere amănunțită a înfăptuirilor sale, care să fie inscripționată pe coloane de bronz, aşezate, la rândul lor, în fața mausoleului său. Originalul s-a pierdut de mult, dar au fost inscripționate în piatră copii în latină şi greacă în tot imperiul, iar o versiune completă supraviețuieşte la Ankara, în Turcia.

Titlul în latină din capul textului de la Ankara se potriveşte de minune cu eroismul roman: *RES GESTAE DIVI AUGUSTI*, „Faptele divinului Augustus”. Augustus n-avea nimic din trăsăturile unui antierou; la fel ca Iulius Caesar înaintea lui, a fost declarat zeu după moartea sa. „O copie a

faptelor de arme ale divinului Augustus care a supus lumea puterii poporului roman...” sună începutul inscripției[76].

Victoria este o temă-cheie a documentului. Augustus afirmă că a fost cel care a stins flăcările războiului civil, a curățat mările de pirați şi a adus pacea în provincii. Clemența e o temă corelată, el remarcând că i-a cruțat pe toți cetățenii care i-au cerut iertare.

Documentul omitea însă multe alte aspecte. Lipseau omorurile, trădările, necinstea şi cruzimea, la fel şi excesele curții imperiale. Augustus nu spune nicăieri că a fost cel care a desființat instituțiile libere ale Republicii Romane pe care le-a înlocuit cu despotismul îngăduitor al cezarilor. În sfârşit, în acord cu tonul masculin al consemnării unor fapte militare vitejeşti, Augustus n-a menționat nici măcar un singur nume de femeie, deşi a făcut referire la câteva zeițe. Pe scurt, versiunea oficială a faptelor lui Augustus compusă de el e o scriere de propagandă ce deformează adevărul. Un fapt însă era clar şi riguros la *Res Gestae*: era un text pentru imperiu, nu doar pentru Roma.

Augustus şi-a încheiat cariera politică în afara Romei, la fel cum o şi începuse, într-o misiune în numele imperiului. În anul 44 î.Hr., când a primit vestea asasinării lui Iulius Caesar, se afla dincolo de Marea Adriatică, în dreptul ultimei stații de pe Via Appia, drumul care ducea de la Roma spre sud. Cincizeci şi opt de ani mai târziu, când a murit, Augustus privea tot către răsărit. Era mult trecut de floarea vârstei ca războinic, dar continua să dea prioritate imperiului. Şi-a însoțit fiul şi moştenitorul, pe Tiberius, pe

Via Appia spre sud, către Adriatica, pe care Tiberius plănuia să o traverseze ca să reprime cea mai recentă criză ivită într-o zonă de conflicte perpetue. De câte ori putea, o lua pe Livia cu el în orice călătorie.

Augustus a îmbinat treburile de stat cu o vacanță în locul său preferat de pe insula Capreae (azi Capri). Începuse deja să se simtă rău. La revenirea de pe insulă, a participat la o ceremonie la Napoli, apoi Augustus l-a însoțit pe Tiberius mai departe, spre sud, într-o călătorie de circa patru zile. La întoarcere, s-a simțit atât de rău, încât a trebuit să se oprească în oraşul Nola, unde a poposit la vila familiei. Lui Tiberius i s-a trimis mesaj să vină în grabă; într-o versiune a relatării, a ajuns la tatăl său adoptiv la timp pentru o ultimă discuție[77].

Augustus a murit la Nola pe 19 august, anul 14 d.Hr., cu doar puțin mai mult de o lună înainte să împlinească şaptezeci şi şapte de ani. Făuritorii de legende ai imperiului şi-au lăsat negreşit amprenta pe detaliile făcute publice ale ultimei zile a lui Augustus.

Adevărat sau nu, se presupune că prietenii au ajuns la căpătâiul lui. I-a întrebat dacă, după părerea lor, a încheiat „comedia" vieții[78] aşa cum se cuvine – adică dacă a vorbit ca un comediant la sfârşit de spectacol. Apoi a adăugat: „Dacă a mers bine, aplaudați piesa şi bateți din palme"[79]. Apoi le-a cerut să plece şi, după scurt timp, a sărutat-o pe Livia. Se spune că ultimele sale cuvinte ar fi fost: „Livia, trăieşte amintindu-ți de căsătoria noastră; adio!"[80].

Bărbatul care reconstruise lumea ar fi trebuit s-o părăsească cu un bubuit de tunet. Dar, dacă istorisirile sunt adevărate, Augustus şi-a încheiat viața în linişte, cu vorbe de duh şi modestie. Cel care pusese capăt războaielor republicii, creând apoi Imperiul Roman şi Pacea Romană şi-a încheiat viața recunoscând cât de mult îi datora partenerei lui – iarăşi, dacă povestea e adevărată. Păstrându-şi până la sfârşit sângele rece, poate că Augustus chiar şi-a luat adio de la atotputernicia sa cu un gest de smerenie.

Oamenii au remarcat ca o ironie a sorții faptul că Augustus a murit exact în camera în care murise, cu mult timp în urmă, tatăl său biologic, Gaius Octavius[81]. Dar, dacă Augustus trebuie că s-a gândit la cineva la sfârşitul vieții sale, acela probabil că a fost Iulius Caesar.

Caesar şi Augustus au fost ca două fețe ale monedei geniului roman. Caesar a fost zeul războiului, care şi-a valorificat talentul şi personalitatea în două scrieri literare clasice. Augustus a fost omul de stat machiavelic, care şi-a făurit puterea cu sânge şi cu un pumn de fier, pentru a construi apoi un imperiu al păcii şi al bogăției ce a supraviețuit două sute de ani după moartea sa. Caesar a fost un păun, Augustus un sfinx. Caesar a căzut sub o ploaie de pumnale în Senat, Augustus a murit în propriul pat, odată cu o ultimă sărutare primită de la soția sa. Augustus şi-a început drumul ca tânăr ucigaş şi l-a încheiat ca părinte al patriei. Dacă Atia, mama lui, şi unchiul lui, Caesar, l-au sprijinit la început, Augustus cel

matur şi-a datorat realizările altor doi oameni: prietenului său Agrippa şi Liviei, soția sa.

Augustus a inventat conceptul de *princeps*, cel pe care-l numim împărat. Succesorii lui l-au luat drept model. A fost cuceritor, legislator, constructor şi preot. Deşi a exercitat o putere supremă, a înveşmântat-o cu funcții deja existente – titluri menite să inducă în eroare – invocând republica ajutat de autoritatea lui charismatică şi dovedind o anumită deferență față de Senat.

Moartea lui Caesar a lăsat o Romă în plin război civil, care avea să dureze vreme de o generație. Va lăsa, oare, moartea lui Augustus în urma sa pace? Îngrijorările creşteau. În ultimii săi ani, Augustus îşi făcuse planuri atent elaborate pentru transferul de putere, dar cine s-ar supune unui răposat? Avea Tiberius, fiul adoptiv şi succesorul său, competența necesară pentru a domni? Vor fi eliberați, oare, Agrippa Postumus sau Iulia, spre a servi ca punct de raliere al opoziției? Vor reînvia atitudinile republicane în Senat?

Negreşit că asemenea întrebări frământau multe minți, mai ales pe a Liviei, cel mai iscusit comisionar politic al Romei. În public, văduva s-a consacrat doliului. După incinerarea lui Augustus, la Roma, spre exemplu, a rămas în acel loc timp de cinci zile, având o gardă de onoare alcătuită din cei mai distinşi cavaleri. Apoi a dat ordin să fie strânsă cenuşa şi aşezată în criptă.

Dar în particular, de îndată ce şi-a început anul de doliu după răposatul ei soț, cu siguranță că Livia a manevrat

neobosită din culise[82]. Noi stratageme, discursuri şi vărsări de sânge urmau să netezească drumul pentru viitorul conducător al Romei, fiul ei.

Tiberius şezând, statuie din marmură (Musei Vaticani, Roma)

2
TIBERIUS

TIRANUL

La 17 septembrie 14 d.Hr., Tiberius Iulius Caesar, fiul adoptiv şi moştenitorul lui Augustus, s-a ridicat şi a luat cuvântul în faţa Senatului roman. Tatăl lui adoptiv murise cu o lună înainte. După funeraliile publice emoţionante, Senatul a votat ceea ce romanii numeau „consacrare” – au votat ca Augustus să fie declarat zeu. A gestiona moştenirea lui Augustus în ceruri a fost o sarcină uşoară. Pe pământ, situaţia era mai dificilă.

Noi îl numim împărat, dar pentru contemporanii săi Augustus a fost *princeps*, „primul cetăţean”, poziţie imprecisă şi labilă. Nu exista nicio garanţie că sistemul creat de el nu se va prăbuşi după moartea sa. Roma nu avea o constituţie scrisă. Unii senatori visau la revenirea vremurilor apuse, de dinainte de Iulius Caesar, care pentru ei au fost o epocă de glorie şi putere, în timp ce alţii voiau să-l înlocuiască pe Tiberius din poziţia de conducător.

Totuşi, cei mai mulţi senatori voiau să-i ceară lui Tiberius să preia puterea lui Augustus în deplinătatea ei. Teama lor era să nu pară prea slugarnici. Tiberius voia să accepte, dar fără să pară nerăbdător. Nici nu era prea greu

pentru el. În pofida ambițiilor pe care Livia, mama lui, le nutrea pentru dânsul, Tiberius nu aspira la puterea politică supremă.

Tiberius era militar de carieră şi poate că şi-ar fi dorit o misiune mai uşoară şi atmosfera de franchețe şi simplitate a taberei. Poate că şi-a amintit o întâmplare survenită cu circa zece ani în urmă pe frontul de la nord de Roma, când a revenit pe câmpul de luptă la ordinul lui Augustus, după o îndelungată absență. Potrivit unei surse, foştii săi soldați au fost în culmea fericirii să-l aibă din nou printre ei. Unii, spune sursa, aveau lacrimi în ochi văzându-l pe Tiberius, iar alții voiau să-l atingă. Îşi aminteau cum luptaseră sub comanda lui în diverse campanii şi teatre de război. Spuneau lucruri precum: „Eşti cu adevărat tu, comandante, cel pe care-l vedem?" şi „Te-am primit iar, teafăr, printre noi?"[1].

Poate că Tiberius îşi dorea o carieră pur militară, însă acum avea în față cea mai dificilă sarcină politică din lume şi trebuia să meargă pe urmele unui zeu. Poate că Tiberius n-o voia, dar imperiul era datoria lui, iar el îi era devotat până la extrem. Ca urmare, s-a ridicat în picioare şi le-a vorbit senatorilor[2].

Le-a spus că misiunea lui Augustus a fost prea vastă ca s-o poată îndeplini altcineva de unul singur şi că ar trebui să fie împărțită în trei: Roma şi Italia, legiunile şi provinciile. Desigur, nu vorbea serios, dar un senator din cale-afară de zelos n-a înțeles acest lucru. A spus că ideea este bună şi l-a întrebat pe Tiberius pe care din cele trei

părți preferă s-o aleagă. Tiberius, părând netulburat, chiar dacă poate profund surprins în sinea lui, a replicat cu eleganță. Se pricepea să ascundă, la nevoie, ce simțea[3]. A spus că unul şi acelaşi om nu poate şi să împartă, şi să aleagă. Senatorul a dat înapoi, dar era deja prea târziu. Tiberius a ținut minte ofensa senatorului acela şi a răzbunat-o peste ani trimițându-l la închisoare unde a murit prin inaniție[4]. Între timp, majoritatea senatorilor i-au cerut lui Tiberius să preia întreaga putere.

În cele din urmă, dar şi după câteva ezitări, Tiberius a acceptat. Dar şi-a lăsat o portiță de scăpare, promițând să rămână în funcție „până ce voi ajunge la timpul când vi se va putea părea drept să acordați oarecare repaus bătrâneții mele”[5]. Dat fiind că avea deja cincizeci şi cinci de ani, ştia că bătrânețea nu era departe. Un alt motiv de şovăială a fost faptul că Tiberius cunoştea primejdiile ce-i vor însoți funcția. Sau, cel puțin, o descria adesea drept „a ține lupul de urechi”[6]. Chiar şi aşa, oricâte rezerve ar fi avut, Tiberius a preluat puterea şi a dus mai departe guvernarea Romei în aproximativ aceeaşi formă în care o lăsase Augustus. Faptul în sine a fost o realizare cu adevărat majoră.

Rolul lui Tiberius nu era deloc uşor. Trebuia nu doar să gestioneze aşteptările generate de marele său predecesor, ci să o facă ştiind foarte bine că nu el a fost prima alegere a lui Augustus pentru succesiune. Mai mult, Augustus îi lăsase o sarcină aproape imposibil de îndeplinit. Tiberius i-a urmat lui Augustus la fel cum John Adams i-a urmat lui George Washington sau Tim Cook lui Steve Jobs. În toate

cele trei cazuri, cel de-al doilea bărbat a fost mai curând eficient decât un om îndrăgit sau charismatic.

Cuceritor şi pacificator, împăratul era în egală măsură constructor şi demolator, binefăcător şi judecător, capul familiei lui şi părinte al patriei, tribun al poporului şi cel dintâi om din Senat, cel mai autoritar dintre romani şi apărătorul provinciilor, administrator şi conducător dotat cu charismă, om de spectacol şi simbol al severității, sacerdot şi comandant, sacrosanct în Roma şi rege în răsărit, dacă nu chiar zeu. Fiecare împărat trebuia să ajungă la o bună înțelegere cu elitele care contau: cu armata, Senatul, curtea imperială şi notabilitățile din provincii. Plebeii din Roma contau şi ei, dar puterea lor era cu mult mai mică decât fusese pe timpul republicii. Augustus reuşise să fie un astfel de împărat, dar numai după un război civil şi un proces de tatonare în plan politic, precum şi datorită îndelungatei sale domnii. Nici chiar un politician versat ca el n-a socotit însă că misiunea ar fi uşoară.

Succesorii luii Augustus au întâmpinat dificultăți în a păstra un echilibru între diversele cerințe contradictorii la care era supus împăratul. Şi niciunul dintre ei n-a mai avut o domnie la fel de lungă ca a lui Augustus, care a deținut o putere fără egal în lumea romană vreme de patruzeci şi cinci de ani.

Augustus a adorat combinația de forță şi viclenie cu care a cârmuit. Tiberius a fost un administrator şi un om pragmatic care acorda fiecărui lucru importanța cuvenită şi

făcea ca ansamblul să funcționeze – chiar şi cu prețul unor represiuni în țară sau al unor restrângeri teritoriale.

Augustus s-a identificat cu sfinxul, Tiberius a fost un adevărat om misterios. Personalitatea lui precaută i-a încurcat pe contemporani şi uneori îi aduce la disperare pe istoricii de azi. Dar a avut o domnie cu adevărat importantă şi s-a dovedit a fi un conducător înnoitor. A cimentat monarhia lui Augustus, nu şi politica lui externă. După secole de expansiune, Tiberius a apăsat pe frână. Niciun alt împărat pe vreme de pace n-a lovit mai rău în vechea nobilime romană cum a făcut-o el. Bărbatul care a pornit la drum ca prieten al senatorilor a sfârşit prin a fi un tiran în ochii lor.

ÎNCEPUTURI

Tiberius s-a născut la Roma în ziua de 16 noiembrie a anului 42 î.Hr., ca fiu al lui Tiberius Claudius Nero şi al Liviei Drusilla. Părinții i-au transmis ereditar ataşamentul lor față de Republica Romană. Dar republica Senatului şi a poporului roman era pe moarte, zdrobită de armatele de neînvins ale lui Octavian şi Antonius. În 42 î.Hr., nimeni nu putea să întrezărească rolul-cheie pe care îl va juca Octavian, cel numit mai târziu Augustus, în viața lui Tiberius. Cei doi bărbați aveau obârşii diferite.

Augustus aparținea doar pe jumătate nobilimii romane. Spre deosebire de el, Tiberius avea sângele albastru. Ambii

săi părinți se trăgeau din străvechea casă patriciană claudiană, familie care deținuse cele mai înalte funcții la Roma secole de-a rândul, încă de la începuturile republicii, şi care a construit Via Appia, cel dintâi mare drum roman. Claudienii aveau simțul datoriei, dar şi sentimentul că lor li se cuvin multe şi înclinația spre aroganță.

Într-un moment sau altul, atât tatăl, cât şi bunicul lui Tiberius au luptat contra lui Octavian. Susținător neclintit al republicii, bunicul lui Tiberius s-a sinucis după ce făcuse parte din tabăra învinsă la Filippi. Tatăl lui Tiberius avea principii mai flexibile. La început, l-a slujit pe Caesar în războiul civil, dar ulterior a ajuns să nu-i mai poată suporta stilul monarhic. După asasinarea lui Caesar, a votat în favoarea propunerii ca Senatul să aducă onoruri ucigaşilor, ceea ce Senatul a refuzat. Apoi, după ce s-a luptat cu Octavian, a fugit din Italia şi, mai târziu, din Sicilia, refugiindu-se în Grecia. La acea vreme, Tiberius abia învăța să meargă. Şi el, şi Livia, mama lui, au trebuit să fugă, dar ulterior ambii au revenit în Italia, unde Livia s-a căsătorit cu Octavian.

Octavian se număra printre cei mai puternici bărbați din lume. Deşi tatăl lui Tiberius a protestat când Octavian i-a furat soția, n-a putut face nimic ca să-l oprească. Astfel că atunci când Octavian şi Livia s-au căsătorit, în ianuarie 38 î.Hr., tatăl lui Tiberius a fost prezent la cununie şi i-a oferit-o mirelui pe Livia „întocmai ca un părinte”[7]. La acea vreme, Livia era însărcinată şi, după puțin timp, l-a născut pe Drusus, fratele mai mic al lui Tiberius. Cei doi băieți au

fost crescuți de tatăl lor în următorii cinci ani. Neîndoielnic, el i-a inițiat în tradițiile semețe ale claudienilor. Aceştia erau susținătorii nobilimii, căci pentru ei, poporul roman se afla undeva departe, pe un loc secund. Când a murit, în 33 î.Hr., tatăl lui Tiberius l-a numit pe Octavian tutorele celor doi băieți şi ambii au fost crescuți pe mai departe de Octavian şi Livia. Deşi avea doar nouă ani, Tiberius a rostit elogiul la înmormântarea tatălui său – scris, probabil, de altcineva.

Tiberius şi Drusus au crescut în casa tatălui lor vitreg, sub acelaşi acoperiş cu Iulia, sora lor vitregă şi fiica lui Augustus cu o soție anterioară. Augustus i-a educat pe tustrei copiii aşa încât să joace un rol în regimul său, însă locul de onoare i l-a dat Iuliei şi copiilor ei, ca rude de-ale lui de sânge. Pe de altă parte, Livia, mereu implicată în jocurile puterii, avea aşteptări mari pentru cei doi fii ai ei.

O femeie romană care urmărea să aibă putere politică n-avea altă cale de ales decât să acționeze prin intermediul unui bărbat. Soții puteau fi influențați, la fel şi iubiții, tații sau frații, dar cea mai puternică legătură emoțională între sexe în Roma era cea dintre mamă şi fiu. Livia s-a comportat în consecință. Avea doi fii şi le-a promovat interesele cu asiduitate şi răbdare. Ea însăşi era dârză şi intransigentă şi şi-a crescut băieții ca să devină bărbați duri, ceea ce le-a slujit în împrejurări potrivnice, dar nu i-a ajutat deloc ca să se facă şi iubiți.

Tiberius şi Drusus au fost apropiați toată viața. Iulia şi Tiberius au avut însă o relație mai complicată. El era

îndatoritor, iar ea nestăpânită; el avea o relație incomodă cu Augustus, pe când ea, la început, era fetița tatii. Crescuți ca frați vitregi, la vârsta adultă s-au trezit pe neașteptate că trebuie să-și reconstruiască relația dintre ei plecând de la zero.

Și Iulia, și Livia au avut un impact puternic asupra vieții lui Tiberius. La fel urma să se întâmple și cu alte trei femei înrudite cu Augustus prin sânge sau prin alianță. Tiberius, care se simțea mai în largul lui în tovărășia bărbaților și era vlăstarul unei familii nobile și orgolioase, a descoperit că, în mare măsură, cariera sa depindea de femeile din familia tatălui vitreg. Ca bărbat care credea că femeilor n-ar trebui să li se permită să urce prea sus și nu putea să se împace cu situația, „considera înălțarea unei femei ca o micșorare a autorității lui”[8], scrie istoricul roman Tacitus.

Crescut ca să devină soldat și om de stat, Tiberius studiase totodată literatura clasică greacă și latină. Era un orator talentat, poet și fin cunoscător al vinurilor. Cunoștea legislația romană. Îl interesa filosofia și era pasionat de astrologie. Pe scurt, Tiberius era un militar, dar cu o bună educație.

Se spune că era înalt și puternic. Atât monedele cu chipul lui, cât și sursele ne înfățișează un bărbat arătos, dar se spune că era atât de rigid și de sever, încât părea dezagreabil sau de-a dreptul arogant[9]. Se spune că, pe patul de moarte, Augustus a remarcat mucalit că Tiberius va zdrobi Roma între maxilarele lui tari și încăpățânate[10].

Poate că-n spatele durității lui existau unele cicatrice psihice. Anii de început trăiți ca refugiat, o familie dezbinată, schimbarea căminului, pierderea tatălui, un tată vitreg care-i socotea pe alți tineri mai promițători ca el şi o mamă dominatoare[11] – Tiberius a trecut prin multe suferințe în copilărie. A avut reputația de a fi nesincer toată viața, dar poate că a fost aşa din nevoia de a-şi ascunde adevăratele lui simțăminte pentru a supraviețui.

ASCENSIUNEA SPRE PUTERE

Tiberius a parcurs un drum lung şi glorios, însă amar spre putere. Practic, din momentul când a îmbrăcat toga bărbăției, la cincisprezece ani, în 27 î.Hr., a devenit activ în treburile publice. După ce a îndeplinit primele funcții militare şi politice, s-a căsătorit. A luat-o de soție pe Vipsania, fiica lui Agrippa, mâna dreaptă şi ginerele lui Augustus. Vipsania a fost a treia femeie importantă din viața lui Tiberius aflată în proximitatea conducătorului. Nu provenea dintr-o familie veche şi nobilă, dar Tiberius o iubea şi cei doi s-au bucurat de o căsnicie fericită, împreună cu fiul lor, Drusus cel Tânăr. Asta, doar atunci când Tiberius era acasă.

După ce a fost pretor în anul 16 î.Hr., Tiberius a petrecut următorul deceniu doar în campaniile militare din nordul Italiei, încercând să ducă granițele Romei până la Dunăre şi Elba. A luptat în zonele întunecoase, reci, sărace

şi lipsite de strălucire ale imperiului, teritoriile din Antichitate echivalente cu Elveția, Germania, Austria, Serbia şi Ungaria de azi. Între anii 12 şi 9 î.Hr., Tiberius a condus luptele aprige care au dus la cucerirea Panoniei, regiune aflată la sud şi vest de Dunăre. S-a dovedit a fi un comandant iubit, mare băutor şi cu aversiune față de riscuri, dar, în acelaşi timp, un om care a lărgit puțin câte puțin granițele Romei. În acest timp, fratele său, Drusus, a condus oştirile romane în Germania, până la fluviul Elba.

Apoi viața personală a lui Tiberius s-a întors pe dos. Când Agrippa a murit, în anul 12 î.Hr., Augustus a avut nevoie de altcineva care să îndeplinească rolul de administrator şi să apere interesele tinerilor prinți Gaius şi Lucius Caesar, cei doi fii adoptivi ai săi. A apelat la un bărbat matur şi responsabil, la Tiberius. Probabil că Livia a încurajat decizia lui Augustus şi cu siguranță că s-a bucurat. Nu era tipul de femeie care să lase sentimentele să fie o piedică în calea unei schimbări în bine a carierei cuiva. Augustus l-a silit pe Tiberius să pună capăt căsniciei sale fericite, să divorțeze de Vipsania şi să se însoare cu Iulia, sora lui vitregă.

La început, Tiberius s-a înțeles bine cu Iulia. Deşi a iubit-o pe prima lui soție, căsătoria cu Iulia a reprezentat o avansare în cadrul familiei imperiale. Iulia era atrăgătoare, spirituală şi utilă şi, negreşit, o cunoştea îndeaproape. A mers cu Tiberius în nordul Italiei, ca să fie cât mai aproape de el, pe când lupta în Alpi, şi acolo i-a născut un fiu.

Numai că băiatul a murit, iar interesele lor au devenit divergente. Iulia voia să sprijine carierele fiilor ei cu Agrippa, în timp ce Tiberius avea propria carieră şi propriul fiu, pe Drusus cel Tânăr. Tiberius se considera apărătorul nobililor, pe când Iulia avea neîndoielnic tendințe populiste. Mai important, Tiberius desconsidera femeile implicate în politică, în vreme ce Iulia n-avea nicio intenție să rămână casnică. În plus, Tiberius încă îi mai ducea dorul Vipsaniei. Povestea spune că odată, când a văzut-o întâmplător pe străzile Romei, a fost atât de trist încât s-au luat măsuri ca să nu li se mai întretaie drumurile niciodată[12].

Când Drusus, fratele lui, a fost grav rănit în Germania, în anul 9 î.Hr., ca urmare a unui accident de călărie, Tiberius a întreprins o călătorie lungă şi grea din Panonia ca să-l vadă. A ajuns chiar înainte ca Drusus să moară. Tiberius a însoțit trupul neînsuflețit al fratelui său până la Roma – un drum parcurs numai pe jos. Poate că gestul a fost o reafirmare a politicii de încurajare a valorilor familiare duse de Augustus, dar poate că a exprimat şi durerea sinceră a lui Tiberius pricinuită de pierderea ultimei legături cu propriul său tată. Drusus a primit postum numele de Germanicus – cuceritorul Germaniei –, un nume care s-a transmis şi urmaşilor săi.

În anul 6 î.Hr., Augustus a decis să-l trimită pe Tiberius într-o nouă misiune în est. Însă Tiberius l-a surprins anunțându-l că plănuieşte să se retragă în Rhodos, o frumoasă insulă grecească, departe de centrul puterii. I-a zis că se simte extenuat, că are nevoie de odihnă şi că nu

vrea să stea în calea nepoților lui Augustus – fiii Iuliei –, Gaius şi Lucius, băieţandri care se apropiau de majorat şi care primeau pregătirea necesară spre a fi succesorii lui Augustus[13]. Alții au spus că Tiberius voia să plece de lângă Iulia, dar antipatia lui față de ea depăşea planul personal. Foarte posibil este şi că Tiberius se temea că, în cele din urmă, Gaius şi Lucius vor cere să fie executat. Într-adevăr, n-a trecut mult şi Gaius şi-a dat în vileag ostilitatea lui față de Tiberius, şi e posibil ca Tiberius să se fi aşteptat deja la aşa ceva. Bârfele au adăugat încă un motiv pentru retragerea lui Tiberius în Rhodos: voia, pasămite, să se dedea acolo unei vieți sexuale de care la Roma nu putea avea parte, ca şi cum Rhodosul ar fi fost un Las Vegas antic.

Tiberius s-a simțit bine pe Rhodos, bucurându-se de peisajul minunat al insulei, de tovărăşia unui învățat şi astrolog grec pe care l-a cunoscut acolo şi, poate, de unele plăceri ilicite. În cele din urmă, a vrut să revină la Roma, însă Augustus l-a silit să aştepte până în anul 2 d.Hr., când Tiberius s-a reinstalat, fără prea multă zarvă, în oraş. L-a adus cu el şi pe învățatul astrolog, făcându-l cetățean roman.

REVENIREA LA ROMA

Când a plecat spre Rhodos, în anul 6 î.Hr., viitorul lui Tiberius părea sumbru. Zece ani mai târziu, era numit

succesorul lui Augustus. Cum s-a întâmplat? Iulia se săturase să mai aştepte să acceadă la putere. A comis adultere în serie şi a complotat contra tatălui ei, dar a fost prinsă. În anul 2 î.Hr. o aşteptau dizgraţia şi exilul, iar Augustus i-a cerut lui Tiberius să divorţeze de ea. Fiii ei, Gaius şi Lucius, au rămas în graţiile lui Augustus, dar în anul 4 d.Hr. erau morţi amândoi. Ca de obicei, bârfele au dat vina pe Livia, susţinând că ea fusese cea care a pus să fie otrăviţi pentru ca Tiberius să revină la putere. Însă şi unul, şi celălalt au murit în misiuni peste hotare, departe de centrul de putere din Roma al Liviei: pe unul l-a răpus o boală, pe celălalt, urmările unei răni căpătate în război. În Antichitate, condiţiile erau adesea precare şi riscante, aşa încât nu putem decât să ne mirăm că Augustus a fost dispus să le rişte viaţa în străinătate. Iar pe Livia probabil că n-a făcut-o nefericită moartea celor care erau o piedică în calea ascensiunii fiului ei.

Augustus a rezolvat criza succesiunii înfiindu-l pe Tiberius. El nu fusese nici prima opţiune a sa, nici a doua şi nici măcar a treia, dar împăratul era realist. În plus, după cum vom vedea, a turnat şi puţin venin în darul său.

În ciuda neînţelegerilor pe care le-au avut în trecut, Tiberius era cel mai încercat şi mai priceput general roman. Augustus i-a acordat şi putere de tribun, odată cu autoritatea supremă (*imperium maius*). A afirmat că-l adoptă pe Tiberius spre binele republicii, comentariu menit negreşit să întărească poziţia acestuia şi nu să-l insulte. Deşi Augustus l-a adoptat şi pe cel mai mic nepot al său,

pe Agrippa Postumus, băiatul avea doar şaisprezece ani. Nu era un pericol pentru Tiberius, un om de stat important ajuns la vârstă de patruzeci şi şase de ani. Iar Augustus nu mai avea alți nepoți.

Curând după aceea, Augustus l-a trimis pe Tiberius din nou pe frontul de nord. O sursă favorabilă lui Tiberius îl elogiază drept un general înțelept, prudent, autoritar şi moderat, atent cu viața soldaților săi[14]. Neîndoielnic, Tiberius a avut succes. Mai întâi a purtat o campanie în Germania, unde a repetat marea realizare a fratelui său şi a ajuns la Elba cu diviziile romane. Apoi, în anul 6 d.Hr., s-a întors în grabă în Panonia, unde izbucnise o revoltă majoră, ce includea de astă dată şi Dalmația, regiunea învecinată (aproximativ, zona de coastă a Croației).

După trei ani de lupte grele, Tiberius a înăbuşit una dintre cele mai ample revolte cu care se confruntase Roma. S-a dovedit a fi un practician cu sânge rece a ceea ce s-ar numi azi o contra-insurgență. A fost o campanie de pacificare pe care romanii au câştigat-o prin blocarea aprovizionării adversarului cu alimente şi alte bunuri, dar şi prin bătălii.

Apoi, în anul 9 d.Hr., a avut loc catastrofa generalului Varus din Germania, cu pierderea a trei legiuni romane. În următorii doi ani, Augustus l-a trimis pe Tiberius iarăşi în Germania, unde s-a implicat într-o muncă lentă, stăruitoare şi lipsită de glorie, pentru a reorganiza legiunile supraviețuitoare şi a-i pedepsi pe duşmanii Romei de pe Rin.

Revenit la Roma în anul 12 d.Hr., Tiberius a fost întâmpinat triumfal, printr-o celebrare publică de mult amânată, pentru recucerirea Panoniei. Puterile i-au fost lărgite, fiind acum egale cu ale lui Augustus. O monedă din anul 13 d.Hr. poartă chipul lui Augustus pe față şi pe al lui Tiberius pe revers[15], ca şi cum lumea romană s-ar fi pregătit pentru inevitabilul transfer al puterii.

SUCCESIUNEA

În unele privințe, Augustus a luat măsuri pentru cea mai lină şi mai paşnică tranziție. La moartea lui, Tiberius a avut norocul să se afle la căpătâiul lui sau, cel puțin, să-şi facă apariția suficient de repede ca să poată susține ulterior c-a fost acolo. Probabil că Augustus însuşi a dat cu sânge rece ordinul ca Agrippa Postumus să fie executat imediat după moartea sa, pentru a înlătura orice posibil rival al noului cârmuitor. În definitiv, Augustus instituise anterior principiul „prea mulți cezari nu sunt un lucru bun”[16].

În alte privințe însă, Augustus l-a legat pe Tiberius de mâini. Livia avea acum şaptezeci de ani, dar încă era în putere. Augustus i-a lăsat câteva instrumente de mare forță. I-a consolidat poziția adoptând-o prin testament – ca fiică a sa! –, act prin care a devenit o membră a familiei iuliene. După moartea lui, Senatul a aprobat adopția. Din câte ştim, nimeni n-a întrebat dacă Livia devenise şi sora adoptivă a fiului ei, Tiberius, înfiat şi el de Augustus.

La fel de important, în testamentul său, Augustus îşi numea soția „Iulia Augusta”. Era o distincție fără precedent şi nimeni nu ştia precis ce înseamnă. Livia, Tiberius şi Senatul trebuiau să clarifice acel titlu. Totuşi, era limpede că Augustus intenționase ca soția lui să-şi păstreze autoritatea. Prestigiosul titlu „Iulia Augusta” o plasa în prima familie a Romei, la doar două litere distanță („a” în loc de „us”) față de poziția supremă în stat. Era, practic, o cale de perpetuare a puterii lui Augustus dincolo de mormânt, dar şi de a-l ține pe Tiberius în frâu.

Dar autoritatea Liviei nu se mărginea la doar atât Avea să fie şi cea dintâi preoteasă a cultului lui Augustus divinul. Nu era puțin lucru, căci nicio femeie nu deținea o funcție importantă preoțească în Roma, cu excepția fecioarelor vestale. Noua funcție i-a adus Liviei şi dreptul de a avea o gardă de corp ori de câte ori îşi îndeplinea noile îndatoriri religioase, fiind, totodată, un alt semn al importanței sale. Au urmat numeroase alte onoruri, de la un loc alături de fecioarele vestale la teatru, până la a da numele ei mai multor oraşe. O provincie din răsărit a înălțat un templu în cinstea lui Tiberius, a Liviei şi a Senatului. Sculpturile şi inscripțiile au început să facă legătura între Livia şi Ceres, zeița fertilității şi a abundenței, idee la care se făcea doar aluzie în vremea lui Augustus.

Livia se număra printre cele mai bogate persoane din imperiu şi, spre deosebire de multe femei romane, a avut un control deplin asupra averii ei. Augustus i-a lăsat Liviei

prin testament o treime din averea lui, celelalte două lăsându-i-le lui Tiberius. Livia stăpânea pământ în Italia şi în mai multe provincii din est şi vest. Ca femeie, nu putea fi senatoare, dar primea senatori la reşedința ei, unde erau serviți de un personal imens. În total, Livia avea peste o mie de servitori.

Uneori, timpul petrecut împreună cu Livia putea să dea roade ulterior. În rândurile personalului ei s-a aflat un bărbat care avea să ajungă comandantul Gărzii Pretoriene în timpul domniei unui alt împărat. Printre favoriții de la curtea ei s-a aflat chiar cineva care avea să devină ulterior primul împărat roman din afara cercului dinastic: primul care nu descindea nici din Augustus, nici din Livia.

Livia a slujit drept punte de legătură între domnia soțului şi cea a fiului ei. De bună seamă că Tiberius a apreciat continuitatea în aceeaşi măsură în care i-a şi displăcut. Deşi i-a permis mamei sale să acumuleze onoruri şi să exercite unele puteri, a impus şi nişte limite. De exemplu, la începuturile domniei lui, când Senatul a vrut să-i confere Liviei titlul fără precedent de „mamă a patriei”, Tiberius s-a opus. S-a opus şi altor propuneri ale senatorilor, cum ar fi să i se spună oficial „fiul Iuliei” ori să schimbe numele lunii octombrie în Livius. Tiberius a preferat titlul „fiu de zeu”, pe care îl deținea în virtutea divinizării lui Augustus.

Ca să-l înțelegem pe Tiberius, trebuie s-o înțelegem pe Livia. Nicio altă femeie romană nu a mai ajuns vreodată la nivelul ei de bogăție şi cinstire. Era nu doar veriga vie de

legătură cu întemeietorul dinastiei, ci şi prima doamnă, *de facto*, din moment ce Tiberius era divorțat şi nu avea amantă. Totodată, era cea mai versată veterană din lumea politicii romane. Şi-i amintea zilnic vanitosului Tiberius, prin simpla ei prezență, că era o persoană aflată dincolo de granițele a ceea ce el considera a fi rolul cuvenit unei femei. Ne putem lesne imagina că, dacă l-ar fi numit cineva vreodată „fiul Augustei", s-ar fi crispat, şi totuşi, ori de câte ori s-a confruntat cu o problemă politică încurcată, e foarte posibil să-i fi cerut sfatul Liviei.

Din când în când, Livia îşi folosea autoritatea în viața publică a Romei – la promovarea unui prieten, la acordarea unor privilegii pentru vreun apropiat, pentru consacrarea unor statui în numele ei şi al lui Tiberius sau pentru invitarea unor senatori la un banchet dat la reşedința ei. În general, Tiberius accepta asemenea intervenții, ba chiar acționa din culise ca să alcătuiască un front comun. Aşa au stat lucrurile mai cu seamă în prima parte a domniei lui, dar, treptat, a început să-şi piardă răbdarea față de mama sa.

A existat şi o persoană cu care Tiberius nu s-a consultat: fosta lui soție, Iulia. Augustus îi comutase exilul de pe insula din largul coastelor Italiei în Regium, un oraş din sud, unde Iulia trăia, practic, în stare de arest la domiciliu. La şase luni după ce Tiberius a devenit împărat, în anul 14 d.Hr., Iulia a murit de malnutriție. S-a spus că a capitulat şi a făcut greva foamei[17], poate de jale după

executarea fiului ei, Agrippa Postumus, sau poate din disperare la gândul că fostul ei soț se afla acum la putere.

Când a devenit *princeps*, Tiberius era un bărbat matur. În anumite privințe, se număra printre cei mai bine pregătiți împărați din câți va avea Roma vreodată, fără a fi însă nici pe departe cel mai tânăr. La cincizeci şi cinci de ani, Tiberius nu mai conducea armate şi nici nu mai călătorea peste hotare. În această privință, a urmat exemplul lui Augustus care, la aceeaşi vârstă, începuse şi el să dea dovadă de o oarecare inerție. Acesta a fost şi motivul pentru care Tiberius a fost criticat pentru presupusa lui lipsă de curaj şi spirit întreprinzător.

TIBERIUS ŞI SENATUL

Tiberius a fost esențialmente un oligarh. Spre deosebire de Augustus, care s-a bucurat de popularitate în rândul cetățenilor de rând ai Romei, Tiberius era distant şi rezervat. Avea prea puțin timp pentru finanțarea unor lucrări publice şi încă şi mai puțin timp pentru a participa ca spectator la jocurile sportive.

Deşi n-a cunoscut direct fosta republică, a moştenit de la familia lui de origine stima față de Senat şi, în primii ani, a manifestat respect. Participa cu regularitate la şedințele Senatului. Respecta libertatea de exprimare a senatorilor[18], asculta politicos şi încerca să fie modest când îşi susținea propria opinie. Respingea titluri precum „stăpân” sau

„părinte al patriei”, spunând adesea: „Sunt stăpân de sclavi, *imperator* al soldaților, dar *princeps* al celorlalți cetățeni”[19]. Odată a afirmat în Senat că se consideră slujitorul acestui for, un slujitor care îi priveşte pe senatori ca pe nişte stăpâni buni, drepți şi indulgenți[20].

Dar puțini l-au crezut. Ca să pretinzi că eşti *princeps,* primul cetățean, când, de fapt, eşti monarh, cum a fost cazul lui Augustus, trebuie să fii un magician în materie de politică. Augustus a acordat atenție Senatului şi i-a măgulit pe senatori în timp ce, în realitate, i-a manipulat.

Tiberius nu era nicidecum un magician. Le-a dat senatorilor libertate şi s-a aşteptat să primească în schimb cooperarea lor. În loc de aşa ceva, rezultatul a fost un amestec de servilism şi conspirație. Celor mai mulți senatori le lipsea curajul de a vorbi deschis în prezența lui. Când, la începutul domniei, Tiberius a promis Senatului că va împărți puterea cu acest for, un senator a replicat: „corpul politic este un singur organism şi nu are de dat socoteală decât unui singur om”[21], adică unui *princeps*. Tiberius disprețuia atitudinile de acest fel. Se spune că odată a plecat de la o şedință a Senatului bombănind în greacă: „Bărbați făcuți să fie sclavi!”[22].

Nici personalitatea împăratului nu îl ajuta. Lui Tiberius îi lipseau afabilitatea şi grija pe care ar fi trebuit să le arate un nobil roman prietenilor săi[23]. Iulius Caesar, spre exemplu, putea fi descris drept „degajat” în relațiile cu prietenii săi. Tiberius putea fi descris drept „degajat” doar în ce priveşte fluența cu care vorbea greaca[24].

Era nesincer, adesea crud şi schimbător când evalua caracterul oamenilor, uneori periculos de schimbător. Era auster până la prost gust; spre exemplu, a participat la şedinţe ale Senatului în loc să-şi viziteze fiul muribund sau să-l plângă după moarte. Disprețuia atât de mult onorurile, încât trezea nelinişte, oamenii neştiind cum să se poarte cu el.

Avea însă şi numeroase virtuți. Tiberius era realist, prudent, moderat, sobru şi cumpătat. Era suficient de modest ca să respingă o cerere pentru ridicarea unui templu închinat lui şi mamei sale, afirmând că adevăratele lui temple se vor afla în inima oamenilor[25]. A ținut, e drept, să construiască pe Colina Palatină o reşedință mai măreață decât avusese Augustus. Chiar şi aşa, Tiberius a fost îndeajuns de econom ca să lase, la moartea sa, un excedent în vistierie.

După ce a divorțat de Iulia, Tiberius nu s-a mai recăsătorit şi nici nu se ştie să fi avut vreo amantă pe termen lung. Ne putem imagina un bărbat singuratic, un „cetățean Kane" al împăraților romani. Totuşi, nu era un om simplu. Un istoric de mai târziu a exprimat bine acest lucru: „Tiberius [a fost] om înzestrat cu multe calități dar şi cu multe defecte, pe care le-a manifestat aparte, ca şi când ar fi fost unice"[26].

După şase ani de domnie relativ liniştiți, Tiberius a îngăduit ca duşmanii lui să fie judecați pentru infracțiunea de *maiestas*, adică diminuarea măreției poporului roman, a împăratului sau a familiei acestuia. Era o acuzație

imprecisă şi periculoasă, care aproape că garanta tratamentul abuziv. Senatorii se acuzau reciproc de trădare. Acest lucru se întâmplase arareori pe timpul lui Augustus, care ținea Senatul sub observație, însă Tiberius i-a lăsat pe senatori să se întoarcă unul împotriva altuia.

Deşi procesele aveau loc în Senat, locul nu-i încânta deloc pe inculpați. Spre deosebire de o sală obişnuită de judecată, Senatul avea prea puține reguli care să-l protejeze pe acuzat. În final, zeci de senatori au căzut victime acestor procese şi şi-au pierdut viața. Rezultatul a îngrădit libertățile sutelor de senatori care au scăpat cu bine. Cei mai mulți l-au considerat pe Tiberius necinstit şi crud[27].

Dacă s-a comportat tiranic, Tiberius a fost negreşit provocat, deşi acest lucru nu-i poate justifica reacția. În rândurile nobilimii, dincolo de aparențe, se manifesta o ostilitate surdă, dar permanentă. Din când în când, ieşea la iveală sub forme obscure. De pildă, la sfârşitul anului 22 d.Hr., o văduvă nobilă în vârstă şi-a dat în vileag adevărata ei părere despre Tiberius atunci când, înainte să moară, l-a omis din testamentul ei – gest pe care puțini din clasa nobilimii au îndrăznit să-l imite[28]. Tiberius a trecut cu vederea afrontul, dar a refuzat să permită familiei decedatei să expună măştile de ceară ale răposatului ei soț şi răposatului ei frate vitreg printre înaintaşii importanți reprezentați în procesiunea funerară. Femeia fusese văduva lui Cassius şi sora vitregă a lui Brutus, doi dintre conducătorii conspirației care l-au asasinat pe Iulius Caesar, bunicul adoptiv al lui Tiberius, în 15 martie 44

î.Hr. Unele răni continuau să supureze chiar şi după şaizeci şi şase de ani.

CASA LUI AUGUSTUS

Tiberius era un bun administrator, dar Augustus voise mai mult – voise un erou. Îl găsise în persoana nepotului lui Tiberius, chipeşul şi charismaticul general Germanicus (15 î.Hr.–19 d.Hr.), fiul lui Drusus, răposatul frate al lui Tiberius. La vremea respectivă, Tiberius avea şi el un fiu, pe Drusus cel Tânăr, dar Germanicus se afla înaintea acestuia în şirul de moştenitori. Întrucât Germanicus era căsătorit cu nepoata lui Augustus, adopția garanta că linia directă de descendență a lui Augustus va reveni în cele din urmă la putere. Faptul o mulțumea şi pe Livia, deoarece Germanicus îi era nepot, astfel că linia ei directă de descendență urma să dețină puterea, linie începută cu fiul ei, Tiberius. Doar că sumbrul împărat şi fascinantul său nepot nu s-au înțeles deloc, iar acest aspect a avut urmări dezastruoase pentru familia imperială.

Germanicus a fost o emblemă a primilor ani de domnie ai lui Tiberius. La douăzeci şi opt de ani, Germanicus a comandat oştirile romane de pe Rin. Augustus l-a trimis acolo în anul 13 d.Hr. şi l-a numit la conducerea celor opt legiuni romane. Poporul roman îi iubea pe Germanicus, pe soția lui, Agrippina Maior (Agrippina cea Bătrână), nepoata divinului Augustus, şi pe cei şase copii supraviețuitori ai

lor (alți trei murind la vârste fragede). Sursele spun că Germanicus era un bărbat calm, comunicativ, modest şi fermecător[29], toate acestea aducându-i admiratori atât dintre senatori, cât şi printre oamenii de rând din Roma şi din provincii. Monedele şi busturile înfățişează un bărbat tânăr şi arătos, cu nas acvilin, bărbie proeminentă şi păr cârlionțat. Era în egală măsură cult şi războinic, putând la fel de bine să omoare un adversar în luptă corp la corp şi să compună poezii în greacă. Portretele o înfățişează pe soția sa, Agrippina cea Bătrână, drept o femeie serioasă, cu un profil clasic şi păr lung şi împletit[30].

La moartea lui Augustus, în anul 14 d.Hr., legiunile din Germania s-au răzvrătit, voind ca Germanicus să devină împărat în locul lui Tiberius. Cu ajutorul capabilei sale soții, Germanicus a pus capăt revoltei şi a reinstituit loialitatea față de Tiberius. Apoi, în anul 16, Tiberius l-a rechemat pe Germanicus din regiunea Rinului, unde, în pofida numelui său de „cuceritor al Germaniei", generalul nu a lărgit imperiul, deşi a câştigat bătălii. Reuşita sa remarcabilă a fost recapturarea unui stindard al legiunii pierdut de Varus şi îngroparea osemintelor soldaților ucişi aflate încă la vedere.

Întors la Roma, Germanicus a avut parte de o celebrare publică triumfală care i-a exagerat înfăptuirile şi a amplificat adulația mulțimii. Toate privirile s-au ațintit asupra lui în timp ce străbătea străzile într-un car triumfal împreună cu cinci dintre copiii săi. Prietenii şi susținătorii lui erau mereu pregătiți să-i şlefuiască imaginea. Chiar şi

dezastruoasa expediție eşuată a lui Germanicus de la Marea Nordului a prilejuit un poem epic care-i trâmbița vitejia[31].

Apoi Tiberius l-a trimis spre răsărit cu un portofoliu cuprinzător, dar Germanicus a căutat insistent să dobândească tot mai multă putere. El şi Agrippina au intrat în conflict cu guvernatorul Siriei, Gnaeus Calpurnius Piso, şi cu soția lui, Plancina, care i se alăturaseră în misiune. Ambii erau nobili şi nu s-au lăsat uşor intimidați.

După scurt timp, Germanicus a plecat în Egipt fără permisiunea lui Tiberius, cu toate că niciun senator nu avea voie să intre în acea provincie decât cu acordul împăratului. La Alexandria, Germanicus a fost întâmpinat ca un erou. Pe de o parte, datorită descendenței lui: deşi mamă i-a fost Antonia Minor (Antonia cea Tânără), era şi nepotul lui Marcus Antonius. Pe de alta, generozitatea nu i-a fost uitată, căci Germanicus a ajutat poporul scoțând la vânzare cereale aflate în proprietatea statului în timpul unei penurii de alimente. Uralele erau atât de puternice, încât Germanicus a trebuit să le ceară locuitorilor Alexandriei să şi le tempereze[32] – a spus că doar Tiberius şi mama lui, Livia, meritau asemenea aclamații.

Când s-a îmbolnăvit în Siria, Germanicus a dat vina pe Piso şi Plancina, spunând că l-au otrăvit[33]. Germanicus a murit la 10 octombrie 19 d.Hr., la treizeci şi trei de ani. În vacarmul care a urmat, Piso a fost rechemat la Roma, fiind silit să se prezinte spre a fi judecat în fața Senatului. A fost condamnat pentru unele infracțiuni mai puțin grave decât

omorul, dar s-a sinucis înainte de pronunțarea sentinței. Plancina a fost obligată şi ea să revină la Roma, dar a salvat-o protecția puternică a Liviei, care l-a convins pe Tiberius să intervină în favoarea ei şi să facă astfel încât să fie achitată. La Roma, mulți au arătat cu degetul spre invidiosul Tiberius, poate chiar sprijinit pe ascuns de Livia, acuzându-l că a fost adevăratul vinovat de moartea lui Germanicus. Distanți şi elitişti cum erau, nu-l puteau egala pe Germanicus ca popularitate. Resentimentul lor față de Germanicus pare plauzibil – în fond, erau şi ei oameni –, dar de aici până la omor, calea e lungă. Întâmplarea a făcut ca Plancina să-i supraviețuiască Liviei; rămasă fără singura ei protecție, s-a sinucis, la fel ca soțul ei.

Chiar şi după moartea sa, Germanicus a fost celebrat de public. Sursele descriu că a fost o jale generală[34], ca şi cum fiecare ar fi pierdut pe cineva drag din propria-i familie. Un poet a scris la vremea respectivă: „Eu, Hades, declar: «Germanicus nu e al meu; el aparține stelelor»”[35].

Cenuşa i-a fost depusă în Mausoleul lui Augustus într-o zi în care de jur împrejurul monumentului torțele ardeau cu flăcări vii, iar oraşul, de obicei gălăgios, era cufundat într-o tăcere întreruptă doar de plânsete îndurerate.

Moartea lui Germanicus a răpit Romei un erou, iar pe Tiberius l-a lipsit de un succesor. La şaizeci de ani, Tiberius simțea negreşit că se afla sub presiunea găsirii următorului împărat. Germanicus avea trei fii, însă tustrei erau prea mici. Drusus, fiul lui Tiberius, avea treizeci şi doi de ani şi o experiență bogată ca militar şi om de stat, dar

era afemeiat. Părea evident pentru oricine că Augustus intenționase ca Germanicus şi urmaşii lui să domnească. Drept urmare, Tiberius l-a numit pe fiul lui, Drusus cel Tânăr, „împărat în aşteptare”, cu înțelegerea ca acesta să-i cedeze ulterior tronul unuia dintre fiii lui Germanicus. Din nefericire, a intervenit un conflict de familie, căruia i s-a adăugat şi viclenia unui outsider ambițios ce a profitat de un împărat bătrân.

Dar, înainte de a ne ocupa de violențele care au pus capăt domniei lui Tiberius, să reflectăm pentru o clipă la modul cum a condus politica externă a Romei şi a schimbat-o pentru totdeauna. A fost moştenirea lăsată din vremea anilor săi cei mai buni.

ARMATA IMPERIALĂ

La fel ca generalii Washington sau Eisenhower, Tiberius a fost în esență un soldat care a preferat să-şi țină sabia în teacă după ce a devenit şef de stat. El a dislocat sistemul militar din tiparul instituit de Augustus şi a dat armatei ceea ce avea să fie noua şi durabila ei sarcină principală: apărarea păcii romane.

Armata era cea mai importantă instituție din imperiu, dar nu şi o simplă maşinărie militară. Pentru cei mulți, era singura soluție ce permitea mobilitatea socială. De asemenea, era şi un instrument de asimilare. Armata transforma supuşii din provincii în cetățeni şi amesteca

laolaltă indivizi de la un capăt al Mediteranei la celălalt şi din Britannia până-n Irak. Cuvântul „oameni” este folosit intenționat în loc de „bărbați”, deoarece în taberele militare şi în comunitățile formate în jurul lor trăiau şi femei şi copii care, alături de soldați şi de bărbații civili, erau modelați şi influențați de armata romană. Aceasta era realitatea, chiar dacă soldaților romani li se interzicea prin lege să se căsătorească, ceea ce a reprezentat mereu un mare izvor de nemulțumiri. Oricum, mulți dintre ei trăiau în concubinaj.

Armata imperială romană avea circa trei sute de mii de militari în vremea lui Tiberius, iar ulterior, în secolul al II-lea d.Hr., a atins apogeul, crescând la cinci sute de mii. Profesionistă şi bine plătită, a fost cea mai mare armată regulată din istoria lumii până în ziua de azi, dar şi cea mai disciplinată şi mai bine echipată.

Armata era alcătuită din trei grupuri principale: legiunile, trupele auxiliare şi ceilalți – vâslaşi şi marinari, dar şi unitățile tribale de la marginile imperiului şi, în sfârşit, gărzile, poliția paramilitară şi pompierii Romei.

Legionarii erau infanterişti impozanți şi mândria armatei romane. Ei efectuau un serviciu militar de douăzeci şi cinci de ani. Pe lângă salariul anual, primeau şi o bonificație în numerar la lăsarea la vatră. Din partea împăraților se aşteptau să le ofere din când în când şi bonificații suplimentare – asta, dacă îşi cunoşteau interesul. În definitiv, armata îi ridica pe împărați la putere şi tot armata putea să-i răstoarne.

În general, legionarii erau cetățeni romani, dar arareori erau originari din Roma sau chiar din Italia. Italienii şi-au pierdut tot mai mult interesul față de serviciul militar, căci acum erau agricultori de succes şi se bucurau de pace şi prosperitate. Recruții veneau din alte regiuni: din sudul Galiei şi al Hispaniei sau din provinciile de pe malurile Dunării.

În timpul domniei lui Tiberius au existat douăzeci şi cinci de legiuni, cu trei mai puține decât înainte de înfrângerea suferită de Varus în Germania, în anul 9 d.Hr. La puțin timp după moartea lui Tiberius, numărul legiunilor avea să redevină douăzeci şi opt, ajungând apoi, în următorul secol şi jumătate, la treizeci şi, în cele din urmă, la treizeci şi trei, cifra maximă. Numărul total al legionarilor a variat între 130.000 şi 170.000.

Trupele auxiliare cuprindeau soldați fără cetățenie romană. Aceştia erau plătiți mai puțin decât legionarii, puteau fi mai săraci şi mai puțin educați şi, la drept vorbind, aveau o probabilitate mai mare ca să lupte şi să moară acolo unde era bătălia mai grea. Îşi îndeplineau serviciul în unități recrutate pe plan local, echipate şi instruite potrivit obiceiurilor locale. Soldații auxiliari luptau alături de legiuni. Începând din jurul anului 50 d.Hr., li se acorda cetățenia după douăzeci şi cinci de ani de serviciu militar. Ca dovadă, primeau o tăbliță de bronz pliabilă, numită *diploma*.

Forțele speciale erau menținute la Roma. Garda Pretoriană, cu un efectiv de câteva mii de soldați, servea

drept unitate de elită care să-l susțină şi să-l apere pe împărat. Alți circa 1.500 de soldați alcătuiau poliția oraşului şi aproximativ 3.000 erau pompierii Romei. Spre deosebire de restul armatei, soldații din Roma erau, în mare parte, italieni.

Marina militară avea două baze în Italia, una la Golful Napoli, iar cealaltă, la Marea Adriatică. În plus, Roma avea nave de război pe Rin şi pe Dunăre.

O ultimă componentă a forțelor armate romane era alcătuită din bărbați din seminții care trăiau de o parte şi de cealaltă a frontierei, la marginile imperiului. Aceştia erau organizați în unități semi-regulate.

Deşi impresionantă, armata romană includea puțini bărbați care să fi pus vreodată piciorul în Roma. Acest lucru nu priva forțele armate de sentimentul misiunii lor, dar tindea să crească tot mai mult importanța soldei şi a condițiilor serviciului militar în mintea soldaților. În fond, dacă nu luptau pentru propriul cămin, puteau la fel de bine să lupte pentru bani.

O altă problemă ținea de spiritul combativ al armatei. Trupele care pleacă la război sunt mai uşor de însuflețit decât cele care fac de serviciu în garnizoană. Menținerea disciplinei în armata imperială devenea tot mai importantă, dar şi tot mai dificilă.

Într-o bună zi, în viitorul îndepărtat, armata romană slăbită şi relaxată în vreme de pace, avea să ofere o țintă atractivă pentru nişte bărbați aprigi aflați de cealaltă parte a frontierelor. Dar nu în vremea lui Tiberius.

„UN ÎMPĂRAT NEINTERESAT SĂ-ŞI MĂREASCĂ IMPERIUL”

Germanicus a vrut să recucerească teritoriul german aflat la est de Rin, însă Tiberius n-a fost de acord. Era un realist. Deşi pe timpul lui Augustus se tot vorbise despre „imperiul fără sfârşit”, Tiberius avea mai multă minte. Aşa cum îl descrie Tacitus în citatul de mai sus[36], era neinteresat sa-şi mărească imperiul, cel puțin prin cuceriri armate. Noua politică a marcat o schimbare dramatică. Timp de aproape trei sute de ani, bărbații care cucereau noi teritorii dominaseră politica romană. Nu şi de aici înainte, cel puțin nu dacă îşi impunea Tiberius vrerea. Şi existau motive temeinice şi raționale ca el să triumfe.

Roma avea destui soldați pentru a-şi păzi hotarele, circa trei sute de mii, dar doar atât. Forțele armate reprezentau cea mai mare cheltuială a guvernării, revenindu-le în mod normal mai bine de jumătate din bugetul anual, potrivit unor estimări foarte aproximative ale savanților[37]. Un stat modern, chiar şi o putere militară precum Statele Unite, dedică de regulă mai puțin din bugetul său forțelor armate[38] şi mai mult programelor de bunăstare socială.

Economia Romei era relativ săracă şi inflexibilă comparativ cu cea a imperiilor de mai târziu. Capacitatea ei de a suporta o povară militară mai mare era limitată. Iar Germania nu oferea suficiente bogății ca să fie atractivă pentru un eventual cuceritor. Oferea doar o graniță mai uşor de apărat – linia Elba–Dunăre – şi perspectiva gloriei.

Tiberius, echilibrat fiind, dobândise destulă glorie. În rândul elitei romane, mulți considerau că Roma cucerise deja cea mai valoroasă parte a lumii[39], iar restul părea să nu merite osteneala.

Mai multe cuceriri ar fi însemnat mai mulți soldați. Or, aşa ceva ar fi fost nu doar costisitor, ci şi primejdios, căci creşterea efectivelor militare ar fi sporit probabilitatea revoltelor. În plus, recrutarea stârnea animozitate. Şi cine să conducă o eventuală invazie? Împărații nu voiau ca vreunul din generalii lor să culeagă lauri pentru cuceririle lor majore.

Deşi nimeni nu şi-a dat seama la momentul respectiv, anul 16 d.Hr. a fost unul de cumpănă în istoria imperiului. Rechemându-l pe Germanicus, Tiberius a pus capăt ultimei încercări serioase a Romei de a recuceri teritoriul dintre Rin şi Elba. Singura excepție a fost Renania, o fâşie îngustă de pământ aflată la răsărit de Rin, pe care Roma a controlat-o secole la rând.

Anii de lupte aprige în nordul Europei i-au revelat lui Tiberius adevărul amar cu privire la războaiele de cucerire. Îi lipsea dorința lui Augustus de a cuceri lumea. Întotdeauna viclean, Tiberius a anunțat Senatul că Augustus i-ar fi spus, pe patul de moarte, să nu mărească imperiul. O schimbare politică atât de important cerea prestigiul unui Augustus, iar Tiberius a procedat înțelept că l-a invocat, dar e îndoielnic că Augustus va fi rostit cu adevărat acele cuvinte. Dacă a făcut-o – şi dacă Tiberius l-a văzut într-adevăr pe bătrân înainte ca să moară, atunci a

fost o convertire pe patul de moarte. Toate celelalte fapte ale sale arată că Augustus a fost un expansionist pur sânge. Dar lui Tiberius trebuie să i se recunoască meritul că a conceput noua politică şi, mai ales, că a aplicat-o.

Tiberius era un individ pragmatic, şi nu a fost singurul, dar în străfundul sufletului roman încă mai pulsa dorința de glorie militară. Drept urmare, unii împărați au continuat să poarte războaie de cucerire, îndeosebi acei puțini comandanți pricepuți care, spre deosebire de Tiberius, erau şi suficient de tineri ca să facă față unor campanii istovitoare. Sunt cei care au purtat războaie majore şi au adăugat imperiului noile provincii – Britannia şi Dacia. Tot ei s-au implicat într-o luptă sterilă, lungă de generații, cu parții şi urmaşii lor. Dar cu toții au constituit excepții. Majoritatea împăraților romani au urmat noua politică imperială a lui Tiberius.

Ar fi greu de supraestimat urmările schimbării datorate lui Tiberius. E adevărat că el a construit pe temeliile puse de Augustus şi Iulius Caesar. Dar le-a dus la o finalitate logică, chiar dacă uneori amară – şi nu şi-a irosit eforturile ca să îndulcească realitatea. Rezultatul a fost o modificare fundamentală a chintesenței Romei. Romanii au continuat să dezbată politicile lui Tiberius, şi unii n-au fost de acord cu el, dar Roma s-a schimbat. Şi iată cum:

Un imperiu care caută să cucerească noi teritorii are nevoie de generali ambițioşi în fruntea campaniilor militare, precum şi de politicieni dinamici, care să conducă diplomația; are nevoie de dezbateri libere şi deschise pentru

elaborarea strategiilor şi de oratori elocvenţi care să convingă populaţia să se înroleze în armată. Un imperiu consolidat, pe de altă parte, are nevoie de comandanţi de garnizoană care să menţină disciplina şi să înăbuşe revoltele, dar şi de funcţionari, administratori şi agenţi fiscali. Nu le cere locuitorilor Romei să joace niciun rol civic, nici măcar pe cel de soldaţi, căci în Italia şi-n provincii sunt destui bărbaţi gata să ia arma în mână.

Nu are nevoie nici de senatori care să conducă sistemul politic. Noua Romă a făcut din senatori, în cel mai bun caz, nişte consilieri ai împăratului şi, în cel mai rău, nişte dizidenţi ce trebuie reduşi la tăcere. Augustus îi diminuase elitei senatoriale sentimentul că ar avea vreun scop, iar Tiberius i l-a redus şi mai mult. Unii senatori s-au revoltat şi au plătit cu viaţa, dar cei mai mulţi s-au dovedit docili. Au devenit mai preocupaţi de ei înşişi, căutându-şi consolarea în filosofie sau în plăceri.

CÂRMUIRE CU GARDA PRETORIANĂ

Tiberius şi-a început domnia manifestând preţuire faţă de Senat şi a încheiat-o vădind ostilitate. O asemenea răsturnare de situaţie pare aproape de neevitat, date fiind noua realitate a puterii, refuzul nobilimii trufaşe romane de a capitula fără luptă şi personalitatea tăioasă şi intolerantă a împăratului. Într-o bună parte a domniei lui Tiberius, şi mai ales în între anii 26 şi 31 d.Hr., principalul său

consilier şi partener în lupta cu nobilimea a fost Lucius Aelius Sejanus. Tacitus îl descrie pe Sejanus drept îndrăzneț, hain şi viclean[40] şi-l învinuieşte că a scos la lumina zilei tot ce era mai rău în Tiberius. Însă adevărul stă întotdeauna ascuns şi e posibil ca Sejanus să fi făcut ce îi cerea stăpânul lui.

La fel ca Agrippa, mâna dreaptă a lui Augustus, Sejanus provenea dintr-o familie de *equites,* una importantă, cu legături cu diferiți senatori. La fel ca Agrippa, Sejanus era capabil, ambițios şi absolut necesar stăpânului său. Tot ca Agrippa, Sejanus voia o parte din puterea împăratului. Sejanus s-a descurcat bine în timpul domniei lui Augustus, iar în timpul lui Tiberius a devenit primul din cei doi comandanți ai Gărzii Pretoriene şi apoi comandant unic, poziție cunoscută sub numele de prefect pretorian

Sejanus s-a folosit de funcție ca să ajungă pe culmile puterii. Se apropia de patruzeci de ani când Tiberius a ajuns la putere şi i-a câştigat încrederea. Unul câte unul, ceilalți consilieri ai împăratului au dispărut, lăsându-l pe Sejanus pe o poziție fără rivali. Moartea subită a fiului său, Drusus cel Tânăr, în anul 23 d.Hr. l-a lovit puternic pe Tiberius. Încă o dată, planurile pentru succesiune ale împăratului fuseseră distruse.

Doamnele nobile din Roma îl găseau pe Sejanus fermecător. Una dintre cuceririle lui a fost Livilla, nora lui Tiberius, care i-a devenit amantă. Înverşunată, soția lui Sejanus, avea să afirme ulterior că Livilla şi-a otrăvit soțul, pe Drusus cel Tânăr, la solicitarea lui Sejanus. Au existat

chiar şi dovezi în sprijinul acestei acuzaţii, dar au fost obţinute prin tortură. Deşi romanii acceptau dovezile obţinute prin tortură, valoarea lor nu poate fi recunoscută azi. În orice caz, la data obţinerii acelor informaţii, Sejanus nu mai era în viaţă ca să se poată apăra.

Anterior, când încă se mai afla în ascensiune, Sejanus l-a convins pe Tiberius să construiască o cazarmă pentru Garda Pretoriană la marginea Romei. Impunătoarea structură acoperea peste patruzeci de acri. Avea forma dreptunghiulară standard a unei tabere militare romane, dar cu fortificaţii mai solide decât cele obişnuite. Un zid înalt, din beton şi cărămidă, prevăzut cu metereze şi înzestrat cu porţi şi turnuri împrejmuia incinta. O mare parte a cazărmii mai poate fi văzută chiar şi azi, nu departe de gara centrală a Romei.

Castra Praetoria, cum era numită incinta, era o unitate de elită cu câteva mii de soldaţi voinici care asigurau protecţia împăratului. Membrii ei erau profesionişti foarte bine plătiţi. Augustus a creat Garda Pretoriană, dar, fiind un politician iscusit, a plasat-o în afara Romei, în orăşelele din jur, ca să nu-i ofenseze pe senatori. Tiberius a renunţat la aparenţe. Mai întâi a adus Garda în oraş, soldaţii fiind cazaţi în diverse locaţii, apoi a început construirea cazărmii permanente.

Concentrarea Gărzii Pretoriene într-un singur loc strategic a uşurat impunere disciplinei şi a fricii. Fără îndoială că a contribuit la spiritul de castă al membrilor ei şi se prea poate ca acesta să fi fost momentul când Garda a

adoptat faimosul ei simbol – scorpionul. Scorpionul era semnul zodiacal al lui Tiberius, împărat dependent de astrologie, iar acul lui veninos sugera puterea primejdioasă a Gărzii.

Cu cât era mai eficientă Garda Pretoriană, cu atât cetățenii Romei erau mai puțin liberi. Acelaşi lucru s-ar putea spune şi despre puterea lui Sejanus, care a sporit în paralel cu scăderea libertății politice. În anul 26 d.Hr., soarta l-a făcut pe Sejanus şi mai prețios. Tiberius avea o vilă construită în interiorul şi în jurul unei peşteri, într-un loc pitoresc situat pe coastă, la sud de Roma. Tocmai lua masa acolo când la intrarea peşterii au căzut pe neaşteptate nişte stânci care i-au strivit pe câțiva participanți. S-a produs panică, dar Sejanus, calm, l-a apărat pe Tiberius cu propriul său corp şi l-a ferit pe împărat de pericol. După acea întâmplare, Tiberius avea să aibă mai multă încredere ca oricând în Sejanus, văzând în el un sfetnic plin de abnegație.

Peştera există şi azi, în localitatea Sperlonga, şi prezintă numeroase semne specifice luxului antic, de la heleşteie cu peşti şi dormitoare, până la sculpturi de o mare splendoare. Date fiind execuțiile ordonate de Sejanus şi Tiberius, vizitatorul ar putea să considere peştera drept locul unde s-a născut tirania.

La scurt timp după aceea, Tiberius a părăsit definitiv Roma. Insula Capreae, Capri de azi, din Golful Napoli fusese refugiul preferat al lui Augustus. Tiberius a plusat şi a ales-o ca locuință permanentă. În 26 d.Hr., la vârsta de

şaizeci şi opt de ani, s-a retras acolo. Deşi o mare parte din puterea lui trecuse în mâinile lui Sejanus, Tiberius a continuat să fie împărat. A continuat să ia hotărâri şi să ordone execuții, dar fără să mai meargă la Roma. Şi-a petrecut cea mai mare parte a ultimilor zece ani din viață într-o vilă luxoasă de pe insulă, numită Villa Iovis (Vila lui Jupiter), la circa 270 de kilometri de capitală.

Schimbarea reşedinței a fost o surpriză deoarece a dovedit adevărul zicalei de mai târziu, „Roma este acolo unde este împăratul”[41]. Zicala vizează un domnitor care avea să cârmuiască 150 de ani mai târziu[42], dar era deja adevărată în vremea lui Tiberius.

A fost o surpriză şi pentru că a arătat lumii că politica lui Tiberius de a respecta Senatul luase sfârşit. De vreme ce nu se mai afla la Roma, nu mai putea să participe la întrunirile Senatului. Practic, după ce a încercat să reînvie puterea Senatului, Tiberius a declarat experimentul eşuat.

Însă retragerea lui Tiberius din Roma n-a uimit, dacă ne gândim că el doar a urmat exemplul predecesorilor săi. Iulius Caesar a petrecut doar scurte perioade la Roma – cu totul, mai puțin de un an – în ultimii cincisprezece ani bogați în evenimente ai vieții sale. Augustus şi-a petrecut o mare parte din timp ca împărat în afara Romei. E adevărat că ambii s-au aflat departe de Roma cu treburi importante, fie ca să poarte războaie sau să facă diplomație, fie ca să inspecteze provinciile. Însă şi Caesar, şi Augustus s-au bucurat de canale de comunicare demne de încredere. Nu şi Tiberius. Sejanus controla fluxul de informații dinspre

Roma către insulă şi hotăra ce trebuia să afle Tiberius şi ce nu. Paznicul porților preluase şi rolul de decident.

Pare puțin probabil ca Tiberius să fi părăsit Roma pentru a fugi de Livia, mama lui, aşa cum au susținut unii, deşi se poate să se fi săturat de personalitatea ei atât de puternică[43]. Odată, s-au certat din pricina insistențelor ei repetate ca Tiberius să numească o persoană prea puțin competentă într-o funcție prestigioasă din cadrul unui complet de judecători. În cele din urmă, el a acceptat, dar a criticat-o în public. Livia l-a scos apoi pe Tiberius din fire peste măsură dând la iveală câteva scrisori vechi de la Augustus, pe care le păstrase la loc sigur într-un sanctuar[44], scrisori în care acesta spunea despre Tiberius că e sumbru şi încăpățânat. Tiberius era prea disciplinat ca să reacționeze emoțional la o astfel de lovitură josnică. În plus, îi plăcea să se răzbune cu sânge rece.

La trei ani după retragerea lui Tiberius pe insula Capri, în anul 29, Livia a murit. Tiberius nu a revenit la Roma pentru funeraliile şi pentru înmormântarea ei în Mausoleul lui Augustus. Gestul a contrastat cu goana lui prin nordul Europei, cu ani înainte, ca să ajungă la căpătâiul fratelui rănit mortal şi cu revenirea rapidă la Roma din anul 22 d.Hr., la vestea că Livia e bolnavă. Şi nici n-a declarat-o pe Livia zeiță după moarte, cum îşi dorise ea şi cum decretase Senatul. Până la urmă, Livia a obținut ce şi-a dorit, dar abia în timpul unei domnii ulterioare. Senatul a mai votat şi pentru a fi înălțat un arc de triumf în onoarea Liviei[45]. Ar

fi fost primul arc de triumf dedicat unei femei, aşa că Tiberius a avut grijă să nu fie construit.

Şi totuşi, nimeni nu putea nega importanța rolului jucat de Livia. Când cenuşa i-a fost depusă în locul de odihnă veşnică, caracterul monumental al înfăptuirilor ei a rămas viu. La naşterea sa, cu optzeci şi şapte de ani în urmă, nobilimea respectată din Senat încă se mai simțea îndreptățită să hotărască soarta imperiului. La moartea sa, ea era cea care dirija acea nobilime în beneficiul imperiului. Putea considera pe bună dreptate că instaurase o nouă ordine – era fosta soție a unui „prim cetățean" al imperiului şi mama altuia, membră de vază a dinastiei claudiene, dar şi Iulia Augusta, femeia care a reînnoit republica şi, tot ea, a îngropat-o. Roma cunoscuse şi înainte femei puternice, dar niciuna pe măsura Liviei.

Tiberius, trecut acum de şaptezeci de ani, a continuat să se ocupe de unele treburi publice, îndeosebi de administrarea provinciilor. Când nişte guvernatori i-au scris cerând creşterea taxelor în provincii, Tiberius a replicat: „Un bun păstor îşi tunde oile, nu le jupoaie"[46]. Dar în ce priveşte politica Romei şi, mai ales, familia imperială, se încredea mult prea mult în Sejanus.

Tiberius a fost însoțit la Capreae de astrologul său personal. Suetonius abundă în istorisiri picante despre isprăvile sexuale ale lui Tiberius pe insulă. Chipurile, „țapului bătrân"[47], cum se spune că l-ar fi poreclit oamenii, îi plăceau şi femeile, şi copiii de ambele sexe. Se spune că actele sale de depravare au inclus orgii, sex în trei, pedofilie

şi uciderea unei persoane care l-a respins. Se mai spune că instruia băieţaşii să se ţină după el când înota şi să i se strecoare între picioare ca să-l lingă şi să-l muşte voluptuos, băieţi „pe care îi numea peştii”[48] lui. Se poate ca relatările de felul acesta să fi contribuit la proasta reputaţie publică a lui Tiberius la Roma, dar istoria romană e plină de rumori lubrice şi ar trebui să le privim cu scepticism. În realitate, probabil că viaţa lui Tiberius pe insulă n-a inclus nimic mai deocheat decât contemplarea stelelor şi ghicirea viitorului. Între timp, în capitală lucrurile s-au încins.

Ritmul proceselor pentru trădare ale duşmanilor lui Tiberius s-a accelerat. E greu de spus cât de mult din cele ce au urmat s-a datorat lui Tiberius şi cât lui Sejanus. Spre exemplu, un istoric a fost pus sub acuzare pentru afirmaţia că Brutus şi Cassius au fost „cei din urmă dintre romani”[49]. Bărbatul, duşman aprig al lui Sejanus, a fost silit să se sinucidă[50].

Sejanus l-a convins pe Tiberius că văduva lui Germanicus, mândra şi hotărâta Agrippina cea Bătrână, unelteşte împotriva lui. E posibil ca acuzaţia să fi fost adevărată, căci nepoata lui Augustus, a patra membră a familiei acestuia care a influenţa viaţa lui Tiberius, îl ura sincer pe împărat. Tacitus o descrie ca pe o femeie care „având o mare dorinţă de a domina, prin preocupările ei bărbăteşti renunţase la slăbiciunile femeilor”[51]. Mândră şi populară, îl socotea pe Tiberius un intrus printre adevăraţii moştenitori. Relaţiile proaste dintre cei doi s-au înrăutăţit şi mai mult.

S-au certat din cauza proscripției prietenei şi verişoarei Agrippinei. Când aceasta, furioasă la culme, l-a acuzat pe Tiberius de un atac mascat la adresa ei, el i-a răspuns cu un citat grecesc, întrebând-o dacă socoteşte că are dreptul să domnească. La scurt timp după aceea, când Agrippina i-a cerut lui Tiberius încuviințarea ca să se recăsătorească, el a rămas tăcut, ceea ce echivala practic cu refuzul. În anii de mai târziu a acuzat-o de adulter[52]. În sfârşit, la un dineu, fiind aşezată lângă Tiberius, Agrippina a refuzat să se atingă de nişte mere oferite de el – ca pentru a insinua că ar vrea s-o otrăvească[53]. Tiberius s-a plâns de gestul ei Liviei, care era şi ea de față, şi n-a mai invitat-o niciodată pe Agrippina la dineuri.

În cele din urmă, în 29 d.Hr., la scurt timp după moartea Liviei, Tiberius a acuzat-o pe Agrippina că plănuieşte să se refugieze la statuia lui Augustus şi cu armată. A ordonat să fie arestată şi a determinat Senatul s-o exileze din Italia, pe o insulă din larg, aceeaşi pe care Augustus o alungase cândva pe nefericita Iulia. Patru ani mai târziu, în anul 33, Agrippina a murit. Oficial, s-a spus că a intrat în greva foamei, dar a existat şi un zvon cum că a fost lăsată să moară de inaniție[54]. La fel ca Iulia, a fost o femeie cu sângele lui Augustus în vene, dar a avut parte de un sfârşit cumplit după ce s-a întors împotriva moştenitorului acestuia.

Nici fiii ei nu au prosperat sub cârmuirea lui Tiberius. În loc să-i cedeze unuia dintre ei tronul, cum fusese planul inițial, Tiberius i-a întemnițat pe cei doi băieți mai mari.

Niciunul, nici celălalt n-au supraviețuit. Doar fratele lor mai mic, care avea şaptesprezece ani, a fost lăsat în pace.

Sejanus a devenit tot mai puternic, iar în 31 d.Hr. îl convinsese deja pe Tiberius să-l facă aproape egalul lui în ce priveşte autoritatea legală. În tot acest răstimp, împăratul septuagenar a acordat tot mai puțină atenție treburilor Romei. Se spune că a afirmat, despre lipsa lui de popularitate în Senat: „Să mă urască, numai să mă aprobe”[55].

Tiberius a renunțat la îndelungata lui împotrivire față de căsătoria lui Sejanus cu Livilla, văduva fiului împăratului. Totul părea pregătit ca Sejanus să poată fi declarat moştenitor la tron. După ce scăpase de Agrippina şi de fiii ei adulți, Sejanus era pregătit să iasă din umbră şi să pună mâna pe putere. Doar că soarta i-a fost potrivnică.

Dacă putem avea încredere în surse, acesta a fost momentul când o ultimă femeie din familia lui Augustus l-a salvat pe Tiberius[56]. E vorba de cumnata lui, Antonia cea Tânără. Antonia era un model de femeie imperială desăvârşită. Era fiica Octaviei cu Marcus Antonius, nepoata lui Augustus, văduva lui Drusus (fratele lui Tiberius), mama lui Germanicus şi bunica copiilor supraviețuitori ai lui cu Agrippina. Se spune că era la fel de frumoasă ca Venus[57] şi atât de nobilă, încât nici măcar n-ar fi scuipat vreodată[58]. Era şi un model de fidelitate. După moartea soțului ei, în anul 9 î.Hr., a ales să rămână văduvă şi să trăiască în casa Liviei, soacra ei. Acolo şi-a crescut cei trei copii şi, după moartea Liviei, nepoții. Supraveghea totodată

un grup de tineri prinți străini, aflați ostatici la Roma. De asemenea, participa la administrarea întinselor sale proprietăți. În tot acest răstimp, a rămas implicată în politică.

În anul 31 d.Hr., Antonia a făcut cea mai îndrăzneață dintre mutările ei politice. A riscat să-i scrie lui Tiberius ca să-l informeze că Sejanus pune la cale o conspirație împotriva lui. Scrisoarea a reuşit să-l convingă pe împărat că Sejanus intenționa să-l omoare pe fiul supraviețuitor al Agrippinei cu Germanicus. Apoi avea să-l aşeze pe tron pe tânărul nepot al lui Tiberius şi să dețină el însuşi puterea reală în Roma.

Lui Tiberius i-a fost suficient. Avea deja propriile bănuieli cu privire la atotputernicul său slujitor, iar scrisoarea i le-a confirmat. La 18 octombrie, anul 31, împăratul a cerut ca în Senat să fie citită o altă scrisoare, în prezența lui Sejanus. Era o denunțare nimicitoare a lui Sejanus, scrisă de Tiberius însuşi. Sejanus, cu toată viclenia lui, nu s-a aşteptat la aşa ceva. A fost uluit şi luat pe nepregătite, căci se făcuse vinovat de o eroare fatală: îl subestimase pe Tiberius. Senatorii însă s-au conformat imediat auzind vocea stăpânului lor. Au dat ordin ca Sejanus să fie ridicat pe loc şi executat, împreună cu copiii săi, încă mici. Nu a avut parte de proces şi nici măcar de o acuzație oficială, fiind privat de drepturile unui cetățean roman. Trupul i-a fost mutilat şi aruncat în Tibru. Susținătorii lui au fost luați pe sus şi duşi la tribunal. Şi

toate acestea s-au petrecut pentru că o femeie din casa imperială a stârnit furtuna.

Numele lui Sejanus a fost şters din documentele oficiale şi toate obiectele care-l înfăţişau au fost distruse – atât de eficient, încât n-a supravieţuit nici măcar o singură imagine care să poată fi cu certitudine identificată ca fiind a acestui bărbat cândva faimos. De obicei, când Senatul declara o persoană ca duşman al statului, amintirea îi era ştearsă definitiv. Detaliile difereau de la caz la caz. Deşi procesul a fost numit uneori *damnatio memoriae* – „condamnarea amintirii" –, expresia nu vine din Antichitate, ci a fost inventată abia mai târziu.

Înainte de a-l lovi pe Sejanus, Tiberius s-a coordonat, ca măsură de precauţie, cu şeful corpului de pompieri (o organizaţie militară) al Romei, Quintus Sutorius Macro. Ulterior, Tiberius l-a numit în funcţia de nou comandant al Gărzii Pretoriene. Senatul nu a avut însă nimic de câştigat. Dimpotrivă, Macro a iniţiat mai multe procese pentru trădare decât o făcuse Sejanus. Tiberius a dat ordin ca toţi cei închişi sub suspiciunea de a-l fi susţinut pe Sejanus să fie executaţi. Trupurile le-au fost lăsate să putrezească, apoi le-au fost aruncate în Tibru. Împăratul şi cei doi prefecţi pretorieni ai săi au distrus chiar şi bruma de independenţă pe care vechea nobilime a Romei o mai avea.

Tiberius a supravieţuit, dar a avut de plătit un preţ. A trebuit să admită că Sejanus îl trădase. Ba chiar mai rău, ştia că avusese încredere în bărbatul care e posibil să fi ordonat chiar şi uciderea propriului său fiu. Să nu ne mire

deci că în ultimii săi ani de viață Tiberius a devenit tot mai resentimentar.

RĂZBUNAREA LUI GERMANICUS

Tiberius a fost răspunzător de moartea a doi dintre fiii Agrippinei cea Bătrână cu Germanicus, însă l-a salvat pe Gaius, cel de-al treilea, şi l-a adus pe insula Capreae. Tiberius avea un nepot de la Drusus cel Tânăr, fiul său biologic, şi nu era decis care dintre cei doi tineri îi va fi succesor. Desigur, l-ar fi preferat pe propriul nepot, dar Gaius avea popularitatea lui Germanicus, tatăl său, şi sângele lui Augustus.

Sursele afirmă că Tiberius a simțit că Gaius avea un caracter urât, dar i-a plăcut, întrucât pe el avea să-l pună retrospectiv într-o lumină favorabilă, iar duşmanilor săi din Senat avea să le dăuneze. Se spune că Tiberius vedea în Gaius o viperă[59]. „După moartea mea, focul să cuprindă pământul”[60], ar fi spus pasămite Tiberius. Povestiri interesante, dar care trezesc scepticism.

Totuşi, celui care studiază istoria îi poate da de gândit faptul că bătrânul cinic împărat şi prințul tânăr şi corupt s-au aflat împreună pe o insulă frumoasă din Mediterana. Poate că, trecând soarta lumii din mâinile celui dintâi în ale celuilalt, şi-au împărtăşit lecțiile de realism politic pe care fiecare dintre ei le învățase de la Livia – mama lui Tiberius şi străbunica lui Gaius – încă de la o vârstă fragedă. Livia îl

crescuse pe Gaius în casa ei după moartea mamei. Poate că Tiberius observase că nu doar Livia pierise, ci mai toate femeile din marea familie a lui Augustus care îi influențaseră atât de mult viața: Iulia, frumoasă şi intrigantă, credincioasa Vipsania şi Agrippina cea răzbunătoare. Doar generoasa Antonia cea îndrăzneață mai era în viață, dar şi ea avea să-i supraviețuiască lui Tiberius mai puțin de şapte săptămâni. Practic vorbind, familia imperială se rezuma la „țapul bătrân" şi „vipera cea tânără".

În cele din urmă, la 16 martie 37 d.Hr., când Gaius împlinise douăzeci şi patru de ani, iar unchiul său, Tiberius, optzeci şi şapte, bătrânul împărat a murit. Unii au spus că Gaius ar fi dat ordin ca Tiberius să fie otrăvit, lăsat să moară de foame sau sufocat cu o pernă[61]. Alții i-au atribuit lui Macro, comandantul Gărzii Pretoriene, fapta. Soldații l-au aclamat pe Gaius ca împărat, iar Senatul a procedat la fel două zile mai târziu. Astăzi, Gaius este mai bine cunoscut după porecla lui din copilărie, Caligula – „cizmuliță soldățească" –, primită după uniforma cu care părinții l-au echipat când, băiat fiind, a locuit împreună cu ei într-o tabără militară din Germania. Fiu al lui Germanicus, strănepot al divinului Augustus şi descendent al lui Marcus Antonius, Caligula deborda practic de o genealogie grandioasă. Iar Germanicus, în cele din urmă, s-a răzbunat pe Tiberius în acest fel.

Tiberius n-avea să fie evocat cu afecțiune. Locuitorii Romei s-au bucurat atât de tare aflând vestea morții lui,

încât au alergat pe străzi, strigând „În Tibru cu Tiberius!”[62]. Caligula nu a consimțit să-şi zeifice predecesorul, astfel că Tiberius s-a numărat printre puținii împărați din primele două secole ale principatului cărora li s-a refuzat această cinstire.

Şi totuşi, Tiberius a fost unul dintre cei mai de succes împărați romani, judecând după rezultatele politicilor sale: în străinătate, a asigurat securitatea la granițele imperiului, iar în țară a plasat Senatul pe o poziție definitiv subordonată. A revocat imperialismul lui Augustus şi a pus capăt oricărei opoziții interne serioase față de cârmuirea lui. A perpetuat condițiile care au favorizat comerțul şi prosperitatea. Mai presus de toate, Tiberius s-a asigurat că principatul va continua să subziste. Cezarii vor putea să conducă Roma pe mai departe. Însă nu fără să întâmpine probleme

Augustus şi-a început domnia în chip violent, dar şi-a încheiat-o prin persuasiune şi dovedind îngăduință. A urmat deci regula lui Machiavelli privind succesul principilor. Tiberius a procedat exact pe dos – a început cu blândețe şi a sfârşit în chip dur şi violent.

Tacitus l-a înfățişat pe Tiberius ca fiind un tiran şiret şi sumbru, dar cei mai mulți istorici de azi consideră judecata lui exagerată. Neîndoielnic, ea omite numeroasele trăsături pozitive ale lui Tiberius. Totuşi, cruzimea abătută de Tiberius asupra nobilimii romane nu poate fi negată, nici cazarma Gărzii Pretoriene care punea în discuție o nouă realitate politică la Roma. Cu ele, Tiberius „a nituit cătuşele

ţării”[63], scria Gibbon. Pot fi aduse argumente în favoarea portretizării lui Tiberius ca despot luminat, iar caracterul lui a fost în mod cert mai complex decât admite Tacitus. Totuşi, nu-i putem refuza eticheta de tiran bărbatului care şi-a persecutat adversarii politici pe temeiul unor acuzaţii de trădare vagi şi i-a osândit la moarte.

În consecinţă, Tiberius a ridicat vălul de pe monarhia romană. Pentru transformarea Romei într-o autocraţie neluminată mai lipsea doar un împărat megaloman. Întâmplarea a făcut ca acela să se fi ivit deja la orizont – de fapt, nu doar unul, ci au fost chiar doi. În scurt timp, sistemul politic edificat de Augustus avea să fie pus serios la încercare: va fi el sau nu capabil să înlăture un împărat nociv fără să provoace haos?

Tiberius s-a considerat puternic şi un adevărat bărbat, aducând drept dovadă faptele sale militare. Totuşi, femeile au jucat un rol de seamă în cariera sa, începând cu Antonia, salvatoarea lui, cu Iulia, soţia de care s-a înstrăinat şi sora lui vitregă, şi continuând cu Agrippina, rivala şi nora adoptivă şi, mai presus de toate, cu Livia, mama lui. Livia a fost cea mai puternică femeie din câte a cunoscut vreodată Roma. Tiberius a fost îndrăgostit o singură dată, de Vipsania, prima lui soţie, dar, ca un domnitor foarte prudent, n-a lăsat în urmă nicio evocare a căsniciei lor.

Ciocnirile între Tiberius, pe de o parte, şi Livia, Iulia şi Agrippina, pe de altă parte, reprezintă uriaşa schimbare ce se petrecea în viaţa Romei. Virilitatea sigură pe sine,

sprijinită de femei pe frontul de acasă, i-a adus Romei imperiul. Acum însă, mai importantă devenise apărarea imperiului, nu îndinderea lui. Puterea şi vitejia contau mai puțin decât inteligența şi combinațiile. Doar prejudecățile societății şi dificultățile naşterii le împiedicau pe femei să concureze cu bărbații de pe picior de egalitate.

Şi totuşi, în atari condiții, bărbații trebuiau să se redefinească. Poate că Tiberius a crezut că a rezolvat problema conducătorului eroic şi a misiunii pe care o insufla imperiului, dar, în realitate, n-a făcut decât să-i permită să revină sub o formă nouă. După Tiberius, roata istoriei s-a întors înapoi la charismă. După Tiberius, pe parcursul următoarelor trei generații de împărați cârmuirea Romei a revenit cu totul la modelul lui Germanicus: mai întâi, a fost fiul lui, Caligula (versiunea autocrată), apoi fratele lui, Claudius (versiunea neconvingătoare) şi, în final, nepotul lui Tiberius, Nero (o bacchanalia). Abia după aceşti trei împărați, Roma avea să revină în cele din urmă la un al doilea Tiberius, ca să-i spunem aşa, adică la un soldat-împărat, dar de astă dată unul cu mult mai seducător în ochii populației, anume Vespasian, constructorul Colosseumului.

Cu cât împărații au reuşit într-o măsură tot mai mare să impună pacea imperiului, cu atât armata romană şi-a pierdut din spiritul ei combativ şi a devenit o amenințare tot mai slabă. Cu cât împărații au transformat guvernarea Romei într-o autocrație, cu atât locuitorii Romei, îndeosebi elita, au devenit mai puțin energici, mai slabi şi mai

ineficienți. O republică alcătuită din posibili cezari nu putea să reziste, dar o republică alcătuită dintr-o turmă de servili şi libertini nu putea să se apere.

Tiberius a fost un conducător înnoitor, dar nu şi charismatic. Ce ironie că în timpul domniei lui a început cea mai mare revoluție religioasă din istoria occidentală – misiunea lui Iisus! După ce propovăduise Evanghelia în Galileea, Iisus din Nazaret a fost răstignit la Ierusalim în jurul anului 30. Discipolii l-au salutat ca pe Mesia – „Hristos", în greacă. Au crezut în învierea lui şi au ajuns să-i considere misiunea ca începutul unei noi religii – creştinismul. Cu siguranță că, în Vila lui Jupiter de pe îndepărtata insulă Capreae, Tiberius n-a aflat nimic din toate acestea.

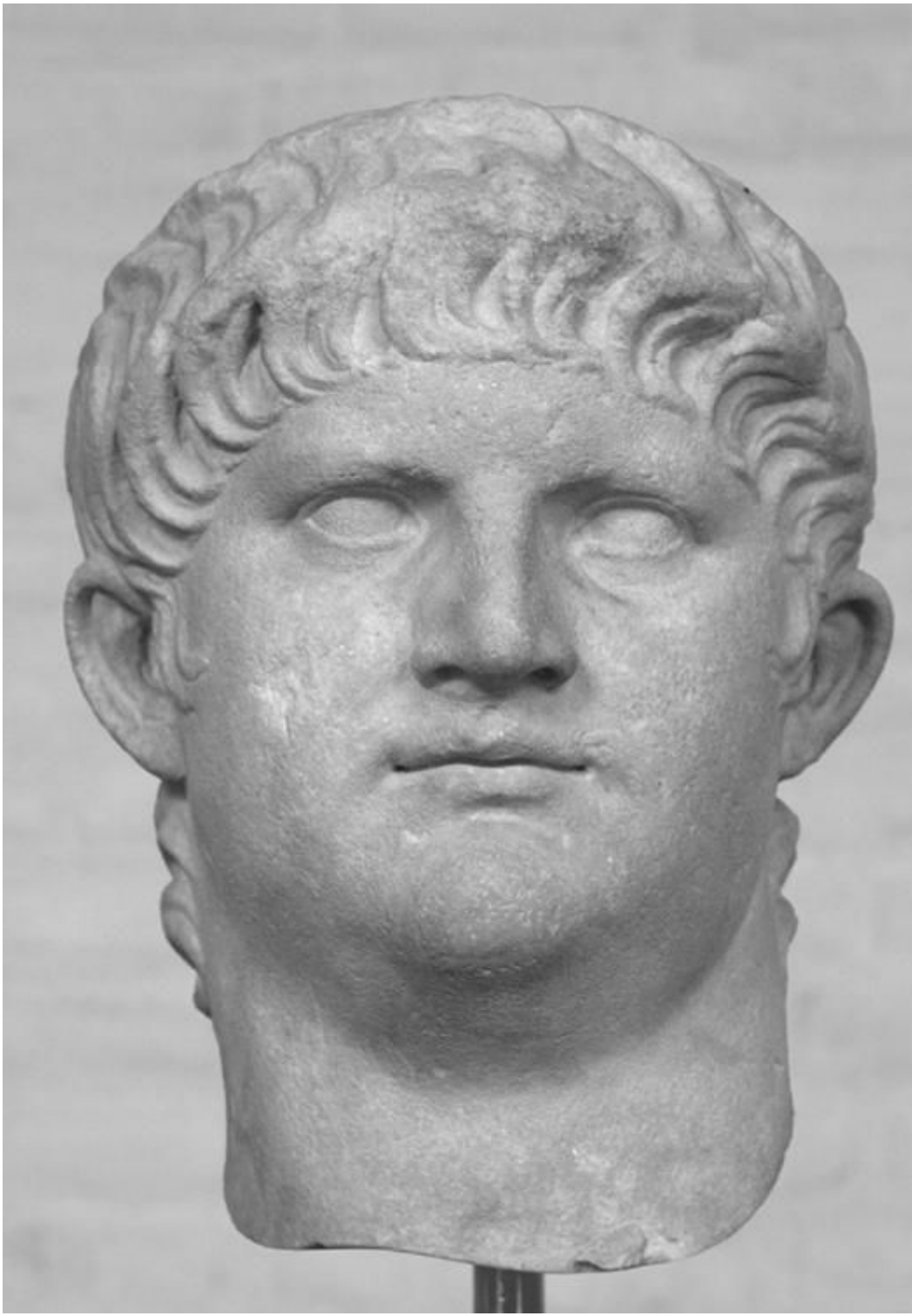

Capul lui Nero, dintr-o statuie de marmură de cca 2,4 m înălțime (Glyptothek, München)

3
NERO

ANIMATORUL

În noaptea de 18 spre 19 iulie a anului 64 d.Hr., la cincizeci de ani după moartea lui Augustus, la Roma a izbucnit un incendiu. Focul a pornit din prăvăliile situate lângă Circus Maximus. Vântul l-a dus vuind peste stadion, apoi prin văile alăturate şi sus, pe coline. Oamenii au fugit, mulți pierzându-şi întreaga agoniseala, şi în scurt timp au apărut şi bandele puse pe jaf.

Asemenea incendii erau frecvente la Roma şi greu de stins. Oraşul prezenta un risc uriaş, fiind înțesat de străduțe înguste şi întortocheate, cu majoritatea caselor construite din chirpici şi grinzi din lemn sau din împletituri de nuiele tencuite cu lut. La capitolul materiale de construcție, cărămida şi marmura erau excepția, nu regula. Multe case aveau pereți comuni şi puțini proprietari țineau la îndemână materiale pentru stingerea incendiilor. Arşița apăsătoare a verilor din Roma şi secetele frecvente făceau ca focul să scape uşor de sub control. Augustus a dat Romei prima unitate de pompieri, însă era una mică şi folosea găleți care trebuiau umplute din apeductele al căror

debit scădea vara, când cei bogați deviau, adesea ilegal, apa spre reşedinţele lor impunătoare. Demolarea clădirilor pentru a opri înaintarea focului reprezenta calea cea mai sigură de a stinge un incendiu de proporţii.

Focul, cel mai cumplit incendiu din istoria capitalei, a ars dezlănțuit timp de cinci zile. Abia în cea de-a şasea, echipajele au reuşit să dărâme suficiente case ca să oprească flăcările, dar ulterior incendiul a reizbucnit într-o altă zonă a capitalei. Atunci când, în sfârşit, a fost stins, Marele Incendiu arsese din temelii trei din cele paisprezece cartiere ale Romei, lăsase în picioare doar câteva clădiri deteriorate în alte şapte cartiere şi cruțase doar patru. Pierderea de vieți omeneşti a fost dramatică.

Când a izbucnit incendiul, împăratul Nero se afla la vila sa de pe litoral, în sudul Romei. Spre deosebire de cârmuitorii anteriori puşi în fața unei tragedii, Nero nu s-a grăbit să revină în oraş. Ba chiar şi-a amânat întoarcerea până când propriul său palat a ajuns să fie amenințat de flăcări. Noua şi măreața Casă de Trecere, Domus Transitoria, cum şi-a denumit Nero palatul, traversa o vale şi unea două dintre colinele Romei. Pe una dintre coline construcția arsese, pe cealaltă rămăsese în picioare. Acolo şi-a stabilit Nero postul de comandă în oraşul asediat de foc.

A urmat una din cele mai faimoase scene din istoria Antichității. Istoricul Tacitus afirmă că „se răspândise zvonul că, chiar în timpul cât Roma ardea, Nero se urcase pe scena teatrului din palatul lui şi cântase «Distrugerea

Troiei», inspirat în redarea nenorocirilor prezente de vechile dezastre”[1].

De aici s-a născut, desigur, zicerea modernă „Roma ardea şi Nero cânta la vioară”.

Nero nici n-ar fi putut să cânte literalmente la vioară, întrucât instrumentul a fost inventat abia în Evul Mediu. Însă avea pasiunea cântatului din voce, mai cu seamă acompaniat de un instrument cu corzi – o liră –, formă de artă eminamente grecească pe atunci, aşa cum astăzi, chitara clasică este un instrument muzical eminamente spaniol. Ajuns la douăzeci şi şase de ani la vremea incendiului, Nero susținuse deja reprezentații publice la Roma, spre dezgustul conservatorilor, care considerau că se dă în spectacol într-un mod aflat mai prejos de demnitatea nobilimii romane. Aşadar, povestea care îl menționează cântând în timp ce Roma ardea ca o torță e plauzibilă, chiar dacă nu e şi dovedită.

Subiectul pe care se spune că l-a ales, incendierea Troiei, adaugă un plus de picanterie, căci romanii credeau că refugiații din Troia au fost cei care au înființat oraşul lor. În plus, şi Nero, şi înaintaşul său, Augustus, se considerau descendenții lui Aeneas, conducătorului troian, poveste istorisită de *Eneida* lui Vergiliu, capodopera literaturii latine bazată, la rândul ei, pe modele greceşti. Drept urmare, un cântec despre Troia acompaniat de sunetul lirei sugera admirația aristocrației pentru tot ce era grecesc. Iar dacă sângele care curgea prin vinele lui Nero îşi avea

izvorul încă din vremea începuturilor Romei, poate că acel cântec al lui anunța sfârşitul cetății.

A stat însă Nero cu mâinile în sân în timp ce Roma ardea? Negreşit că se făcuse vinovat de faptul că îşi amânase revenirea în oraşul aflat în suferință până când i-au fost amenințate propriile interese. Ulterior, şi-a răscumpărat greşeala permițând accesul în clădirile şi parcurile publice pentru cei care pierduseră orice brumă de avere, aducând la Roma alimente din oraşele învecinate şi coborând drastic prețul cerealelor. În mintea unora însă, povestea despre cântarea lui a cântărit mai greu decât aceste gesturi. Mânia a crescut atunci când, după incendiu, Nero a confiscat o mare parte din centrul Romei pentru a-şi construi un nou palat imens. Aşadar, din punctul de vedere al populației, Nero nu doar că a cântat în timp ce Roma ardea, ci a şi profitat de pe urma catastrofei. Poate că de aici s-a născut şi un alt zvon despre Nero, unul chiar mai veninos, cum că nu doar a ignorat incendiul, ci, de fapt, l-a şi *provocat* ca să-şi promoveze propriile planuri.

Marele Incendiu din Roma a ocupat doar o săptămână din numeroşii ani în care Nero s-a aflat la putere, dar îi defineşte domnia atât în termeni reali, cât şi simbolici. Incendiul a deschis calea spre o nouă Romă şi o nouă epocă a construcțiilor romane, care şi-a lăsat amprenta nu doar asupra culturii romane, ci deopotrivă asupra întregii civilizații mondiale. Iar Nero însuşi a fost ca un foc care a înghițit vechea elită a senatorilor, deschizând calea pentru o nouă clasă conducătoare sosită din provincii.

Nero era un maestru în manipularea unor simboluri precum a fost incendiul; drept urmare, atenția pe care o acordă istoria acelui eveniment e justificată într-o anumită măsură, dar, totodată, poate induce în eroare. Înainte de incendiu, Nero era deosebit de îndrăgit de locuitorii Romei. Apoi, s-au îndoit de el, însă Nero a depus mari şi numeroase eforturi ca să-i recucerească. Marele Incendiu a fost un spectacol prost. Nero ştia acest aspect, deoarece arta spectacolului i-a însoțit atât viața, cât şi moartea. Drept urmare, după incendiu a organizat un nou spectacol, mai bizar şi mai înfiorător, care a transformat prizonieri în torțe umane vii – gândind, neîndoielnic, că va avea un şi mai mare succes la spectatori.

Nero e un paradox. În unele privințe a fost cel mai rău dintre împărați – crud, criminal, imoral, nemilităros şi, în ultimă instanță, toxic pentru majoritatea provinciilor. În alte privințe a fost încununat de succes – a fost simpatizat, constructor, binefăcător, pacificator şi organizator de spectacole pentru popor. Nero a fost deopotrivă un autocrat nebun, cât şi un populist fără egal.

Puțini împărați au o reputație la fel de proastă ca Nero sau o faimă mai mare ca el. Nu există împărat a cărui istorie să fie la fel de plină de neadevăruri şi percepții eronate. Totuşi, chiar şi la cea mai echilibrată examinare, rezultă un cârmuitor care l-ar fi oripilat pe Augustus, stră-străbunicul lui. Domnia lui Nero ar putea chiar să ridice întrebarea dacă monarhia întemeiată de Augustus şi perfecționată de Tiberius va putea sau nu să dureze.

Cum de s-a ajuns aici? Pentru a da răspuns la o astfel de întrebare, să-i prezentăm mai întâi pe cei doi împărați care i-au urmat lui Tiberius şi l-au precedat pe Nero.

CASA LUI GERMANICUS

Noul împărat, Caligula, a suscitat mari speranțe atunci când i-a luat locul lui Tiberius. Era tânăr, fiul îndrăgitului Germanicus şi strănepotul divinului Augustus. Îşi petrecuse o parte din anii fragezi în casa străbunicii sale, Livia, o profesoară neîntrecută în materie de arta guvernării, dacă aceasta va fi fost vreodată o artă. A ținut chiar discursul funerar la moartea Liviei, în anul 29, pe când avea şaptesprezece ani.

Din păcate, n-a trecut mult şi Caligula s-a dovedit a fi o dezamăgire. În condițiile în care crescuse, ar fi fost necesar un autocontrol imens ca să devină un om bine adaptat, iar el nu era nici pe departe un erou. De la Livia a moştenit viclenia şi lipsa de scrupule, dar nu şi cumpătarea sau buna cuviință. S-a dovedit a fi un autocrat, cinic şi letal pentru rivalii săi din elită.

Decadența lui Caligula e legendară, cu episoade picante şi, din păcate pentru acuratețea istorică, mult exagerată de surse ulterioare ostile. Istorioarele precum căsătoria lui de scurtă durată cu una dintre propriile surori şi incestul cu celelalte[2] sau construirea unui grajd din marmură şi fildeş

pentru calul său preferat[3], plănuind să-l facă pe animal consul – toate acestea sunt improbabil să fie adevărate.

Totuşi, Caligula era deştept, vorbea fluent şi avea o ironie răutăcioasă. Aşadar, poate că s-a lăudat într-adevăr în fața bunicii sale, Antonia, aristocrată îngrozită, că îi este permis să trateze pe oricine după cum are el chef[4]. Poate e adevărat că a rezumat extravaganțele de la curte spunând că bărbatul trebuie să fie ori un om sobru, ori împărat[5]. Şi poate, doar poate, că e adevărat că, atunci când mulțimea a aclamat la curse echipa căreia îi era adversar, a exclamat: „O, de ce n-are poporul roman un singur gât!”[6].

Ne aflăm pe un teren mai ferm afirmând despre Caligula că s-a făcut îndrăgit de popor subvenționând jocuri şi diverse distracții, spre deosebire de Tiberius, care a fost mult mai zgârcit. Pe de altă parte, a executat numeroşi senatori. Se pare că s-a considerat un monarh absolut şi a cerut să fie zeificat cât mai era în viață. Un semn al dorinței lui de a fi zeu a fost că a construit un nou palat, unul mai măreț, pe care l-a prelungit până la podiumul unui templu.

Caligula a acumulat atât de multă putere, încât acțiunile sale au dat naştere mai multor comploturi împotriva lui şi, în cele din urmă, unul a şi reuşit. În anul 41 d.Hr., o conspirație pusă la cale de senatori împreună cu Garda Pretoriană l-a ucis pe împărat. A fost ca o reluare a asasinării lui Iulius Caesar, cu optzeci şi cinci de ani de ani în urmă, dar cu o regie nouă: asasinii lui Caesar îi lăsaseră soția în viață, pe când ai lui Caligula le-au măcelărit şi pe soția, şi pe fiica împăratului. Capul

conspirației a fost un ofițer al Gărzii. Caligula avea, se spune, obiceiul de a-l supune pe acest bărbat la tot soiul de zeflemele sexuale, după care îi cerea să-i sărute mâna cu degetul mijlociu ridicat. Se pare că-n cele din urmă ofițerul Gărzii s-a săturat. Caligula domnise mai puțin de patru ani. După moartea sa, imaginile care îl reprezentau au fost date jos şi numele i-a fost şters de pe inscripții.

Succesorul lui, Claudius (Tiberius Claudius Nero Germanicus), care a domnit între anii 41 şi 54, a fost primul împărat care nu descindea din Augustus prin sânge sau adopție. Era însă fratele mai mic al lui Germanicus şi mulți s-au mulțumit cu atât. Totuşi, ca împărat, Claudius era neverosimil. Se născuse şchiop, cu un tremur şi cu un defect de vorbire, probabil ca urmare a unei paralizii cerebrale. Augustus şi Tiberius s-au ferit să-i acorde vreo funcție mai înaltă, permițându-i în schimb să devină istoric. În cele din urmă, Caligula l-a numit pe Claudius consul, la începutul domniei sale, dar ulterior n-a făcut decât să-l insulte şi să-l umilească.

În ziua asasinării lui Caligula, un pretorian l-a găsit pe Claudius în palat şi l-a dus la cazarma Gărzii. Acolo i s-a dat onorul ca împărat, în timp ce senatorii dezbăteau reinstituirea republicii. Senatorii şi-au schimbat rapid ideile şi l-au aprobat pe Claudius – primul, dar nu şi ultimul cârmuitor ales de Garda Pretoriană. Discuția despre republică a rămas, în chip vădit, doar vorbe şi nimic mai mult. Pe de altă parte, Garda a arătat încă o dată că-n spatele zidurilor din cărămidă şi beton ale fortăreței sale se

afla o putere capabilă să concureze cu Senatul din sălile cu coloane de marmură.

Claudius s-a dovedit a fi un împărat bun în ce privește deschiderea porților Romei pentru elitele din provincii. A acordat cetățenie multor bărbați din provincii și a convins Senatul să primească în rândurile sale mai mulți membri din elita Galiei. S-a rupt de politica pacifistă a lui Tiberius și și-a trimis generalii să cucerească Britannia, pe care Caesar o invadase, dar n-o colonizase.

Pe Claudius nu-l interesa mai deloc să împartă puterea cu Senatul. În timpul domniei lui, guvernarea a intrat sub controlul palatului, îndeosebi al celor două puternice soții ale sale și al liberților săi. Noul împărat avea cincizeci de ani, o redusă experiență de guvernare și niciuna militară. Dar își petrecuse viața în palat și observase cu atenție ce se petrecea. În plus, palatul era un loc important fiindcă, la fel ca toți monarhii, împăratul roman se afla în centrul unei curți. Pleca urechea la soții, rude, gărzi de corp, lingușitori și, tot mai mult, la liberți și chiar la sclavi. La senatori, doar rareori. De fapt, unii senatori cunoșteau palatul doar ca fiind locul unde erau siliți să se prezinte la judecată în spatele ușilor închise.

Pentru administrarea imperiului, Claudius s-a bazat pe cei mai puternici liberți. Senatorii au protestat amarnic la ideea unei guvernări a foștilor sclavi – ba chiar mai rău, foști sclavi greci –, dar împăratul îi considera de neînlocuit ca funcționari. Astăzi, poate că am aprecia transferul de putere întreprins de Claudius, de la romanii privilegiați la

grecii ieşiți din sclavie, dispuşi să-şi dea toată silința. Împreună cu autoritatea tot mai mare acordată femeilor din familia imperială, acest fapt ar putea să pară o diversitate demnă de stimă. Am remarca, de asemenea, că în timp ce împărații veneau şi plecau, funcționarii asigurau continuitatea. Însă romanii gândeau altfel, îndeosebi senatorii din elită care au scris cărțile de istorie.

La începutul domniei, Claudius a fost căsătorit cu a treia soție, o nobilă pe nume Messalina, care i-a născut un fiu şi o fiică. O statuie o înfățişează îmbrăcată în robă protocolară, pieptănată cu grijă şi senină, ținându-şi în brațe fiul, aflat în faşă, care întinde mâna spre ea[7]. Reprezentarea e foarte departe de operele de artă moderne, mult mai numeroase, care o prezintă ca pe o târfă – dominatoare, infidelă, crudă şi ucigaşă. În cele din urmă, l-a trădat pe Claudius, căsătorindu-se pe ascuns cu un rival de-al lui.

Sursele abundă de istorisiri despre sexualitatea Messalinei. „Augusta prostituata”[8] – sau Cățeaua-lup[9], dacă e să-i folosim presupusul nume profesional – lucra în taină toată noaptea într-un bordel şi chiar a întrecut o prostituată într-un maraton de sex de-o noapte[10]. Niciuna din aceste poveşti nu e credibilă. Probabil că toate derivă din propaganda facțiunii învingătoare care a înlocuit-o pe Messalina după căderea acesteia. Messalina a luptat din răsputeri, însă n-a fost un monstru. Dacă şi-a trădat soțul pentru un alt bărbat, a făcut-o fiindcă nu mai avea încredere că Claudius îi va pune, pe ea şi pe copiii ei, pe

primul plan. Dar Messalina nu s-a mişcat suficient de repede. Când un rival i-a descoperit adulterul, a dat-o în vileag lui Claudius, ceea ce i-a adus executarea. Ulterior, imaginea ei a fost ştearsă de pe monumente, iar numele din inscripții.

Astfel, în anul 48 d.Hr., împăratul a rămas văduv. Claudius avea nevoie de o nouă soție. Intră în scenă Nero şi mama lui.

TÂNARUL NERO

Mama lui Nero, Agrippina cea Tânără – de aici înainte Agrippina –, se număra printre cele mai râvnite femei nobile din Roma. Avea magia numelui purtat de tatăl ei, Germanicus, şi a descendenței mamei – Agrippina cea Bătrână – din divinul Augustus. De asemenea, printre strămoşii ei se numărau Livia şi Marcus Antonius. Obârşia l-a convins pe Claudius s-o ia de soție, cu toate că-i era nepoată şi, prin urmare, căsătoria era practic incestuoasă. Senatul a trebuit să emită o hotărâre specială pentru a o permite.

O statuie a Agrippinei arată o femeie cu trăsături delicate. Are gura mică, nasul puțin în vânt şi bărbie proeminentă. Părul îi este aranjat cu grijă în inele, în stilul la modă pe atunci. Statuia o înfățişează ca preoteasă, cu văl pe cap[11]. Alte statui şi monede o asociază pe Agrippina cu zeițe ale fertilității, chiar mai explicit decât fusese

asociată Livia cu ele. Dar Agrippina n-a fost nicidecum o sfântă, ci o femeie puternică. Mai întâi a fost martora distrugerii familiei ei aproape în totalitate, apoi a triumfului neașteptat al fratelui ei, Caligula, urmat de tirania lui. După ce s-a implicat într-un complot contra lui Caligula, cu un posibil adulter din partea ei, a fost trimisă în exil. La întoarcere, Agrippina s-a repliat și a plănuit să se folosească de Claudius pentru a-și împlini ambiția – să-și vadă fiul împărat, cu ea exercitând puterea din spatele tronului. A publicat un volum de memorii, astăzi pierdut, care ar putea fi sursa zvonului că avea un canin în plus pe maxilarul drept superior[12], un semn de noroc pentru romani, dar care în mod cert simboliza și agresivitatea.

Operele literare antice îi sunt ostile Agrippinei, la fel ca tuturor femeilor implicate în politică. O zugrăvesc ca pe o criminală, o complotistă avidă de putere și incestuoasă. Imaginile vizuale, pe de altă parte – monede, sculpturi și camee –, ne prezintă o femeie demnă, atrăgătoare, un simbol al maternității și al dinastiei. Adevărul se află, probabil, undeva la mijloc.

Agrippina a fost o luptătoare acerbă și și-a executat rivalii fără să ezite. Însă și alți romani de frunte s-au comportat la fel. Urmărind să obțină putere pentru Nero, Agrippina a fost egoistă, dar a avut în vedere și binele public. Știa că Nero reprezintă singura șansă de perpetuare a casei lui Augustus și a lui Germanicus și credea că dinastia era menită să dea speranța cea mai mare Romei și imperiului.

Căsătorindu-se cu Claudius, se socotea nu doar soția lui, ci şi cârmuitoare alături de el. A primit numele Augusta, un titlu pe care nu-l mai purtase nicio soție de împărat aflat pe tron. Uneori era alături de Claudius când se ocupa de chestiuni publice şi participa la şedințele unui tribunal separat, într-un joc de putere care i-a uluit pe contemporani. Îşi făcea prieteni şi îşi înlătura duşmanii. Mai presus de toate, i-a creat calea liberă spre tron fiului ei.

Nero era rodul primei căsnicii a Agrippinei. S-a născut la 15 decembrie 37 d.Hr., într-un oraş de pe litoral situat la sud de Roma. I s-a dat numele Lucius Domitius Ahenobarbus („barbă de bronz”), după tatăl lui, Gnaeus Domitius Ahenobarbus. Familia era consecvent republicană şi avea strămoşi nobili cu multe generații în urmă. Membrii ei erau cunoscuți ca buni generali, aroganți şi cruzi şi, de asemenea, pentru participarea la cursele de care şi subvenționarea unei producții teatrale indecente. Se spune că tatăl lui Nero ar fi afirmat despre micul său fiu: „Este peste putință ca din mine şi din ea să iasă un om cumsecade”[13].

Însă n-avea să afle dacă e aşa sau nu, deoarece a murit pe când Nero avea trei ani. La fel ca Augustus, Nero şi-a pierdut tatăl la o vârstă fragedă şi a fost crescut de mama sa (exceptând cele câteva luni când a fost lăsat în grija unei mătuşi din partea tatălui). La fel ca Atia, mama lui Augustus, Agrippina a muncit neobosită pentru avansarea lui Nero în carieră, dar, dacă a ajuns la un succes similar cu fiul ei, avea să plătească drastic.

Nero avea unsprezece ani când mama lui s-a căsătorit cu Claudius. Un an mai târziu, Agrippina îl convinsese deja pe Claudius să-l adopte pe Nero, care a renunțat la numele anterior şi a devenit Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus. Nero era mai mare decât fiul lui Claudius, ceea ce însemna că devenise acum primul la rând ca moştenitor. În plus, Claudius şi-a logodit fiica, pe Octavia, cu Nero. A decis să-l pună pe fiul Agrippinei înaintea propriului său fiu.

Claudius avea acum în jur de şaizeci de ani. Era oare, pur şi simplu, un bătrân dus de nas de tânăra lui soție? Poate. Sau poate că socotea că dinastia lui are şanse mai mari de a supraviețui prin descendenții fiicei sale şi ai lui Nero, urmaşul lui Germanicus, al divinului Augustus şi al lui Marcus Antonius, decât prin fiul lui cu Messalina, cea căzută în dizgrație. În orice caz, Agrippina n-a avut rețineri. S-a înconjurat de prieteni la curte şi şi-a gonit duşmanii. Cea mai importantă mutare a ei a fost să-l convingă pe Claudius să angajeze un nou prefect pretorian, aflat ferm în tabăra ei. Era Sextus Afranius Burrus, un cavaler roman din Galia. Slujise cândva în casa Liviei. Nu doar Burrus era un susținător loial al Agrippinei, ci şi mulți dintre ofițerii aflați sub comanda lui, bărbați aleşi personal de ea.

Ca tutore al lui Nero, Agrippina l-a ales pe Lucius Annaeus Seneca. Seneca se trăgea dintr-o familie romană bogată, influentă şi foarte cultă din Hispania. Tatăl lui a fost un renumit autor de lucrări de retorică şi istorie, iar mama a studiat filosofia. Seneca a plecat la Roma şi a avut

parte de o ascensiune juridică şi politică, dovedindu-se totodată şi un strălucit om de litere. A fost orator, filosof, eseist şi dramaturg. Dar şi-a făcut şi duşmani.

Caligula îl numise pe Seneca „nisip fără var”[14] – cu alte cuvinte, ciment fără consistență – şi fusese cât pe ce să-l execute. După moartea lui Caligula, Seneca i-a întors ofensa, scriind că țelul întregii vieți a lui Caligula fusese transformarea unui stat liber într-un despotism persan[15]. În opinia lui, Caligula a fost un împărat însetat de sânge[16].

Şi Messalina îl antipatiza pe Seneca. L-a acuzat de adulter cu sora mai mică a lui Caligula[17]. Ambii iubiți au fost condamnați şi trimişi în exil, dar numai Seneca a supraviețuit. După opt ani de exil în Corsica, s-a văzut rechemat de Agrippina la Roma.

În anul 54, la cinci ani după căsătoria cu Agrippina, Claudius a hotărât să impulsioneze şi cariera fiului său, care împlinise atunci treisprezece ani. Apoi, înainte de a apuca să facă vreo mişcare, a murit subit. Fireşte, oamenii au bănuit că l-ar fi otrăvit Agrippina, dar adevărul despre moartea lui nu mai poate fi aflat astăzi. Se poate să fi murit mâncând o ciupercă otrăvitoare (dar nu otrăvită) ori din cauze naturale. În orice caz, Agrippina era pregătită să-şi plaseze fiul în centrul scenei. Pretorienii l-au salutat pe Nero ca împărat, iar el i-a răsplătit cu o sumă mare în denari. Supus, Senatul a votat ca Nero să primească puterile necesare şi a răsplătit-o pe Agrippina cu onoruri. Începuse o epocă nouă.

NERO CEL BUN

La început, Roma l-a primit bucuroasă pe împăratul cel nou şi chipeş. După Claudius, ajuns bătrân şi senil, acum avea un împărat tânăr şi în vigoare. Mai mult, sângele lui Nero era şi mai albastru. Prin el, revenea la putere dinastia lui Augustus. În plus, Nero era elegant – şi încă cum!

Avea ochi albaştri-cenuşii, părul blond-deschis şi, ni se spune, o faţă cu trăsături regulate, nu şi deosebit de plăcute[18]. E drept, la şaptesprezece ani încă neîmpliniţi, Nero era tânăr, dar uneori conducătorii tineri izbândesc. Augustus avea doar nouăsprezece ani când a intrat în politică şi a ajuns până-n vârf. Alexandru cel Mare avea doar douăzeci când a ajuns pe tron. Un cârmuitor cu inteligenţă, talent, sfătuitori buni şi de caracter, având o educaţie aleasă, poate izbândi în pofida tinereţii lui. Nero avea sfătuitori excelenţi. Nimeni nu cunoştea dedesubturile curţii mai bine decât Agrippina, iar Burrus îi garanta sprijinul pretorienilor. Seneca, tutorele lui Nero, a intrat într-un rol nou, cel de consilier al împăratului. Seneca susţinea că trăsătura distinctivă a domniei noului suveran ar trebui să fie *clementia*, îndurarea. Burrus îi oferea modelul unui militar sever, pe când Seneca îl susţinea cu elocinţa şi cu demnitatea.

Într-un discurs adresat Senatului, noul împărat a promis să pună capăt abuzurilor din trecut şi să redea puterea Senatului. Era o concesie modestă, nu o schimbare majoră, însă era reală. În primii circa cinci ani de domnie,

îndrumat de Seneca şi de Burrus şi convins de Agrippina, Nero şi-a respectat promisiunile şi a împărțit puterea cu senatorii. A desființat procesele cu uşile închise şi a limitat puterea liberților săi.

Până aici, toate au decurs bine, dar au fost şi unele probleme intrinseci, începând cu caracterul lui Nero. Era nesigur pe sine şi orgolios. Voia să fie îndrăgit şi nu tolera rivalii. O sursă îl descrie astfel: „Era mai cu seamă dornic de popularitate şi rival al tuturor acelor ce mişcau în orice fel sufleteşte poporul”[19]. Când nu i se făcea pe plac, devenea agresiv şi răzbunător. Orfan de tată, crescut într-o atmosferă de conspirație şi sânge de o mamă care acționa din culise, Nero purta cicatrici lesne de înțeles. Era rodul uneia dintre cele mai disfuncționale familii din istorie. Acum, întreaga Romă avea să plătească prețul din acest motiv.

Agrippina era pe deplin hotărâtă să-şi exercite puterea. La începutul domniei lui Nero, avea propriile gărzi de corp germane, propria unitate de pretorieni şi doi lictori care o însoțeau în public (Livia avusese doar unul). Pe moment, tânărul Nero a acceptat toate acestea. Parola de trecere pe care le-a dat-o pretorienilor era *optima mater*, „cea mai bună mamă”[20], o referire binevoitoare la Agrippina. Nero a acceptat să țină şedințele Senatului la palat (lucru nu fără precedent), astfel încât Agrippina să le poată observa printr-o perdea (lucru categoric fără precedent). Pe monede, era reprezentată față-n față cu Nero[21] – ca şi cum ar fi împărțit domnia cu el. În scurt timp însă, Agrippina a

întâmpinat dificultăți. Opinia publică romană nu tolera ca o femeie să exercite fățiş prea multă putere. Pe de altă parte, Nero era adolescent şi detesta să fie criticat de mama sa pe motiv că nu e atent cât cheltuieşte. A ripostat împiedicând-o în mod public pe Agrippina să i se alăture la tribunal pentru a audia un ambasador străin – a făcut-o cu tact, ajutat fiind de Seneca, dar ofensa rămâne ofensă. Se spune că Agrippina spumega de furie: a putut să-i dăruiască fiului ei imperiul[22], dar nu suporta ca el să-l conducă.

Roma lui Nero e cunoscută drept o epocă a ironiei. Ea a început îndată după moartea lui Claudius. Seneca, tutorele lui Nero, se referea nu la „zeificarea" lui Claudius, ci la „dovlecizarea"[23] lui, glumă obscură într-o satiră muşcătoare ce-l ataca pe defunctul împărat. Fratele lui Seneca a afirmat că Claudius fusese ridicat la ceruri cu un cârlig, la fel cum călăii romani târau trupurile victimelor lor la Tibru. În sfârşit, se spune că Nero a declarat ciupercile hrana zeilor, din moment ce Claudius murise după ce mâncase ciuperci şi apoi fusese zeificat[24]. Cu siguranță, pe Agrippina n-o amuza deloc felul cum era batjocorit acum răposatul ei soț.

Nero era nefericit în căsnicia cu fiica lui Claudius. Se îndrăgostise de o libertă din Asia Mică şi era topit după ea, spunând chiar că se va căsători cu dânsa. Agrippina era îngrozită şi i-a comunicat fiului spaima ei, dar el a rămas neclintit. Şi-a întărit poziția înlăturând un libert, un sclav

eliberat ce avea o mare putere la curte şi era un aliat de încredere al Agrippinei.

Se spune că Agrippina a ripostat amenințându-l pe Nero. I-a arătat cât de mulți alți descendenți ai divinului Augustus se aflau în Roma, fără a-l pune la socoteală pe fiul lui Claudius. Chiar şi aşa, nu s-ar fi gândit serios să-l dea jos pe Nero de pe tron. Apoi, în anul 55, fiul lui Claudius s-a îmbolnăvit subit în timpul unui banchet la curte şi a murit la scurt timp după aceea. Dovezile sugerează cauze naturale, însă la acea vreme mulți au crezut că a fost otrăvit la ordinul lui Nero.

În următorii patru ani, Agrippinei i-a fost limitat accesul la putere, deşi a încercat să şi-l recapete. A fost perioada când Nero căpătase obiceiul unor escapade nocturne cu prietenii pe străzile Romei. Vizitau taverne şi bordeluri, căutând distracție şi belele, cum ar fi încăierările şi pătrunderile prin efracție. Se îmbrăca în haine de sclav şi purta perucă, pentru a nu fi recunoscut. Oricât de urât ar fi fost, acest comportament nu era ceva neobişnuit pentru tinerii aristocrați romani şi cei mai mulți erau dispuşi să închidă ochii. Se arătau mai puțin îngăduitori însă când Nero încuraja încăierările la teatru. Pentru restabilirea ordinii, actorii erau alungați şi erau chemați soldații.

În anul 59, când împlinise deja douăzeci şi unu de ani, Nero era pregătit să se tempereze, dar mai întâi a decis să se descotorosească de mama sa. Dragostea, puterea şi controlul au jucat fiecare un rol în motivația lui. E plauzibil ca Agrippina să fi flirtat cu Nero într-o manieră extrem de

nepotrivită. Că au comis realmente un incest, cum se zvonea[25], e mai puțin credibil, dar o astfel de posibilitate nici nu poate fi exclusă. Cert este că Agrippina şi-a exprimat din nou dezaprobarea față de viața lui amoroasă, de astă dată vizând-o pe noua lui iubită.

Poppaea Sabina era o femeie potrivită pentru un rege. Era bogată, inteligentă şi ambițioasă. Familia ei se trăgea din Pompeii, unde deținea cel puțin cinci case, dintre care două erau, pe drept cuvânt, mărețe. Probabil că acolo s-a născut Poppaea. Ea însăşi era proprietara unei cărămidării din apropiere, precum şi a unei vile cochete pe litoral.

Tatăl ei, un cavaler roman pe nume Titus Ollius, se afla în ascensiune în guvernarea romană când a fost executat după căderea lui Sejanus, pentru că îl sprijinise pe uneltitorul înlăturat. Ulterior, Poppaea a luat numele bunicului matern, Gaius Poppaeus Sabinus, consul şi guvernator de provincie de succes, astfel încât să nu fie tarată de faptele tatălui ei. S-a căsătorit de două ori. Primul ei soț a fost prefect pretorian şi împreună au avut un fiu. După ce a divorțat de el, s-a măritat cu Marcus Salvius Otho, fiu de consul şi membru al societății mondene a Romei. Când a intrat în vederile lui Nero, Otho a fost trimis să guverneze Lusitania (aproximativ Portugalia de azi), cu toate că avea doar douăzeci şi şase de ani şi era lipsit de experiența administrativă necesară.

Poppaea avea vederi suficient de largi ca iudaismul să-i trezească interesul, deşi n-a manifestat nicio preocupare ca să se convertească. În orice caz, nu le-a făcut evreilor

niciun serviciu insistând ca Gessius Florus, soțul uneia dintre prietenele sale, să fie numit guvernatorul Iudeei. Proasta guvernare a lui Florus a determinat marea revoltă a evreilor din anul 66 d.Hr. Romei i-au trebuit şapte ani ca să reinstaureze pacea în Iudeea cu prețul unor mari vărsări de sânge şi distrugeri de ambele părți.

Poppaea se număra printre marile frumuseți ale vremii. Nu e de mirare că rolul ei a fost interpretat în filme de Claudette Colbert şi Brigitte Bardot. Nero a compus o poezie despre părul ei de culoarea chihlimbarului[26]. Se spune că se îmbăia în fiecare zi în laptele a cinci sute de măgărițe ca să-şi păstreze frumusețea pielii[27] şi a inspirat o linie de produse cosmetice botezată cu numele ei[28]. Avea cu şase ani mai mult ca Nero şi era căsătorită, dar şi el era. Nero se îndrăgostise profund de dânsa. Unii susțin că Poppaea l-ar fi îndemnat insistent să o ucidă pe Agrippina.

Lăsând cu totul la o parte viața sa amoroasă, e posibil ca Nero să se fi temut de influența pe care Agrippina continua s-o aibă asupra Gărzii Pretoriene, deşi acest lucru nu justifică nicidecum omorul. Dar, conştient şi deliberat, Nero a ales să-şi ucidă mama.

Otrava ieşea din calcul – prea suspectă, după moartea subită a lui Claudius şi, ulterior, a fiului său; în plus, Agrippina lua destule antidoturi puternice ca să fie protejată. Cum nu putea conta pe Garda Pretoriană, Nero a apelat la un aliat din marina militară romană. Complotul a fost pus în aplicare într-o noapte de primăvară, în Golful Napoli. Mai întâi, Nero şi-a invitat mama la un banchet la

vila sa, ca să-şi rezolve neînțelegerile din trecut şi, astfel, s-o îmbuneze. Apoi plănuia s-o înece într-o corabie demontabilă special construită ca să se scufunde. Aşa spune povestea[29]; mai probabil e că o navă de luptă a izbit intenționat corabia ei. În orice caz, Agrippina a căzut în mare şi a suferit multe răni, dar a supraviețuit şi a fost adusă înapoi la țărm.

Îngrozit de răzbunarea Agrippinei, Nero a apelat la Burrus, însă acesta a refuzat să-l ajute. Garda Pretoriană, a spus el, nu-i va face rău fiicei lui Germanicus. Drept urmare, Nero a recurs iar la marina militară şi a trimis un detaşament de soldați după Agrippina. A pretins că aflase că ea încearcă să-l omoare.

Când soldații au ajuns la Agrippina, ea a refuzat să creadă că veniseră să o execute la ordinele lui Nero. A susținut că fiul ei n-ar putea face aşa ceva. Atunci ei au lovit-o şi abia atunci a înțeles ea adevărul. Povestea spune că şi-a dezvelit abdomenul, a arătat spre pântecul care l-a purtat pe Nero şi le-a cerut soldați s-o lovească acolo[30]. Dacă Agrippina a spus într-adevăr acest lucru, e puțin probabil să-şi fi recunoscut propriile greşeli ca mamă care făcuse din Nero diavolul care era.

Conducătorul bazei navale principale din vecinătate, un libert eliberat de Nero, a fost cel care a ucis-o pe Agrippina. Ulterior, Nero avea să afirme că aceea a fost ziua care i-a adus stăpânirea imperiului[31]. Mai târziu, Nero l-a urât pe cel care-i omorâse mama, deoarece, ca să-l citățm pe istoricul Tacitus, „executanții actelor ticăloase sunt priviți

ca şi cum ei le-ar imputa altcuiva”[32]. Dorind să scape de acel bărbat, Nero l-a folosit mai întâi ca să depună mărturie falsă într-o altă cauză, după care l-a trimis într-un exil comod.

În anii de mai târziu, când a interpretat diverse roluri în tragedii greceşti, Nero a inclus în repertoriul său atât un bărbat care s-a culcat cu mama lui, cât şi un altul care şi-a ucis mama. Alegerea ar putea să arate, aşa cum susțin sursele[33], că avea remuşcări pentru crima sa. Dacă aşa a fost, la momentul acela n-a arătat-o. Nero a anunțat că dejucase un complot pus la cale de Agrippina pentru a-l ucide. Seneca a compus chiar o scrisoare adresată Senatului, în care se punea chezaş pentru acea poveste de dezvinovățire. Indiferent ce credeau în realitate, majoritatea oamenilor au acceptat justificarea dată de Nero. Au fost declarate zile ale recunoştinței pentru siguranța lui şi s-au făcut sacrificii când a revenit cu bine din Golful Napoli la Roma.

ARTISTUL

Alți bărbați au fost împărați, dar Nero a fost un star. O celebritate. A încălcat toate regulile, ceea ce i-a adus nemurirea.

Nero lua în serios problema guvernării, dar pe sine se considera în primul rând un artist. Cântatul din voce era punctul său forte, însă avea preocupări mult mai vaste.

Nero a emis monede care sunt, probabil, printre cele mai perfecte dintre toate monedele romane. A subvenționat construirea multor clădiri frumoase. Indiferent dacă merită sau nu recunoaştere pentru acest fapt, literatura latină a înflorit în timpul domniei sale. Seneca a scris dialoguri filosofice, epistole şi tragedii. Nepotul lui, Lucan, a scris *Pharsalia*, un poem epic despre războiul civil dintre Gnaeus Pompeius şi Iulius Caesar. Petronius a publicat *Satyricon*, un roman despre decadența elitei romane scris cu umor negru.

Augustus a înțeles că una din numeroasele sarcini ale împăratului e aceea de a distra populația, dar pentru Nero distracția a devenit sarcina supremă. Dacă ar mai trăi azi, Nero ar fi perceput ca un geniu al relațiilor publice, un titan al comunicării.

Organizarea jocurilor era pentru împărat o treabă serioasă. Această preocupare a lui îi dezvăluie pasiunile personale, însă reflectă şi prioritățile politice pe care le avea. Fiecare împărat ştia că o parte a misiunii sale constă în a-i sluji pe locuitorii Romei. Nero a făcut-o oferindu-le divertismente în stil opulent, dar socotea că divertismentul trebuie să fie şi educativ. După cum vedea el lucrurile, introducerea elementelor culturii greceşti, acele elemente pe care puteau să le înțeleagă şi oamenii de rând – cum ar fi cântatul, actoria şi exercițiul fizic – , putea contribui la elevarea societății romane

În plus, Nero nu şi-a limitat mărinimia la jocuri şi spectacole. A făcut un efort major pentru distribuirea

cerealelor şi, de asemenea, a oferit cetăţenilor daruri în bani. Totuşi, jocurile reprezentau o cale eficace de a ajunge la public. Circus Maximus, folosit pentru cursele de cai, amfiteatrul şi cele trei mari teatre ale Romei puteau primi împreună peste două sute de mii de oameni – o cincime din totalul populaţiei din oraş.

Jocurile sportive, cursele şi spectacolele erau ocazii speciale, cu propriile lor reguli şi ritualuri. Spectatorii şedeau grupaţi pe secţiuni, conform rangului, senatorii şi cavalerii fiind în faţă. Aceste evenimente constituiau singurul loc şi moment când populaţia Romei se simţea liberă să-şi exprime opinia faţă de împărat.

Elita romană iubea şi ura jocurile. Le socotea imorale şi subversive, dar tentante. În pofida tuturor sancţiunilor aplicate celor care le practicau, senatorii şi cavalerii au început să dea şi ei reprezentaţii publice. Nero a fost primul împărat care a făcut-o, iar înclinaţia lui spre cursele de care era cu adevărat neobişnuită pentru nobilii romani. Unii nobili îi detestau comportamentul, în vreme ce alţii îl aprobau, dar oamenii de rând nu aveau deloc sentimente ambivalente. Îl aclamau şi-l aplaudau cu zel pe împăratul lor, omul spectacolului. Ca să nu lase lucrurile la voia întâmplării, Nero îşi organiza propriii susţinători, mii de bărbaţi tineri pregătiţi să alimenteze aplauzele.

Prin numărul, noutatea şi bogăţia lor, jocurile şi spectacolele lui Nero întreceau tot ce văzuse Roma până atunci. Răcoritoarele erau subvenţionate, iar publicul primea daruri – adesea extravagante, inclusiv bijuterii, cai,

sclavi şi case, ceea ce-l face pe Nero să fie cel puțin egalul oricărei gale cu premii organizate de televiziunile moderne. Principala inovație a lui Nero a fost introducerea jocurilor greceşti în Roma. Cursele de care, luptele de gladiatori şi meciurile de box constituiau meniul obişnuit al jocurilor romane, însă Nero voia mai mult. Asemenea multor romani din elită, studiase cultura greacă, dar amploarea admirației sale față de tot ce era grecesc era neobişnuită. Ştia că jocurile greceşti adăugau boxului şi curselor de cai şi alte întreceri, precum alergările, luptele libere, săritura în lungime şi aruncarea discului şi a suliței; la multe evenimente, participanții concurau goi. De asemenea, grecii aveau multe concursuri muzicale. Noile jocuri ale lui Nero combinau muzica, atletismul şi întrecerile ecvestre şi aveau loc o dată la cinci ani. Erau numite – cum altfel? – Neronia.

Lui Nero îi plăcea să cânte acompaniat de liră, şi îi plăcea să participe la cursele de care. Se antrena la lupte libere şi e posibil să fi intenționat ca, în cele din urmă, să concureze. Era Nero un bun cântăreț? Talentul creativ nu-i lipsea. Unele dintre poeziile sale, scrise chiar de mâna lui, cu tot cu ştersături, i-au supraviețuit timp de decenii şi un observator de mai târziu avea să le considere reuşite[34]. Cât priveşte cântatul, sursele au opinii diferite, dar putem spune, probabil fără teama de a greşi, că şi-a depăşit talentul limitat exersând[35]. La cursele de care avea spirit sportiv şi îndrăzneală. Pe lângă cântatul la liră, lui Nero îi plăcea să joace în tragedii, interpretând diverse roluri, de la Hercule şi Oedip, până la o femeie pe cale să nască. Pentru

acest din urmă rol a purtat o mască semănând cu chipul răposatei lui soții. În anii de mai târziu a început să facă şi balet de unul singur, adică ceea ce romanii numeau „pantomimă”.

Nero era renumit pentru petrecerile complexe pe care le oferea populației în timpul celebrării anuale a Saturnaliilor, sărbătoarea de iarnă romană, din decembrie. Festivitățile includeau banchete costumate pe ambarcațiuni aflate pe lacurile artificiale din Roma, reprezentații ale împăratului, o participare numeroasă a nobilimii de ambele sexe şi o abundență de trandafiri – şi de prostituate.

Înainte de moartea Agrippinei, Nero cânta şi participa la curse private. Îndată după moartea ei, în anul 59, a dat reprezentații şi a concurat în fața publicului, în cadrul unor evenimente care, teoretic vorbind, încă mai erau private, desfăşurându-se pe bază de invitații. În cele din urmă, în anul 64, a dat reprezentații în public, întâi la Napoli, apoi la Roma.

În anul 66, Nero a mers în Ahaia, provincia romană din Grecia. Urmărea să participe la cele cinci mari jocuri, de la Actium la Olympia. În mod normal, acestea aveau loc în ani diferiți, dar Nero a dat ordin să fie grupate laolaltă cu ocazia vizitei sale. A fost pentru prima oară în istoria de opt sute de ani a Jocurilor Olimpice când au avut loc altfel decât era programat. Nero a participat la patru tipuri de întreceri: a cântat acompaniindu-se cu lira, a jucat în tragedii, costumat şi cu mască, a concurat la cursele de care şi s-a înscris la competiția heralzilor. N-a surprins pe

nimeni că a fost declarat câştigătorul fiecărui eveniment la care a concurat. Între ele s-a numărat şi o cursă într-un car tras de zece cai, eveniment solicitant şi primejdios, pe parcursul căruia Nero a căzut şi n-a lipsit mult să fie călcat de atelaj. Dar şi-a reluat cursa şi a câştigat.

Spre deosebire de Augustus, care a condus armate şi a vizitat provinciile, Nero a întreprins doar această singură călătorie în afara Italiei. Vizita lui în Ahaia a fost una neobişnuită, făcută pentru propria plăcere. Ca unul care se considera actor, Nero îşi concentra în mod firesc atenţia asupra scenei. Iar cea mai mare scenă a sa era Roma. Drept urmare, ca un mogul de modă veche de la Hollywood care n-a părăsit niciodată California, Nero a rămas aproape de casă. Provinciile au avut de suferit, mai puţin Ahaia. Le trata ca pe o bancă atunci când cârmuirea avea nevoie de bani şi, în cele din urmă, acestea s-au răsculat.

Vestea despre revolta iudeilor a sosit în timpul şederii lui Nero la Ahaia, în anul 66. Nero l-a trimis pe unul dintre puţinii generali în care mai avea încredere ca s-o înăbuşe. A fost o alegere înţeleaptă, deşi Nero ar fi putut evita revolta numind un guvernator mai bun. Atât în Iudeea, dar şi în alte părţi, numise prea multe persoane fără calificare ca guvernatori, ceea ce a făcut să se nască revolta din Iudeea sau rebeliunea anterioară din Britannia. Din fericire, generalii lui au reuşit să înăbuşe răscoala din Britannia. În Orient, au ajuns să încheie pace cu Parţia în problema Armeniei, un satelit al Romei, o pace pe care Nero a considerat-o victoria sa.

La întoarcerea în Italia, Nero s-a confruntat cu multe probleme. A fost preocupat mult prea mult timp de reprezentațiile sale, în dauna responsabilităților pe care le avea ca împărat. Senatul uneltea, în vestul imperiului izbucnise o revoltă de proporții împotriva lui, în vreme ce Nero își consulta instructorul de canto. Încercările lui de a recâştiga controlul au fost slabe şi zadarnice. Nero n-a cântat la vioară în timp ce Roma ardea, dar e neîndoielnic că s-a jucat în loc să guverneze.

TIRANUL

Seneca şi Burrus voiau ca Nero să conducă în calitate de *civilis princeps* – „prim cetățean”[36], arătând respect față de Senat şi recunoscând cel puțin de formă vechile structuri constituționale ale republicii. Nu că unul sau celălalt ar fi fost republican. Seneca, de pildă, scria că numai bunătatea cârmuitorului ocroteşte libertatea[37]; Senatul nu mai avea puterea necesară pentru a o impune. Dar după moartea Agrippinei, pe bunătatea lui Nero nu se mai putea sconta. Seneca şi Burrus şi-au pierdut tot mai mult influența. În anul 62, Burrus a murit, probabil din cauze naturale. Seneca s-a pensionat.

Anul 62 a constituit un punct de cotitură al domniei lui Nero. A fost numit un nou prefect pretorian, care încuraja cele mai rele porniri ale împăratului, pe cât se pare cu sprijinul Poppaeei. N-avea să treacă mult până când Nero a

trimis în exil un bărbat de seamă pentru simplul fapt că a recunoscut în arborele lui genealogic pe unul dintre asasinii lui Caesar. Pierduse orice urmă de toleranța față de cei care îl criticau în scris sau verbal. A reinstituit acuzația de trădare, pe care promisese să n-o folosească. În anul 62, pentru prima oară, Nero şi-a executat duşmanii din Senat. După ce prefectul pretorian l-a convins să ordone executarea a doi bărbați de obârşie nobilă, se spune că Nero a făcut chiar glume când i-au fost aduse capetele lor. Despre unul a spus că a încărunțit prematur. Când a văzut capul celuilalt, a rostit: „Nero, de ce te-ai temut de un bărbat cu nasul atât de mare?”[38].

În acelaşi an, în cele din urmă Nero a divorțat de fiica lui Claudius. A aşteptat să scape de adversarii politici cei mai importanți înainte de a cuteza să se întoarcă împotriva unei personalități atât de respectate. Şi-a acuzat fosta soție de adulter, o acuzație falsă, şi a exilat-o pe o insulă izolată din largul coastei de sud a Italiei pentru ca, în cele din urmă, să dea ordin să fie executată. Istoricul Tacitus avea să comenteze mai târziu că ziua nunții i-a fost şi zi de înmormântare[39].

N-a trecut mult şi împăratul s-a căsătorit, în sfârşit, cu iubita sa Poppaea. Şi-a păstrat cumpătul când fiica pe care i-a născut-o a murit în faşă, dar în anul 65 şi-a pierdut în cele din urmă răbdarea cu Poppaea. Se spune că a lovit-o cu picioarele, deşi era din nou însărcinată[40]. Poppaea a murit. S-a spus că se rugase să moară tânără, înainte de a-şi pierde frumusețea, astfel că dorința i-a fost împlinită[41].

E greu de crezut chiar şi despre Nero că şi-ar fi dorit ca reprobabila lui purtare să aibă un deznodământ atât de cumplit. Totuşi, ca de obicei, a pus la cale un spectacol. A organizat funeralii publice pentru Poppaea, la care a ars o mare cantitate de tămâie arabă[42]. Trupul ei neînsufleţit a fost conservat, fiind îmbălsămat şi umplut pe dinăuntru cu mirodenii, apoi a fost depus în Mausoleul lui Augustus[43]. A fost zeificată şi i s-a înălţat un altar. Toate acestea au însemnat o cheltuială deloc mică pentru statul roman. La niciun an după moartea Poppaeei, Nero s-a căsătorit cu o nobilă romană, după ce l-a silit pe soţul ei să se sinucidă printr-o acuzaţie falsă de conspiraţie – în timp ce bărbatul ocupa funcţia de consul.

Pe măsură ce Nero se arăta tot mai abuziv şi mai necruţător, a început să crească şi revolta faţă de purtarea sa de tiran. La un an după incendiu, în 65, Nero a descoperit o conspiraţie de proporţii menită să-l îndepărteze şi să-l înlocuiască de pe tron, având în frunte un senator de seamă. Se ştie că la conspiraţie au luat parte cel puţin patruzeci şi una de persoane, între care nouăsprezece senatori. Puţini senatori doreau abolirea monarhiei – voiau doar una mai blândă. Nu erau mulţi cei care-şi imaginau că se va putea reveni la republică. Voiau stat de drept şi libertate de exprimare, mai multă putere şi demnitate pentru Senat, dar şi mai multă libertate de acţiune pentru magistraţi, toate acestea sub cârmuirea unui principe luminat.

La început, Senatul a acceptat bucuros să conlucreze cu Nero, dar în cele din urmă a devenit limpede că orice cooperare era cu neputință. Ca un senator sau oricare cetățean roman să renunțe la independența sa în schimbul păcii şi al siguranței, aşa cum a fost în timpul domniei lui Tiberius, se putea concepe. Dar ca să renunțe la onoare şi demnitate în slujba a ceva ruşinos era cu totul altceva. Unul dintre conspiratori, ofițer în Garda Pretoriană, a vorbit, probabil, în numele multor altora atunci când a afirmat despre Nero: „Niciun alt soldat nu ți-a fost mai loial cât timp ai meritat să fii iubit. Am început să te urăsc când ai devenit ucigaşul mamei şi soției tale, concurent la cursele de care, actor şi incendiator”[44].

Cea mai faimoasă victimă a contraatacului lui Nero asupra conspiratorilor a fost Seneca, pe vremuri mentorul lui. Deşi probabil că era nevinovat, Seneca a primit ordin să se sinucidă. Şi-a tăiat venele, alegând maniera romană obişnuită de curmare a propriei vieți, dar sângerarea i-a fost lentă şi dureroasă. În cele din urmă, după o conversație prelungită cu prietenii, Seneca s-a sufocat în aburul unei băi fierbinți. Asemenea Agrippinei, a căzut victimă monstrului pe care-l crease.

Romanii aveau păreri ambigue despre sinucidere. O aprobau când era chibzuită, un răspuns la dezonorare sau un sacrificiu de sine. O condamnau când era impulsivă. Judecau un act suicidal şi prin metoda prin care era comis. De exemplu, îl condamnau pe cel care se spânzura sau sărea de la înălțime, considerându-l laş, dar admirau

persoana care-şi lua viața cu o armă şi majoritatea l-au admirat pe Seneca.

Seneca avea ceva în comun cu conspiratorii: la fel ca mulți dintre ei, era adeptul filosofiei stoice. Stoicismul, o şcoală filosofică greacă veche de secole, a devenit filosofia preferată a elitelor romane. Era pragmatică şi orientată spre serviciul public şi, totodată, concorda cu valorile romane tradiționale. Stoicii puneau accent pe patru virtuți cardinale: dreptate, curaj, cumpătare şi înțelepciune practică. Propovăduiau austeritatea şi autocontrolul. Fiindcă romanii se mândreau în mod tradițional cu seriozitatea, simplitatea şi asprimea lor, fiindcă prețuiau munca în folosul public şi înțelepciunea practică, şi fiindcă prețuiau onoarea şi cultivau curajul, ei au considerat stoicismul o filosofie compatibilă cu concepțiile lor.

Deşi unii stoici doreau revenirea la vechea republică, majoritatea au acceptat monarhia. Insistau însă ca suveranul să fie un om moderat, un înțelept, o persoană onorabilă şi cu respect față de lege. Tirania le repugna. Firește, deci, că au ajuns în conflict cu Nero.

În anul 65, cel mai influent stoic roman al vremii, Musonius Rufus, a reuşit să scape doar cu exilul, în timp ce alții şi-au pierdut viața, dar a fost cea de-a doua exilare a sa sub cârmuirea lui Nero, iar ulterior avea să fie exilat chiar şi a treia oară de către un alt împărat, înainte să se întoarcă, în cele din urmă, la Roma. Deşi nu cunoaştem nicio scriere de-a sa, prelegerile lui erau renumite, fiind consemnate de alții şi deseori citate. Vorbele lui de spirit şi

înțelepciunea i-au adus titlul de „Socratele roman”. Spre exemplu, obișnuia să spună că aplauzele sunt pentru cântăreții la fluier, nu pentru filosofi – filosoful cel mai demn de a fi admirat, afirma, fiind acela ale cărui prelegeri suscitau tăcere, nu cuvinte[45]. Musonius şi-a lăsat din plin amprenta şi i-a influențat pe cei mai însemnați politicieni, filosofi şi comandanți de armată ai imperiului roman.

Vărsarea de sânge nu se sfârşise însă. În anul 67, Nero a ordonat moartea celui mai bun general al său, Gnaeus Domitius Corbulo. Fiind un general talentat şi îndrăgit, Nero n-avea încredere în el. În plus, ginerele lui Corbulo luase parte la o conspirație împotriva sa. Aşadar, la ordinul împăratului, Corbulo s-a lăsat să cadă peste propria sabie. Ultimul său cuvânt a fost *Axios!*, „Ai meritat-o”[46], termen grecesc folosit la întrecerile sportive pentru a saluta un învingător. Pare o ironie amară şi unii consideră că prin acest cuvânt Corbulo a vrut să spună că a fost neghiob fiindcă nu l-a omorât pe Nero mai înainte, atunci când a avut ocazia.

Dacă Nero s-a simțit mai în siguranță după moartea lui Corbulo, înseamnă că greşit. Ea le-a transmis celorlalți comandanți ai săi mesajul că vor urma la rând. Într-adevăr, a mai executat doi frați care fuseseră comandanți capabili la granița germană. Dar mai devreme sau mai târziu, unul dintre generalii lui avea să se decidă să atace el primul.

PERSECUTORUL

După Marele Incendiu, Nero a organizat un spectacol privat în grădinile sale. Ca să scape de învinuirea că a declanşat incendiul, a acuzat o sectă religioasă deloc îndrăgită şi relativ nouă: pe creştini[47].

Creştinismul avea în epocă vârsta de circa treizeci şi cinci de ani. Se născuse în Iudeea, odată cu viaţa şi moartea lui Iisus din Nazaret. Misiunea şi predicile lui Iisus în Galileea au atras un număr mare de adepţi, datorită accentului pus pe valori cum sunt bunătatea, smerenia, milostenia şi rugăciunea. I-a electrizat ideea că Împărăţia Domnului, pentru care se rugau atât de mulţi, începea deja să se pogoare. În cele din urmă, Iisus a ajuns în cetatea Ierusalimului, unde mulţimile entuziaste care-l urmau au îngrijorat autorităţile evreieşti şi romane deopotrivă. A fost executat prin răstignire în jurul anului 30, în timpul domniei lui Tiberius.

Înflăcăraţi de convingerea că Iisus înviase din morţi, discipolii lui au răspândit noua credinţă, mai întâi în Palestina, apoi în lumea mediteraneeană. Primele biserici au fost comunităţi de credinţă şi caritate. singure într-o lume adesea ostilă. Ca rezultat al operei misionarilor, a luat fiinţă o mică comunitate creştină chiar şi la Roma.

Autorităţile îi disprețuiau pe creştini şi poate că se temeau de ei. Romanii nu aveau încredere în inovaţie şi nutreau suspiciuni faţă de cei care se întruneau cu un scop pe care autorităţile nu-l cunoşteau şi nici nu-l controlau.

Câteva generații mai târziu, unii scriitori din elită i-au descris pe primii creştini drept „un soi de oameni cu superstiții noi şi vătămătoare”[48] şi „urâți de toată lumea pentru infamiile lor”[49]. Se poate să fi existat o comunitate creştină în apropierea locului de unde a izbucnit Marele Incendiu din Roma. E posibil ca unii creştini să fi declarat fățiş, după incendiu, că Roma a fost pedepsită pentru păcatele ei. Ca urmare, creştinii au fost un bun țap ispăşitor pentru o nelegiuire de care, în mod sigur, nu se făceau vinovați.

Conform lui Tacitus, Nero i-a pedepsit pe acei creştini vinovați nu doar pentru declanşarea incendiului, infracțiune pe care, pasămite, o recunoscuseră, ci, mai simplu, pentru „ura față de neamul omenesc”[50]. Impresar prin excelență, Nero a transformat executarea lor într-un spectacol înfiorător. Scena a fost, se pare, proprietatea sa particulară de peste Tibru, pe teritoriul de azi al Vaticanului, unde exista şi un circ. Romanilor le plăceau scenele mitologice şi poate că de aceea unele victime au fost îmbrăcate în piei de animale şi sfârtecate de câini – o dramatizare a mitului în care un vânător este transformat în cerb şi ucis de propriii câini de vânătoare scoşi din minți. Alte victime au fost răstignite sau arse noaptea, ca nişte torțe vii. Nero însuşi a fost de față, îmbrăcat în haine de conducător de car de curse. Din car, a coborât în mulțime şi s-a plimbat printre spectatori. Tacitus afirmă cu dispreț că prezența lui n-a făcut decât să inspire compasiune pentru victime[51]. Potrivit tradiției creştine, doi dintre

apostoli – primii misionari ai Bisericii –, sfinții Petru şi Pavel, s-au numărat printre victimele persecuției care a urmat Marelui Incendiu. Acest fapt însă nu poate fi dovedit.

De ce i-a persecutat Nero pe creştini? Constituiau o țintă convenabilă, aflată la îndemână şi lipsită de popularitate. Dar poate că, la un anumit nivel, Nero a recunoscut în ei un pericol mai profund. Ca şi el, reprezentau o reacție puternică la criza culturii romane. În vremea lui Nero, monarhia tocea deja tăişul virilității romane. Pe timpul republicii, libertatea şi militarismul au dominat cultura română, dar acum, atât alegerile libere, cât şi cuceritorii impetuoşi țineau de domeniul trecutului. Privați în mare măsură de debuşeele anterioare oferite de For sau de câmpul de luptă, romanii au început să-şi îndrepte privirea spre sinele ființei lor. Scrierile lui Seneca oferă o mărturie elocventă a acestei evoluții. Roma lui Nero era bogată, lucru pe care nimeni nu-l ştia mai bine decât el. Dar dedesubtul opulenței se afla un gol. Pentru Seneca şi stoici, soluția consta în liniştea lăuntrică.

Nero propunea, desigur, o altă soluție. Punea la cale divertismente tot mai multe, mai spectaculoase, mai şocante şi mai scandaloase. Totuşi, nici mâncarea, nici băutura şi nici sexul nu puteau răspunde nevoilor sufletului aşa cum putea răspunde religia. Poate că Nero a văzut în creştini o provocare pe care n-o putea înfrânge şi, drept urmare, a încercat să-i distrugă.

BETONUL

Pe Nero îl descriu câteva cuvinte familiare – *artă, lux, iresponsabilitate* şi *tiranie*, dar ar mai trebui adăugat încă unul, mai puțin dramatic, dar la fel de semnificativ: *beton*. A fost o moştenire importantă lăsată de el.

Betonul roman era o combinație de nisip vulcanic, var nestins şi felurite bucăți de rocă de mărimea pumnului (piatră sau spărturi de cărămidă). Era versatil, flexibil şi ieftin. În ciuda aspectului insipid şi poros, betonul a fost pulberea fermecată care a produs o adevărată revoluție arhitecturală[52]. El a permis Romei să se rupă de coloanele şi lintourile arhitecturii de inspirație grecească şi să creeze ceva original. Betonul a făcut posibile bolțile şi cupolele care au ajuns să fie emblema arhitecturii romane imperiale. Bolta din beton a devenit pentru Roma ceea ce era coloana din marmură pentru Grecia.

Şi nu doar pentru Roma. Impunătoarea cupolă a ajuns să fie ulterior simbolul puterii şi al gloriei şi a rămas aşa până în ziua de azi, în contexte laice şi religioase deopotrivă, cu schimbări şi îmbunătățiri periodice. De la romani, cupola a ajuns la bizantini, iar aceştia au transmis-o la rândul lor creştinătății apusene, dar şi unor demersuri laice cum ar fi Capitoliul Statelor Unite. Cupola bizantină, ca şi domurile persane, a influențat şi arhitectura islamică. Şi tot acest proces a început odată cu Nero.

Cea mai măiastră întrebuințare dată de el betonului poate fi întâlnită într-o sală mică şi sofisticată. Astăzi, ea zace îngropată într-una din colinele Romei, dar la început s-a aflat sub cerul liber, pe o coastă de deal, un monument al creației arhitecturale. Încăperea din beton avea formă octogonală şi era acoperită de o cupolă prevăzută cu o deschizătură centrală circulară prin care pătrundea lumina. Împreună cu ansamblul de încăperi ce o înconjurau, reprezenta o revoluție arhitecturală. Era încununarea noului program de construcție inițiat de Nero după Marele Incendiu, o serie de măsuri prin care, între altele, au fost lărgite străzile, zidurile comune au fost interzise şi s-a introdus controlul asupra nivelului apei în apeducte.

Mai întâi, Nero a curățat o sută de hectare de teren excelent în centrul Romei pentru un nou palat. I s-a dat numele de Domus Aurea, „Casa de Aur”, dar, de fapt, era un complex de structuri diverse. Lucrând cu cei mai buni arhitecți şi proiectanți din epocă, Nero a creat ceva elegant şi opulent, cu un caracter radical şi extrem de influent. La un nivel practic, bolțile de beton pe care le-a construit erau mai rezistente la foc decât acoperişurile din lemn.

Domus Aurea ocupa pantele colinelor cu vedere spre valea în care se află acum Colosseumul (construit mai târziu). Elementele-cheie erau un lac artificial în vale, un imens hol de intrare aflat pe colina dinspre vest de Colosseum, suficient de înalt ca să includă o statuie din bronz de circa patruzeci de metri înălțime înfățişându-l pe

Nero, un splendid monument închinat nimfelor, cu elemente acvatice, pe colina dinspre sud-est, iar pe cea de la nord-est, un palat şi, probabil, mai multe terme publice. Palatul oferea o arhitectură inovatoare, împodobită cu picturi murale şi mozaicuri elegante. Era la fel de impresionant ca oricare decor teatral şi oferea privelişti ample ale văii şi colinelor. Acolo se înălța sala octogonală cu cupolă.

După ce a construit Casa de Aur, Nero a declarat că acum poate să trăiască, în sfârşit, ca o ființă omenească[53]. Negreşit, plănuia să împartă acel nou stil de viață cu locuitorii capitalei, invitându-i din când în când la vreun eveniment desfăşurat pe lac sau la o plimbare prin parc. Tacitus a afirmat, poate făcând trimitere la palat, că Nero trata întregul oraş ca şi cum ar fi fost casa lui[54].

MOARTEA

Capriciul şi decadența au marcat ultimii ani din viața lui Nero. Deşi mulți îl considerau o ruşine, onoarea lezată a Romei nu l-a detronat. Oamenii au acționat abia când au început să se teamă pentru posesiunile şi pentru viața lor. Proiectele unor construcții din acei ani, jocurile opulente şi darurile generoase oferite populației şi soldaților erau costisitoare, la fel şi reconstruirea oraşului după Marele Incendiu şi războaiele din Armenia, Britannia şi Iudeea. O soluție pentru a face față acelor costuri consta în inflația

monetară, iar Nero a şi aplicat-o. Conținutul de argint al monedelor romane a scăzut cu circa 10%, însă măsura nu s-a dovedit suficientă. Cineva trebuia să plătească, totuşi. Deşi cetățenii de rând ai Romei au continuat să-l adore pe Nero chiar şi după Marele Incendiu, călătoria sa de un an şi jumătate în Ahaia, dedicată în cea mai mare parte unui turneu artistic, a fost un act de bravadă şi incompetență, mai ales în contextul nemulțumirii care dospea în rândul elitei influente. Între timp, Nero şi-a găsit un mod de a face ceva care să-i dezguste pe adversari. Fiind încă în doliu după Poppaea, a găsit un tânăr libert care-i semăna. L-a pus să se îmbrace ca ea, apoi l-a castrat şi, în cele din urmă, în timpul turului prin Grecia, s-a căsătorit cu el. Cu ceva timp înainte, ca parte a unei sărbători publice la Roma, Nero se căsătorise cu un alt libert. În termeni moderni, Nero era predominant heterosexual şi în tot acest răstimp a rămas căsătorit cu cea de a treia lui soție. Fie una, fie ambele căsătorii cu liberți au fost probabil o parodie, dar, chiar şi aşa, au şocat societatea şi contemporanii.

În ultimii săi ani, Nero a respins propunerea ca Roma să construiască un templu închinat lui ca zeitate, fiindcă a-l venera pe împărat ca pe un zeu cât încă e în viață era ceva de prost gust şi, mai mult, aducea ghinion. A acceptat însă bucuros să schimbe numele lunii aprilie în neroneus şi a plănuit să schimbe denumirea Romei în Neropolis. Cuvântul înseamnă „Oraşul lui Nero”, în greacă – o triplă insultă la adresa tradiționaliştilor romani. Neropolis

înlocuia denumirea cetății care primise numele legendarului Romulus, considerat întemeietorul ei în anul 753 î.Hr., cu un nume străin, arogant şi cu un caracter prea radical.

La acea vreme, corpul cvasi-zeului Nero suferise deja deteriorări. Avea un gât rigid, o burtă proeminentă şi picioare subțiri, iar efectele neplăcute ale acestor trăsături erau accentuate de statura sa medie. Nu mai era tânărul principe care fusese cândva.

În ultimii săi ani de domnie, Nero a pierdut sprijinul cercurilor importante din Roma. O provincie, Iudeea, se răsculase. Altele erau înverşunate pentru că trebuiau să acopere cheltuielile lui Nero. Generalii lui nu mai aveau încredere într-un împărat care răsplătea izbânda prin execuții. Când generalii se tem, soldații se pun în mişcare. În primăvara anului 68 a sosit o veste proastă dinspre apus: era o rebeliune a popoarelor galice condusă de un nobil gal care slujea Roma ca guvernator al regiunii Gallia Lugdunensis (azi centrul şi vestul Franței). Deşi oştirile credincioase din Germania au înăbuşit revolta, au urmat în scurt timp alte necazuri. Guvernatorul provinciei Hispania Tarraconensis (aproximativ Spania mediteraneeană) a fost proclamat de soldații săi ca împărat. Prudent, acesta a lăsat chestiunea în seama Senatului. Se numea Servius Sulpicius Galba şi era un nobil roman bogat şi distins. Galba avea relațiile, reputația şi soldați suficienți pentru o revoltă serioasă. Printre altele, cu ani în urmă, fusese unul dintre curtenii preferați ai Liviei.

Se pare că Nero căzuse victimă propriilor fantezii. Spunea că va recuceri Galia mergând acolo pentru a le cânta trupelor, apoi că se va muta la Alexandria şi va deveni cântăreţ profesionist. La 8 iunie, Senatul l-a declarat inamic public. Garda Pretoriană l-a abandonat.

Nero a fugit din Roma. A doua zi, pe 9 iunie, părăsit de aproape toţi, în afară de cei mai perseverenţi loialişti, Nero s-a sinucis chiar la marginea oraşului. Se spune că, la sfârşit, ar fi exclamat: „Ce mare artist piere!”[55]. Dacă a rostit cu adevărat aceste cuvinte, ele ar putea să nu însemne ceea ce par. Termenul latin pentru „artist” poate să însemne şi „artizan”. Poate că Nero a vrut să spună, de fapt, nu că rămăsese un mare artist, ci că pe vremuri fusese un mare artist şi reconstruise Roma, iar acum era silit să se mulţumească să dea instrucţiuni unor slugi.

În acest caz, n-ar fi trebuit să-şi facă griji, căci cenuşa lui a fost culeasă de credincioasa lui doică şi dusă într-un loc mai respectabil – deşi nu acela pe care şi l-ar fi dorit un împărat. Nero a fost primul şi singurul membru al familiei imperiale căruia i s-a refuzat înmormântarea în Mausoleul lui Augustus. Rămăşiţele sale incinerate au fost depuse într-un mormânt din cripta familiei tatălui său biologic, pe Colina Pincianã, în afara zidurilor cetăţii. Nero şi-a preluat funcţia în aplauze şi a părăsit-o nedorit de nimeni în locul de odihnă veşnică al dinastiei sale.

Între timp, Galba a aflat de moartea lui Nero şi că atât Senatul, cât şi pretorienii l-au declarat împărat. A pornit în

marş spre Roma. Avea să domnească, dar numai şapte luni.

CĂDEREA CASEI LUI CAESAR

Bilanțul domniei lui Nero a fost unul decent în unele aspecte ale misiunii sale. A câştigat sprijinul oamenilor de rând. A fost un mare constructor şi un impresar de excepție. S-a aflat în fruntea unei renaşteri culturale. A iubit Grecia şi a câştigat sprijinul Orientului grecesc. De asemenea, ar trebui să nu uităm că în primii aproximativ cinci ani de domnie a avut şi sprijinul Senatului.

Unde a dat Nero greş? Prin numirea unui guvernator incompetent, a provocat o revoltă majoră în Iudeea. Prin confiscarea unor proprietăți, a stârnit revolte în provinciile din apus. Prin persecutarea şi executarea duşmanilor săi din rândul elitei şi făcându-se de râs în ochii aceleiaşi elite prin purtarea sa, a dat naştere la comploturi şi revolte.

Nero a fost cel mai cultivat şi mai crud împărat din câți a văzut Roma şi unul dintre ultimii membri ai vechii nobilimi romane care au avut funcția de împărat. După Nero, cu excepția scurtei domnii a lui Galba, aveau să treacă aproape două sute de ani până când un alt nobil roman va ajunge pe tron.

Predecesorii lui Nero, toți aristocrați, au fost mai războinici şi uneori mai nebuni ca el, dar niciunul nu l-a

întrecut în măreție. Niciunul nu s-a ridicat la înălțimea exhibiționismului său.

Sinuciderea lui Nero a însemnat o amenințare pentru viitorul monarhiei romane. Augustus salvase Roma supunând-o cârmuirii unui singur om. Ulterior, toți împărații au fost ori fii adoptivi ai lui Augustus, ori urmaşii lui pe linie de sânge. Augustus şi-a bazat domnia pe propria familie. Principatul avea să reziste sau să cedeze în funcție de valorile familiei, iar Augustus avea încredere că va rezista. A fost prea optimist.

Spre deosebire de Nero, Galba nu descindea din Augustus, însă nu mai rămăsese în viață niciun urmaş de sex bărbătesc al întemeietorului imperiului. Ştiind că nu are moştenitori direcți şi înfricoşat de posibilii rivali, Nero îi omorâse pe toți.

Niciun membru al familiei lui Augustus n-a avut succesul lui Nero. Lui Tiberius i-a lipsit nu doar charisma, ci şi farmecul sau talentul de a se purta cu oamenii de rând. Germanicus, nepotul şi moştenitorul lui, avea toate aceste trăsături, dar îi lipsea judecata sănătoasă a lui Tiberius şi a murit înainte să ajungă pe tron. Cei trei membri ai familiei lui Germanicus care i-au urmat lui Tiberius la tron au fost nepregătiți. Caligula, Claudius şi Nero au fost lipsiți de o experiență suficientă în administrare înainte de urcarea pe tron, dar şi de experiența de a conduce o armată. Presiunile vieții dinastice i-au transformat în megalomani, avari şi ucigaşi ai nobilimii romane, ceea ce a grăbit declinul Senatului.

Rămăşiţele trupeşti ale lui Nero se aflau în mormânt, dar sufletul lui a continuat să se perinde prin Roma imperială de-a lungul secolelor. Anterior, Augustus domesticise vechea republică războinică şi o reorientase către un ideal dublu: imperiul şi pacea. Nero a oferit o replică: reorientarea spre plăcere. Dar a fost prea lipsit de simţ practic şi mult prea arogant ca să înţeleagă limitele puterii sale sau să-şi pună problema celui care va plăti preţul în locul lui. Nici n-a ţinut seama de atracţia pe care onoarea continua s-o aibă în inima romanilor. Elita n-a fost deloc dispusă să tolereze ca domnitor un conducător de care, actor şi incendiator, mai ales când el era ucigaşul atât al mamei, cât şi al soţiei sale.

Puţini dintre succesorii lui Nero s-au arătat dispuşi să pună la încercare răbdarea contemporanilor aşa cum o făcuse el, iar dacă au făcut-o totuşi, încercarea s-a dovedit în scurt timp fatală. Şi totuşi, când a fost vorba de a creşte importanţa divertismentului, un mic Nero va exista în fiecare din viitorii împăraţi romani.

Roma se confrunta cu o problemă urgentă: va putea imperiul să continue fără Casa lui Caesar? Roma fără Caesar? După secolul de pace de după bătălia de la Actium, cetatea se cutremura la acest gând.

Vespasian, denar de argint

4
VESPASIAN

OMUL DIN POPOR

Anul 67 a găsit armata romană luptând din greu pentru recucerirea provinciei rebele Iudeea. Legiunile erau conduse de un general din cei mai experimentați ai imperiului, Titus Flavius Vespasianus, unul din cuceritorii Britanniei. Vespasian, sub numele pe care i-l cunoaştem astăzi, era un

soldat get-beget, ce mergea călare în fruntea cavaleriei în coloană de marş, se amesteca printre soldaţi şi acorda atenţie siguranţei şi bunăstării lor în timp ce-i conducea. Atunci când unul dintre apărătorii aflaţi pe zidul cetăţii Galileea l-a atins cu o săgeată în talpa piciorului, legiunile s-au cutremurat. Dar era doar o rană, iar Vespasian, comandantul în vârstă de cincizeci şi şapte de ani, s-a ridicat pentru a le arăta oamenilor că este bine, ceea ce i-a încurajat să lupte cu şi mai mult avânt[1]. Era cumpătat, ferm şi stăpânit. Era, după cum spune un scriitor, egalul marilor generali din vechime, cu excepţia lăcomiei[2]. Şi, aşa cum vom vedea, aceste judecăţi poate că n-au fost decât un sarcasm aristocratic.

În noiembrie 67, Vespasian se lupta în interiorul zidurilor Gamlei, un oraş rebel fortificat aflat pe o culme abruptă mai sus de Marea Galileei. Romanii s-au năpustit în Gamla doar pentru a da peste nişte case dărăpănate şi un teren primejdios. În calitate de general la comandă, Vespasian era în miezul bătăliei. Ordonându-le oamenilor săi să-şi unească scuturile unul cu altul în formaţie de apărare, s-au retras cu toţii în linişte şi nu s-au întors cu spatele până n-au fost în siguranţă dincolo de ziduri[3]. Apoi s-au regrupat şi, a doua zi, au cucerit oraşul. Acesta era luptătorul curajos căruia Nero îi încredinţase armata.

Vespasian tocmai se pregătea să asedieze Ierusalimul când a primit vestea morţii lui Nero. A întrerupt operaţiunile până ce va primi instrucţiuni de la noua conducere. Dar, înainte ca maşinăria romană de luptă să

se pornească iarăşi, lumea s-a cutremurat de mai multe ori şi, când s-a liniştit, Vespasian era în fruntea ei.

Nero a fost constrâns să se sinucidă de opoziția Senatului şi de o armată din ce în ce mai rebelă. Cu toții erau de acord că era nevoie de schimbare, dar, când a venit vorba de noul împărat – sau de a decide dacă chiar ar mai fi nevoie de un împărat –, singurul consens a fost că sabia va avea ultimul cuvânt de spus.

După un secol, pacea romana luase sfârşit. Noua realitate era războiul, un război care se întindea din Galia şi Germania până în Iudeea şi includea Italia. Era o epocă de lupte planificate, de jafuri, de asedii şi lupte de stradă. Două dintre cele mai venerate temple din imperiu, al Doilea Templu evreiesc din Ierusalim şi cel păgân din Roma – Templul lui Jupiter Optimus Maximus, numit şi al lui Jupiter Capitolinul – fuseseră distruse. Ca şi cum n-ar fi fost de ajuns, la scurt timp de la restabilirea păcii, Italia a fost lovită de unul dintre cele mai cumplite dezastre naturale din istorie.

Anul 69 a fost anul celor patru împărați. După sinuciderea lui Nero, la 9 iunie 68, patru bărbați s-au succedat la rând pe tron. Trei dintre ei au venit şi au plecat imediat: Galba (24 decembrie 68 – 15 ianuarie 69), Otho (15 ianuarie – 16 aprilie 69) şi Vitellius (16 aprilie – 22 decembrie 69). Doar al patrulea, Vespasian, s-a impus. El a întemeiat o nouă dinastie.

Şi, într-adevăr, a fost ceva nou în ochii romanilor. Toți împărații anteriori fuseseră numiți la Roma, dar Galba în

Hispania, Vitellius în Germania Inferior şi Superior, precum şi Vespasian în Egipt au fost aleşi în provincii. Au fost şi primii împărați aleşi de legiunile lor. Atunci când legiunile spaniole l-au ales pe Galba, după cum spune istoricul Tacitus, „a fost divulgat secretul imperiului, şi anume că principele poate fi făcut şi în altă parte decât la Roma”[4].

Romanii se aşteptau ca împărații lor să aibă prestigiul conferit de o origine nobilă. Cu toții l-au avut, într-un fel sau altul, până la Vespasian. A fost primul conducător nenobil al Romei – primul om de rând ajuns pe Colina Palatină –, primul împărat plebeu. Sursele abundă în relatări despre cât de direct şi practic era. Potrivit unei istorioare, atunci când comandantul unei unități de cavalerie a venit să-l vadă îmbibat cu parfum, Vespasian a spus că ar fi preferat ca ofițerul să miroase a usturoi – adică prefera ca ofițerii lui să fie viteji şi needucați decât slabi şi cultivați[5].

Vespasian nu avea înaintaşi direcți în Senat. Era ceea ce romanii numeau „omul nou” (*novus homo*). Pentru romani, spre deosebire de noi, „nou şi mai bun” era un oximoron – lor le plăcea ce era „vechi şi testat în timp”. Drumul către palat era greu pentru un om nou şi, totuşi, Vespasian s-a decis să-l străbată.

UN OM VENIT DIN ȚINUTUL SABINILOR

Râurile din ținutul sabinilor de la nord-est de Roma traversează câmpii mănoase şi păduri bogate. Toate se varsă în Tibru şi alimentează creşterea bruscă a debitului în aval care, adesea, primăvara şi toamna, inunda zonele joase ale oraşului înainte de a fi construite digurile moderne. Niciodată nu se ştia ce poate aduce Romei fluviul venind din ținuturile înalte ale sabinilor şi, pe 17 noiembrie anul 9 d.Hr., a adus un copil care avea să ajungă împărat.

S-a născut cu numele de Titus Flavius Vespasianus într-un cătun de lângă oraşul sabin Reate (acum Rieti). Vespasian îşi avea rădăcinile în pământul şi simțul practic al Italiei rurale. Ținutul sabinilor era un ținut al plugurilor cu boi şi al căruțelor trase de catâri, cu zăngănit de clopoței agățați la gâtul caprelor şi țârâit de greieri, un ținut al amiezilor fierbinți de vară şi al apei reci de primăvară. Părea atât de tipic italian, încât lacul Cutiliae, aflat nu departe de Roma, era numit „buricul Italiei”[6].

Potrivit tradiției, la început sabinii au fost rivalii Romei, însă au devenit repede aliați. Legenda ne spune despre răpirea sabinelor de către primii romani, un grup format în cea mai mare parte din bărbați aflați în căutare de neveste. Când sabinii au plecat la război, se zice că femeile au făcut pace între tații şi frații lor şi noii lor soți. Şi Vespasian avea să fie un pacificator, dar de o altă factură.

Familia lui Vespasian, cunoscută sub numele de flavi, era formată din italieni care urcaseră pe scara socială.

Prima lor avere au câştigat-o în timpul războaielor civile ale republicii târzii. Tatăl lui a fost perceptor în Asia Mică şi cămătar în Galia. Vespasian a moştenit interesul tatălui său față de finanțe, care se va dovedi util atunci când va ajunge împărat. Dar femeile din familie par să fie cele care au inspirat marile ambiții ale lui Vespasian şi ale fratelui său mai mare, Flavius Sabinus (literal, „Sabinul").

Ştiind că romanii aveau o mare considerație față de mamele lor, poate că Vespasian a jucat această carte în public. De pildă, ca împărat şi-a făcut un obicei din a vizita proprietățile bunicilor săi. Se spune că bunica lui îl crescuse acolo pe tânărul Vespasian în timp ce tatăl era în Asia Mică.

Mama lui Vespasian, Vespasia, a fost, se zice, o figură-cheie a adolescenței sale. Era fiica unui ofițer militar şi cavaler roman. Mai important, fratele ei – unchiul lui Vespasian – era senator roman, iar ea dorea ca ambii ei fii să îi calce pe urme. Fiul mai mare, Sabinus, urmărea cu nerăbdare să ajungă chestor şi astfel, automat, senator, dar Vespasian a ezitat. La început, şi-a dorit să intre în finanțe, la fel ca tatăl său, dar în cele din urmă s-a răzgândit. Se spune că Vespasia l-a convins insultându-l, nu rugându-l: l-a numit pe Vespasian *anteambulo* al fratelui său, adică sclavul care merge înaintea stăpânului pentru a-i deschide calea[z].

Indiferent dacă ofensa maternă l-a făcut într-adevăr să se răzgândească, Vespasian a decis să calce pe urmele fratelui său. În jurul anului 35, la vârsta de aproximativ

douăzeci şi cinci de ani, Vespasian a fost ales şi el chestor şi, astfel, şi-a început cariera de senator roman. După ce şi-a ales cariera, a avansat cu hotărârea unui catârar sabin care îşi biciuieşte animalul pe o cărare îngustă de munte. Era un tânăr puternic şi sănătos, bine făcut şi viguros, dar nu chipeş. Direct, practic şi plebeian, avea figură de buldog şi maniere de soldat.

Era în ultimii ani ai domniei lui Tiberius. Ca bărbat pus pe câştig în Roma imperială, Vespasian nu a ezitat să facă ce trebuia pentru a avansa. L-a linguşit pe tiranul Caligula şi i-a ținut partea împotriva Senatului. Vespasian nu s-a plâns când Caligula le-a dat ordin soldaților săi să-i mânjească toga cu noroi (probabil un eufemism pentru ceva mai rău) pentru că nu întreținuse aleile curate, deşi era de datoria lui ca funcționar public[8].

În anul 39, Vespasian a convins Senatul să-i refuze înmormântarea cuiva acuzat de conspirație împotriva lui Caligula. Acest gest i-a câştigat lui Vespasian o invitație la cină din partea împăratului, dar cu un preț – Vespasian a câştigat şi ura eternă a Agrippinei. Deşi era sora lui Caligula, fusese colaboratoarea acelui conspirator şi, poate, iubita lui.

SCLAVA CARE M-A IUBIT

Vespasian s-a căsătorit cu o femeie de rând, poate pe vremea când încă se mai gândea la o carieră în finanțe, în

condițiile în care senatorii se însurau cu femei de rang superior. Soția lui, Flavia Domitilla, fusese abandonată la naştere şi a fost luată şi crescută ca sclavă înainte ca tatăl natural să intenteze în numele ei un proces pentru a-i reda libertatea. Ea şi Vespasian au avut doi fii, pe Titus (născut în anul 39 d.Hr.) şi pe Domitian (născut în 51), precum şi o fiică, numită tot Flavia Domitilla (cca 60).

Între timp, Vespasian a făcut o mişcare inteligentă în sprijinul carierei sale, împrietenindu-se cu Antonia Caenis, una dintre cele mai puternice femei de la curtea imperială. Legătura lor a început, probabil, pe la mijlocul anilor 30, când el se apropia de vârsta de treizeci de ani, iar Caenis avea cu cel puțin doi ani mai mult. Nu era nici pe departe o rudă a împăratului – de fapt, îşi începuse viața ca sclavă. Numele sugerează o origine grecească, poate din oraşul Histria, de la Pontus Euxinus (Marea Neagră), pe care se ştie că l-a vizitat. Nu ne-a rămas nicio descriere a înfățişării ei, dar istețimea şi ambiția îi sunt evidente. Era foarte înzestrată, era inteligentă, îndrăzneață şi avea o memorie fotografică. Poate că din ea ceva se regăseşte în aşa-numita statuie „Agrippina şezând" din Muzeul de Arheologie din Napoli[9]. Capul, evident al cuiva din perioada flaviană dacă e să judecăm după pieptănătură, înfățişează o femeie serioasă şi puternică.

Caenis a atras atenția uneia dintre cele mai puternice femei din Roma, Antonia cea Tânără, fiica Octaviei cu Marcus Antonius, soția fratelui împăratului Tiberius, mama marelui Germanicus şi a împăratului Claudius şi bunica lui

Caligula, cea care a fost onorată la sfârşitul vieţii cu titlul de Augusta. Caenis i-a fost secretară personală. Dacă tradiţia ulterioară este reală, Antonia s-a bazat pe Caenis în întreprinderea foarte riscantă de a-i dezvălui împăratului Tiberius conspiraţia lui Sejanus împotriva lui[10]. Antonia şi Caenis au reuşit, iar Tiberius a împiedicat complotul. Caenis a fost răsplătită: în preajma morţii ei, la 1 mai 37, poate chiar mai devreme, Antonia a eliberat-o, făcând din ea ceea ce romanii numeau *liberta*, o sclavă eliberată.

Deşi, în cele din urmă, Vespasian a pus capăt legăturii lui cu Caenis, ea probabil că a continuat să-i sprijine cariera cu ajutorul unor prieteni sus-puşi, aproape toţi apropiaţi de Antonia şi Claudius. Un astfel de prieten era Lucius Vitellius cel Bătrân (tatăl împăratului Vitellius). Diplomat şi general de mare succes, Vitellius era supravieţuitorul ideal. A reuşit să-şi menţină influenţa sub trei împăraţi, să moară de cauze naturale şi să obţină funeralii de stat. Probabil că el a fost cel care l-a îndepărtat pe foarte nepopularul guvernator al Iudeii, Pontius Pilat – acelaşi Pilat care îl condamnase pe Iisus. În ce-l priveşte pe Vespasian, Lucius Vitellius l-a ajutat să devină consul în anul 51.

Tot mai multe uşi i s-au deschis lui Vespasian la curte atunci când Claudius, fiul Antoniei, a devenit împărat, în anul 41, iar secretarul lui, un libert, a devenit unul dintre cei mai puternici bărbaţi din imperiu. Fostul sclav eliberat l-a favorizat pe Vespasian şi trebuie să ne întrebăm dacă nu cumva Caenis este cea care le-a făcut cunoştinţă. În

orice caz, l-a numit pe Vespasian la comanda unei legiuni la momentul ideal pentru un tânăr ambițios care, împreună cu Claudius, urma să pornească într-o expediție de cucerire a Britanniei. În cele din urmă, cucerirea a durat decenii şi a întâmpinat numeroase dificultăți, dar Claudius a obținut un succes real. La fel şi Vespasian – care s-a distins în campania din anul 43, fiind unul din cei patru comandanți ai legiunilor.

Vespasian însuşi s-a simțit atras cu totul de lumea legiunilor. De la *praetorium* (cartierul de comandă al generalului) la câmpul de luptă şi de la zidurile inamicului la oraşele în ruine, lumea legiunilor era una ierarhică, riguroasă, neiertătoare şi zgomotoasă. Era o lume a trompetelor şi a strigătelor, a loviturilor de cazmale şi lopeți săpând şanțuri, a cadenței copitelor de cai şi a picioarelor bătând ritmul coloanelor de bărbați ce mărşăluiau umăr la umăr, în linii de câte şase. Era o lume a sulițelor ce se izbeau de scuturi, a zăngănitului de săbii şi şuierelor de săgeți, a asaltului cu pietre din catapulte şi a țipetelor şi gemetelor atunci când acestea îşi nimereau ținta. Lumea urletelor şi aplauzelor, a elocvenței şi a argumentelor, a muştelor care bâzâiau şi a scrâşnetelor unor ciocuri de vulturi strânşi în jurul cadavrelor după bătălie.

Vespasian a cucerit o bună parte din sud-vestul Britanniei pe parcursul celor patru ani de operațiuni, traversând teritorii invadate de o vegetație bogată şi de un strat de noroi gros, peste dealurile ondulate şi prin văile cețoase. A purtat treizeci de bătălii, unele dintre ele cu

operațiuni combinate pe uscat şi mare, a cucerit douăzeci de forturi situate pe înălțimile dealurilor şi a îngenuncheat două neamuri. „A fost începutul unei sorți strălucite”, a scris istoricul Tacitus, adăugând, „iar Vespasian a fost arătat de soartă ca menit unui viitor măreț”[11].

Şi Roma a ajuns să-l cunoască. Doar membrilor familiei imperiale li se permitea să sărbătorească o victorie, dar Vespasian a obținut ceva mai important: „onoruri triumfale”, adică dreptul de a purta haine triumfale în public, de a i se ridica o statuie de bronz în Forul lui Augustus şi o alta în propria casă. A mai obținut şi două funcții sacerdotale şi, cum s-a menționat, un consulat în anul 51.

Între timp, fratele lui Vespasian, Sabinus, avea şi mai mult succes. După ce a servit şi el în calitate de comandant în Britannia, a obținut o poziție de guvernator de provincie în Balcani, apoi a fost numit prefect al Romei, un post pe care l-a deținut timp de unsprezece ani, făcând din el mândria familiei[12]. Vespasian a trebuit să aştepte până în anul 63 pentru a primi o poziție de guvernator de provincie în Africa de Nord, apoi s-a întors acasă cinstit, dar falit. Se zvonea că ar fi intrat într-o afacere de transport cu catâri, animale pentru care oraşul lui natal, Reate, era faimos – o activitate profitabilă, dar aflată sub demnitatea unui senator.

Poate că Vespasian a suferit din pricină că a susținut o persoană nepotrivită în cercurile înalte. În timpul domniei lui Claudius a fost suficient de influent pentru a-şi creşte

fiul, pe Titus, în acelaşi palat cu Britannicus, fiul lui Claudius, unde li s-au predat aceleaşi materii de către aceiaşi profesori. Dar Claudius s-a căsătorit a doua oară cu Agrippina, iar duşmănia ei faţă de Vespasian a periclitat poziţia lui Titus. Când Nero, fiul ei, l-a otrăvit pe Britannicus, în anul 54, Titus, care se odihnea lângă el, a înghiţit şi el otrava, dar a avut norocul să supravieţuiască. Vespasian era însă un politician prea abil pentru a fi ţinut un timp prea îndelungat departe de putere.

REVOLTA DIN IUDEEA

Ultimii ani ai domniei lui Nero s-au dovedit sângeroşi pentru nobilimea romană. Descoperirea unor conspiraţii a dus la execuţii şi a împins la sinucidere politicieni, generali şi intelectuali faimoşi. Dar Vespasian şi familia sa au prosperat. Agrippina murise, asasinată la ordinul lui Nero, aşa că nu mai reprezenta un obstacol în calea lui Vespasian. În anii ce au urmat, el a pretins că s-a opus tiraniei lui Nero. A lansat zvonul că, de pildă, împăratul refuza să-l admită în anturajul său după ce adormise la unul din concertele lui. Or, Vespasian era prea ambiţios pentru a face o opoziţie reală. Drept urmare, a rupt legăturile cu senatorii care i se împotriveau lui Nero. Între timp, Titus a divorţat de soţia sa, nepoata unui senator bătrân acuzat de a-l fi trădat pe Nero şi care fusese obligat să se sinucidă.

Nero răsplătea o astfel de loialitate. Când provincia Iudeea s-a răsculat, în anul 66, Nero l-a numit pe Vespasian comandant peste trei legiuni pentru a înăbuşi revolta. I-a permis şi să-l numească pe Titus, la vârsta de doar douăzeci şi şase de ani, la comanda uneia dintre legiuni, în pofida gradului mic şi a rarității unei astfel de combinații între tată şi fiu. Un general victorios care mărşăluia prin Roma putea fi un motiv de îngrijorare, dar Nero l-a considerat pe Vespasian ca fiind neprimejdios, deoarece crescătorului de catâri venit din țara sabinelor îi lipsea pedigriul necesar pentru a fi împărat.

Iudeea a fost în fierbere decenii la rând sub dominația romană, care a impus impozite mari şi taxe vamale, o garnizoană la Ierusalim şi înlesniri pentru populația non-iudaică din teritoriu. Diverse ultragii romane la adresa Templului din Ierusalim au creat impresia că Roma este un „regat al aroganței”[13]. Evreii săraci erau iritați de clasele superioare pro-romane şi aveau mai mulți potențiali Robin Hood care aşteptau momentul potrivit ca să acționeze.

Prilejul s-a ivit atunci când guvernatorul roman a luat o mare sumă de arginți din Templu, probabil pentru a acoperi impozitele neplătite. Insurgenții s-au revoltat. Au încetat să mai aducă sacrificii pentru bunăstarea poporului roman şi a împăratului, au zdrobit garnizoana romană din Ierusalim, au înfrânt o armată de sprijin aflată sub comanda guvernatorului din Siria şi au declarat independența regiunii. Țara luase foc în urma

confruntărilor dintre evrei şi non-evrei. Acela a fost momentul când Nero l-a trimis pe Vespasian.

Bazându-se pe experiența din Britannia, Vespasian a capturat metodic oraşele fortificate ale ținutului de pe dealurile Galileei, în anul 67, iar în anul următor a început campania împotriva Ierusalimului, ocupând pe rând fortărețele din jur. Şi aşa a pornit campania militară dură cu care a început acest capitol. Dar drumul care ducea spre Ierusalim înainte ca Nero să se sinucidă dusese marşul ofensiv al Romei într-un punct mort.

Printre miile de prizonieri luați de Vespasian în Galileea s-a numărat şi guvernatorul evreu al provinciei numit de rebeli, Joseph ben Matthias, care urma să fie adus la Roma şi executat. Dar a găsit o cale de scăpare: i-a profețit lui Vespasian că va ajunge împărat. Când, la rândul lor, legiunile l-au proclamat pe Vespasian împărat, Joseph a fost eliberat din lanțuri. Deşi unii romani l-au considerat un spion evreu, Vespasian şi Titus l-au găsit util. După război, a ajuns să locuiască la Roma în palat, sub protecția lor, devenind cetățean roman cu numele de Josephus Flavius, şi a scris o istorie detaliată a revoltei care a supraviețuit până în ziua de astăzi.

ANUL 69 d.Hr.: ÎNVESTIREA ÎMPĂRATULUI ROMAN

Nero s-a sinucis în iunie, iar Galba, noul împărat, a ajuns la Roma în octombrie 68. Galba a dezamăgit cam pe toată lumea. La aproape şaptezeci de ani, era un aristocrat îmbătrânit ale cărui abilităţi politice erau la fel de slabe pe cât era de slăvită descendenţa sa. A ofensat Senatul, s-a arătat zgârcit cu soldaţii şi poporul şi şi-a ales greşit prietenii şi duşmanii. „După părerea tuturor, ar fi fost demn de imperiu, dacă n-ar fi fost împărat”[14], a fost verdictul acid al lui Tacitus.

Pe 2 ianuarie 69, legiunile de pe Cursul Inferior al Rinului (Niederrhein, astăzi sudul Olandei şi nordul Germaniei) s-au răsculat şi l-au proclamat ca împărat pe comandantul lor, pe Vitellius (fiul influentului om politic Lucius Vitellius cel Bătrân, menţionat anterior), cel pe care chiar Galba îl numise în funcţie. Apoi a venit 15 ianuarie 69, o zi plină de evenimente la Roma. Garda Pretoriană l-a numit împărat pe Otho, Galba a fost ucis în For, iar Senatul a confirmatul noul titlu al lui Otho, toate într-o singură zi. Trei luni mai târziu, pe 14 aprilie, trupele conduse de aliaţii lui Vitellius au înfrânt armata lui Otho în nordul Italiei. Otho s-a sinucis şi Vitellius a intrat în Roma la mijlocul lunii iulie. Între timp, Vespasian era pregătit să intre în joc.

Deşi îi jurase credinţă lui Galba, Vespasian şi-a pierdut încrederea în el după ce Galba l-a destituit pe Sabinus,

fratele lui, din poziția de prefect al Romei. În decembrie 68, Vespasian l-a trimis pe Titus, fiul său, în capitală, pentru a pune lucrurile la punct, deşi aceasta însemna o călătorie pe mare periculoasă pe timp de iarnă. Apoi, după doar câteva săptămâni, aflat în Corint pe drumul său spre Roma, Titus a primit vestea morții lui Galba. Şi-a convocat prietenii la o întâlnire şi au decis să se întoarcă în Iudeea. Titus a ajuns la Vespasian în februarie. Atunci s-a hotărât şi Vespasian să atace tronul.

În ochii romanilor, Vespasian nu avea suficientă autoritate, nici reputație şi măreție[15]. Nu era nici măcar cel mai vestit membru al familiei sale, onoarea aceea revenindu-i lui Sabinus, fratele său. Dar Vespasian trebuie că a crezut în sine. Poate că a fost impresionat de prevestiri şi vise sau de profețiile lui Josephus şi ale altora care spuneau că ar fi fost menit să domnească. Vespasian nu era nici excesiv de sentimental față de vechile sale relații. Nu l-a acceptat pe Vitellius ca împărat, atacându-l în felul acesta pe fiul fostului său protector. Dar Vitellius, spre deosebire de Vespasian, nu avea trei legiuni călite în luptă, victorioase în Iudeea. Poate că Vespasian nu era cel mai nobil bărbat din imperiu, dar armata sa putea face din el primul bărbat din Roma.

Propaganda flaviană a spus că soldații lui Vespasian au venit cu ideea să-l numească împărat şi l-au constrâns în acest sens[16]. Dar adevărul a fost altul: Vespasian şi o mână de aliați puternici, inclusiv comandanții legiunilor sale, au stabilit cursul acțiunii şi trupele i-au urmat. Om de arme,

Vespasian nu a uitat niciodată sprijinul armatei şi a răsplătit-o cu generozitate, dar a urmărit şi veştile de la Roma. Sabinus, reinstalat prefect de Otho şi aflat încă în acea poziție sub Vitellius, reprezenta o sursă de informații vitală. Cu siguranță Caenis continua să-şi folosească antenele în Roma şi fără îndoială că îl informa şi pe Vespasian. Alături de ei şi de Titus, cei mai importanți susținători ai lui Vespasian erau un homosexual[17], un funcționar condamnat şi o familie de evrei romanizați. Printre ei se număra şi cea mai fermecătoare şi mai puternică regină orientală de după Cleopatra.

MUCIANUS

Bărbatul homosexual era Gaius Licinius Mucianus, guvernatorul Siriei. La fel ca Vespasian, Mucianus avea o carieră publică demnă de remarcat. Tacitus a spus că Vespasian s-a născut soldat, dar lacom, în vreme ce Mucianus era generos, un orator superb şi un politician şiret, dar „viața lui privată avea o proastă reputație”[18]. Era, probabil, un mod elegant de a spune că Mucianus era nu doar homosexual, ceea ce romanii tolerau, ci era un partener pasiv, ceea ce era privit cu totul altfel. Într-o discuție privată cu un prieten, Vespasian l-a concediat pe Mucianus cu o remarcă tăioasă despre „cunoscuta destrăbălare” a lui, reproşându-i: „Eu totuşi sunt bărbat”[19].

În ciuda unei asemenea stigmatizări, Mucianus şi-ar fi putut impune propria candidatură la titlul de împărat. La urma urmei, era guvernatorul Siriei şi controla patru legiuni, în vreme ce Vespasian avea doar trei. Dar l-a susținut pe Vespasian. Vespasian era cel mai experimentat general din armata romană, având onoruri triumfale pentru succesul din Britannia şi o bună reputație pentru vigilență, cumpătare şi bun simț – elemente pe care însuşi Mucianus le-a evidențiat într-un discurs pe care Tacitus i-l atribuie[20]. Vespasian comanda o armată care lupta activ şi repurta victorii în Iudeea, o campanie în care îşi îmbogățise reputația cu curaj, după cum au considerat romanii[21]. Mai important, oamenii lui îl iubeau pentru că îi conducea spre victorii şi pentru că îi plătea bine şi îi promova rapid. Mucianus se putea mulțumi cu exercitarea unei influențe enorme din culise[22]. Sau poate că nici nu îşi dorise vreodată cu adevărat povara şi riscurile poziției din fruntea statului. Tacitus considera că Mucianus „a fost omul căruia i-a fost mai comod să acorde altuia imperiul decât să-l dobândească pentru sine”[23].

Dar mai era şi Titus, care juca un rol cheie atât față de public, cât şi față de Mucianus. Ca şi Vespasian, Titus era un bun comandant care îşi câştigase dragostea soldaților, dar avea şi o distincție care îi lipsea tatălui său, deoarece crescuse la curtea imperială. Deşi era scund şi pântecos, era chipeş, puternic, inteligent şi un lingvist talentat, ba chiar un poet şi un cântăreț decent. Titus avea şi talentul rar de a câştiga, practic, afecțiunea tuturor. Îl pasionau

femeile, dar îşi ţinea prin preajmă şi o seamă de eunuci şi băieţi frumoşi, cel puţin într-un anumit loc din Roma, ceea ce suscita nedumerire. Nu a contat: era, după cum a spus biograful Suetonius, „dragostea şi desfătarea neamului omenesc”[24]. Era, pe scurt, un băiat de aur.

Punându-l pe Titus în prim plan, iar pe fiul său mai mic, Domitian, aşteptând ca rezervă, Vespasian şi-a valorificat punctele forte şi şi-a minimalizat o slăbiciune – vârsta. Avea şaizeci şi unu de ani. Acest lucru ar fi putut îngrijora un imperiu epuizat de domnii scurte. Vespasian a venit cu o ofertă la pachet, ca şi cum ar fi spus Romei: „acceptă-mă ca împărat şi te vei bucura de stabilitatea unei dinastii”. Niciun singur împărat roman nu reuşise să-şi lase tronul fiului său din naştere.

Titus a jucat rolul mediatorului între Vespasian şi Mucianus. „Caracterul nativ şi conduita lui Titus aveau darul să seducă chiar şi pe un om cu moravurile lui Mucianus”, a scris Tacitus[25]. Nu era nevoie să se obosească să devină împărat, a spus Mucianus, de vreme ce chiar şi Mucianus, dacă ar fi împărat, nu ar face altceva decât să-l adopte pe Titus ca succesor – iar Titus avea să-i urmeze destul de curând lui Vespasian[26].

O FAMILIE DE EVREI ROMANIZAŢI

În ce priveşte familia evreilor romanizaţi[27], poate părea surprinzător că Vespasian şi Titus, dintre toate persoanele,

au avut ca susținători evrei remarcabili. Cei doi au cucerit Iudeea răsculată, au prădat Ierusalimul, au distrus Templul şi au înrobit, deportat şi ucis nenumărați evrei. Sursele rabinice se referă la Titus ca la „un om rău, fiul unui om rău”[28]. Şi, totuşi, mulți evrei s-au opus revoltei. Urau Roma, dar considerau că revolta era sortită eşecului şi nu doreau să ia parte la ea. Alți evrei, în special din clasele superioare, se temeau mai mult de evreii săraci decât de legiuni, şi, astfel, erau pro-romani. Titus a moştenit prieteni evrei, dintre care unii îl cunoşteau pe Vespasian încă de pe vremea lui Claudius şi Antonia.

Unul dintre ei era Tiberius Iulius Alexandru, un cetățean roman şi membru al unei familii de evrei cunoscute în Alexandria. Remarcabila sa carieră militară şi politică a inclus o perioadă de guvernator al Iudeii. Ca guvernator al Egiptului din anul 66, a controlat cea mai bogată provincie a Romei şi grânarul ei. Transporturile anuale de cereale din valea fertilă a Nilului au hrănit Roma. Tiberius Alexandru avea două legiuni la dispoziție. Ca şi Mucianus, avea posibilitatea de a influența alegerea împăratului – poate chiar mai mult de-atât, datorită influentei sale foste cumnate şi a fratelui ei. Aceştia erau Iulia Berenice şi Marcus Iulius Agrippa care, ca şi Tiberius Alexandru, erau evrei şi cetățeni romani de prim rang.

Cei doi erau descendenți ai infamului rege Irod, străbunicul lor. El a cârmuit Iudeea, dar ulterior romanii au anexat țara şi au făcut-o provincie romană. Iulius Agrippa a trebuit să se mulțumească cu un regat mai mic,

aflat în ceea ce astăzi este nordul Israelului şi Liban, plus jurisdicția asupra Templului din Ierusalim. Iulius Agrippa s-a împrietenit cu Titus şi l-a însoțit în misiunea care îl viza pe Galba, în anii 68-69. Dar sora lui, Berenice, s-a dovedit a fi chiar şi mai importantă.

Berenice a fost măritată pentru o scurtă perioadă cu fratele lui Tiberius Alexandru, dar mirele a murit la scurt timp după nuntă. Deşi ulterior ea s-a măritat de două ori cu regi din Orient şi a rămas văduvă de două ori, cele două familii au rămas apropiate între ele. În cele din urmă, Berenice a jucat rolul de parteneră la guvernare a fratelui ei celibatar, regele Iulius Agrippa. El i-a dăruit un diamant magnific, care a atras atenția şi a hrănit zvonuri răutăcioase de incest.

Berenice era ambițioasă şi pricepută în politică. Era şi patriotă, dar pragmatică. În anul 66 a fost martora atrocităților romane din Ierusalim şi a încercat să le pună capăt cu mari riscuri personale. Dar şi ea, şi Iulius Agrippa s-au opus categoric revoltei împotriva invincibilei Rome. Au încercat să convingă poporul evreu să renunțe – Iulius Agrippa cu un discurs, ambii cu lacrimi –, dar în zadar. Mulțimea le-a incendiat palatele şi a pus stăpânire pe o (mică) parte din averea lor. Iulius Agrippa şi Berenice s-au alăturat Romei şi, în particular, comandantului legiunilor sale din Iudeea şi fiului său.

Berenice şi Titus s-au întâlnit, probabil, în anul 67, atunci când el şi Vespasian îşi consolidau forțele militare. Agrippa şi alți trei regi vasali din regiune au oferit trupe

pentru a-i ajuta pe romani. Frumusețea şi farmecul Berenicei au câştigat inima lui Titus, în vreme ce bogăția ei, folosită strategic, a câştigat recunoştința lui Vespasian. Ea avea cu aproape unsprezece ani mai mult ca Titus, dar diferența de vârstă nu l-a descurajat. Într-adevăr, deşi avea aproximativ treizeci şi nouă de ani atunci când s-au cunoscut, era, spune Tacitus, în culmea frumuseții şi l-a făcut pe Titus, la douăzeci şi opt de ani, să ardă cu o dorință tinerească[29].

EGIPT

Până în anul 69 a devenit clar că Iudeea nu era singurul loc pe care Vespasian şi talentatul său fiu îl puteau conduce – Roma însăşi le făcea semne ademenitoare. Aşa că Agrippa şi Berenice au început să-l sprijine pe Vespasian în tentativa lui de a obține tronul, la fel şi fostul cumnat al lui Berenice, Tiberius Alexandru. Pe 1 iulie 69, el a pus legiunile din Egipt să-i jure loialitate lui Vespasian.

A fost primul semn clar de rebeliune împotriva lui Vitellius, dar era şi o revoluție în sistem. Fiul unui preceptor de pe dealurile sabine era ovaționat drept conducător al lumii; succesorul lui Augustus era proclamat în oraşul lui Antonius şi Cleopatra; strigătele soldaților din Alexandria, în mantiile lor roşii de lână, înlocuiau deliberările disciplinate ale senatorilor înveşmântați în togile lor brodate de purpură din Roma. După câteva zile,

legiunile din Iudeea şi Siria şi-au urmat suratele din Egipt. A mai durat cinci luni, până în decembrie, când Senatul l-a recunoscut pe Vespasian, iar formaliştii au fost iritați în anii care au urmat atunci când el a stabilit ziua de 1 iulie ca dată pentru aniversarea regimului său.

După ce a revendicat imperiul, Vespasian trebuia acum să-l şi ia de la Vitellius. A afirmat că speră să-l câştige fără vărsare de sânge, punând presiune pe Roma prin stoparea furnizării grânelor din Egipt. Dar a şi trimis o armată în Italia. Totuşi, în pofida abilităților sale militare, Vespasian nu a însoțit-o, rămânând în schimb în Egipt. Între timp, l-a însărcinat pe Titus să ducă la bun sfârşit războiul contra rebelilor din Iudeea.

Egiptul avea o importanță strategică şi se afla suficient de departe de luptele din Italia. În Egipt, Vespasian a rămas în aşteptarea unui moment prielnic şi a afişat o ținută regală demnă, nemaiîntâlnită la el până atunci. În Alexandria, în timp ce stătea în tribuna sa, a vindecat doi oameni din popor – unul orb, celălalt şchiop –, un semn al noului său dar divin[30]. Alături de semnele şi prevestirile din Italia, Grecia şi Iudeea, acest fapt a însemnat o propagandă nemaipomenită.

Decizia de a rămâne în Egipt era şi una dintre cele caracteristice lui Vespasian. Cu toată aparența lui de simplitate lipsită de rafinament, era un expert al manipulării. Era, ne putem imagina, unul dintre acei lideri cărora le place să fie subestimați, ştiind că astfel vor fi şi

mai periculoşi. De fapt, era un strateg la fel ca Ulise, eroul *Odiseei*.

În ascensiunea sa, Vespasian nu avea rival când se punea problema să-şi flateze şeful. Dar, cu tot aerul său de persoană fără mari pretenții, ardea de ambiții. Poate că nu plănuise de o viață să ajungă împărat, dar când s-a ivit prilejul, a fost pregătit să profite. La fel ca Augustus, Vespasian avea talentul de a-i face pe alții să lucreze pentru dânsul. Caenis, Mucianus, Sabinus, Tiberius Alexandru, Iulius Agrippa şi Berenice – toți au făcut-o. Nici Titus nu a fost o excepție. Aparent, s-ar putea spune că Vespasian a vizat tronul pentru fiul său, dar adevărul este că, de fapt, el a devenit împărat. Titus doar a lucrat pentru el.

ANTONIUS PRIMUS, INFRACTOR ŞI CUCERITOR

Cât timp a stat în Egipt, Vespasian l-a trimis pe Mucianus în Occident cu legiunile siriene. Era o forță puternică pentru a fi opusă trupelor lui Vitellius, dar nu Mucianus a fost cel care a dat lovitura. Marcus Antonius Primus i-o luase înainte.

Bărbat la vreo cincizeci de ani, Primus provenea din oraşul Tolosa (Toulouse în prezent) din Galia. A avansat în politica romană, dar în anul 61 a fost condamnat pentru falsificarea unui testament şi exclus din Senat. Apoi, în 68,

a fost răsplătit pentru că l-a susținut pe Galba, fiind reabilitat ca senator şi numit comandant al legiunii din Panonia. Curajos, hotărât şi articulat, în anul 69 infractorul condamnat a trecut de partea lui Vespasian. Tacitus l-a descris memorabil pe Primus: „Era un om de acțiune, iute la vorbă, mare meşter în a semăna ura împotriva altora, preaputernic în vremuri de discordie şi de rebeliune, un hoț foarte darnic, un om infam în timp de pace, dar o forță nu de disprețuit în timp de război”[31].

Primus a convins aproape singur legiunile danubiene să-l susțină pe Vespasian. Acestea au mărşăluit cu îndrăzneală în Italia, unde au ocupat Aquileia, oraş cu o poziție strategică, şi au zdrobit legiunile lui Vitellius într-o bătălie în afara Cremonei. Apoi au prădat Cremona – o nebunie de patru zile a soldaților romani care au ucis civili romani, un şoc şi o ruşine pentru imperiu.

Între timp, la Roma, Sabinus, fratele lui Vespasian, a negociat acordul care să ducă la abdicarea lui Vitellius. Pacea devenise posibilă, dar unele trupe ale lui Vitellius au refuzat-o. L-au constrâns pe Sabinus, pe fiul şi pe nepotul lui să se refugieze pe Colina Capitolină, mult deasupra Forului Roman. Fiul mai mic al lui Vespasian, Domitian, era cu ei. Forțele lui Vitellius au luat colina cu asalt. Familia lui Sabinus, inclusiv Domitian, au scăpat, dar Sabinus a fost prins. După ce l-au târât în fața lui Vitellius, soldații l-au ucis cu brutalitate. În timpul luptei, Templul lui Jupiter Optimus Maximus de pe Colina Capitolină a fost incendiat şi a ars până la temelii. A fost un semn de rău

augur, pentru că templul era centrul religios al statului roman, iar Jupiter era strâns asociat cu împăratul.

Chiar a doua zi, pe 20 decembrie, Primus şi legiunile sale au intrat în Roma. După lupte grele, au cucerit oraşul. Vitellius a fost târât pe străzi, torturat şi ucis.

VESPASIAN LA ROMA

Domitian a luat titlul de Caesar şi s-a mutat în palat, dar controlul real asupra Romei era deținut de Primus. Apoi Mucianus a intrat în oraş şi a preluat conducerea. Nu a îndrăznit să îl atace direct pe popularul Primus, ci a adoptat o strategie mai vicleană. A retras cele două legiuni apropiate de Primus şi de aliații lui, l-a convins pe Primus să preia o poziție de guvernator în Hispania şi i-a scris lui Vespasian pentru a-l învrăjbi contra lui Primus. La timpul cuvenit, Primus s-a retras la Tolosa, oraşul său natal.

A durat aproape un an de zile, până când, în octombrie 70, Vespasian a ajuns la Roma. Până atunci guvernarea a fost asigurată de Mucianus, care s-a comportat mai mult ca „un aliat" al împăratului decât ca un agent al său[32], a scris Tacitus. A continuat să primească recunoaştere şi funcții – onoruri triumfale pentru rolul său în războiul civil şi două consulate (în anii 70 şi 72) –, dar puterea a trecut în mâinile lui Vespasian. Senatul i-a acordat lui Vespasian aceleaşi poziții înalte şi acelaşi titlu ca şi predecesorilor săi – Imperator Caesar Augustus. Decizia Senatului a

consemnat ceea ce domniile lui Galba, Otho şi Vitellius au sugerat, dar tustrei nu au avut când să dovedească, deoarece au condus prea puțin pentru ca să probeze că funcția imperială era pe deplin transferabilă. Pragmaticii romani au rezolvat mereu cu abilitate problema legitimității, oferind, pur şi simplu, titlul imperial celui mai puternic bărbat, indiferent de legătura de sânge sau de alianță cu fondatorul imperiului.

Între timp, au acordat titlul de Caesar lui Titus şi lui Domitian. Pentru prima dată, titlul era folosit pentru a desemna un moştenitor[33]. În ce-l priveşte pe Mucianus, acesta a dispărut din arhivele istorice. Se pare că s-a retras din viața publică pentru a avea timp să-şi publice scrisorile, discursurile şi memoriile din anii petrecuți în Orient. A murit în jurul anului 75[34].

Timp de optsprezece luni, de la moartea lui Nero până la victoria lui Vespasian, lumea romană a îndurat o perioadă de incertitudini, lupte, jafuri, devastări şi revolte. A fost un preț greu de plătit, dar mult mai mic decât a suferit Roma în cincisprezece ani de război şi revoluție în timpul ascensiunii lui Augustus spre putere. Dacă Vespasian ar fi putut restaura pacea, atunci s-ar fi putut spune că, indiferent de erori, sistemul a funcționat.

Spre deosebire de conducătorii altor imperii, cei mai mulți împărați romani s-au bucurat doar de un mandat limitat[35]. Deşi acest lucru a condus la instabilitate, a permis persoanelor înzestrate din afara familiei conducătoare să

acceadă la tron. Pentru a reuşi, un nou împărat trebuia să câştige mai multe instituții de maximă importanță.

Vespasian voia să-şi consolideze puterea şi să o transfere fiilor săi, să reorganizeze armata şi trezoreria după ani de lux şi de război şi să se bucure de viață cu femeia pe care o iubea. Totuşi, mai întâi, trebuia să seducă Senatul şi poporul Romei.

Înfățişarea nu-l ajuta. Deja chelise şi suferea de gută. Chipul îi arăta o determinare ce putea fi luată şi drept expresia unei încordări, ca şi cum – după cum a zis cineva – ar fi suferit de constipație[36].

Vespasian nu se putea remarca public nici prin elocvență. Nu era un Cicero, deşi avea un umor maliții os şi o cadență de actor de comedie. Când, de exemplu, un fost consul, pe nume Lucius Mestrius Florus, i-a corectat pronunția din *plostra* în *plaustra*, Vespasian l-a întâmpinat a doua zi pe Florus cu apelativul Flaurus[37]. În greceşte, *phlauros* înseamnă „dezgustător” – un calambur care nu-i putea scăpa lui Florus, prieten cu Plutarh, eminentul scriitor grec.

Nici prin dreptul divin nu putea reuşi Vespasian. În provincii, din Iberia şi până în Armenia, a promovat cu asiduitate venerarea sa ca zeu, dar la Roma şi în Italia era un simplu om. În capitală, posibilitatea de a folosi religia ca instrument şi de a-şi face domnia atractivă era limitată.

Vespasian putea să se distingă cum o făcuse Augustus, prin grandoare şi construcții, creându-şi în acest răstimp imaginea şi remodelând Roma după numele familiei lui. Ca

şi Augustus, a negat realitatea războiului civil, prezentându-se pe sine şi familia sa drept cuceritori ai duşmanilor din străinătate ai poporului roman. Şi a făcut-o cu un fler pentru comunicare fără egal în Roma.

Vespasian nu a abandonat politica lui Nero de spectacole şi opulență. În schimb, a crescut miza, dar cu o mare diferență. Vespasian s-a comportat demn şi cu simplitate şi a tratat Senatul cu un relativ respect. Ca împărat, nu a cântat la liră şi n-a participat la curse de care în public, dar nici nu s-a expus unor acuzații de incendiere sau matricid. Vespasian a fost mai demn ca Nero, dar n-a oferit nicio soluție mai bună decât predecesorul său la criza sufletului roman.

Cu toate acestea, Vaspasian a avut o inovație majoră. Marele „om din popor" a adus o nouă clasă la putere, un grup de indivizi bogați şi ambițioşi ca el, care au venit din Italia sau din provincii. A extins în mare măsură elita imperială, fapt ce va avea consecințe vreme de mulți ani după el.

O NOUĂ IMAGINE A ÎMPĂRATULUI

În primăvara anului 70, Titus a asediat Ierusalimul. Evreii au avut un lider eficient şi care i-a inspirat, pe Simon Bar Giora. Fost partizan care a construit o armată, le-a promis libertate sclavilor şi apreciere pentru cei bogați. A bătut monede cu legenda mesianică „Izbăvirea Sionului"[38].

Cu toate acestea, în pofida unei rezistențe energice, Ierusalimul a căzut în mâinile lui Titus la sfârşitul verii anului 70. Bar Giora şi un mic grup de discipoli au încercat să fugă prin tuneluri subterane, dar, chiar ajutați de tăietorii de piatră, fuga lor a eşuat. În cele din urmă, Bar Giora a ieşit la vedere chiar în locul unde se aflase Templul din Ierusalim. Un ofițer superior roman l-a reținut. Bar Giora purta o tunică albă şi mantia purpurie a regelui – sau a lui Mesia.

Doar fortăreața Masada – abruptă, aridă şi îndepărtată – a rămas în mâinile rebelilor, pentru ca, în cele din urmă, să cadă şi aceasta, în anii 73 sau 74, după un susținut asediu roman. După cum arătau monedele lui Vespasian, Iudeea a fost înfrântă. Înfățişau Iudeea ca pe o femeie care plânge sub un palmier, alături de un bărbat cu barbă, ale cărui mâini sunt legate la spate[39]. În Roma, noul împărat a închis porțile Templului lui Ianus, un semn de pace, la fel cum a făcut şi Augustus după Actium sau Nero după înțelegerea cu parții în privința Armeniei.

În iunie 71, după întoarcerea lui Titus la Roma, Vespasian şi Titus au sărbătorit victoria comună a cuceririi Iudeii. La fel ca vechii conducători, ştiau cum să organizeze un spectacol – o privelişte splendidă care atrăgea mari mulțimi. Vespasian şi Titus s-au îmbrăcat în tradiția generalilor cuceritori, purtând o togă roşie-purpurie, iar pe cap o coroană din frunze de laur.

Vespasian a început ziua salutându-şi soldaţii şi demonstrându-şi abilitatea de a convinge o mulţime. Pentru a-l cita pe Josephus:

> În faţa porticului fusese înjghebată o tribună, pe care se aflau scaune de fildeş, pregătite pentru sărbătoriţi. Vespasian şi Titus au păşit pe tribună şi s-au aşezat pe scaune, şi numaidecât s-au înălţat aclamaţiile trupelor, proslăvind printr-un cor pe mai multe voci faptele lor de vitejie. Soldaţii nu aveau arme asupra lor, ci purtau veşminte de mătase şi erau încununaţi cu lauri. Aşadar, după ce le-a primit cu bunăvoinţă omagiile, iar ei nu se mai îndurau să-şi înceteze ovaţiile, Vespasian le-a făcut un semn să tacă. Pretutindeni s-a aşternut o adâncă tăcere şi atunci Vespasian s-a ridicat in picioare şi cu o pulpană a veşmântului său şi-a acoperit aproape întregul creştet, rostind rugăciunile prescrise de datină; la fel s-a rugat şi Titus. După rugăciuni, Vespasian a adresat adunării întregi un scurt discurs, apoi şi-a trimis soldaţii să ia micul dejun pe care îl oferă îndeobşte împăraţii cu acest prilej[40].

Parada victoriei includea care alegorice care reprezentau oraşele cucerite şi, când era posibil, în ele erau lideri inamici reali care le comandaseră. Soldaţi şi senatori, animale de sacrificiu şi sute de prizonieri înalţi şi sănătoşi mărşăluiau în procesiune. Prizonierii de seamă – Simon Bar Giora şi un alt lider important al revoltei – erau biciuiţi pe traseu. Printre prăzile expuse se aflau o tăbliţă şi o menoră din Templu, ambele din aur. Vespasian şi Titus mergeau în care de triumf – împăratul primul –, iar Domitian călărea un cal splendid. După execuţia lui Bar Giora (celălalt lider a fost închis pe viaţă), au fost aduse jertfe pe Colina Capitolină şi apoi au fost organizate banchete în tot oraşul.

Vespasian şi-a stabilit drept primă sarcină restaurarea Templului lui Jupiter Capitolinul, distrus în luptele din decembrie 69. Voia să arate că zeii sunt de partea lui. Aşadar, atunci când a venit momentul punerii pietrei de temelie la noul templu, a fost primul care a curățat dărâmăturile. A cărat el însuşi, pe cap, o cantitate de pământ din acel loc[41].

Era un gest important de renaştere romană, dar în mințile flaviilor Iudeea era mai importantă ca Jupiter. Şi-au sărbătorit victoria nu prin unul, ci prin două arce de triumf având basoreliefuri sculptate pe unul dintre ele, pe Arcul lui Titus fiind încă vizibile chiar şi azi. Un subiect important pentru sculpturi era menora, candelabrul cu şapte brațe din Templu. Menora pare incoloră. Dar studiile ştiințifice recente arată că reprezentarea ei pe arcul de triumf a fost făcută inițial cu o vopsea de un galben intens, semnificând auriul menorei propriu-zise[42]. Celălalt arc a fost distrus în Evul Mediu, dar inscripția, care a fost consemnată, îl elogia pe Titus pentru cucerirea poporului evreu şi distrugerea Ierusalimului, ambele întreprinse la ordinul tatălui său. Arheologii au descoperit recent părți din acest al doilea arc de triumf la marginea Circului Maximus[43].

A fost abia începutul planului flaviilor de a-şi marca victoria asupra evreilor în spațiul roman urban. Un alt element remarcabil a fost Templul Păcii. Vespasian nu a ales numele în grabă. La fel ca Augustus, care a construit un Altar al Păcii, ştia din experiență personală că doar prin

mila zeilor a obținut Roma o pace muncită. La fel ca forurile lui Caesar şi Augustus, construcția lui Vespasian era o piață publică centrală cu colonade de jur împrejur şi cu un templu pe una din laturi. Era magnific completată cu o construcție nouă utilizând materiale şi opere de artă chiar şi din Domus Aurea a lui Nero. A găzduit şi potirele de aur din Templu, luate ca pradă ulterior, probabil, de Alaric, regele vizigot, atunci când a jefuit Roma în anul 410. Deşi săpăturile recente au scos la lumină cea mai mare parte a complexului, grandoarea sa este greu de apreciat astăzi, deoarece o mare parte se află îngropată sub Via dei Fiori, strada forurilor imperiale, calea impunătoare pe care mergea Mussolini prin centrul Romei imperiale în anii 1930.

Dar partea cu cea mai mare vizibilitate a programului lui Vespasian este şi cea mai cunoscută clădire din Roma, Colosseumul. Forța de muncă a inclus, probabil, atât muncitori calificați, cât şi necalificați, liberi şi sclavi, printre ei aflându-se probabil şi prizonieri din războiul cu iudeii. O inscripție spune că această construcție a fost finanțată din „ce îi revenea generalului din prada de război", probabil cu referire la războiul din Iudeea[44]. Ca şi Augustus, Vespasian pare să fi finanțat un proiect arhitectonic major în Roma din prada de război, ceea ce i-a consolidat reputația publică.

Astăzi ne gândim la Colloseum ca fiind tipic roman, dar la vremea respectivă a fost o inovație. Deşi multe oraşe italiene se puteau lăuda cu amfiteatre de piatră, Roma

preferase să construiască tribune temporare din lemn pentru luptele cu gladiatori – un semn al trecutei frici față de mulțimi din epoca republicană. La un moment dat, a existat la Roma un amfiteatru mic, construit parțial din piatră, care a ars în Marele Incendiu din anul 64. Vespasian a ordonat să fie înlocuit cu o arenă impresionantă, care putea găzduia circa 50.000 de spectatori – unul dintre cele mai mari amfiteatre construite vreodată. Vespasian a comandat clădirea, iar construcția a început în timpul domniei sale, dar a fost finalizată şi inaugurată abia la câțiva ani după moartea sa.

În Antichitate, Colosseumul era cunoscut sub numele de Amfiteatrul Flavian. Şi-a primit numele actual în Evul Mediu, de la o statuie colosală de bronz a lui Nero, cu o înălțime de aproximativ treizeci şi cinci de metri şi care se afla în afara lui[45]. Numele apare pentru prima dată într-un dicton din secolul al VIII-lea: „Cât rezistă Colosseumul, Roma va rezista; când va cădea Colosseumul, Roma va cădea; când va cădea Roma, lumea va cădea”[46].

Colosseum sau Amfiteatrul Flavian – ce-i într-un nume? În acest caz, multe, pentru că „Amfiteatrul Flavian” a făcut această clădire la fel de legendară şi personală ca oraşul Alexandria (denumit după Alexandru cel Mare), Forul lui Iulius Caesar, Mausoleul lui Augustus sau, în timpurile moderne, Cascada Victoria, Turnul Eiffel sau Barajul Hoover. Iar clădirea a intrat în adâncul conştiinței romane deoarece noul amfiteatru nu era doar o arenă sportivă, ci şi una pentru politică. Ca mijloc de comunicare, a fost la fel

de revoluționară ca Facebook sau Twitter. De la consacrarea sa în anul 80, oricine era la putere a asistat la jocurile desfăşurate acolo, pentru a vedea şi a fi văzut. Lumea stătea în ordinea rangului, cu împăratul, senatorii şi cavalerii romani în față, iar oamenii simpli în spatele lor. Mulțimea fie că îl ovaționa pe împărat, fie striga pentru a-şi susține favoriții. În felul său, Amfiteatrul Flavian a rivalizat cu Forul sau cu clădirea Senatului – şi a primit numele noii prime familii din oraş.

Paradoxal, lui Vespasian nu-i plăceau luptele cu gladiatori, poate pentru că făcuse prea multe războaie[47]. Dar ştia că romanii iubeau jocurile sportive. Vespasian şi-a instalat amfiteatrul pe pământul confiscat de Nero după Marele Incendiu pentru luxoasa sa Casă de Aur. Noul împărat a pus la pământ cea mai mare parte din Domus Aurea. Colosseumul a fost edificat pe locul unui lac artificial construit de Nero pentru grădinile palatului.

Deşi Vespasian şi-a cultivat o imagine fără pretenții intelectuale, el a fost primul împărat care a înființat catedre de retorică latină şi greacă. Recunoştea o mişcare de prestigiu atunci când o vedea şi a înțeles valoarea unei clase conducătoare educate. Primul titular al catedrei de latină a fost Marcus Fabius Quintilianus, cel mai important profesor de retorică al lumii romane. Printre numeroasele lui dictoane se numără „Nu poate fi orator decât omul corect” şi „Inima şi puterea minții te fac elocvent”[48]. I-a îndemnat pe aspiranții în oratorie să studieze istoria pentru fapte şi precedente, dar nu ca model al felului în care poți

convinge judecătorul sau juraţii – întrucât scopul istoriei este să spună o poveste bună, nu să demonstreze un caz[49]. Întrucât Quintilianus a influenţat mai târziu figuri precum Sfântul Augustin, Petrarca, Martin Luther şi, posibil, chiar pe Johann Sebastian Bach şi John Stuart Mill, omenirea datorează mult patronajului lui Vespasian.

AŞA TATĂ, AŞA FIU

De la bun început, Vespasian a arătat foarte clar că fiii săi, în special Titus, fiul cel mare, îi vor fi parteneri la guvernare. La fel ca Domitian, Titus a luat titlul de Caesar, dar a fost doar începutul. Printre numeroasele onoruri şi poziţii ale lui Titus s-au numărat şapte dintre cele opt consulate în timpul cât Vespasian a fost împărat. Vespasian l-a numit pe Titus şi prefect pretorian, ceea ce l-a făcut un fel de director al FBI, dar cu un câmp de acţiune mult mai mare. Titus se lăuda că este expert în contrafaceri – o abilitate bizară, dar, fără îndoială, una utilă pentru şeful securităţii unui împărat. Titus era orice, mai puţin împărat şi, de obicei, era un executant al ordinelor tatălui său.

Titus şi-a asumat răspunderea reprimării presupuşilor conspiratori. Când doi senatori importanţi, foşti susţinători ai lui Vespasian, au fost suspectaţi că pun la cale o lovitură de stat, Titus a dispus ca unul dintre ei să fie judecat de Senat, după care, condamnat fiind, acela şi-a tăiat gâtul cu

un brici. Al doilea conspirator a fost executat chiar în palat, imediat ce omul s-a ridicat de la masă după o cină cu Vespasian.

Apoi a apărut problema lui Helvidius Priscus. Ca apărător ferm al Senatului, se pare că Helvidius avea o problemă cu rolul lui Titus de moştenitor al lui Vespasian. Potrivit unei relatări, Helvidius l-a făcut să plângă pe Vespasian în cadrul unei întâlniri din Senat, Vespasian spunând la plecare, „Îmi va urma numai fiul meu, sau nimeni altul”[50]. Helvidius era periculos deoarece aparținea cercului filosofilor stoici cu înalte concepții morale, contrare a ceea ce ei considerau a fi o tiranie imperială. Nero îl exilase şi îl obligase pe socrul său să-şi taie venele. Soția lui Helvidius, Fannia, şi-a susținut soțul şi l-a urmat în cel de-al doilea exil impus de Vespasian. În cele din urmă, Vespasian a ordonat execuția lui Helvidius. Fannia a supraviețuit şi nici n-a uitat, nici n-a iertat. După ani de zile, a sponsorizat o biografie a lui Helvidius care conținea critici la adresa lui Vespasian. Drept urmare, autorul ei, un senator, a fost executat, iar Fannia a fost trimisă în exil.

Au fost scene demne de titluri de tabloide care au atras atenția, dar, în linii generale, Vespasian şi Titus au avut relații bune cu Senatul. Vespasian îşi manifesta respectul participând personal la reuniunile Senatului sau, atunci când sănătatea îl împiedica s-o facă, trimițându-şi unul dintre fii. Mai important, Vespasian i-a adus în Senat pe comandanții legiunilor şi pe diverşi alți susținători importanți din Orient. Astfel, a făcut ca Senatul să-i fie mai

favorabil şi a făcut să apară noi oameni înzestraţi în rândurile aristocraţiei romane, deja epuizată de lux şi oprimări. Totuşi, realizarea cea mai importantă a fost crearea unei noi elite romane, una dotată cu capacitatea de a rezista. Cetăţeni romani proveniţi din Hispania şi sudul Galiei au devenit senatori, consuli, guvernatori de provincii, sacerdoţi şi patricieni; fiii şi nepoţii lor aveau să ajungă chiar mai sus.

Să luăm exemplul unuia dintre locotenenţii lui Vespasian din Orient. Marcus Ulpius Traianus venea din Hispania, unde strămoşii lui emigraseră din Italia cu secole în urmă. Ambiţios, Traianus a intrat în Senat în timpul lui Claudius, iar ulterior a fost unul dintre comandanţii legiunilor lui Vespasian în Iudeea. După ce a devenit împărat, Vespasian a continua să-l promoveze pe Traianus, oferindu-i, printre altele, un consulat, importante administraţii de provincii şi aşa-numitele „ornamente triumfale", cea mai importantă distincţie militară accesibilă celor din afara familiei imperiale. La treizeci de ani după ce Vespasian a devenit împărat, fiul lui Marcus Ulpius Traianus a urcat el însuşi pe tron. A fost împăratul Traian. Doi dintre succesorii lui, Antoninus Pius şi Marcus Aurelius, au provenit tot din familii promovate de Vespasian. Vespasian nu a făcut altceva decât să ofere liderilor din provincie posibilitatea de a pătrunde în casta conducătoare din Roma.

BANII NU AU MIROS

Nero a secat visteria, iar războiul civil a luat ce mai rămăsese, semănând distrugere şi ruină. Refacerea finanţelor Romei a reprezentat cea mai urgentă sarcină a lui Vespasian în paralel cu întemeierea unei dinastii. Vespasian a trebuit să crească taxele şi să taie cheltuielile şi le-a făcut bine pe amândouă. Gestiunea financiară îi venea mănuşă, având în vedere cariera tatălui său de perceptor şi cămătar – un contrast izbitor cu predecesorii aristocraţi ai lui Vespasian. Urmarea a fost că s-a ales cu reputaţia de avar. Glumele vremii l-au transformat într-un fel de Jack Benny antic, acel harpagon de la mijlocul secolul XX din emisiunile radiofonice americane. Dar adevărul este că Vespasian nu era decât un gestionar înţelept al visteriei naţionale. A manifestat „prudenţă, nu lăcomie de bani", pentru a cita o opinie antică[51].

Nu putem decât schiţa aspectele generale ale diferitelor politici financiare ale lui Vespasian. Unele dintre detaliile cunoscute sunt că a reînnoit taxele portuare, taxa de 5% asupra valorii sclavilor eliberaţi, taxa de 1% pentru licitaţii, taxa de succesiune de 5% asupra moştenirilor lăsate altora decât rudelor apropiate, taxa de 4% asupra vânzărilor de sclavi pentru a plăti paznicii de noapte din Roma şi taxele vamale dintre Galia şi Iberia. A convertit impozitul anual pe care evreii îl trimiteau la Templul din Ierusalim într-un fond pentru reconstruirea şi întreţinerea Templului lui Jupiter Capitolinul din Roma (şi, în cele din urmă, şi

pentru alte scopuri) şi a extins-o de la bărbaţi la femei, copii şi sclavi. A fost o capitaţie umilitoare pentru evrei, care va dura secole la rând. Vespasian a luat măsuri împotriva celor care se stabileau ilegal pe terenurile publice, cerându-le să le plătească ori, dacă nu, dând ordin ca terenurile să fie vândute. A crescut dările fiscale în toate provinciile şi a vândut proprietăţile imperiale din Alexandria şi Asia Mică, taxând proprietarii. Noile recensăminte din Italia şi din provincii au uşurat sarcinile perceptorilor. Între timp, Vespasian era economicos cu resursele guvernamentale – de exemplu, a redus dimensiunea misiunilor diplomatice.

Nimic din toate acestea nu l-a făcut popular, dar, ca de obicei, Vespasian a încercat să împartă cu alţii lipsa popularităţii. Mucianus, de pildă, s-a ocupat de confiscare şi taxare, exonerându-l în felul acesta pe Vespasian de o parte din vină. Era cunoscut faptul că Mucianus numea banii „nervii unui guvernământ”[52].

S-a păstrat o istorioară încântătoare despre politica fiscală a lui Vespasian. Când Titus l-a blamat pentru infamia de a pune taxe pe folosirea latrinelor publice, Vespasian a replicat că banii nu au miros[53].

„OPT SUTE DE ANI DE SOARTĂ FERICITĂ ŞI DE POLITICĂ ÎNŢELEAPTĂ”[54]

În anii 68 şi 69, legiunile romane şi comandanţii lor din Galia, Germania, Iudeea, Siria, Egipt, Balcani şi Italia şi-au încălcat jurământul atunci când l-au atacat pe împăratul Nero şi pe cei trei succesori ai săi, creând patru noi împăraţi. Ei au fost cei care au dus patru bătălii importante în Galia, Germania şi Italia, au devastat Cremona şi au supus oraşul Roma unui regim de teroare. Pe Cursul Inferior al Rinului, triburile s-au revoltat împotriva guvernării romane atunci când Vespasian a devenit împărat, iar ei aveau aliaţi în Galia. Pe vremuri, armata romană construise imperiul profitând de soarta fericită şi de disciplina ei vreme de opt sute de ani, după cum s-a exprimat un general când i-a răpus pe rebeli. În doi ani, armata aproape că a distrus totul, apoi Vespasian a reintegrat imperiul.

Acţiunile noului împărat au constat din represiune, reformă, reorganizare şi austeritate. Vespasian a trimis o armată uriaşă sub comanda lui Petialis Cerealis, fostul său ginere (văduvul fiicei decedate a lui Vespasian, Domitilla) să înăbuşe revolta de pe Rin din anul 70. În Germania, unde avuseseră loc lupte grele, unele legiuni au fost desfiinţate, iar altele înfiinţate – cu soldaţi şi comandanţi care se bucurau de încrederea lui Vespasian, fiind stabilite noi tradiţii bazate pe loialitatea faţă de el şi de familia lui. Şi în alte zone au fost înlocuiţi soldaţi, după nevoi, iar veteranii

loiali au fost eliberați şi înzestrați cu loturi de pământ. Totodată, diverse corpuri auxiliare au fost dizolvate şi înlocuite.

Dar partea cea mai importantă constă în ceea ce nu a făcut Vespasian. Nu a crescut dimensiunile armatei romane. Efectivul ei a rămas, ca pe vremea lui Nero, la circa trei sute de mii de ostaşi. Nici nu a conferit armatei un rol politic permanent, deşi armata îl făcuse împărat. Şi-a retras legiunile în tabere şi a lăsat puterea politică în mâinile civililor din Roma – prieteni, familia sa şi Senatul. Pe scurt, Vespasian a menținut sistemul politic din vremea lui Augustus.

Semnificativ pentru accentul pus de Vespasian pe disciplina militară este că a redus prima oferită în mod regulat soldaților la 25 de denari *per capita*. O anecdotă este sugestivă în acest sens. Când soldații din flota încartiruită în Italia au cerut împăratului să le plătească pantofii pentru serviciul de curierat dintre Golful Napoli şi Roma, Vespasian a replicat că, în viitor, ar trebui să meargă desculți[55]. A fost foarte clar că el, nu soldații, sunt la comandă.

Vespasian a deplasat câteva unități din interior spre frontiere. Cunoscând importanța acordată extinderii imperiului, Vespasian a ordonat generalilor să cucerească ceva mai mult teritoriu în Britannia şi de-a lungul Rinului. Dar nu era de aşteptat ca un bărbat a cărui prioritate era consolidarea imperiului să aducă modificări majore granițelor. Iar Vespasian nu a făcut-o.

CONCUBINA ÎMPĂRATULUI

După moartea soției sale, Flavia Domitilla, cu ceva timp înainte ca el să fie numit împărat, în anul 69 – nu ştim exact când a murit Domitilla –, Vespasian şi-a reînnoit relația cu Caenis. Ea avea cel puțin şaizeci şi doi de ani atunci când el a devenit împărat, aşadar, ca soție, nu mai era un trofeu. Probabil că Vespasian a ales-o pentru că o iubea. A luat-o drept concubină, adică drept soția lui de facto. Ca membru al ordinului senatorial, Vespasian nu se putea căsători cu o libertă, aşa cum era Caenis. Societatea romană era obişnuită cu căsătoriile de facto, o modalitate de adaptare la diferitele interdicții şi restricții legale. Dar să nu subestimăm cât de uimitor a fost ca împăratul roman să trăiască cu o libertă în văzul tuturor – şi grecoaică pe deasupra –, ca şi cum i-ar fi fost soție.

În orice caz, Vespasian a iubit-o pe Caenis şi a tratat-o cât se poate de bine, dar nu ca pe o împărătească. Paradoxal, fosta sclavă cu care împărțea patul şi care o servise pe Antonia Augusta (fiica lui Marcus Antonius şi mama împăratului Claudius) era cea mai apropiată persoană de splendoarea Casei lui Caesar de care Vespasian s-a putut apropia. Caenis se simțea atât de sigură pe sine ca membră a familiei încât odată, întorcându-se la Roma după o vizită în străinătate, şi-a oferit obrazul pentru a fi sărutat fiului lui Vespasian, Domitian. Dar, snob cum era, Domitian a respins-o şi i-a oferit mâna.

Cu inteligența şi cunoştințele lui Caenis despre funcționarea Romei, nu ar fi surprinzător ca ea să-l fi consiliat pe Vespasian în ascensiunea sa spre puterea imperială. După ce Vespasian a devenit împărat, Caenis, se spune, ar fi traficat acces şi funcții, inclusiv de guvernatori, de generali şi sacerdoți, precum şi grațieri[56]. Era, pe scurt, un „intermediar". Asemenea poveşti nu pot fi verificate, dar par verosimile, la fel şi acuzația că o parte din bani ajungeau la Vespasian. În orice caz, Caenis a devenit o femeie foarte bogată.

Fosta sclavă avea ea însăşi sclavi şi, în cele din urmă, i-a eliberat pe unii dintre ei – care, apoi, i-au luat numele. Avea o vilă şi pământuri întinse în suburbiile Romei[57], cu apă curentă – un lux rar – şi băi opulente. După moartea ei, averea i-a revenit împăratului, iar Termele lui Caenis, într-un final, au fost deschise publicului şi au fost întreținute de unul dintre liberții împăratului.

Caenis a murit în jurul anului 75, probabil la vârsta de şaizeci şi opt de ani. Nimeni n-a înlocuit-o în sufletul lui Vespasian. În schimb, a avut o serie de amante. Monumentul funerar al lui Caenis, descoperit lângă vila sa, a rezistat până în ziua de astăzi[58]. Descoperirea unei pietre funerare a unui fost sclav roman nu este ceva neobişnuit; de fapt, liberții furnizează majoritatea monumentelor funerare care au supraviețuit Romei imperiale. Pietrele funerare erau simboluri ale statutului social şi cine avea o mai mare nevoie decât liberții să declare, săpat în piatră, că

au reuşit? Monumentul lui Caenis atestă tocmai o astfel de funcție.

Era o piatră funerară impresionantă, în formă de altar – un monument funerar tipic, elegant, având întotdeauna o inscripție frontală, iar uneori şi decorații pe laturi şi în spate. Altarul lui Caenis era greu, masiv, elaborat şi luxos, făcut dintr-un singur bloc de marmură de Cararra, acelaşi material care avea să fie folosit pentru Columna lui Traian şi pentru Panteon, iar în Renaştere pentru „David" al lui Michelangelo. Altarul are o înălțime de 1,3 m, cu o bază de cca 70 × 90 cm.

Epitaful de pe partea frontală afirmă că un anume Aglaus, probabil administratorul moşiei lui Caenis, a ridicat monumentul în numele lui şi al celor trei copii ai săi. L-a dedicat memoriei „Antoniei Caenis, libertă a unei Auguste, cea mai bună protectoare"[59]. Deşi epitaful o asociază pe Caenis cu una dintre cele mai puternice femei ale Romei, ascunde cu grijă rolul ei de concubină a lui Vespasian. Dar sculpturile de pe cele trei laturi ale altarului amintesc de faptul că a fost iubita unui împărat. Includ cupidoni şi lebede – pasărea care trăgea carul triumfal al lui Venus –, precum şi lauri, un simbol al împăraților. Lebăda era *cygnus* în latină şi *kyknos* în greacă, aşadar poate fi şi un calambur la numele de Caenis (*Kainis* în greacă).

În preajma anului morții lui Caenis, regina Berenice a venit la Roma, însoțită de fratele ei, Iulius Agrippa. El a fost numit pretor, în vreme ce ea s-a mutat în palat cu Titus. Nu ştim în ce măsură Caenis s-a opus prezenței amantei

lui Titus. Totuşi, este de remarcat că ambii bărbați care au condus Roma, tată şi fiu, au trăit succesiv la Roma cu o concubină din Orient. Fiecare şi-a permis câte o aventură, dar Vespasian, necizelat, a frecventat o persoană de rang inferior, în vreme ce Titus, mai educat, a preferat confortul unui pat regal. Ambii erau departe de lumea în care au trăit Augustus şi Livia.

Titus şi Berenice se iubeau. Se spunea că ea se aştepta să se căsătorească cu el – sau chiar că el îi promisese – şi se comporta ca şi cum i-ar fi fost soție[60]. Cu siguranță că era influentă. La un moment dat, Vespasian a invitat-o să ia parte la consiliul imperial într-un caz în care erau în joc propriile ei interese, având-l avocat pe nimeni altul decât pe marele Quintilian[61]. Pe scurt, Berenice s-a aflat aproape de vârful puterii. Cu toate acestea, poporul roman nu a acceptat-o. Pentru unii, era o nouă Cleopatra[62], o regină orientală care răpise mințile unui bărbat roman, în vreme ce, pentru alții, era inamicul evreu a cărui revoltă costase Roma atât de mulți bani şi pierderi de sânge. Doi filosofi i-au denunțat pe Titus şi pe Berenice într-un spectacol de teatru. Titus a ordonat ca unul să fie biciuit, iar celălalt decapitat. Totuşi, a fost nevoit să o alunge pe Berenice. Cei doi amanți nu puteau conduce Roma.

„CRED CĂ DEVIN ZEU”

Vespasian a urmat un regim zilnic riguros în ultimii săi ani de viață[63]. Se trezea înainte de răsăritul soarelui, citea corespondența şi conspectele cât încă mai era în pat, apoi se scula şi îşi întâmpina prietenii în timp ce se îmbrăca şi îşi punea pantofii – lipsindu-se de sclavul pentru încălțări folosit de majoritatea împăraților –, călărea, revenea acasă pentru siesta de amiază cu una dintre amantele sale, apoi făcea o baie şi lua masa. Liberții din palat ştiau că împăratul era în cea mai bună dispoziție în ultima parte a zilei, aşa că aşteptau până atunci pentru a-şi prezenta solicitările lor.

În primăvara lui 79, Vespasian s-a îmbolnăvit în timp ce călătorea la sud de Roma. A mers la reşedința sa obişnuită de vară aflată pe un lac de pe colina sabină de la nord de Roma, în vecinătatea locului unde se născuse, sperând să se refacă. Se spunea că apele acelui lac aveau puteri curative, dar, în cazul lui, n-au avut efect. Apropiindu-i-se sfârşitul, Vespasian a făcut două remarci caustice. „Cred că devin zeu”[64], a spus, referindu-se la zeificarea la care se putea aştepta un împărat de succes în Italia după moartea sa. Apoi, la final, fiind lovit de un acces cumplit de diaree, s-a străduit să se ridice, spunând, „Un împărat trebuie să moară în picioare”[65]. Şi într-adevăr a murit în brațele celor care îl ajutau. Era 24 iunie 79, iar Vespasian avea şaizeci şi nouă de ani.

Funeraliile au fost ținute la Roma. Acolo, un actor renumit a spus o ultimă glumă despre avariția lui Vespasian. La funeraliile nobililor romani se obișnuia ca o persoană să-l imite pe decedat, până la a-i copia mersul și gesturile, a-i îmbrăca hainele și a purta o mască de ceară făcută în timpul vieții celui decedat. Un actor celebru, al cărui nume de scenă era Favor, a îndeplinit acest serviciu în timpul funeraliilor lui Vespasian. A întrebat oficialii cât a costat înmormântarea și a pretins că răspunsul este astronomica sumă de zece milioane de sesterți. Așadar, imitându-l încă pe Vespasian, a spus, „Dați-mi o sută de mii și aruncați-mă în Tibru!”[66].

Cu o întârziere de șase luni – nu știm de ce –, Senatul l-a declarat pe Vespasian zeu. După standardele romanilor, o merita. Nefiind nici pe departe cel mai faimos împărat roman, Vespasian este ușor de ignorat din pricina trăsăturilor sale faciale neșlefuite, a umorului său grosolan sau a sensului modern al numelui său – *vespasienne* în franceză sau *vespasiano* în italiană înseamnă „urinoar public”. Și totuși, a fost unul dintre cei mai buni împărați romani. Dintre toți principii de dinaintea sa, doar Vespasian s-a schimbat în bine după preluarea funcției, a scris Tacitus[67]. A venit la putere prin rebeliune, violență și manipulare în cel mai rău an din istoria Romei acelui secol. Legiunile, și nu Senatul, l-au făcut împărat și l-au ales grație abilităților sale de general. Totuși, războinicul acesta a adus pacea la Roma. Vespasian a fost o pasăre rară, un soldat dublat de un om de stat.

Realizarea lui Vespasian n-a fost doar menținerea în viață a imperiului. A demonstrat că vor mai fi cezari chiar şi fără să aibă în vene sângele cezarilor (sau, în cazul lui Tiberius, al soției lui). Dacă Vespasian nu ar fi avut alte realizări, şi tot ar fi fost suficient. Dar a avut: reconstruind oraşul, a dăruit Romei cel mai legendar monument şi a schimbat cultura politică. A creat stabilitate şi finanțe sănătoase după anii zbuciumați ai lui Nero şi după blestemul războiului civil. A creat o nouă clasă conducătoare care avea să guverneze imperiul în secolul următor. Vespasian a deschis Roma noilor talente, lui în primul rând, fiul unui perceptor din ținutul sabinilor.

Încă o dată, Roma îşi demonstrase capacitatea de a se reface. În felul său modest, Vespasian a declanşat o revoluție, una care întărea continuitatea, dar aducea schimbări atât de dramatice, pe cât era de mare diferența dintre Domus Aurea a lui Nero şi Amfiteatrul Flavian care a înlocuit-o; sau dintre nobila Antonia Augusta şi Caenis, liberta ei; sau, încă, între Nero cel cu sânge albastru şi sabinul „catârar" Vespasian.

Succesul lui Vespasian ilustrează flexibilitatea, adaptabilitatea şi creativitatea Romei. Dar demonstrează şi cruzimea imperiului. Clădirea sa cea mai faimoasă era locul unde bărbații se omorau unii pe alții, ca formă de distracție pentru zeci de mii de spectatori. Vespasian a ajuns la putere printr-un război civil după anul sângeros şi funest al celor patru împărați. Pe lângă moartea şi distrugerile din acel conflict, au existat victimele lui Vespasian în Britannia

şi Iudeea (unde şi-a pus fiul, pe Titus, să-i desăvârşească opera). Potrivit lui Flavius Josephus, 1,1 milioane de evrei au murit în asediul Ierusalimului şi 97.000 au fost luați prizonieri în acel război cu Roma[68]. Prima cifră este o mare exagerare, dar adevărul, probabil, e suficient de crud. A doua cifră pare destul de corectă.

Romanii erau, în egală măsură, distrugători şi constructori, iar Vespasian şi Titus s-au implicat într-unul dintre cele mai teribile distrugeri prin incendierea Templului din Ierusalim şi jefuirea cetății. A fost un act de teroare calculată, menit să pună capăt rezistenței politice a evreilor. N-a fost nici genocid, niciun act special anti-semitic. Evreii din diaspora, inclusiv cei din Roma, nu au avut de suferit, cu excepția instituirii unor noi taxe. Viața comunităților de evrei a continuat în țara lui Israel, cu excepția Ierusalimului. Vespasian însuşi a permis rabinilor să transforme oraşul Yavneh (aflat în centrul Israelului de astăzi) într-un centru teologic şi cultural. Acolo au fost puse bazele pentru ceea ce avea să devină iudaismul modern. Între timp, distrugerea Templului şi a Ierusalimului a tins să amplifice prăpastia dintre creştinii evrei şi non-evrei. După anul 70, Biserica timpurie s-a îndepărtat tot mai mult de rădăcinile ei evreieşti.

După moartea lui Vespasian, Titus a devenit împărat. Poate pentru că îşi cunoştea reputația de braț ucigaş al tatălui său, Titus s-a lansat într-o adevărată ofensivă pentru a-şi atrage simpatia. A căutat să obțină simpatia Senatului promițând să nu execute nicicând vreun senator,

dar a fost nevoit să facă o concesie suplimentară opiniei publice. A trebuit să o expulzeze din Roma pe detestata Berenice, regina sa, „fără voia lui şi fără voia ei”[69].

Aşadar, Titus a rămas singur, dar popular, deşi nu pentru mult timp, căci a deținut puterea puțin peste doi ani. Şi nu au fost timpuri uşoare. Italia a suferit o serie de dezastre majore în timpul domniei sale: un incendiu la Roma, o epidemie de ciumă şi erupția vulcanului Vezuviu în august 79, care a distrus oraşele Pompeii şi Herculaneum[70]. A fost cea mai puternică erupție a unui vulcan din istoria cunoscută a Italiei. Titus a valorificat cu inteligență acele calamități în avantajul său politic, răspunzând cu îmbărbătări şi ajutoare materiale. A început rapid şi eficient reconstrucția după incendiu şi a oferit sprijin financiar regiunilor afectate din preajma dezastrului. A murit la 13 septembrie 81, după o scurtă suferință, la vârsta de nici patruzeci şi doi de ani.

Puterea a ajuns în mâinile lui Domitian, fratele mai mic al lui Titus. Era un flav, dar, după cum vom vedea, unul care s-a abătut curând de la drumul drept pe care tatăl său îl deschisese.

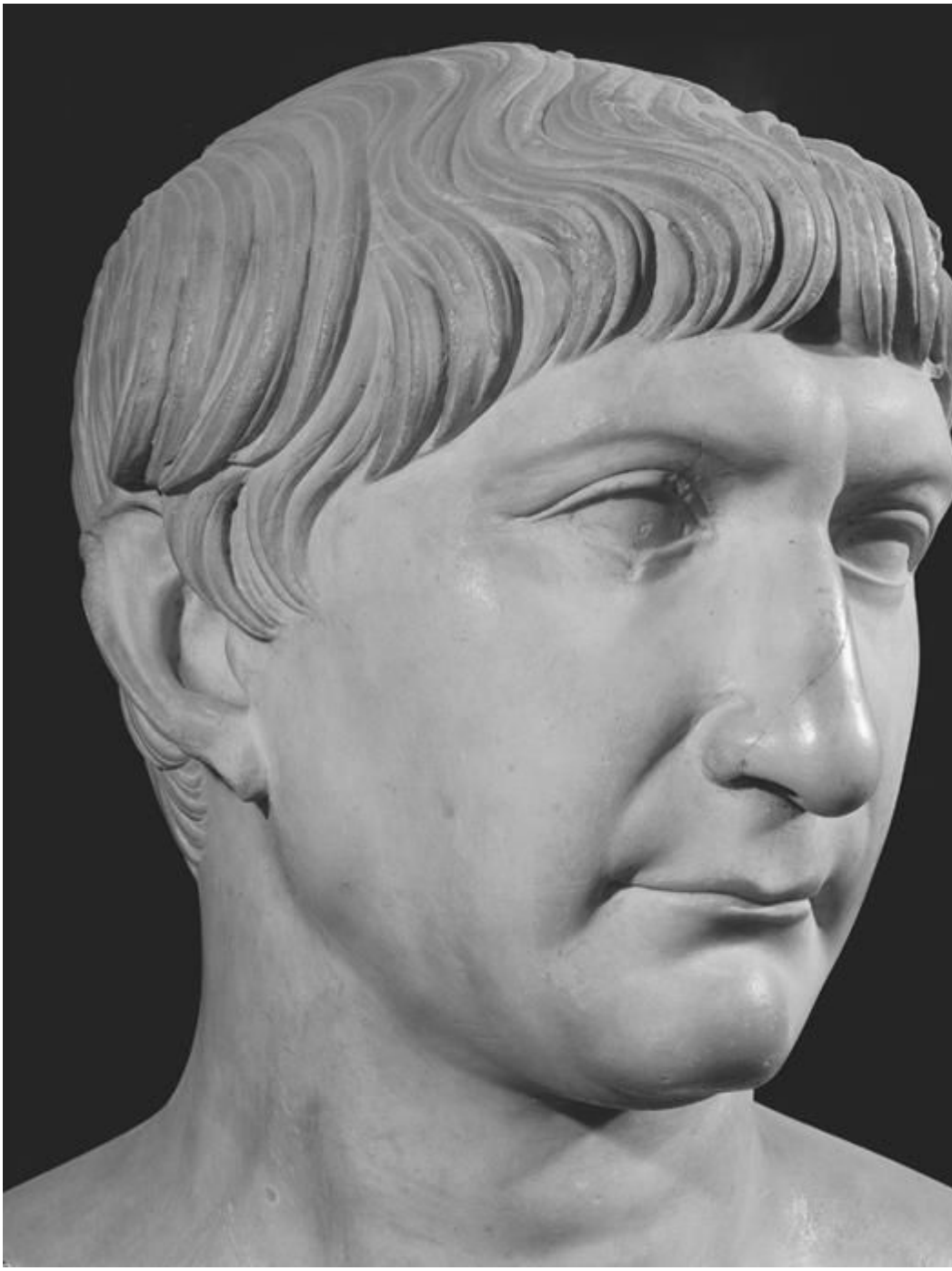

Traian, bust din marmură (Glyptothek, München)

5
TRAIAN

OPTIMUS PRINCEPS

În noaptea de 13 decembrie 115, un cutremur a lovit Antiohia[1]. Aflat în Siria, la acea vreme Antiohia era cel de-al treilea mare oraş din lumea romană, cu o populație estimată la aproximativ o jumătate de milion de locuitori. Doar Alexandria şi Roma erau mai mari. Cutremurul a fost resimțit în tot Orientul Apropiat şi a generat un tsunami care a ajuns în Iudeea, dar cel mai crunt a fost lovită Antiohia. A început ca un muget. Pământul s-a cutremurat, copacii şi clădirile s-au înălțat în aer, apoi s-au prăbuşit, ridicând un nor de praf aproape impenetrabil. Cu o magnitudine estimată la cumplitul nivel de 7,3 sau 7,5, cutremurul a distrus cea mai mare parte a oraşului şi a produs numeroase pierderi de vieți omeneşti, agravat fiind de influxul recent de soldați şi de civili[2]. Se îmbulzeau în ceea ce devenise, de fapt, o capitală temporară, deoarece împăratul era acolo. Imperator Caesar Nerva Traianus Divi Nervae filius Augustus, sau, cum îl numim noi, Traian, petrecea iarna în Antiohia – o pauză între campaniile sale militare.

Cutremurul l-a omorât pe unul dintre consuli, care era şi el în Antiohia. Traian a fost mai norocos – a reuşit să

scape dintr-o clădire avariată ieşind afară printr-o fereastră şi suferind doar răni minore. În următoarele zile, a stat sub cerul liber, în hipodromul oraşului, în timp ce replicile cutremurului continuau să huruie. Pentru un bărbat care se comparase cu Hercule şi Jupiter, era o schimbare umilitoare de situație. Pentru a atenua lovitura, Traian a spus că o ființă cu o statură supraumană îl dusese în siguranță. Chiar şi aşa, era departe de arta oficială care îl înfățişa pe Jupiter împrumutându-şi fulgerul lui Traian în calitatea lui de reprezentant al său divin ales pe pământ.

Dramele l-au ajutat pe Traian, căci l-au adus în prim plan. În pofida distrugerilor, cutremurul avea elemente care lui Traian îi erau pe plac: violență, intervenție divină, şansa ca el să-şi arate mărinimia, protecția şi omenia față de o lume aflată în suferință şi, astfel, să câştige mai multă popularitate în rândul celor care îl iubeau. Era, la urma urmei, un „părinte al patriei" – un titlu care îi fusese acordat de Senat. Aproape imediat, a pus în practică un proces de reconstrucție a Antiohiei. Căci Traian a fost unul dintre cei mai mari constructori pe care Roma i-a avut.

Imaginea lui Traian ieşind dintre dărâmături e una prețioasă. Nicio biografie antică a lui Traian n-a supraviețuit. Tot ce avem sunt discursuri, arhitectură şi artă – poziții oficiale –, toate protejându-l asemenea unei legiuni mărşăluind într-o formație de tip „broască țestoasă", cu toți soldații ascunşi după scuturi. Asemenea surse dezvăluie prea puțin despre Traian. Ni-l înfățişează aşa cum a dorit el să fie privit – şi, la fel ca majoritatea

împăraților, dorea ca publicul să-i vadă doar fațada din marmură pe care o ridicase cu mari eforturi, nu cărămizile şi cimentul de sub ea.

Publicul nu a obiectat – de fapt, Senatul şi poporul i-au acordat titlul de Optimus Princeps[3], ceea ce pentru urechile moderne sună de parcă s-ar fi aflat într-o competiție dotată cu premii cu predecesorii săi. Posterioritatea romană l-a considerat pe Traian unul dintre cei mai mari împărați ai Romei. Până la mijlocul secolului al III-lea, poporul îl întâmpina pe fiecare nou împărat cu urarea de a fi „mai norocos decât Augustus şi mai bun decât Traian”[4].

Totuşi, la o privire mai atentă, adevăratul Traian începe să se întrevadă în tot talentul şi paradoxul lui. Era un om mult mai viclean şi mai complex decât apare în imaginea de o perfecțiune monotonă pe care o proiectează despre sine. În ciuda afirmației sale că era singur la comandă, a depins la fel de mult ca orice împărat de femeile puternice din familia sa.

Nu s-a născut în familia imperială şi nici nu a ajuns la putere în timpul vreunui război civil. A fost un outsider care şi-a croit propriul drum, un general abil politic, care a ştiut cum să supraviețuiască într-o tiranie şi un lider care s-a făcut în mod discret indispensabil. Povestea ascensiunii la putere a lui Traian începe în zilele lui Domitian, predecesorul său.

DOMITIAN

După scurta domnie a lui Titus, Domitian, fratele lui, i-a luat locul. Titus avea o fiică, pe Iulia Flavia, dar romanii n-au luat niciodată în calcul ipoteza unei împărătese.

Administrator talentat şi harnic, Domitian era un om arogant. Şi-a luat aere de rege şi s-a căsătorit cu o femeie fascinantă şi autoritară. Obişnuit cu neşlefuitul Vespasian şi cu fermecătorul Titus, Senatul s-a simțit lezat. Se spune că Domitian şi-a început o scrisoare adresată Senatului cu afirmația, „Stăpânul şi Zeul nostru astfel porunceşte să se facă”[5]. Departe de a manifesta interes pentru întrunirile Senatului, a condus adesea afacerile publice de pe domeniul lui din afara Romei. Senatorii erau furioşi, informatorii ațâțau focul şi au luat naştere conspirații care au fost anihilate în forță. Cunoaştem numele a paisprezece senatori executați, inclusiv doisprezece ex-consuli. Domitian a expulzat de două ori mai mulți filosofi din Roma, inclusiv mulți stoici, grup a cărui filosofie îi atrăgea pe mulți senatori.

În cele din urmă, Senatul s-a răzbunat, compromițând reputația lui Domitian din cărțile de istorie. Una dintre cele mai ostile istorioare îl înfățişează petrecându-şi ore în şir în cameră, stând singur, prinzând muşte şi înțepându-le cu condeiul[6]. În funcție de versiune, Domitian e prezentat ca un ins plictisit, crud, obsedat şi tiranic.

Paradoxal, dar Domitian a guvernat bine din mai multe puncte de vedere. În timpul domniei sale de cincisprezece

ani, a demonstrat că este un gestionar financiar responsabil, un administrator corect al provinciilor şi un conducător politic capabil în ce priveşte apărarea frontierelor. A devenit popular prin spectacolele şi banchetele sale şi pentru că a anulat datoriile. Jocurile lui cu gladiatori includeau lucruri plăcute publicului precum lupte nocturne cu torțe şi bătăi între femei-gladiator.

A fost şi un mare constructor, printre proiectele sale fiind inclus un nou hipodrom al cărui contur se mai poate încă vedea în actuala Piazza Navona din Roma. Domitian a finalizat şi Colosseumul. De ambele a beneficiat poporul, dar cel mai grandios proiect al său a fost un monument dedicat sieşi, care rivaliza cu Casa de Aur a lui Nero, un imens nou palat ridicat pe Colina Palatină.

Înalt şi chipeş în tinerețe[7], Domitian a devenit un bărbat cu fața cărnoasă şi nas proeminent, ca al tatălui său, încruntat şi pântecos. Busturile îl prezintă cu o podoabă capilară bogată şi cârlionțată[8], dar, de fapt, era chel şi sensibil deranjat de acest aspect. Dar a avut o nevastă frumoasă şi despotică.

Domitia, soția, era fiica talentatului, dar ghinionistului general al lui Nero, Corbulo. Îndrăgostit, Domitian a convins-o să divorțeze de soțul ei ca să se căsătorească cu el. Un bust o înfățişează ca pe o frumusețe senină, cu o față delicată sub un munte de păr[9]. Are nişte zulufi bine strânşi care îi încoronează fruntea. Dar au fost probleme. Domitia i-a născut lui Domitian doi sau trei fii, dar toți au murit foarte tineri. A avut o aventură cu un actor, ceea ce l-

a determinat pe Domitian să se despartă de ea şi să dea ordin ca actorul să fie executat. Ulterior, Domitian a reprimit-o ca soție, după ce nepoata sa, Iulia Flavia, îi fusese parteneră. Se spunea că între cei doi ar fi fost o relație strânsă, mai ales după ce Domitian l-a executat pe soțul Iuliei pentru trădare. Când Iulia a murit, câțiva ani mai târziu, se spune că a fost din cauza unui avort eşuat şi că Domitian era tatăl. În ceea ce-l priveşte, el şi-a păstrat calmul şi a dat ordin ca Iulia să fie zeificată.

ASCENSIUNEA TÂNĂRULUI TRAIAN

Tatăl lui Traian, Marcus Ulpius Traianus, care se născuse în Hispania, l-a slujit pe Vespasian în calitate de comandant de legiune. Ulterior, Traianus a avansat mult în viața publică romană. Soția lui Traianus – mama lui Traian – era, probabil, o oarecare Marcia, posibil dintr-o familie importantă de senatori italieni. Au avut doi copii, pe Traian şi pe sora lui, Ulpia Marciana. Au crescut în bogata regiune agricolă Hispania, faimoasă pentru măslinii ei, dar viața de fermier nobil nu prezenta interes nici pentru tată, nici pentru fiu. Pentru ei, era Roma sau nimic. Iar Roma era dispusă să le acorde o şansă.

Unul din punctele forte ale imperiului a fost capacitatea de a coopta elita bogată din provincii. Mai întâi, le oferea cetățenia, dacă nu erau deja cetățeni romani, aşa cum era familia lui Traian. Apoi, le acorda un loc în Senat. În fine,

unii erau înălțați la rang de împărați. Traian a fost primul bărbat din provincie care a ajuns împărat.

Traian s-a născut în jurul anului 53. Unul dintre puținele lucruri pe care îl putem presupune despre copilăria lui este că şi-a adulat tatăl. După ani de zile, împărat fiind, Traian şi-a zeificat tatăl, o onoare excepțională. Traian avea aproximativ şaisprezece ani când Vespasian a devenit împărat. La acel moment, este foarte posibil ca Traian să fi locuit la Roma, deoarece orice tată ambițios din provincie vrea ca fiul său să-şi finalizeze studiile în oraşul imperial. Traian nu a fost niciodată un tânăr foarte studios, dar cu siguranță a ştiut să-şi facă relații[10]. Roma avea o comunitate spaniolă, iar Traian trebuie să nu se fi simțit singur acolo. Să ne întrebăm doar dacă nu cumva, sub înfățişarea lui de adult tânăr orgolios, Traian rămăsese acelaşi băiat venit din provincii care voia să le arate romanilor că îi poate depăşi acasă, dar şi în străinătate.

Traian a servit timp de mai mulți ani în calitate de tribun militar, fiind pentru o perioadă ofițer chiar şi în subordinea tatălui său, în Siria, în jurul anului 75, apoi pe Rin. Perioada cât a fost tribun militar a fost mai lungă decât în mod normal şi, dacă putem avea încredere într-o sursă aservită lui, a fost dedicată muncii[11]. Probabil că nu după mult timp Traian şi-a luat o soție, deoarece bărbații din elita romană se căsătoreau, de obicei, la scurt timp după împlinirea vârstei de douăzeci de ani. Probabil că tatăl său a fost cel care i-a aranjat căsătoria cu Pompeia Plotina.

La fel ca Traian, Plotina provenea dintr-o familie din provincii. Casa ei se afla în sudul Galiei, nu în Hispania, în oraşul Nemausus (Nâmes). Nu avem detalii despre familia ei, dar fără îndoială că era bogată şi cunoscută, deoarece Traian nu ar fi acceptat-o altfel. Nu ştim când s-a născut Plotina, dar, întrucât soțiile elitei romane erau, de obicei, cu zece ani mai tinere decât soții lor, putem estima anul ei de naştere ca fiind 65. Femeie vicleană, capabilă şi educată, Plotina avea să joace un rol important în calitate de susținătoare a soțului ei. Unii spuneau că îl manipula.

În anul 89, pe când Traian comanda o legiune într-o zonă somnolentă din nordul Hispaniei, la frontiera germană s-a declanşat o rebeliune împotriva lui Domitian. Pentru Traian, a fost marea şansă a vieții lui. A pornit în marş susținut spre Germania să-l apere pe Domitian. Deşi revolta a eşuat înainte ca Traian să ajungă acolo, el l-a impresionat pe împărat prin eficiența lui. Drept răsplată, a primit un consulat simplu şi, probabil, guvernoratul din Germania Superior, precum şi funcția de înalt comandant al frontului dunărean, unde a şi repurtat o victorie.

Împăratul aprecia militarii ca Traian. Acasă, printre civili, şi-a etalat puterea şi şi-a hărțuit duşmanii. După ce Domitian şi-a executat vărul, în anul 95, un bărbat pe ai cărui fii îi adoptase ca moştenitori, nimeni nu s-a mai simțit în siguranță. Deşi nu era cunoscut pentru spiritul său, Domitian a spus unele vorbe de duh, printre care şi observația că nimeni nu crede într-o conspirație contra împăratului înainte ca ea să reuşească[12].

În cazul său, una a reuşit în cele din urmă. La 19 septembrie 96, un mic grup de conspiratori l-a înjunghiat pe Domitian în dormitorul său. Cei doi prefecți pretorieni erau la curent cu complotul. Propria lui dădacă din copilărie i-a incinerat trupul, iar cenuşa i-a fost îngropată în secret în Templul Flaviilor din Roma. Senatul l-a condamnat şi, de aceea, majoritatea statuilor care îl înfățişau au fost distruse, iar numele i-a fost şters cu totul de pe inscripții – dar nu şi din memoria Domitiei. Ea a trăit mai mult ca soțul ei cu aproximativ treizeci şi cinci de ani, în mare bogăție, continuând să se numească plină de mândrie soția lui Domitian[13]. Acest fapt aruncă o umbră de îndoială asupra zvonului că i-ar fi ajutat pe cei care l-au omorât – dacă, desigur, nu s-a răzgândit în ultimul moment.

NERVA

Senatul s-a mişcat repede pentru a desemna pe unul dintre membrii lui drept succesor al lui Domitian. Marcus Cocceius Nerva era un politician experimentat, provenit dintr-o familie veche şi distinsă. De două ori consul, era un curtean şi un supraviețuitor care rezistase pe vremea lui Nero, Vespasian şi Domitian. Părea deci că statul ar fi pe o mână sigură.

Nerva a făcut pe plac Senatului eliberând prizonieri, oferind despăgubiri pentru vechi procese de trădare şi

promițând să nu mai aibă loc asemenea procese pe viitor. A fost pe placul poporului prin repartițiile de grâne şi pământuri şi prin implementarea altor programe sociale. Potrivit istoricului Tacitus, Nerva a reuşit să combine ceea ce păruse imposibil – libertate şi putere imperială[14].

Dar armata îl simpatizase pe Domitian şi nu s-a lăsat impresionată. O armată aproape că se răzvrătise la moartea sa, iar alta era în mâinile unui guvernator de provincie în care nu se putea avea încredere. În 97, Garda Pretoriană a decis că e momentul potrivit pentru a răzbuna asasinarea lui Domitian. Răzvrătindu-se, pretorienii l-au asediat pe Nerva în palatul lui şi l-au forțat, împotriva voinței sale, să-i denunțe pe vinovați, pe care i-au şi executat, torturându-l mai întâi pe unul dintre ei. Apoi l-au obligat pe Nerva să le mulțumească public pentru fapta lor.

Recunoscându-şi slăbiciunea, Nerva s-a sfătuit cu consilierii săi şi a decis să nu abdice. În schimb, şi-a ales un succesor. Avea peste şaizeci de ani, era văduv şi nu avea copii, aşa că s-a orientat spre un outsider. După ce a decis, s-a dus la Rostrele din For şi a proclamat cu voce tare: „Numai bine şi fericire pentru Senatul şi poporul roman! Îl adopt pe Marcus Ulpius Nerva Traianus”[15].

Celălalt eventual candidat aparținea, cel mai probabil, unei facțiuni opuse lui Nerva. Traian era un apropiat politic şi fiul unui tată faimos, cu un palmares personal impresionant. Nu în ultimul rând, dispunea de un număr de legiuni pregătite să mărşăluiască asupra Romei la ordinul său, aşadar alegerea lui asigura pacea cetății.

Alegerea lui Nerva a fost un exercițiu tipic de pragmatism roman. Fără să producă o agitație inutilă, a depăşit două bariere. Pentru prima dată, un împărat adopta un fiu care nu se înrudea cu el nici prin sânge, nici prin alianță. Şi pentru prima dată nominaliza un succesor din afara hotarelor Italiei.

Dar, într-un sens mai profund, Traian reprezenta continuitatea, deoarece armata era adevăratul motor al schimbării. Ca de obicei, armata era cea mai egalitară şi mai inovativă forță din societatea romană.

Nerva i-a trimis lui Traian un inel de diamant drept simbol al adopției, împreună cu o scrisoare în care i-a cerut, într-o manieră indirectă şi elegantă, să-l răzbune pentru umilirea lui de către pretorieni. I-a conferit lui Traian titlurile de Caesar şi Imperator, consacrându-l succesorul său. Între timp, Nerva i-a asigurat lui Traian poziția constituțională de succesor prin convocarea Senatului pentru a-l învesti cu puterea şi autoritatea necesare.

Nerva a decedat după trei sau patru luni, în ianuarie 98, iar Traian a devenit împărat. L-a răzbunat de îndată pe Nerva, executându-i pe liderii revoltei pretoriene împotriva lui. N-a avut importanță că acea revoltă a dus la ascensiunea lui Traian – titlul imperial e o chestiune de familie şi, atunci când vine vorba de familie, onoarea este totul. Şi, astfel, Traian l-a răzbunat pe tatăl său adoptiv. L-a zeificat pe Nerva şi l-a înmormântat în Mausoleul lui

Augustus, acesta fiind ultimul împărat care s-a bucurat de o asemenea onoare.

TRAIAN ARATĂ CE ÎNSEAMNĂ SĂ FII ÎMPĂRAT

Domitian a fost simpatizat de armată, nu şi de Senat. Nerva a fost simpatizat de Senat, nu şi de armată. Traian a arătat chiar de la început că voia să le fie ambelor instituții pe plac, făcând în acelaşi timp şi voia poporului. A obținut un consens impresionant.

Traian a rămas în nordul imperiului până la finele anului 99, consolidând puterea armatei pe frontierele de la Rin şi Dunăre contra semințiilor germanice. Când, în cele din urmă, a intrat în Roma, a făcut-o cu o demonstrație abilă de manipulare publică. În loc să vină într-un car de luptă sau pe o lectică, a mers pe jos. A salutat cu căldură grupul de senatori şi cavaleri şi a adus jertfe lui Jupiter pe Colina Capitolină înainte să urce la reşedința imperială de pe Palatin.

Plotina a evidențiat spiritul noului regim de cum a intrat în palat. Întorcându-se spre mulțime, a spus: „Intru aici aşa cum mă vedeți şi aşa vreau să ies”[16]. Cu greu ar fi putut face să rezoneze o coardă mai diferită decât cea a trufaşei Domitia.

Când a ajuns împărat, la patruzeci de ani, Traian era în floarea vieții. Era puternic din punct de vedere fizic şi

mental şi era plin de energie şi de planuri. Busturile sale, dintre care multe au supravieţuit, îl arată cu privirea hotărâtă a atletului matur[17]. Părul îi este atent pieptănat, într-un fel ce aminteşte de Augustus. Trăsăturile feţei îi sunt regulate, am zice chiar clasice, cu excepţia buzelor subţiri şi strâns lipite. Un detractor modern a spus că Traian părea stupid şi onest[18]. În unele statui apărea într-adevăr cu o expresie anostă, deşi chipul prezent pe monedele lui pare la fel de inteligent ca şi al altor împăraţi.

Misiunea lui Traian era limpede. Trebuia să demonstreze că merită puterea, având calităţile lui Augustus şi Vespasian şi niciunul dintre defectele lui Nero sau ale lui Domitian. Trebuia să arate că este un om de stat, un cuceritor, un binefăcător şi un constructor, favorizat de zei şi cu o familie desăvârşită şi modestă. Nu avea intenţia de a ceda nimic din puterea lui Domitian, dar plănuia să conducă cu vorbă blândă şi cu o mână largă. Traian nu era un republican. „Toate treburile statului sunt în puterea unui singur om”, aşa a descris un contemporan domnia lui Traian[19].

Poate că termenul care rezumă cel mai bine domnia lui Traian este „paternalist”. Nu a fost primul împărat care a acceptat titlul de „părinte al patriei” (*pater patriae*) conferit de Senat, dar, mai mult decât ceilalţi, a încercat să fie la fel de binevoitor pe cât era de sever.

Deşi militar, Traian avea calităţile unui politician versat. Era afabil, întotdeauna calm şi netulburat de atacurile personale. Nu a uitat niciodată că trebuie să satisfacă trei

clientele – Senatul, poporul şi armata. Şi a servit-o pe fiecare.

Senatul. Când a devenit împărat, Traian a trimis o scrisoare Senatului, scrisă chiar de mâna lui, în care a promis să nu execute sau să lipsească de drepturi niciun om de bine; şi şi-a respectat jurământul. S-a ţinut de cuvânt şi nu a executat niciun senator. De asemenea, nu a pus mâna pe bani. A tratat Senatul cu respect şi demnitate. În culise, Traian şi-a concentrat puterea în propriile mâini, dar a făcut-o cu tact şi delicateţe. O opinie măgulitoare pretinde că, spre deosebire de tiranul Domitian, Traian respecta dreptul romanilor de a vorbi liber, chiar şi de a-l critica[20]. Este, fără îndoială, o exagerare, dar Traian cu siguranţă a destins atmosfera socială. A îndepărtat informatorii profesionişti, cei care au fost teroarea elitei în ultimii ani de domnie ai lui Domitian.

Cu toate pretenţiile lui de divinitate, Traian putea fi cordial şi abordabil. Obişnuia să mai ia trei persoane în careta sa şi chiar să intre în casele cetăţenilor fără gardă de corp şi să se simtă bine[21]. Când prietenii l-au acuzat că este prea uşor abordabil, le-a spus că se poartă cu cetăţenii privaţi aşa cum ar fi vrut să se poarte împăraţii cu el[22]. Lui Traian îi plăcea să joace rolul gazdei. Auzim, de pildă, că invita consiliul imperial la vila sa de la ţară, la nord de Roma, pentru o serie de sesiuni de lucru şi că îi întreţinea în fiecare seară. Un senator a spus că era fermecat de

relativa lipsă de formalism şi de simplitatea petrecerilor, de declamații sau de conversație şi de frumusețea locului[23].

Poporul. Toate acestea pălesc în comparație cu „ospitalitatea" pe care Traian a oferit-o săracilor Italiei. Traian a dezvoltat un sistem, inițiat de Nerva, care oferea subvenții săracilor din oraşele italiene, probabil câteva sute de mii de băieți şi fete. Programul era complicat şi limitat, dar asigura un sprijin semnificativ. Totodată, evidența statutul privilegiat al Italiei în imperiu, deoarece beneficiile nu se acordau şi în provincii. Alte măsuri sociale includeau extinderea distribuției de grâne şi plăți generoase din prada de război. În plus, Traian oferea scutiri de taxe de îndată ce îşi umplea visteria cu prăzile obținute în urma cuceririlor străine.

Traian irosea resurse pe jocuri şi pe curse. După cum observa un scriitor antic, ştia că poporul roman este interesat doar de două lucruri, de „grâne şi spectacol"[24]. Nu era departe de nemulțumirea unui poet față de „pâine şi circ"[25] sau de observația unui orator că romanii nu sunt interesați decât de două lucruri, „multă pâine şi un loc la cursele de care"[26].

Armata. Traian avea o pasiune pentru serviciul militar. Iubea viața militară – ceea ce un contemporan numise a te gândi „la tabără, la sunetul goarnei, al trompetei, la praful şi sudoarea cu care te lupți în bătaia soarelui"[27]. Traian era considerat un militar de şcoală veche, dar mai înțelept şi mai îngăduitor[28].

Traian era foarte interesat de trupe, la care se referea cu „excelenții şi foarte loialii mei soldați”[29]. A dat ordine speciale pentru a facilita soldaților să-şi scrie testamentele şi a înființat colonii de veterani la frontierele de pe Rin şi Dunăre, precum şi în Africa de Nord. A participat personal la campanii şi a acordat o atenție specială soldaților. Traian mânca la popotă laolaltă cu soldații. Înfrunta aceleaşi dificultăți ca trupele, mărşăluia pe jos şi trecea apele cu piciorul la fel ca soldații de rând[30]. Când feşele s-au terminat într-una din lupte, se spune că şi-a tăiat propriile haine în fâşii pentru a ajuta răniții pe moment[31]. Îşi onora soldații căzuți în luptă cu un altar şi o ceremonie anuală.

La fel ca Augustus, Traian avea darul de a-şi alege prietenii. Era cel mai apropiat de Licinius Sura, care era un Agrippa al său. Ca şi Traian, Sura provenea din Hispania. Ca om de stat şi comandant militar cu rang înalt sub Domitian, Sura a susținut ascensiunea la tron a lui Traian. Ulterior, Sura a fost răsplătit cu funcții importante şi cu o poziție alături de Traian în timp de război. Sura şi-a folosit averea pentru a deveni un mecena al artelor şi a construi un gimnaziu public la Roma. Din câte se pare, nu a făcut nimic ca să-şi ascundă prietenia strânsă cu împăratul, ceea ce a dat naştere la gelozie şi calomnii.

Ca semn al susținerii lui Sura, Traian s-a dus acasă la el neinvitat şi fără gardă personală. I-a permis medicului lui Sura să-i aplice o alifie pentru ochi şi bărbierului să-l radă, înainte de a face baie şi a lua cină. În ziua următoare, Traian le-a spus curtenilor geloşi: „Dacă Sura avea de gând

să mă omoare, m-ar fi omorât ieri”[32]. După ce Sura a murit, în jurul anului 108, Traian i-a acordat onoruri excepționale – funeralii de stat, o statuie și terme cu numele lui.

Noul împărat nu era intelectual, dar nici lipsit de inteligență. Două dintre pasiunile sale erau vinul și băieții, dar ținea la băutură și nu a siluit niciun amant. S-a auzit despre diverse aventuri cu tineri paji imperiali, cu un actor și un dansator și chiar, spun bârfele, cu Nerva și cu Sura. Alte două pasiuni ale sale erau vanitatea și războiul, iar cu acestea nu era la fel de moderat.

FEMEILE IMPERIALE ALE LUI TRAIAN

Traian și-a prezentat familia drept Prima Familie, în stil roman. La fel ca Vespasian și Nerva, Traian a ajuns pe tron fără legături de sânge cu un împărat anterior. Așadar, a trebuit să muncească din greu pentru a părea legitim. O cale era de a-și prezenta familia ca pe o revenire la idealul roman curat de simplitate și docilitate. Desigur, flavii vorbeau despre restaurarea valorilor de familie după orgiile lui Nero, dar le-au adus în scenă pe Caenis, Berenice și Domitia. Nerva era văduv. În cele din urmă, odată cu Traian, Roma avea să vadă virtuțile tradiționale revenind în casa imperială.

Când a ajuns pe tron, în anul 98, Traian nu avea copii, dar, oricum, avea o familie numeroasă. Părea să întruchipeze virilitatea romană, dar palatul său era un loc

feminin – îl împărțea cu soția, Pompeia Plotina, cu sora lui văduvă, Ulpia Marciana, cu fiica ei văduvă, Salonia Matidia şi cu nepoatele Mindia Matidia şi Vibia Sabina. Voia ca lumea să îi considere virtuoşi, utili şi supuşi. Iar propagandiştii imperiali şi-au îndeplinit misiunea de a le promova o astfel de imagine.

Arta oficială le reprezenta pe femeile lui Traian cu trăsături regale şi austere. Toate au părul coafat, dar niciodată prea bogat, au colțurile gurii lăsate în jos şi au priviri calme. Busturile Plotinei înfățişează o femeie calmă, nobilă şi impecabil coafată. Marciana este rigidă şi impozantă, cu părul împletit cu grijă într-un coc strâns. Îi lipseşte bravura, abundența de zulufi din portretele femeilor flave, cum le avea Domitia. Şi portretele de pe monede sunt la fel de sobre. Plotina apare cu simbolurile familiei, ale căminului şi castității – cea din urmă fiind o zeiță căreia îi ridicase un altar. Marciana este însoțită de fiica ei şi de cele două nepoate. Câteva busturi ale Saloniei Matidia înfățişează o femeie maiestuoasă, imperturbabilă, cu nas acvilin şi ochi scrutători. Chipul ei lung şi aproape masculin pare că seamănă cu al unchiului ei, Traian, ceea ce poate să fi fost şi intenția artistului.

Discursul oficial este formulat chiar şi mai atent. În anul 100, Gaius Plinius Caecilius Secundus, nou numit în rândul consulilor, a ținut un discurs în fața Senatului în care l-a lăudat pe Traian, discurs pe care ulterior l-a publicat. *Panegyricus*, aşa cum este el numit, aduce laude, iar cariera ulterioară plină de succese a lui Plinius arată că

Traian l-a apreciat. Pe lângă faptul că lua parte la consiliul lui Traian şi că a fost ales unul dintre auguri, Plinius a fost numit guvernator al importantei provincii Bitinia şi Pontus (în nord-vestul Turciei actuale).

În discursul său, Plinius le-a menționat îndeosebi pe femeile din familia lui Traian. A precizat că mulți bărbați distinşi s-au simțit stingheriți din pricina alegerii proaste a soției sau slăbiciunii de a nu divorța, deoarece lumea credea că un soț rău nu poate fi un bun cetățean. Dar soția lui Traian este un model de castitate şi de tradiționale virtuți romane. Plotina este modestă, moderată şi fidelă soțului ei. La fel ca Traian, preferă tăcerea în locul agitației din jurul ei şi îi urmează exemplul mergând pe jos „cât îi îngăduie sexul”[33]. Mai mult, se mulțumeşte să nu caute o glorie mai mare decât propria ei supunere. E un tribut, a spus Plinius, adus modului cum Traian o educase pe Plotina.

Plinius a elogiat-o şi pe Marciana pentru faptul că era o soră bună şi se purta cu aceeaşi candoare şi simplitate ca şi Traian. Observând malițios că între femeile aflate în imediată apropiere una de alta poate să apară o anumită rivalitate, el le elogiază pe ambele doamne imperiale pentru că se înțeleg fără ranchiună şi fără certuri[34]. Le aplaudă şi modestia pentru că au refuzat titlul de Augusta pe care Senatul a dorit să li-l acorde. Refuzarea unui asemenea titlul a fost o nouă dovadă a deosebirii față de Domitia şi de fostul regim.

Arta oficială creează şi ea o scenă similară de armonie între cele două cumnate. De exemplu, numele Marciana şi Plotina sunt înscrise pe un arc ridicat în noul port construit de Traian la Ancona, şi e posibil ca statuile celor două să fi decorat partea superioară, alături de a împăratului. Realitatea, desigur, era, probabil, mai complicată.

Nu ar trebui să credem nicio clipă că Plotina, Marciana sau Matidia erau atât de supuse şi de sfioase cum ne sugerează Plinius sau arta imperială. La fel cum *Res Gestae* prezintă în mod fals regimul lui Augustus ca un club exclusivist de bărbați, şi arta şi literatura oficiale din vremea lui Traian subestimează rolul femeilor imperiale. Fiecare dintre ele poseda câte o proprietate bogată, cu numeroşi sclavi şi liberți. Proprietatea Plotinei era, probabil, cea mai mare, incluzând o moşie în centrul Italiei şi o cărămidărie prosperă – condusă de o femeie! Printre liberții ei se numărau şi funcționari promovați în birocrația imperială.

Pe lângă deținerea unor resurse financiare proprii, femeile imperiale din jurul lui Traian aveau şi prestigiu. În cele din urmă, toate şi-au luat titlul de Augusta – Plotina şi Marciana în 105, Matidia în 112. Ar fi greu de crezut că nu au exercitat putere sau influență şi, într-adevăr, sursele arată că au făcut-o adesea. Plotina era o persoană educată, interesată de literatură, filosofie şi, poate, de muzică şi matematică. Scriitorii ambițioşi erau dornici să le citească operele[35]; se pare că un student la muzică şi matematică i-a

dedicat o carte[36], iar ea s-a interesat personal de o şcoală filosofică din Atena[37].

Câteva surse antice pretind că Plotina a intervenit în politică. Deşi unii cercetători cred că este o bârfă, Plotina a făcut mai tot din ceea ce au făcut şi alte soții de împărat. Astfel, a făcut lobby pe lângă senatori şi pe lângă Traian însuşi în numele comunității evreieşti din Alexandria implicată într-un scandal cu comunitatea greacă de acolo. L-a însoțit pe Traian în misiuni externe importante, inclusiv în război – deşi, firește, a stat departe de front. Plotina i-a adus reproşuri lui Traian în privința administratorilor corupți care extorcau bani din provincii în baza unor acuzații false. L-a avertizat că ei sunt cei care îi distrug reputația, aşa că Traian le-a oprit abuzurile şi a returnat banii care li se luaseră. Ulterior, Traian a botezat trezoreria „splină" deoarece, dacă se măreşte, obstrucționează alte organe[38]. Încă şi mai demn de remarcat, după cum vom vedea, Plotina a jucat un rol important în alegerea succesorului lui Traian.

Ne-am putea face o idee despre cum arăta o referire la rolul activ al Plotinei din lucrarea unui politician şi orator grec, Dio Hrisostomos (n. cca. 40 – mort după 115). Acesta a scris o serie de discursuri reunite sub titlu *Despre regalitate* şi l-ar fi putut rosti pe al treilea în fața lui Traian în 104. Cei doi bărbați au avut o relație caldă, cel puțin potrivit unei poveşti despre înțeleptul grec şi obtuzul roman, în care se presupune că Traian i-ar fi spus la un moment dat lui Dio, „Nu am nicio idee despre ce vorbeşti,

dar te iubesc ca pe mine însumi”[39]. În discursul său *Despre regalitate*, alunecosul Dio a spus că un rege bun își privește soția „nu doar ca pe un partener de pat și afecțiune, ci și ca pe un tovarăș de sfat și acțiune și asta de-a lungul întregii lui vieți”[40]. Dacă se referea la Plotina, Dio îi acorda un rol mult mai mare decât i-a acordat Plinius. În orice caz, Dio oferă o replică ideii lui Plinius despre nevasta tăcută și spusă.

Generațiile următoare s-au raportat cu afecțiune la Plotina. Chiar și un scriitor antic care o critica uneori pe Plotina considera comportamentul ei din timpul domniei lui Traian drept dincolo de orice repros[41].

Când a murit sora lui, Marciana, în 112, Traian a cerut Senatului s-o zeifice și a primit acordul. Nicio soră a vreunui împărat nu a avut parte vreodată de o asemenea onoare. A fost un alt mod de a legitima domnia lui Traian și, concomitent, o potențială modalitate de extindere a bazei sale de susținere. I-a permis să-și extindă controlul asupra femeilor din imperiu, după cum o arată și piatra funerară a unei doamne italiene bogate.

Piatra aceea funerară sofisticată, în formă de altar, se afla odinioară într-un oraș situat pe dealurile Italiei, la circa trei sute de kilometri nord de Roma. Cetrania Severina, care a trăit în Sarsina în secolul al II-lea, era preoteasă a cultului divinei Marciana. Pe vremea aceea, femeile romane nu puteau vota sau deține funcții politice, dar puteau fi preotese – și, jucând un rol de conducere în cultul imperial, Cetrania a ajuns într-una dintre cele mai

înalte poziții sacerdotale. Soțul ei, care i-a supraviețuit şi a ridicat monumentul, se referă la ea ca la o femeie de cea mai înaltă integritate morală („*sanctissima*”[42]), folosind acelaşi cuvânt ca şi Plinius într-o scrisoare când a descris-o pe Plotina. Pare un caz al unui localnic care încearcă să arate că a făcut-o astfel ca să imite elita.

Cetrania a trăit într-o perioadă când o femeie îşi putea gestiona proprietatea. Asemenea Plotinei, Cetrania deținea proprietăți vaste. A fost suficient ca preoteasa să înființeze un soi de fundație, pentru ca inscripția detaliată de pe piatra funerară să consemneze înțelegerea. În schimbul unui donații anuale importante de ulei de măsline oferite în ziua ei de naştere, principalele bresle din oraş realizau ritualuri anuale de celebrare în memoria ei. Cetrania a apelat la buna-credință (bona-fide) a membrilor breslei pentru a-şi îndeplini partea lor din înțelegere – *fides*, ca să folosim termenul latin. Acelaşi cuvânt evocă legăturile de loialitate dintre elitele din întregul imperiu. Onorând memoria surorii împăratului Traian, o importantă localnică a demonstrat că oraşul ei avea încredere în Roma. A demonstrat şi ce rol important putea juca o femeie în menținerea imperiului unit.

BĂRBATUL CARE SE VOIA HERCULE

În ce priveşte imaginea sa publică, Traian depăşea limitele. Se prezenta aproape ca un semizeu, un reprezentant al

zeilor pe pământ. Pretindea că are misiunea divină de a oferi victorii, virtute şi binefaceri Imperiului Roman. Oricât de arogant ar suna, era un progres faţă de Domitian şi pretenţiile lui de a fi domn şi stăpân. De fapt, Traian îşi asuma un rol pe care filosofii îl sugeraseră anterior, dar în zadar, foştilor împăraţi – acela de a fi un principe moderat. Spre deosebire de Domitian şi Vespasian, Traian nu a expulzat filosofi din Roma. În schimb, la fel ca Nerva înaintea lui, s-a împrietenit cu ei.

Cele două personaje divine de referinţă ale lui Traian erau Hercule, cel mai mare erou antic, şi Jupiter, regele zeilor şi părintele omenirii. Spre deosebire de Domitian, devotat Minervei, Traian i-a acordat acestei zeiţe puţină atenţie, ceea ce i-a permis să se deosebească de predecesorul său şi să se prezinte pe sine drept un bărbat printre bărbaţi.

Uneori, Hercule e înfăţişat în miturile antice ca un tâlhar sau ca un bătăuş, dar, cel mai adesea este un simbol al virtuţii, viril şi curajos, care luptă dezinteresat şi neînfricat pentru binele comun. Aşa l-au văzut cei mai mulţi filosofi din Antichitate. Romanilor a început să le placă imagine sa şi, cu atât mai mult, lui Traian. Potrivit mitologiei romane, Hercule a sosit la Roma pe drumul de întoarcere spre Grecia venind din Hispania, acolo unde îndeplinise cea de-a zecea muncă pe o insulă din largul coastei. Ca soldat născut în Hispania, Traian şi-a asumat comparaţia. Hercule era popular în oraşul lui natal[43] unde, adesea, semizeul era reprezentat pe monede[44]. O nouă

legiune, Legio II Traiana Fortis (Legiunea a Doua) şi l-a luat pe Hercule drept emblemă. Plinius spune că, la fel ca Hercule, Traian a fost chemat din Hispania ca să înfăptuiască munci curajoase pentru un bărbat mai slab care era rege – în cazul lui Traian, acest împărat a fost Domitian[45]. Tot el compară trupul robust al lui Traian cu al unui fiu de zeu.

Jupiter era regele zeilor pentru romani – îl numeau „Cel mai bun şi cel mai mare" (*optimus maximus*). Traian a adoptat un statut similar, după cum îl prezintă literatura şi artele plastice.

În *Panegyricus*-ul său din anul 100, Plinius îl elogiază pe împărat pentru că împarte dreptatea cu o înțelepciune cumpătată, asemenea unui zeu. Apoi îl compară pe Traian cu Jupiter[46]. Părintele lumii nu ar mai fi nevoit să se preocupe de problemele de pe pământ pentru că i-a delegat lui Traian puterea de a-l reprezenta în fața întregii lumi. Un basorelief sculptat pe Arcul lui Traian, la Benevonto, transmite acelaşi mesaj. Îl înfățişează pe Jupiter înmânându-i fulgerul lui Traian, ca şi cum ar fi condus imperiul cu o autoritate divină şi cu o putere aproape olimpiană. Între timp, monedele lui Traian îl recunoşteau drept „cel mai bun principe" (*optimus princeps*)[47].

Chiar dacă Traian nu a acceptat imediat titlul de Optimus, ulterior a făcut-o totuşi. Iar dacă Jupiter şi Hercules au fost cele două referințe ale sale atunci când se raporta la propria persoană, mai exista şi un al treilea simbol al puterii: Alexandru cel Mare. Faimosul cuceritor

şi-a urmărit originea până la Hercule şi a pretins că tatăl său nu era altul decât Jupiter însuşi. Traian s-a comparat cu Alexandru şi susținea că urmărea să-i repete cuceririle. E greu de spus dacă era serios în ce priveşte comparația sau doar voia să-i flateze pe intelectualii vorbitori de greacă, referindu-se la strămoşul lor comun.

TRAIAN ŞI CREŞTINII

Plinius a fost guvernator al bogatei şi populatei provincii Bitinia şi Pontus din Asia Mică între anii 110 şi 130. Ulterior, şi-a publicat corespondența cu Traian din acea perioadă. Scrisorile arată cât de descentralizat era guvernul roman şi ce libertate de acțiune le-a oferit Traian guvernatorilor din provincii. Uneori, însă, împăratul trebuia să intervină. Merită analizat faimosul schimb de replici dintre Plinius şi Traian despre cum trebuiau tratați creştinii.

Scrisoarea lui Plinius arată cât de răspândit era creştinismul în Orientul grecesc. Guvernatorul scrie că, pentru prima oară în cariera sa, se confruntă cu o minoritate creştină importantă, urbană şi rurală, tineri şi bătrâni, bărbați şi femei, oameni liberi şi sclavi. După ce primise o serie de denunțuri, unele anonime, a fost nevoit să investigheze cazul. Romanii, majoritatea păgâni şi suspectând creştinii că ar fi infractori, erau inflamați, iar obligația lui Plinius ca guvernator era să-i liniştească. Dar

ce anume era de presupus că trebuia să facă? Şi guvernul de la Roma îi considera pe creştini suspecți, dar nu avea nicio politică generală față de ei. Lăsase ca problema să fie rezolvată prin inițiativa autorităților locale.

Din punctul de vedere al romanilor, creştinii erau periculoşi sub mai multe aspecte. Romanii îşi considerau religia – o tradiție patronată de stat şi practicată în public – ca însăşi baza civilizației lor. Participând la celebrări şi aducând jertfe, orice persoană contribuia la securitatea şi prosperitatea Romei. Creştinii au încălcat regulile. Nu venerau zeii tradiționali şi nici nu ofereau jertfe împăratului, ceea ce, în ochii romanilor, făcea din ei nişte atei. Un om care nu are a se teme de zei nu este doar un potențial infractor, ci şi o amenințare pentru însăşi esența societății, o persoană care putea stârni mânia zeilor împotriva întregii comunități.

Dar creştinii puteau fi considerați şi *prea* religioşi – vinovați de o teamă nerezonabilă şi excesivă față de zei, ceea ce romanii considerau a fi o superstiție. Şi evreii erau considerați atei, dar romanii erau dispuşi să-i accepte în virtutea vechimii religiei lor. Creştinismul, însă, era relativ nou, iar Roma suspecta tot ce e nou. Cuvântul latin pentru revoluție este *res novae*, „lucruri noi”.

În plus, creştinii se adunau în asociații private, iar istoria romană spunea că unde erau asocieri, erau şi revolte. Într-adevăr, potrivit instrucțiunilor lui Traian, Plinius a interzis asocierile religioase în provincia sa.

Toate acestea erau adevărate, dar la fel de adevărat era că, în general, creştinii menţineau pacea şi îşi vedeau de treburile lor. Aşa că Plinius proceda cu prudenţă. A explicat că îi interogase pe creştinii acuzaţi cel puţin de trei ori. Cei care îşi dovedeau inocenţa, îl denunţau pe Hristos şi venerau statuia împăratului cu rugăciuni, tămâie şi libaţii de vin, erau eliberaţi. Pe cei care refuzau, îi executa. Creştini sau nu, spunea, îşi meritau pedeapsa pentru încăpăţânarea şi aroganţa lor.

După cum rezulta din scrisoare, conta statutul celor anchetaţi, dar şi clasa socială. Dacă creştinii recalcitranţi erau cetăţeni romani, Plinius nu îi executa. În schimb, a semnat un ordin pentru a fi transferaţi la Roma, întrucât, în calitate de cetăţeni, aveau dreptul să aibă parte de un proces acolo. Sclavii, desigur, se aflau la celălalt capăt al scării sociale. Pentru a afla ce se întâmplă cu adevărat la întâlnirile creştine, Plinius a dat ordin să fie torturate două sclave, „despre care se spune că erau slujitoare ale cultului”[48]. Nu credea ce spuneau creştinii în apărarea lor – că nu făceau decât să cânte imnuri, să jure că vor fi sinceri şi corecţi şi că nu vor comite furturi sau adultere, după care luau masa împreună. Se aşteptase să descopere o conspiraţie gata să comită infracţiuni, în schimb, a descoperit doar „o superstiţie lipsită de judecată şi exagerată”[49]. Desigur, Plinius greşea. Blândeţea, afabilitatea şi susţinerea reciprocă, elemente ce însoţeau ritualurile creştine, au contribuit mult la succesul noii religii.

Plinius a scris împăratului aşa cum o făcea ori de câte ori avea vreo îndoială. Se purtase, oare, corect faţă de creştini? În răspunsul său, Traian l-a lăudat pe Plinius, spunându-i că s-a purtat exact cum trebuia. Împăratul îi cerea o politică defensivă, nu să devină agresiv. Creştinii nu trebuiau urmăriţi, dar cei acuzaţi trebuiau verificaţi unul câte unul. Fiecare caz era diferit în felul său şi nu existau standarde fixe. Chiar şi celor care se dovedeau a fi vinovaţi trebuia să li se ofere o şansă de a se căi „aducând jertfe zeilor noştri”[50] şi, prin asta, să primească iertarea. În sfârşit, acuzaţiile trebuiau semnate. Acuzaţiile anonime nu puteau fi acceptate. Ar fi un precedent „reprobabil şi nepotrivit cu vremurile noastre”[51].

După standardele noastre, romanii sub Plinius şi Traian erau persecutori. După normele romane, erau duri, dar umani. Traian a stabilit un criteriu pentru modul cum aveau să fie trataţi creştinii în viitor. Fără să-şi dea seama, a acordat creştinismului libertatea de a se răspândi.

CUCERIREA DACIEI

Traian şi-a petrecut aproape jumătate din perioada de domnie departe de Roma, în campanii militare. Având în vedere că iubea războiul, cu siguranţă că nu s-a plâns niciodată. Marele său succes l-a obţinut în Dacia.

De-a lungul istoriei sale, Roma a privit întotdeauna îngrijorată ascensiunea potenţialelor ameninţări. Conduşi

de un rege hotărât şi belicos, dacii îl obligaseră pe Domitian să accepte un compromis. Sursele se referă la regele Decebal ca la un războinic viclean, expert atât în ambuscade, cât şi în bătălii pe câmp deschis, un maestru al alegerii momentelor potrivite de atac şi un gestionar abil al victoriilor sau al înfrângerilor[52]. Decebal era sfidător, bogat şi pe cale să construiască o rețea de aliați contra Romei, încălcând astfel acordul încheiat cu Domitian. În ce-l priveşte, şi Traian era un războinic, aşa încât a decis să atace el.

Romanii au invadat Dacia în 101, având-l la conducere pe Traian. A fost o expediție impunătoare care a implicat, probabil, o treime din armata romană. Războiul a necesitat lupte aprige, realizări inginereşti speciale, precum şi adevărate minuni în comunicare şi diplomație. După un an, şi după ce romanii au distrus sate dacice şi au înfrânt în luptă armata duşmană, Decebal a acceptat să facă pace (102). Sperând că va controla situația, Traian i-a permis să-şi mențină tronul. Împăratul s-a întors la Roma, a celebrat triumful şi a primit titlul *Dacicus*.

Totuşi, bucuria i-a fost prematură, întrucât Decebal s-a ridicat din nou. Aşa că Traian a invadat Dacia pentru a doua oară, în 105, de data aceasta implicând două noi legiuni. Mai multe lupte grele purtate în munți au precedat cucerirea capitalei lui Decebal. Regele a fugit şi, fiind în pericol de a fi capturat, s-a sinucis. Capul i-a fost adus lui Traian, care l-a arătat armatei şi l-a trimis la Roma, unde a fost aruncat de pe Colina Capitolină.

Deşi a trimis Senatului rapoarte regulate de pe câmpul de luptă, aşa cum ar fi procedat orice general din perioada republicană, Traian a privit războiul ca pe o măreață şi glorioasă realizare proprie. În sursele istorice au supraviețuit puține detalii, dar un scriitor a rezumat războiul astfel: „ducând războiul mai degrabă cu chibzuință decât cu avânt nemăsurat, Traian, odată cu trecerea timpului şi nu fără greutăți, îi învinse pe daci, după ce el însuşi s-a dovedit a fi exemplar şi în nenumărate acțiuni de conducere a războiului, şi în faptele de vitejie ce le-a săvârşit”[53].

Un basorelief îl înfățişează pe împărat aşa cum i-ar fi plăcut să se vadă, călare şi în miezul bătăliei. Poartă armură completă, iar pelerina îi flutură în vânt în timp ce intră curajos în inamicii care se luptă în picioare[54]. În viața reală, Traian era protejat de gărzi, dar în război a rămas în memoria lumii cu imaginea aceea splendidă de luptă.

În vreme ce Domitian a fost nevoit să accepte un compromis în Dacia, Traian a cucerit-o, i-a aneantizat clasa conducătoare şi a deschis țara spre colonizare veteranilor romani. Distrugerea elitei dacice a fost atât de completă, încât, deşi Dacia a rămas provincie romană timp de doar două sute de ani, românii de astăzi vorbesc o limbă derivată din latină.

Dacia era o țară bogată, iar războiul s-a dovedit a fi extrem de profitabil pentru Roma. Traian a găsit comoara ascunsă a lui Decebal, estimată la 165 de tone de aur şi 330 de tone de argint. A fost una dintre cele mai mari

comori antice şi n-a fost totul, căci Dacia avea şi mine de aur, pe care romanii le-au exploatat.

Traian a scris *Dacica*, o relatare a războaielor dacice. Doar o frază a supravieţuit şi este la fel de lapidară precum cele ale lui Caesar: „De la Berzobis am mers la Aizis”[55]. Dar frazei îi lipseşte egocentrismul lui Caesar. În vreme ce, în scrierile sale, Caesar se referă la sine drept „el”, Traian foloseşte „noi”, evidenţiind camaraderia sa cu soldaţii. Întotdeauna un impresar generos, Caesar ar fi aprobat jocurile victoriei pe care Traian le-a pus în scenă la Roma. Au durat 123 de zile, timp în care zece mii de gladiatori s-au luptat şi unsprezece mii de animale, domestice şi sălbatice, au fost ucise.

Traian îi semăna lui Caesar şi într-un alt fel, fiind cel mai mare cuceritor care a condus Roma din zilele dictatorului şi până la el. Nici Augustus, cuceritorul Egiptului, nici Claudius, care a cucerit Britannia, nu au fost războinici. Tiberius şi Vespasian au fost militari extraordinari, dar înainte să devină împăraţi. În ciuda discursurilor de mărire a imperiului, majoritatea împăraţilor au considerat acest obiectiv prea costisitor şi potenţial destabilizator. Traian a fost excepţia.

Din fericire, spre deosebire de Caesar, Traian ştia cum să-şi modereze aroganţa şi să liniştească Senatul. A câştigat astfel favoruri suplimentare, permiţându-i-se să cheltuiască comoara pe care o acaparase în numele poporului roman.

CONSTRUCTORUL

Traian a fost un mare constructor, din anumite puncte de vedere a fost chiar cel mai mare constructor dintre toți împărații. Un succesor, Constantin, l-a numit „buruiană pe ziduri («pacherniță»)”[56], deoarece numele lui era înscris pe numeroase clădiri. În parte, era o remarcă sarcastică la adresa lui Traian pentru că își asuma proiectele începute de predecesori – o critică obiectivă, dar compensată de noile lucrări ale lui Traian. A patronat unele realizări inginerești deosebite, precum un pod mare peste Dunăre, lângă Porțile de Fier, pentru a ataca Dacia, cu partea carosabilă din lemn susținută de douăzeci de piloni de zidărie. A scurtat timpul de deplasare pe Via Appia, creând o rută mai scurtă în sudul Italiei, cunoscută sub numele de Via Traiana. A construit mai multe porturi pentru numeroase orașe italiene, inclusiv la Roma. Cele mai cunoscute proiecte ale sale se află chiar în capitală: Columna lui Traian, înaltă de treizeci de metri, un adevărat zgârie-nori la vremea sa, cu un basorelief inovativ în spirală, care ilustrează cucerirea Daciei de către Traian; Termele lui Traian, prima dintre marile terme imperiale și un model pentru cele care au urmat; Forul lui Traian, incluzând o bazilică, fiind și cel mai mare și mai ambițios dintre forurile imperiale. Cu prada de război din Dacia[57] a finanțat noul for, un motiv de mândrie pentru Traian.

La fel ca Augustus, Traian a sporit cantitatea de marmură adusă la Roma, de pildă pentru pavaje și

columne. Dar, în vremea lui Traian, cărămida a rămas cel mai important material pentru construcțiile romane, urmată de beton. Construcțiile au fost o mare afacere, îmbogățind câțiva oameni şi ocupând între 4 şi 6% din populația Romei în anii de avânt din primele două secole d.Hr.

În sfera construcțiilor, cel mai important colaborator al lui Traian a fost Apollodoros din Damasc. După cum îi indică numele şi locul naşterii, era grec. În primul rând, Apollodoros era inginer militar. A construit podul de peste Dunăre şi a scris o carte despre cum trebuie condus un asediu. Totuşi, faima i se datorează Forului lui Traian. Este posibil să fi fost şi arhitectul termelor.

Forul lui Traian a abandonat structura cunoscută de templu inclus într-un careu, specifică în acea vreme, în favoarea unui plan aproape pătrat, amintind de o tabără militară. A marcat o combinație neobişnuită dintre o piață grecească deschisă şi o clădire romană cu acoperiş, adică o bazilică. Pot fi identificate şi elemente arhitecturale din Orientul Apropiat. Diversitatea formelor simboliza dimensiunea imensă a imperiului, la fel ca prezența coloanelor de marmură divers colorată şi a granitului, ambele provenite atât din Orient, cât şi din Occident. Aceleaşi simboluri erau sugerate de amploarea proiectului – de exemplu, doar piața deschisă singură era de două ori mai mare decât un teren de fotbal şi era pavată luxos cu marmură albă. Acoperişurile erau mărginite de statui cu prizonieri daci, făcând din for un fel de monument triumfal.

Toate foloseau drept simboluri ale succesului lui Traian, ale puterii Romei şi temerii permanente de duşmanii externi – căci de dorit era ca poporul să se gândească la pericolele externe, nu la problemele lor de acasă. Trei porticuri şi două biblioteci flancau Columna lui Traian. La capătul dinspre nord al forului se înălța un templu impozant.

Proiectele lui Traian din domeniul construcțiilor erau la fel de ingenioase ca despicarea muntelui în două de către Hercule, după cum spune mitul că ar fi făcut pentru a crea Strâmtoarea Gibraltar, loc cunoscut de antici sub numele de Coloanele lui Hercule. Inginerii lui Traian au retezat o parte dintr-un munte pentru a aduce un drum de lângă Roma mai aproape de mare. Între timp, au decopertat o parte din Colina Quirinală pentru a construi Forul lui Traian, apoi au trebuit să ridice o structură nouă, multietajată (astăzi, „Pieţele lui Traian”, un complex de magazine şi birouri) pentru a susține coasta rămasă a colinei[58]. Pentru a-şi construi termele, Traian a acoperit singura parte rămasă din Domus Aurea a lui Nero, aripa de pe Colina Esquilină, şi a îngropat zidurile fundației în saloanele ei cândva magnifice. A fost extravagant, dar elocvent prin mesajul său. Nu doar că Traian era suficient de bogat pentru a îngropa o clădire aflată în stare perfectă, dar era şi suficient de altruist pentru a-şi refuza un palat magnific şi, în schimb, pentru a-i consacra spațiul poporului roman.

Proiectele lui Traian i-au promovat imaginea. Toate i-au purtat numele, inclusiv noul apeduct menit să satisfacă

nevoia de apă a Romei generată de termele sale, Aqua Traiana sau Apeductul lui Traian. În for, se intra printr-o poartă monumentală, deasupra căreia se afla, probabil, statuia lui Traian într-un car tras de şase cai. În interiorul forului, se afla o statuie a lui Traian călare şi alte statui de-ale sale erau în fiecare colț al complexului. Columna lui Traian înfățişa povestea cuceririi Daciei printr-o friză sculptată în 155 de scene, care se înfăşura în jurul axului ca o spirală uriaşă. Traian însuşi apare de peste şaizeci de ori în scenele de pe Columnă. Dar nimic nu a promovat mai bine imaginea lui Traian decât templul impozant ridicat la capătul complexului arhitectonic. După toate probabilitățile, Traian a refuzat să denumească această clădire pe măsură ce se ridica, deoarece romanii nu tolerau ca un împărat să-şi dedice un templu propriei divinități. De fapt, însă, asta a făcut. După moartea sa, avea să fie denumit Templul divinului Traian, având o statuie colosală în interior, reprezentându-l pe Traian şezând în postura lui Zeus Olimpianul sau a lui Jupiter. Întregul For era un proiect de propagandă gigantic pentru forța Romei şi gloria împăratului.

NEMESIS ÎN ORIENT

Cam în aceeaşi perioadă în care cucerea Dacia, Roma a anexat ceea ce se numea Arabia (teritoriu care cuprindea, aproximativ, Iordania de astăzi, peninsula Sinai şi nord-

vestul Peninsulei Arabice). Odată cu anexarea celor două noi provincii, Imperiul Roman şi-a atins întinderea lui teritorială maximă. Dar Traian voia mai mult.

Poate pentru că se dorea egalul lui Alexandru cel Mare, cuceritorul Persiei, poate pentru că dorea să desăvârşească ceea ce Caesar şi Marcus Antonius lăsaseră neterminat, sau pentru că nu vedea vreun potențial rival mai important la orizont, Traian a făcut război cu Parția. Pretextul a fost un dezacord referitor la Armenia, mult timp un stat-tampon între cele două imperii. Roma pretindea un drept de veto asupra Armeniei, dar parții numiseră singuri ultimul rege armean. Cu toate acestea, când parții au dat un pas îndărăt, Traian nu le-a acceptat gestul. Voia război, iar adevăratul motiv era gloria lui[59].

Traian a inițiat o grandioasă expediție în Orient. În anul 114, soția sa, Plotina, şi nepoata, Matidia, au călătorit alături de el până în Antiohia. Traian şi armata au preluat controlul asupra Armeniei, apoi au cucerit Mesopotamia toată (aproximativ, Irakul de azi), până la Golful Persic. Atenția parților era abătută de conflictele interne. În unele privințe, cel mai important obstacol întâlnit de Traian a fost cutremurul din Antiohia, cel din decembrie 115, menționat deja la începutul capitolului de față. Romanii au declarat Armenia şi Mesopotamia ca fiind noile lor provincii.

Când a ajuns la Golful Persic, Traian a privit gânditor spre est, spre India şi spre celelalte cuceriri îndepărtate ale lui Alexandru cel Mare. A fost obligat să admită că era prea bătrân pentru a-şi imita eroul. A spus: „Dacă aş mai fi

tânăr, aş merge negreşit la indieni!”[60]. Cu toate acestea, a scris Senatului că a înaintat mai mult decât Alexandru. La rândul lor, senatorii l-au declarat *parthicus* (rege „al parților”) şi a spus că îşi poate celebra triumful pentru câte națiuni doreşte, din moment ce le scrisese despre mai multe triumfuri decât puteau ei urmări.

Cu toate acestea, parții s-au regrupat. Au dezlănțuit o rebeliune în Mesopotamia şi au atacat liniile de aprovizionare ale romanilor în nord, în Armenia. Concomitent, comunitățile evreieşti s-au revoltat şi ele în provinciile din răsăritul Iudeei şi în Mesopotamia. Era o revoltă majoră, rezultat al nemulțumirilor legate de bigotism şi de taxare, precum şi pentru susținerea Parției. Traian a fost nevoit să trimită noi trupe şi comandanți experimentați pentru a le înăbuşi. După ce a reuşit să reinstituie controlul în Mesopotamia, a pornit înapoi spre casă. Totuşi, stăpânirea romană în Orient a rămas fragilă.

Pe drumul de întoarcere spre nord, împăratul a dorit o ultimă victorie şi a încercat să ia cu asalt bogatul oraş Hatra, loc de popas pentru caravane, situat în nordul Irakului de azi. Traian însuşi a luat parte la atacul cavaleriei, cu rezultate aproape fatale, după cum se spune într-un raport. Deşi îşi dezbrăcase pelerina purpurie pentru a nu fi recunoscut, „adversarii, remarcându-i părul alb, demnitatea figurii, bănuiră cine este şi aruncară o ploaie de săgeți asupra lui, omorând pe un cavaler dintre cei ce-l însoțeau”[61]. A fost un efort notabil din partea unui bărbat

trecut de şaizeci de ani, dar care arată cât de mult iubea împăratul lupta.

S-a dovedit a fi imposibil pentru Roma să poată să-şi păstreze noile teritorii anexate. Înainte să ajungă Traian în Antiohia, în anul 117, pierduse efectiv cuceririle din Orient. Parția şi-a restabilit controlul asupra regiunilor pierdute. Pentru Roma, războiul s-a dovedit sângeros, costisitor şi inutil. În cele din urmă, Dacia şi nu Parția a fost ultima mare cucerire a Romei.

CEI CINCI ÎMPĂRAȚI BUNI?

Neplăcut impresionați de apetența lui Traian pentru război şi de complexul lui Jupiter pe care-l manifesta, poate că ne este greu să îl simpatizăm, în ciuda generozității şi bunului său simț politic. Şi, totuşi, politica lui Traian a funcționat. Călcând pe urmele lui Nerva, a asigurat imperiului un secol de prosperitate şi de relativă pace. După uciderea lui Domitian, din anul 96, niciun împărat roman nu a mai fost asasinat vreme de aproape un secol. După moartea lui Traian, Roma nu s-a mai implicat în războaie dincolo de granițe timp de patruzeci de ani. Abilitatea politică a lui Traian era atât de sigură, investiția lui în bunăstarea poporului Italiei era atât de profundă, iar proiectele de construcții, atât de impresionante, încât atât titlul de Optimus, cât şi atracția pe care a exercitat-o asupra epocilor ulterioare sunt uşor de înțeles.

Traian a fost al doilea dintre aşa-numiții cinci împărați buni. Alături de Nerva (care a domnit între anii 96 şi 98) şi Traian (între 98 şi 117), mai sunt Hadrian (între 117 şi 138), Antoninus Pius (între 138 şi 161) şi Marcus Aurelius (între 161 şi 180). În general, se consideră că imperiul a ajuns în punctul culminant în timpul lor.

Istoricul Edward Gibbon a făcut un comentariu celebru despre acea epocă în marea sa lucrare, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (*Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman*). A scris: „Dacă i s-ar cere cuiva să precizeze o perioadă din istoria lumii în care condiția omenirii a fost, în mare măsură, fericită şi prosperă, ar indica-o, fără ezitare, pe cea scursă între moartea lui Domitian şi ascensiunea lui Commodus”[62].

Deşi, cu siguranță, acest lucru nu este adevărat şi astăzi, Gibbon şi-a scris opera în 1776, iar atunci avea dreptate. Se estimează că în secolul al II-lea d.Hr. produsul intern brut al imperiului şi cel *per capita* erau comparabile cu cele din Europa secolului al XVII-lea[63]. Chiar mai impresionant, cifrele pentru Roma sunt comparabile cu ale oraşelor din Olanda secolului al XVII-lea. În pofida tuturor problemelor privind multe dintre datele statistice ale Antichității, aceste cifre se bucură de un larg consens în rândul cercetătorilor.

Roma beneficia şi de o climă favorabilă. Ceea ce cercetătorii numesc „Climatul Optim Roman”, o perioadă caldă, umedă şi stabilă, reprezenta un factor comun pentru

lumea mediteraneeană[64]. Era ideală pentru fermieri, dar şi pentru consumatori.

Imperiul avea o economie de piaţă pentru grâne şi terenuri. Băncile ofereau o sursă flexibilă de credit. Deşi sclavia era în floare, emanciparea era permisă şi mulţi sclavi reuşeau să-şi obţină libertatea. Nu doar că imperiul şi-a atins maxima întindere geografică în acea perioadă, dar şi populaţia a ajuns la un nivel record (între 50 şi 70 de milioane), a avut loc cel mai mare boom imobiliar al Romei şi a fost o epocă de înflorire a artei. Agricultura, mineritul şi manufacturile au prosperat. Pacea, dar şi drumurile şi porturile bune au impulsionat comerţul şi comunicaţiile.

Cu toate acestea, nu totul era roz[65]. Rata mortalităţii era ridicată, iar sănătatea publică era deficitară. Romanii sufereau de boli şi malnutriţie. În cazul femeilor, decesul la naştere era un real pericol. Speranţa de viaţă la naştere pentru membrii clasei senatoriale era de treizeci de ani, iar pentru ceilalţi, de doar douăzeci şi cinci. Mortalitatea infantilă era enormă, aproximativ o treime dintre nou-născuţi decedând înainte de a împlini douăzeci şi opt de luni.

Cât despre distribuirea avuţiei, erau mari inegalităţi patrimoniale. Erau doar şase sute de senatori şi toţi super-bogaţi. Mai existau circa două mii de cavaleri (*equites*) în Roma şi treizeci de mii în imperiu, toţi bogaţi. Veneau apoi la rând marii moşieri şi consilierii municipali – alte două grupuri înstărite –, urmaţi de proprietarii de prăvălii, de negustori, zarafi, meşteşugari, doctori, profesori şi alţi

profesionişti, precum şi de micii funcţionari municipali. Pe lângă micul grup de salariaţi, majoritatea o reprezentau ţăranii, adică cultivatorii săraci, dar liberi. Se pare că sclavii formau între 15 şi 20% din populaţia Romei. Nu a existat impozitare progresivă şi nici impozit pe proprietate în Italia până la sfârşitul secolului al III-lea. Bogaţii se îmbogăţeau, administrând statul în beneficiul lor, iar masele sărace nu aveau o altă alegere decât să sufere.

Locuitorii Romei se bucurau de unele privilegii speciale, dar condiţiile de trai din Roma erau adesea dificile. Romanii primeau gratuit grâu şi ulei, iar vinul era subvenţionat. La intrarea în termele publice, se plăteau preţuri reduse. Concomitent, persoanele cu relaţii situate în partea superioară a scării sociale beneficiau de *sportulae*, „cadouri" făcute de bogaţi către *clientes* pentru vizitele lor zilnice făcute protectorilor lor. Aceşti *clientes* îşi manifestau respectul prin astfel de vizite sau însoţindu-şi protectorii în public, ceea ce le conferea celor din urmă prestigiu. Săracii Romei beneficiau şi de spectacole de teatru gratuite, de curse de care, de lupte între gladiatori şi de spectacole în care se sacrificau animale. Dar Roma suferea de aglomeraţie în zonele cu locuinţe ieftine, comune, situate în clădiri înalte, care facilitau răspândirea bolilor şi incendiile.

Roma era un oraş debordând de energie şi dens populat. Populaţia era estimată la un milion de locuitori. Oraşul abia dacă mai amintea de comunitatea măruntă şi omogenă care îşi începuse ascensiunea imperială cu secole în urmă. Nu mai era locul unde toţi vorbeau aceeaşi limbă

şi venerau aceiaşi zei. Deşi latina era limba folosită în administrația romană, puteau fi auzite la fel de bine aramaica, celta, egipteana, germana, ebraica şi, mai presus de toate, greaca.

Viața urbană a înflorit pe tot întinsul imperiului în secolul al II-lea. De la Londinium (Londra) la Berytus (Beirut, Liban), oraşele înființate sau reînființate de Roma îşi intrau în drepturi. Unele erau foste colonii de veterani, altele erau tabere militare transformate în oraşe, iar altele erau centre comerciale sau religioase. Planificarea urbană urma tiparele romane, pe care uneori se grefau modele indigene. Un roman se putea regăsi într-un for familiar sau într-o casă senatorială în Galia sau în Asia Mică ori se putea plimba pe străzile drepte ale oraşului, străjuite de coloane, ce formau un adevărat caroiaj. Un mic ocol şi ajungea pe nişte străduțe întortocheate, cu arhitectura lor locală, mărginite de temple şi case indigene.

A fost o epocă extraordinară pentru oraşe. Adesea, elitele locale ambițioase aveau o moşie la țară, dar viața lor gravita în jurul caselor de la oraş, la fel cum procedau şi elitele din Roma. Aspirau să servească într-un consiliu municipal local, modelat după Senatul roman. Se străduiau să obțină cetățenia romană, un privilegiu acordat de împărați unui număr tot mai mare de indivizi remarcabili din provincii.

Epoca celor Cinci Împărați Buni este plină de mărturii materiale despre viețile romanilor de rând. De la sandalele cu şireturi ale unei preotese la pantofii simpli de piele ai

unui tâmplar, de la mâinile aspre ale unui vânător la unghiile tăiate ale unei zeițe, de la pergamentul strâns în mână de un poet la hățurile bine strunite de un călăreț, de la extazul dansatorului la privirile plecate ale părinților care plângeau pierderea unui copil, arta antică oferă mii de imagini ale vieții obișnuite în imperiul roman. Avem păpuși pentru copii și bisturie de chirurgi, coifuri și cornuri de vânătoare, oglinzi șlefuite și flacoane de sticlă pentru parfumuri, coliere și mantii ale sclavilor, matrițe de sticle și de cărămizi, potire și țevi de apă, zaruri și proiectile de praștii. Toate aceste mărunte obiecte rămase ne amintesc cât de puțin ne dezvăluie monumentele dedicate victoriilor lui Traian despre lumea în care trăiau cei mai mulți dintre romani.

O MOARTE LA TRAIANOPOLIS

În vreme ce se confrunta cu înfrângerea din Orient, sănătatea lui Traian a început să se deterioreze. Un bust din bronz identificat de unii cu fiind al lui Traian în ultimii săi ani de viață ne dezvăluie nişte obraji supți, un nas proeminent, sprâncene încruntate și o privire hăituită, de parcă știa că sfârșitul îi era aproape[66]. Se spune că în 117 a suferit un atac cerebral care l-a lăsat parțial paralizat[67]. Cu siguranță cauza a fost fie genetică, fie una care ținea de eforturile lui excesive, însă Traian a rămas convins că la mijloc a fost otravă. Nu ar fi surprinzător să fi fost mai

ursuz la sfârşitul vieții, văzând cum succesele lui din Parția pălesc ca florile din mâna sa. Otrava nu poate explica declinul îndelung al lui Traian, dar nu este de neimaginat ca, în cele din urmă, să-i fi dat cineva otravă pentru a sfârşi cu un împărat muribund.

Plotina şi Matidia l-au convins pe Traian să revină acasă la Roma. Niciun alt împărat nu murise în afara Italiei şi nimeni nu-şi dorea ca Traian să fie primul. Aşa că, împreună cu suita, a plecat cu corabia din portul Antiohiei. După două sau trei zile, totuşi, starea lui a devenit atât de rea, încât au fost nevoiți să intre în cel mai apropiat port, la Selinus. Oraşul se afla într-o zonă accidentată, o regiune numită Cilicia Trachea (Cilicia Aspră, astăzi pe coasta mediteraneeană de sud-vest a Turciei) descrisă astfel de un scriitor antic, „coasta este îngustă şi nu are o zonă plană sau aproape plană; şi, pe lângă asta, se află la poalele Munților Taurus, care permit o existență precară”[68]. Principalul motiv pentru renumele regiunii era că fusese cuib de pirați.

Nimic glorios nu exista în regiunea aceea lipsită de palate şi câmpuri de bătălie. Imobilizat din pricina paraliziei şi, după cum nota Cassius Dio, suferind de un grav edem (umflături severe produse de retenția fluidelor), împăratul a murit acolo, la vârsta de aproximativ şaizeci şi trei de ani. Era în ziua de 8 august 117. Selinus a fost redenumit Traianopolis, „Oraşul lui Traian”. S-au înălțat acolo edificii noi, în special un templu pe două niveluri

consacrat lui Traian, dar oraşul n-a devenit niciodată un loc pe măsura ambițiilor lui grandioase.

Rămăşițele trupeşti ale lui Traian aveau să fie aduse înapoi în Antiohia, unde au fost incinerate. Apoi au parcurs lungul drum până la Roma. După onorurile unei parade triumfale, au fost plasate într-o urnă la baza Columnei lui Traian. Deşi înmormântarea în interiorul Romei fusese interzisă, a fost făcută o unică excepție pentru bărbatul declarat de Senat cel mai bun conducător al Romei.

Posibil ca Senatul să fi avut dreptate. Sau poate că Traian a fost doar un anacronism magnific şi un principe machiavelic care a asigurat o guvernare surprinzător de bună atât timp cât nu a vânat gloria. Rar exemplu de împărat-cuceritor, Traian nu a fost un intelectual, dar a compensat cu vârf şi îndesat această lipsă prin înțelepciunea sa practică. A combinat viclenia cu autocontrolul. A concentrat puterea în mâinile sale, dar le-a oferit senatorilor demnitate şi le-a ocrotit viețile. A recompensat populația fără să uite să răsplătească legiunile. A promovat imaginea patriarhatului, ceea ce pare să fi fost o uşurare după bufoneriile predecesorilor săi, deşi soția lui probabil că a exercitat o mare putere. Chiar dacă şi-a făcut un merit din vastele lui lucrări de construcții, toate au fost în beneficiul poporului, nu doar al său personal. A impulsionat comerțul şi comunicațiile. Deşi a fost un războinic, Traian a pus bazele pentru cea mai îndelungată epocă de pace şi prosperitate din istoria Romei.

Totuşi, prosperitatea aceasta nu a fost repartizată în mod egal. Majoritatea locuitorilor – zeci de milioane – au trăit în sărăcie, în vreme ce alte milioane au fost înrobite, trăind în lanțuri. Situația a fost ceva mai bună pentru populația liberă din Italia şi, în special, pentru cea din Roma. Lumea îi poate fi însă recunoscătoare măcar pentru pacea romană, având în vedere cât de sângeroasă a fost cel mai adesea istoria lumii antice.

Cu toate acestea, Traian a masacrat zeci de mii de oameni în Dacia şi aproape că le-a distrus dacilor limba şi cultura. În mod premeditat, a dus un război de agresiune împotriva unei părți a Orientului, un război ce s-a sfârşit cu un eşec total. Şi a mai fost şi problema succesiunii.

Filosofia de guvernare a lui Traian a avut la bază convingere lui că Roma putea să aibă totul. Putea extinde imperiul, putea promova proiecte de construcții şi modernizări ale infrastructurii, putea începe un nou program social în Italia şi putea satisface Senatul, poporul şi armata, totul în acelaşi timp. Iar Roma putea să-şi permită toate acestea fără să-şi ruineze bugetul sau să-şi epuizeze resursele. Succesorul său avea să repună în discuție convingerile lui.

Cine urma să fie noul conducător al Romei? Puține probleme erau mai urgent de rezolvat. Traian nu o făcuse, deşi luase unele măsuri referitoare la acest subiect. În cele din urmă, a rezolvat lucrurile pe patul de moarte. Dar le-a rezolvat oare cu adevărat? Incertitudinea privind alegerea succesiunii a dus la violențe care au afectat de la bun

început noul regim, cel al unui alt roman de obârşie spaniolă, un bărbat care era văr îndepărtat al lui Traian, şi care se numea Hadrian.

Hadrian, bust din marmură (British Museum, Londra)

6
HADRIAN

GRECUL

Înainte să moară în îndepărtatul Selinus, Traian l-a adoptat pe un văr de-al său îndepărtat, pe Hadrian. Cel puțin aşa se spune oficial, dar comportarea anterioară a lui Traian a sădit îndoială în unele minți. Timp de ani de zile, Traian îl promovase pe Hadrian în funcții tot mai înalte şi îi permisese să se căsătorească în familia imperială, dar a manifestat şi o oarecare ezitare, poate din pricina diferențelor politice dintre cei doi. Traian nu l-a adoptat pe Hadrian şi nici nu i-a conferit onorurile foştilor moştenitori imperiali.

Unii pretind că, pe patul de moarte, Traian nu a spus nimic despre adopție şi că toată afacerea a fost dirijată din culise de două persoane – susținătoarea lui Hadrian, Plotina, soția lui Traian, şi protectorul lui Hadrian, Attianus, care era prefect pretorian. Ambii au fost alături de Traian până ce şi-a dat obştescul sfârşit. O sursă suspectează că Plotina a fost cea care a semnat scrisoarea lui Traian către Senat prin care l-a desemnat pe Hadrian fiu şi moştenitor, deşi nu semnase niciodată vreo altă scrisoare a împăratului[1]. O altă sursă a pretins că Plotina a

introdus clandestin un actor care să se dea drept Traian şi să-şi declare, cu o voce stinsă, decizia de a-l adopta pe Hadrian – fără să le spună oamenilor că Traian murise deja[2].

Şi a mai fost un detaliu ciudat. O descoperire întâmplătoare a unei pietre funerare arată că, la două zile după moartea lui Traian, degustătorul lui de vinuri, un tânăr libert[3], a murit la vârsta de douăzeci şi opt de ani. Desigur, o moarte naturală e posibilă – de pildă, el şi Traian puteau să fi murit de acelaşi virus –, dar ne-am putea întreba şi dacă nu cumva tânărul a fost ucis sau s-a sinucis pentru că ştia prea multe. Iar faptul că a durat doisprezece ani pentru a-i aduce lui Traian cenuşa la Roma trezeşte suspiciuni, ca şi cum cineva ar fi vrut să-l facă uitat.

Să fi fost vreo urmă de adevăr în toate acestea sau doar simple coincidenţe şi un alt exemplu de prejudecată romană împotriva unei femei puternice cum era Plotina? Nu o vom şti niciodată. Dar în mod cert era limpede că Roma avea un conducător nou puternic şi foarte dotat.

Hadrian era înalt, bine făcut, puternic şi sănătos. Busturile îl înfăţişează ca pe o persoană inteligentă şi impunătoare, cu o faţă ovală şi obraji rotunzi, un nas acvilin, urechi mari şi ochi „plini de lumină şi strălucire”, după cum i-a descris un contemporan[4]. Pe atunci purta o barbă îngrijită şi avea capul acoperit cu un păr pe care şi-l ondula cu grijă.

Barba lui Hadrian nu era doar o problemă de modă, ci şi un semn cultural şi politic. De obicei, bărbaţii din elita romană obişnuiau să se radă îngrijit şi doar grecii îşi lăsau barbă. Lăsând barba să-i crească, Hadrian şi-a exprimat astfel admiraţia faţă de cultura greacă şi politica sa de promovare a răsăritului vorbitor de greacă al imperiului.

E surprinzător că a stat atât de mult timp locului faţă de numărul foarte mare de reprezentări de-ale sale care au supravieţuit – mai multe decât ale oricui alt împărat[5]. Întotdeauna părea că Hadrian este călare sau pe un vas, întotdeauna deplasându-se de la un capăt al imperiului la celălalt, din Britannia în Siria şi în aproape toate provinciile dintre acestea, vizitând mai multe locuri decât orice alt împărat[6]. Avea o grijă deosebită să se întâlnească cu oameni obişnuiţi, „să dea mâna cu oamenii", cum se spune, în felul unui politician democrat modern. Oriunde se ducea se amesteca cu trupele, bucurându-se de mâncarea lor simplă, şi lua masa, laolaltă cu ele, sub cerul liber. De exemplu, a mers cu capul descoperit, „în furtunile de zăpadă din Gallia, cât şi sub soarele arzător al Egiptului"[7], iar odată a mărşăluit treizeci de kilometri în armură pentru a-şi îmbărbăta soldaţii. Pentru a se distra, îşi încerca îndemânarea în activitatea lui preferată – vânatul. Era atât de priceput, încât reuşea să omoare un mistreţ dintr-o singură lovitură[8].

Hadrian a fost unul dintre cei mai importanţi şi mai fascinanţi împăraţi ai Romei. Nimeni nu a făcut eforturi mai mari ca el în favoarea păcii sau nu şi-a asumat o

atitudine mai fermă împotriva expansiunii imperiului. Nimeni nu a acordat o mai mare atenție personală provinciilor. Niciun alt împărat nu a studiat cu mai multă abnegație clasicii şi nu a fost un poet sau un arhitect mai bun ca el – şi a fost şi sculptor, şi pictor pe deasupra. Şi, totuşi, nimeni nu a fost mai paradoxal ca Hadrian. Pentru un scriitor antic, Hadrian era simultan „vesel şi sever, amabil şi grav, pătimaş şi stăpânit, zgârcit şi darnic, ascuns şi deschis, sălbatic şi blând. Era totdeauna schimbător în toate”[9]. A fost un roman care iubea Grecia, dar a lăsat în urmă cele mai persistente amintiri în Italia şi Britannia – deopotrivă şi printre evrei, a căror cultură a încercat să o distrugă, încât cronicile îi afurisesc memoria. A fost un bărbat îndrăgit de bărbați, dar şi-a datorat succesul femeilor care l-au iubit, deşi el şi-a dăruit inima unui adolescent.

ASCENSIUNEA IMPETUOASĂ A LUI PUBLIUS AELIUS HADRIANUS

La început, a fost o poveste de speranță şi ambiție. Hadrian s-a născut la 24 ianuarie 76. A primit numele de Publius Aelius Hadrianus, după tatăl său, ajuns cu familia la Roma din motive de carieră, deşi căminul lor era în Hispania. Au venit dintr-un oraş care prosperase de pe urma exporturilor de ulei de măsline. Venea dintr-o familie remarcabilă, printre ai cărei înaintaşi se număra un senator, rădăcinile

trăgându-li-se dintr-un fost colonist, un soldat roman provenit din oraşului italian Hadria (astăzi Adria, situat între Ravenna şi Veneția), de unde derivă şi numele lui Hadrian.

Roma sub Vespasian, care domnea în vremea când s-a născut Hadrian, era tot mai prietenoasă cu bărbații înzestrați proveniți din elitele provinciilor, iar tatăl lui Hadrian a fost unul dintre ei. Era senator şi servise ca pretor şi, posibil, comandant de legiuni şi membru al personalului administrației din provincii sau chiar guvernator. Mama lui Hadrian, Domitia Paulina, venea dintr-un port de pe coasta atlantică a Hispaniei, dintr-o familie care se trăgea, probabil, din colonişții fenicieni. Hadrian avea şi o soră, pe nume Paulina.

Hadrian a rămas orfan de tată pe când avea zece ani, la fel ca tânărul Augustus. Cum femeile romane se căsătoreau mai tinere decât bărbații, e de presupus că Domitia încă trăia. Dacă e aşa, probabil că a avut grijă de fiul ei, la fel cum şi Atia s-a îngrijit cândva de tânărul Augustus. O altă asemănare este certă între cei doi bărbați, deoarece, la fel ca Augustus, Hadrian a avut acces la bărbații potenți din Roma. Avea doi tutori, ambii cu origini în oraşul său natal. Unul era Publius Acilius Attianus, un cavaler roman care avea să devină comandant al Gărzii Pretoriene. Celălalt era vărul tatălui lui Hadrian, un militar şi om de stat promițător – viitorul împărat Traian. Întrucât Traian era ocupat în perioada aceea în calitate de comandant, Attianus s-a ocupat de creşterea lui Hadrian. Cu excepția a

două vizite când, adolescent fiind, şi-a inspectat proprietatea familiei din Hispania, Hadrian a crescut doar la Roma.

Foarte inteligent şi cu o memorie prodigioasă, Hadrian a fost un elev excelent. Principala materie de studiu pentru tinerii elitei romane erau clasicii greci şi romani. Hadrian a studiat cu pasiune limba şi literatura greacă. Cu siguranță avea dese contacte cu lumea elină, în condițiile în care Roma acelei vremi avea o populație grecească foarte numeroasă. De fapt, Roma rivaliza cu Alexandria pentru titlul de cel mai mare oraş grecesc din lume. Hadrian era grec până şi în ce priveşte preferințele în materie de sport: adora vânătoarea, o activitate grecească elitistă, dar care nu era îndrăgită de romani.

Toate acestea i-au adus porecla de Graeculus, „micul grec”[10]. Nu era ceva de laudă. Elitele romane îi admirau pe greci, dar erau iritate de superioritatea lor culturală. În compensație, evocau dominarea teritorială a Romei asupra Greciei. Tutorele lui Hadrian, Traian, nu făcea opinie separată cu prejudecata sa că „grecii ăştia țin foarte mult la gimnazii”[11]. Nu era de acord nici cu vânătoarea lui Hadrian.

Din fericire pentru Hadrian, soția lui Traian avea alte sentimente. La fel ca Hadrian, Plotina era o elenistă entuziastă. Într-adevăr, cei doi aveau multe în comun. Ambii erau inteligenți şi educați, studiau filosofia şi ambii erau în orbita lui Traian – şi, după cum ar spune un cinic, ambii îl iubeau pe Hadrian. Lăsând deoparte gluma despre

dragostea de sine a lui Hadrian, deloc de neglijat, Plotina îl adora pe tânărul şi strălucitul pupil al soţului ei.

Deşi Plotina era, probabil, mai apropiată ca vârstă de Hadrian decât de Traian, care era cu douăzeci şi doi de ani mai mare ca Hadrian, fără îndoială că a fost ca o adevărată mamă pentru el. Cu siguranţă că s-a îngrijit de interesele lui în momente cruciale ale carierei sale, începând cu educaţia. Plotina a făcut ca Hadrian să studieze cu unul dintre cei mai faimoşi profesori din Roma.

Plotina studia filosofia epicuriană, un sistem de gândire născut în Atena cu secole în urmă şi care încă mai avea o şcoală acolo în timpul lui Hadrian. Astăzi, „epicurian" este o persoană dedicată plăcerii, în special celei senzuale şi voluptuoase, dar vechii epicurieni credeau în necesitatea de a-şi stăvili dorinţele. Erau materialişti convinşi, afirmând că religia este o superstiţie, iar raţiunea este cel mai bun ghid. Preferau gastronomia fină şi apreciau acţiunea din culise în dauna scenei publice. „Trăieşte ascuns" era motto-ul lor, iar prietenia le era ţelul[12]. Mulţi romani din elită erau epicurieni, inclusiv acei politicieni care găseau în filosofie o consolare, chiar dacă îi respingeau chietismul.

Pentru Plotina, ca şi pentru Hadrian, „grecitatea" nu era doar afirmarea unui principiu la modă. Deşi romanii îşi datorau imperiul forţei lor, Hadrian a înţeles că peniţa este mai puternică decât sabia – iar peniţa mai mare era a grecilor. A recunoscut, odată cu Horaţiu, că „Supusă prin arme, Grecia şi-a supus, la rându-i, năprasnicul cuceritor, introducându-şi artele în sălbatecul Laţiu"[13]. Credea că

Grecia încă mai are multă înțelepciune de împărtăşit. Mai multe şcoli filosofice greceşti din vremea sa par să-l fi influențat, inclusiv epicurismul, iar odată s-a întâlnit cu filosoful stoic Epictet.

Hadrian a luat viața intelectuală mai în serios decât orice alt fost împărat. După Traian, orgolios non-intelectual, şi agresivul plebeu Vespasian, era o mare schimbare. Intelectualismul a susținut, de fapt, viziunea unică pe care Hadrian a adus-o în perioada cât a fost conducător. Totodată, a făcut din Hadrian cel mai mare prieten roman pe care grecii l-au avut vreodată.

Hadrian a intrat în viața publică la vârsta de optsprezece ani şi a avut o ascensiune rapidă. La început, a avut funcții mărunte la Roma, apoi a fost numit tribun militar, mai întâi în Europa Centrală, apoi în Balcani. Se afla într-o regiune balcanică îndepărtată de la Pontus Euxinus când, la sfârşitul anului 97, s-a auzit că împăratul Nerva l-a adoptat pe Traian ca fiu şi succesor. La vremea aceea, Traian era comandant în provincia Germania Superior. Hadrian a fost ales să prezinte felicitările armatei tutorelui său – acum moştenitor al tronului. Drept recompensă, Hadrian a fost transferat din îndepărtata Mare Neagră într-un loc mai central de pe Rin, păstrându-şi funcția. Funcționând vreme de trei mandate ca tribun militar, în loc de norma senatorială de două mandate, Hadrian a ajuns să aibă o deosebită experiență în ceea ce priveşte armata.

La scurt timp, la începutul anului 98, s-a auzit că Nerva a murit şi Traian a fost proclamat împărat. Hadrian a prins

momentul şi s-a grăbit spre nord pentru a-l informa personal pe Traian, o distanță de circa 180 de kilometri. Pe drum, i s-a stricat cabrioleta, dar a continuat mergând pe jos şi a reuşit să-i aducă lui Traian vestea cea bună. Aşa spune povestea, care pretinde că un anume Servianus a fost cel care l-a sabotat pe Hadrian, deteriorând cabrioleta. Faptele trebuie privite cu scepticism însă, întrucât povestea ar putea proveni chiar de la Hadrian însuşi, care, în anii care au urmat, a ajuns la cuțite cu Servianus. În mod straniu, cei doi bărbați erau cumnați.

Lucius Iulius Ursus Servianus a fost căsătorit cu Paulina, sora lui Hadrian. A fost o căsătorie din ambiție şi din dorința de ascensiune socială, deoarece Paulina, ca şi Hadrian, era verişoara lui Traian, iar Servianus, guvernator şi fost consul, dorea să pătrundă în cercul intim al împăratului. Nu este de mirare că doi bărbați atât de hotărâți s-au ciocnit.

Hadrian era cea mai apropiată rudă de sex masculin a lui Traian şi, după ce Traian, care nu avea copii, a ajuns împărat, lui Hadrian i s-a deschis calea pentru a-i succeda. Totuşi, nu era ceva sigur. De când Augustus îl alesese pe Tiberius, fiul său vitreg, în locul nepotului său, Agrippa Postumus, era clar că până şi o rudă apropiată trebuia să-şi câştige funcția prin merite. Iar Hadrian şi-a câştigat-o, demonstrând talent politic, militar şi administrativ. Şi asta nu a fost totul.

Ascensiunea lui Hadrian a fost un triumf al artei curteanului. Le-a sedus pe femeile imperiale apropiate de

Traian, l-a impresionat, printre alții, pe fostul său tutore, Attianus, devenit prefect al Gărzii Pretoriene, precum şi pe Sura, mâna dreaptă a lui Traian.

Ca întotdeauna, aliatul cel mai apropiat al lui Hadrian a fost Plotina, soția împăratului. Ea l-a convins pe Traian să i-o dea în căsătorie lui Hadrian pe Vibia Sabina. Căsătoria l-a apropiat şi mai mult pe Hadrian de Traian, întrucât Sabina era nepoata Marcianei, sora lui, aşadar nepoată de unchi a lui Traian. Sabina provenea dintr-o familie bogată şi influentă. Deținea personal sclavi în Hispania şi la Roma, precum şi în alte locuri din Italia. Atât mama ei, Salonia Matidia, cât şi bunica ei, Marciana, locuiau în palatul imperial şi se numărau printre cele mai apropiate confidente ale lui Traian.

Hadrian, având o perspectivă promițătoare, şi Sabina, cu o situație atât de formidabilă, s-au căsătorit în anul 100. Hadrian îşi adora soacra, pe Matidia. Hadrian avea douăzeci şi patru de ani, iar Sabina era o fată de paisprezece sau cincisprezece ani. Diferența de zece ani dintre soț şi soție era tipică pentru Roma, unde vârsta minimă de căsătorie pentru o fată era de doisprezece ani, iar pentru băieți, de paisprezece. Deşi femeile obişnuiau să se căsătorească în ultimii ani de adolescență, iar bărbații când se apropiau de treizeci de ani, elita senatorială şi, mai ales, familia imperială o făceau adesea mai repede. Un bărbat ambițios ca Hadrian, cu siguranță că a fost nerăbdător să se căsătorească cu Sabina, o partidă strălucită pentru el.

Hadrian va fi putut găsi multe lucruri plăcute la mireasa lui pe parcursul devenirii ei ca femeie. Chiar dacă sculptura imperială tinde să idealizeze şi are rol de propagandă, totuşi este puțin probabil să fie pură fantezie, întrucât subiecții voiau să fie recunoscuți atunci când erau văzuți în mulțime. Diversele busturi ale Sabinei şi statuile care o reprezentau pe de-a-ntregul ne prezintă un chip plăcut, cu trăsături regulate, cu un gât delicat şi un nas clasic. Avea un aer grațios. Avea părul des şi ondulat, pieptănat cu o cărare la mijloc, într-un stil grecesc, fără îndoială plăcut lui Hadrian şi, poate, şi ei[14].

Sabina a fost una dintre puținele femei romane care au lăsat în urmă ceva scris. E un text concis, un simplu comentariu la patru poezii scurte scrise de o tovarăşă a ei de călătorie. Totuşi, însoțitoarea aceea era o intelectuală din Grecia, ceea ce sugerează că Sabina împărtăşea interesul lui Hadrian sau, cel puțin, se străduia s-o facă. Scrierea arată că Sabina împărtăşea şi mândria soțului ei pentru statutul şi realizările lor.

Totuşi, a fost o căsătorie dinastică, nu una din dragoste, iar cei doi erau deosebiți. Din căsătoria lor nu s-au născut copii. Hadrian prefera bărbații tineri. Se zvonea că între cei doi au apărut aversiuni. Se spune că aveau relații intime, dar că Sabina lua măsuri de precauție pentru a nu rămâne însărcinată, că Hadrian o considera irascibilă şi bizară şi că şi-ar fi dorit să fi fost un cetățean oarecare pentru a putea divorța de ea[15]. Dar zvonurile sunt zvonuri şi n-ar fi pentru prima oară când doi soți au colaborat din motive politice,

chiar dacă nu se înțelegeau în pat. În pofida presupusei neînțelegeri dintre Sabina şi Hadrian, există dovezi de colaborare şi armonie, iar Hadrian şi-a răsplătit soția cu onoruri. Totuşi, rolul Sabinei nu pare să fi fost unul foarte simplu.

Hadrian a avut posibilitatea să avanseze în carieră în războaiele lui Traian din Dacia, între anii 101-102 şi 105-106. În prima campanie, Traian l-a luat cu sine pe Hadrian în calitate de membru cu rang superior în statul său major. Hadrian a petrecut un an pe front, o experiență din care s-a păstrat doar un detaliu – că Hadrian a ajuns să aibă obiceiul lui Traian, de mare băutor de vin, şi că Traian l-a răsplătit pentru acest fapt[16].

Hadrian l-a slujit pe Traian şi în a doua campanie din Dacia, cea din anii 105-106, de data aceasta în calitate de comandant de legiune. A primit decorații militare pentru ambele campanii. Deşi alți bărbați au avut roluri mai importante în victoria Romei, Hadrian a primit un dar simbolic de la Traian – un diamant pe care Traian îl primise de la Nerva, fostul împărat[17]. Părea a fi un semn ce prevestea succesul, iar Hadrian punea mare preț pe preziceri. Deşi studia filosofia, a fost toată viața interesat de magie şi astrologie.

Hadrian şi-a continuat ascensiunea rapidă sub Traian, dar nu atât de repede precum şi-ar fi dorit-o un tânăr ambițios ca el. Între 106 şi 108, a fost guvernator al provinciei Panonia Inferior. În mai 108 a fost numit consul sufect (locțiitor) la vârsta de treizeci şi doi de ani, ceea ce

era devreme pentru un nepatrician. Se spune că Hadrian a aflat de la Sura, unul dintre cei mai apropiați consilieri ai lui Traian, că împăratul voia să-l adopte[18]. Sura a murit la scurt timp după aceea, aşa că nu se ştie dacă povestea a fost adevărată. În orice caz, Traian nu l-a adoptat pe Hadrian, deşi l-a ales să îi scrie discursurile.

Era o poziție de încredere, dar nu suficientă pentru a-l ține pe Hadrian la Roma. În anul 112, poate chiar mai devreme, s-a dus la Atena, probabil cu permisiunea lui Traian. Poate că împăratul a considerat că este util ca acest tânăr talentat să fie ochii şi urechile lui în Orientul grecesc – poate că era şi un mijloc comod de a-l ține la distanță pe aspirantul la putere. Atena era mică în comparație cu Roma, dar moştenirea culturală încă arunca asupra Romei o umbră uriaşă. Între Parthenon, filosofi şi poezie, Hadrian a fost fermecat. Elita oraşului l-a invitat să devină cetățean atenian şi, la scurt timp, a fost ales chiar magistrat suprem.

Poate că şederea la Atena a fost perioada când Hadrian şi-a adus bine-cunoscuta lui contribuție la moda romană – purta barbă, în stil grecesc. A stabilit un precedent şi, în următorii o sută cincizeci de ani, toți succesorii săi imperiali i-au urmat exemplul.

Este posibil ca tânărul verişor hirsut să-l fi surprins pe Traian când acesta a trecut prin Atena în drumul ce-l purta către un mare nou război în Orient. Îl însoțea o bună parte a curții imperiale, inclusiv Plotina şi Matidia.

La fel ca şi Caesar şi Marcus Antonius, Traian şi-a dorit un război cu parții. În capitolul precedent a fost prezentată desfăşurarea acestei campanii. Să adăugăm aici o referire la rapoartele potrivit cărora Plotina şi-a folosit influența pentru a-i obține lui Hadrian o funcție printre colaboratorii lui Traian din timpul războiului[19]. Dar, după cum pare, Hadrian a exercitat o putere redusă înainte ca să devină guvernatorul Siriei, în 117, o altă funcție despre care se spune că i-a datorat-o Plotinei, care, aparent, i-a intermediat şi un al doilea consulat, în 118.

Era uşor de intuit că Hadrian avea să-i urmeze lui Traian, mai ales după ce a fost anunțat şi al doilea consulat. Se zvonea că Hadrian îi mituia pe liberții lui Traian şi îi curta pe iubiții influenți ai acestuia[20]. Cu toate acestea, împăratul nu l-a adoptat pe Hadrian, nici nu l-a onorat cu titlul de Caesar sau cu puterile pe care Tiberius, Titus sau Traian însuşi le-au avut atunci când au fost desemnați succesori. Nici peste ani nu l-a făcut pe Hadrian unul dintre principalii săi generali. Având în vedere ideile radicale ale lui Hadrian despre imperiu, ne-am putea uşor imagina că un cuceritor militar precum Traian ezita să-l numească succesor. Probabil că bătrânului roman sever nu-i plăcea nici elenismul fostului său pupil.

Se zvonea că Traian plănuia să numească un alt bărbat drept moştenitor sau că va lăsa decizia pe seama Senatului. Unii au spus chiar că marele admirator al lui Alexandru a intenționat să lase moştenirea „celui mai puternic”[21], la fel cum a făcut-o şi macedoneanul în anul 323 î.Hr., dar, cum

consecința a fost atunci un război civil care avea să dureze vreme de cincizeci de ani, pare puțin probabil ca Traian să fi dorit să urmeze acel precedent. Apoi a venit criza.

CRIZA SUCCESIUNII

După cum s-a văzut, unii au contrazis zvonul că Traian l-ar fi adoptat pe Hadrian pe patul de moarte. Dar Hadrian a avut o ripostă eficace prin legiunile din Orient, a căror susținere a obținut-o de îndată ce a făcut mişcarea inteligentă de a le oferi o primă dublă. Ulterior, şi-a cerut scuze Senatului că a luat puterea fără aprobare, dar statul, a spus el, nu putea fi lăsat fără împărat. Între timp, la fel ca Vespasian, un alt împărat care a luat puterea prin forță, a considerat ziua în care a fost aclamat de armată drept începutul domniei sale: era 11 august 117.

Noua domnie a început cu o serie de asasinate în stil mafiot cărora le-au căzut victime foşti mareşali ai lui Traian. Unii erau rivali la puterea imperială, în timp ce alții nu simpatizau politicile militare pe care Hadrian le avea în vedere. La Roma, fostul tutore al lui Hadrian, Attianus, a pretins că ar fi aflat de un complot organizat de patru conspiratori împotriva noului împărat. Erau personaje importante, foşti consuli ai statului roman, inclusiv unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai lui Traian şi un altul admirat de Plutarh. Au fost executați fără proces, iar Senatul a fost constrâns să aprobe. Mulți senatori nu şi-au

iertat niciodată noul conducător pentru ceea ce a ajuns să fie cunoscut drept „Afacerea celor patru ex-consuli”, dar doar puțini nu se temeau de el. În ce-l privește pe Attianus, Hadrian l-a promovat în Senat, ceea ce a însemnat că renunțase la poziția de prefect pretorian, rezervată cavalerilor romani.

Cu dragostea lui sinceră pentru filosofie, arte și astrologie, Hadrian nu era un om crud sau violent și nici nu se temea de homicid. Dar era un politician care știa să-și consolideze poziția. În Roma, Hadrian a dat bani plebeilor, a ars arhivele cu taxele datorate, a pus în scenă splendide jocuri cu gladiatori și a inițiat un program grandios de construcții.

Totuși, Hadrian nu credea în guvernarea constituțională. Gibbon îl sintetizează inteligent, spunând că „a fost, rând pe rând, un excelent principe, un sofist ridicol și un tiran gelos”[22].

PROIECTE DE PACE ȘI CONSTRUCȚII

Puțini împărați au venit la putere cu la fel de multă viziune și încredere în sine precum Hadrian. Își dorea să fie un lider epocal care să aducă mari transformări. În cele din urmă, dacă nu chiar de la început, a ajuns să se vadă pe sine ca un al doilea Augustus. Într-adevăr, în timp, și-a luat numele de Hadrian Augustus, preferându-l numelui

său întreg, Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus. Se considera un al doilea fondator al imperiului.

De fapt, a fost un al doilea Tiberius. Inversând politica de expansiune a lui Traian, a revenit la strategia de apărare în principal defensivă a lui Tiberius. Deşi Hadrian avea un profil mai umanist decât al lui Tiberius, nu s-a ferit de disputele pe care Tiberius le avea cu Senatul şi, din când în când, de tirania predecesorului lui.

Hadrian s-a confruntat la începutul domniei sale cu revolte atât în Orient, cât şi în Dacia, de-a lungul Dunării, în Mauretania (provincia romană din actualul Maroc) şi în Britannia. A răspuns cu o mână forte în anumite zone şi s-a retras din altele. A ordonat o retragere imediată din micul teritoriu rămas din cuceririle lui Traian în imperiul parților şi a făcut pace cu regele lor. De asemenea, a renunțat la partea din răsăritul Daciei. Ca măsură de precauție pentru a stăvili invadatorii, Hadrian a demontat suprastructura marelui pod al lui Traian de peste Dunăre.

Renunțarea la teritorii nu părea ceva specific roman şi mulți senatori s-au opus cu înverşunare. Într-adevăr, nu conspirația, ci dezacordul față de noua politică a fost, probabil, adevăratul motiv pentru care cei patru ex-consuli au plătit cu viața. Dar Hadrian a rămas fidel politicii sale. După părerea lui, imperiul era epuizat în urma războaielor de expansiune ale lui Traian. Mai mult, pare să fi descoperit avantajele reînarmării: militare, economice şi morale.

În pofida oponenților, probabil că majoritatea membrilor elitei romane au fost de acord cu Hadrian. Nu mai aveau același imbold ca odinioară să ducă războaie pentru a cuceri noi teritorii. De fapt, erau și descurajați, întrucât împărații se temeau și uneori chiar îi executau pe generalii victorioși. Nu mai era nevoie să deții o experiență militară importantă pentru a avea o carieră publică de succes sau pentru a fi senator. Un scriitor contemporan a vorbit, probabil, în numele multora atunci când a scris: „Împăratul Hadrian, care domnește în timpul meu [...] a cinstit cu precădere divinitatea și a făcut totul pentru fericirea supușilor. Nesilit de nimeni, nu a pornit niciun război”[23].

Pentru Traian, Roma era o superputere și trebuia să acționeze ca atare. Pentru Hadrian, Roma era o comunitate, mai degrabă ca un fel de Uniune Europeană decât ca Statele Unite, Rusia sau China. Hadrian dorea un imperiu nou în care elitele din provincii să participe la guvernare de la egal la egal cu italienii. Le-a câștigat loialitatea acordând cetățenia romană consilierilor locali din imperiu, favoare rezervată anterior magistraților.

Din punctul de vedere al lui Hadrian, acele elite ar vorbi latină în Occident și greacă în Orient. Dar oare ce ar fi avut de spus despre celelalte elite indigene din imperiu? Despre arabi, celți, daci, egipteni, germani, evrei, mauretani, numidieni, fenicieni, sirieni și alții? Ar urma să fie asimilați toți sau abandonați? Într-adevăr, Hadrian pare că le-a spus, „Nu aveți dreptul să fiți liberi, aveți dreptul să fiți romani – sau greci”. Greaca era limba dominantă în

jumătatea răsăriteană a imperiului. Sunetul ei era o adevărată muzică pentru urechile lui Hadrian – „Graeculos” (micul grec) – şi a intenționat să o favorizeze.

În cea mai mare parte a domniei sale, Hadrian s-a concentrat asupra jumătății de răsărit a imperiului. Acest fapt nu reflecta doar preferințele lui personale, ci şi realitățile puterii. Roma avea forță militară şi organizare politică, dar Orientul avea forța de muncă, bogăția, oraşele, cultura şi profunzimea spirituală. Occidentul din afara Italiei era, prin comparație, subdezvoltat şi rămas mult în urmă. Avea puține oraşe mari în afara Italiei. Marea excepție a fost Cartagina, situată dincolo de Mediterana, pe coasta Africii de Nord. Distrusă în cel de-al Treilea Război Punic, în anul 146 î.Hr., Cartagina a fost reconstruită în calitate de colonie romană de Augustus, în conformitate cu planul lui Iulius Caesar. În zilele lui Hadrian, era al doilea oraş din vestul Mediteranei. Cu toate acestea, centrul urban al imperiului era în Orient şi, pentru unii, regiunea aceea reprezenta viitorul Romei. În această privință, Hadrian nu avea îndoieli.

Atât Iulius Caesar, cât şi Marcus Antonius au fost tentați să mute capitala imperiului în Orient, la Alexandria sau chiar la Troia. Hadrian avea în vedere Atena. Iubea toate oraşele greceşti, dar prefera Atena, unde petrecuse mai mult timp decât în orice alt loc din lumea greacă. Era inițiat în aşa-numitele Mistere, ritualurile religioase cele mai solemne şi mai exclusiviste ale oraşului. Era o

ceremonie ținută secretă şi care oferea speranța vieții de după moarte.

Hadrian a construit în Atena într-un mod nemaiîntâlnit de la Epoca de Aur a lui Pericle, cu cinci sute de ani în urmă. A sponsorizat avântul construcțiilor şi a făcut din Atena centrul unei noi Ligi panelenice a oraşelor greceşti. Vizitatorii de astăzi ai Atenei încă mai pot vedea urme ale proiectelor lui Hadrian în ruinele unei biblioteci, în cisterna – acum o piață publică – ce odinioară era parte a unui nou sistem de furnizare a apei, în columnele masive ale templului lui Zeus Olimpianul, care era cel mai mare templu al Greciei, şi în poarta cu arc de marmură ce ducea într-un nou cartier urban, numit „Oraşul lui Hadrian". Dar Atena a fost doar o mică parte din programul de construcții al lui Hadrian.

UN TEMPLU ŞI O VILĂ

Astăzi, poate că numele lui Hadrian este asociat mai curând unor nume de locuri, decât unei persoane. Probabil, exemplele cele mai cunoscute şi mai familiare sunt Zidul lui Hadrian din Anglia şi Vila lui Hadrian din Italia. Roma se mândreşte cu Mausoleul lui Hadrian, cunoscut şi sub numele de Castelul Sant'Angelo. Ajungând la proiectele edilitare ale lui Hadrian care nu-i poartă numele, Roma avea cândva masivul Templu al lui Venus şi al Romei, pe care arhitectul amator Hadrian l-a proiectat singur, spre

dezgustul arhitectului principal al lui Traian, Apollodoros, care l-a şi criticat în scris[24]. Hadrian a fost atât de furios încât, atunci când Apollodoros a murit, la scurt timp după aceea, lumea a spus că împăratul fusese cel care a dat ordin să fie executat. Dar niciuna dintre aceste realizări nu a fost cel mai important edificiu al lui Hadrian.

Augustus îşi pusese amprenta pe Câmpul lui Marte, o zonă aflată între vechiul centru al oraşului şi cotul fluviului Tibru. Hadrian şi-a pus în practică pretenția de a fi noul Augustus şi a remodelat zona. Acolo a reconstruit o structură importantă, ce era deja deteriorată: templul tuturor zeilor – Panteonul –, construit inițial de Agrippa, omul de încredere al lui Augustus. Rezultatul a fost nu doar cel mai bine conservat edificiu care a supraviețuit din arhitectura clasică, ci şi una dintre cele mai frumoase clădiri din Roma. Din interiorul Panteonului, privind în sus, vizitatorul realizează că domul este unul dintre darurile oferite de Roma omenirii.

Panteonul denotă geniu în concepție şi perfecțiune în execuție. Denotă şi abundența finanțelor imperiale, pentru că o clădire atât de splendidă şi de rezistentă nu a costat puțin. Hadrian merită recunoştința noastră pentru ideea construirii ei, deşi a fost un arhitect prea amator pentru a fi proiectat-o în detaliu. Nu cunoaştem numele arhitectului, dar oricine ar fi fost el, a reuşit să simbolizeze unitatea imperiului prin cărămidă, marmură şi beton. Rotonda evocă acel *orbis terrarum* („cercul pământului”), după cum numeau romanii lumea. Rețeaua podelei de marmură sau

plafonul casetat reamintesc tiparul cunoscut al taberelor militare, al oraşelor sau peisajelor romane. Cupola simbolizează cerurile stăpânite de Jupiter, la fel cum împăratul stăpânea imperiul. Cupola a fost o minune tehnologică, pornind de la o grosime masivă de 7 m la bază până la doar 60 cm la vârf. Cu un diametru de 43 m, domul Panteonului a fost cea mai mare cupolă din lume timp de 1.300 de ani, până când a fost construit Domul (Catedrala) din Florența, în anul 1436 – iar *acea* deschidere nu a mai fost depăşită până la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Hadrian nu şi-a lăsat numele pe Panteon, inscripționându-l la intrare, pur şi simplu, „M[arcus]Agrippa, fiul lui Lucius, l-a construit în cel de-al treilea consulat al său". Era o modestie impudică, pentru că împrumuta prestigiul unuia dintre părinții fondatori ai imperiului.

Hadrian a dat propriul nume oraşului Hadrianopolis, „Oraşul lui Hadrian", întemeiat pe locul unui vechi sat (astăzi, Edirne, în Turcia). A fost unul dintre cele opt locuri din imperiu numite „Oraşul lui Hadrian"[25] şi singurul care mai evocă astăzi numele împăratului („Edirne" vine de la „Adrian"). Localizat în partea europeană a Turciei, lângă granițele cu Bulgaria şi Grecia, se află la o răscruce a istoriei. Începând cu epoca lui Constantin şi continuând până în secolul XX, oraşul a fost locul unde s-au desfăşurat şaisprezece bătălii majore, inclusiv cea mai devastatoare înfrângere a Imperiului Roman, din anul 378. Regretatul istoric militar John Keegan a numit

Hadrianopolis „cel mai frecvent contestat loc de pe pământ”[26]. Poate că omului de stat şi militarului Hadrian i-ar fi plăcut această onoare făcută oraşului în numele său.

Una dintre „construcțiile” lui Hadrian a vizat legea. A împuternicit un tânăr jurist strălucit să codifice edictul pretorului, o declarație publicată anual pe tema principiilor dreptului roman. Deşi, teoretic, un nou pretor putea face noi declarații în fiecare an, în practică, majoritatea pretorilor făceau puține schimbări în tradiția moştenită. Dar incoerențele se multiplicau de la an la an. Acum, datorită lui Hadrian, totul a fost consolidat şi codificat într-un singur tot, clar şi rațional. Ulterior, avea să fie cunoscut drept „edictul perpetuu”, care a reprezentat o reformă majoră pentru Roma şi, totodată, pentru istoria dreptului.

Dar dreptul l-a entuziasmat rareori pe Hadrian, cel puțin nu la fel de mult precum construcțiile. Tiberius şi Nero aveau propriile lor palatele de plăceri, dar Hadrian i-a depăşit. Ceea ce astăzi e cunoscut ca Vila lui Hadrian a fost, de fapt, o enclavă regală, asemenea palatului de la Versailles. „Vila” includea treizeci de clădiri mari, răspândite pe o suprafață de 120 de hectare – de două ori suprafața oraşului Pompeii –, într-o vale luxuriantă la Tibur (Tivoli), la circa treizeci de kilometri de Roma, o distanță de trei ore călare.

Probabil că lucrările de la Tibur au început odată cu domnia lui Hadrian şi au continuat pe tot parcursul ei. Materialele au fost aduse din tot imperiul pentru a crea imaginea diversității acestuia şi a puterii Romei. Complexul

era plin de obiecte de artă şi sculpturi, cu grădini, piscine, canale şi fântâni. Hadrian a proiectat el însuşi unele structuri. Nu numai că acolo erau îndrăgiții lui „dovleci”[27] (domurile), dar şi cele dintâi utilizări cunoscute ale formelor curbe în arhitectură, adică alternarea sinuoasă a zidurilor concave şi convexe. Planul general al lucrărilor era subtil, la fel de complex şi extraordinar ca Hadrian însuşi. Niciun alt împărat n-a făcut mai mult pentru a crea un loc în care arta şi natura să se îmbine pentru a deveni izvor de inspirație. Vila simboliza şi elitele imperiale pe care Hadrian le considera importante. Arhitectura era predominant romană, dar arta grecească era omniprezentă. Şi temele egiptene aveau un loc important, deoarece Egiptul a avut un rol major în viața lui Hadrian. Complexul era întreținut de o mulțime de sclavi şi pretutindeni se aflau funcționari şi soldați romani.

Vila avea de toate. Pe lângă palat, erau pavilioane pentru servitul mesei, biblioteci, terme, un teatru şi chiar o arenă. Erau clădiri încălzite iarna şi cu expunere către nord, pentru a fi răcoroase vară. A fost un refugiu pentru Hadrian şi un loc unde îşi putea impresiona şi întreține oaspeții, dar a fost şi un loc din care putea pierde contactul cu realitatea.

Tibur era pentru Hadrian o Țară a Minunilor. Era o Romă alternativă, o Romă fără Senat şi popor, o combinație între bazele militare adorate de Hadrian şi un oraş grecesc. De acolo, putea guverna Roma fără să fie nevoit să intre în

oraş şi putea călători fără să fie nevoit să plece de acasă. Acolo, Hadrian rămânea un rătăcitor.

CĂLĂTORIILE LUI HADRIAN

Niciun împărat de după Augustus nu a călătorit la fel de mult prin provincii ca Hadrian şi, în cele din urmă, a acoperit chiar teritorii mai vaste decât predecesorul său. Hadrian a domnit timp de douăzeci şi unu de ani, cea mai lungă domnie de după Tiberius. Aproape jumătate din această perioadă a petrecut-o pe drum. În primii săi ani de domnie, de la vârsta de patruzeci şi patru de ani la cincizeci şi cinci (din 120 în 131), a stat rareori la Roma. Între anii 121 şi 125, a făcut un tur amplu prin provinciile din nord-vestul Romei, după care s-a îndreptat spre Grecia şi Asia Mică. Câțiva ani mai târziu, începând din 128, a vizitat Sicilia, Africa de Nord, Egiptul şi alte ținuturi orientale mediteraneene, în special Grecia. Apoi a făcut o călătorie în Iudeea, pentru a înfrunta problemele urgente de acolo.

Nu temperamentul lui neliniştit l-a făcut pe Hadrian să călătorească atât, ci, mai degrabă, dorința de a reface imperiul de la zero. Era şi o cale de a scăpa din Roma, unde vedea un popor şi un Senat dorind să fie în centrul atenției şi mereu lacom.

Suita care îl însoțea în călătorii, din care făceau parte secretari imperiali, funcționari, adulatori, servitori, soția şi personalul ei, era o a doua Romă, o guvernare în mişcare.

Era un Air Force One al lumii antice. Trebuie să fi fost o adevărată privelişte să îi vezi pe el şi curtea sa în mişcare, deşi nu toți privitorii se lăsau intimidați. O bătrână a încercat odată să îl oprească pe Hadrian, când a trecut pe lângă ea, pentru a-i înmâna o petiție. Când i-a spus că nu are timp de aşa ceva, ea a ripostat zicând că, în acest caz, nu ar trebui să mai fie împărat. Atunci, Hadrian i-a oferit o audiență[28].

Oriunde s-a dus Hadrian, s-a îndreptat spre una din bazele militare ale Romei. Politica lui de non-expansiune impunea menținerea armatei într-o stare de permanentă disponibilitate. Un autor antic a comentat astfel acest aspect: „Deşi doritor mai degrabă de pace decât de război, a întărit totuşi armata prin exerciții militare ca şi cum ar fi fost amenințat de război”[29]. În plus, Hadrian iubea armata.

Împăratul era un bărbat a cărui inimă bătea pentru tabăra militară. Când a vizitat o garnizoană în Africa de Nord, de pildă, după ce a urmărit o serie de manevre, a declarat trupelor că „Bărbăția remarcabilă a acestui nobil, adjunctul meu Catullinus [Quintus Fabius Catullinus], se reflectă în voi, bărbații care serviți sub comanda lui”[30]. Apoi a fost acel moment în care trupele de gardă călare ale lui Hadrian au înotat în Dunăre, cu tot echipamentul pe ele, sub privirile sale cuprinse de admirație[31].

În 121, după ce a trecut prin Roma, Hadrian s-a îndreptat spre nord, către Germania, unde a înfruntat cu aplomb o iarnă aspră. Era însoțit de împărăteasa Sabina şi de alte personaje importante precum comandantul Gărzii

Pretoriene şi secretarul său personal. Astăzi, secretarul este mai cunoscut în postura de scriitor – Suetonius, autorul lucrării *De vita Caesarum* (*Viețile celor doisprezece cezari*), cuprinzând biografii ale împăraților. Accesul lui Suetonius la arhivele imperiale i-a oferit o bogăție documentară fără egal. Şi-a început lucrarea cu Iulius Caesar în anul 100 î.Hr. şi a încheiat-o cu moartea lui Domitian, în anul 98 d.Hr. Orice ar fi fost mai recent, ar fi devenit prea periculos.

Motivul pentru care Hadrian a mers în Germania a fost să consolideze noua graniță a imperiului. Era o palisadă continuă de lemn care înlocuia rețeaua de forturi şi turnuri de pază înființată de predecesorii săi. Avea, probabil, o înălțime de trei metri şi se întindea pe circa 560 de kilometri de-a lungul a ceea ce astăzi este sud-vestul Germaniei.

Acesta a fost începutul celebrei frontiere romane (*limes*). În perioada sa de vârf din secolul al II-lea, frontiera fortificată se întindea pe aproape 4.800 km din nordul Britanniei până la Marea Roşie. Era formată din ziduri, turnuri, forturi, şanțuri şi drumuri, fără a fi şi foarte sistematică. Dacă această linie de graniță constituia o modalitate fixă de apărare a frontierelor, ea atesta totodată şi limitele puterii Romei.

În Germania şi în alte locuri, *limes* servea şi drept punct de control, fără a fi însă şi un obstacol serios împotriva unor tentative concertate de invazie. Scopul primordial era unul simbolic: arăta de unde începe şi unde se sfârşeşte

imperiul. Mai arăta şi că Roma se oprise din expansiunea sa.

Un exemplu semnificativ este următoarea oprire a împăratului după cea din Germania: Zidul lui Hadrian, cea mai cunoscută parte a *limes*-ului, care a fost construită în Britannia.

ZIDUL LUI HADRIAN

Zidul lui Hadrian şerpuieşte de-a lungul peisajului nordic englez. Întinzându-se pe o distanță de 117 kilometri, de la fluviul Tyne, de lângă Marea Nordului, până la estuarul Solway Firth de la Marea Irlandei, zidul este unul din simbolurile mondiale ale imperialismului roman care atrage, pe bună dreptate, milioane de vizitatori. Şi, totuşi, realitatea istorică nu corespunde cu imaginea sa modernă.

Probabil că Hadrian şi anturajul său au călătorit în Britannia pentru inaugurarea zidului. Era o construcție care servea gloriei împăratului, oferind o replică tehnică semnificativă la podul lui Traian de peste Dunăre. La capătul dinspre est, era un pod ce purta numele lui Hadrian şi care se continua cu o serie de turnuri şi forturi situate înspre partea de apus a insulei, toate strălucind în soare. Neîndoielnic, simboliza puterea Romei, dar, ca şi în Germania, zidul avea doar un scop militar limitat. Poate că scopul lui cel mai important era să separe diverse popoare britanice care formaseră anterior o alianță şi se ridicaseră

contra Romei. La ascensiunea lui Hadrian, în 117, a avut loc chiar şi o revoltă în nordul Britanniei. Detaliile sunt obscure, dar ştim că a fost o revoltă serioasă şi că ar fi distrus chiar şi o legiune.

Zidul avea trei niveluri de apărare, inclusiv un dig dublu la nord şi un drum ceva mai la sud, precum şi zidul însuşi. Putea împiedica pătrunderea unui număr mare de inamici, dar zidul în sine era prea îngust pentru a servi ca sistem de fortificații. Părea impozant de la distanță, dar de aproape era neîngrijit, adeseori de calitate inferioară, construit de oameni care nu au fost bine instruiți. A fost înălțat mai mult pentru efectul său, decât pentru a avea o utilitate, şi a necesitat lucrări importante de refacere sub următorii împărați. Zidul de turf, nu foarte impresionant, construit ceva mai la nord de succesorul lui Hadrian, era mult mai practic. E greu să nu ne întrebăm dacă o parte din finanțarea Zidului lui Hadrian n-a ajuns cumva în buzunare private, devalizată de funcționarii romani sau de contractorii locali.

Şi totuşi, cei care au construit şi au apărat zidul oferă motive de uimire chiar şi astăzi. Trăiau în tabere fortificate de-a lungul zidului. Nu cu mult timp în urmă, arheologii au descoperit o serie intactă de tăblițe de lemn, bine conservate în noroi, care oferă detalii despre viața cazonă, de la manevrele militare şi relațiile cu contractorii, până la invitația la o petrecere ținută cu ocazia unei zile de naştere, aceasta din urma fiind, probabil, cel mai vechi document în latină scris de o femeie. Scrisoarea spune: „Îți trimit o

invitație călduroasă pentru a mă asigura că vii la noi, că îmi faci ziua mai plăcută prin sosirea ta...Te aştept, surioară”[32].

Soldații veneau din imperiu – din Batavia (Țările de Jos) şi Panonia, din Siria şi Arabia – şi adesea se căsătoreau şi făceau copii cu femei indigene. Venerau zei hibrizi şi, fără îndoială, vorbeau o latină stricată. Formau comunitatea cea mai multietnică pe care Britannia avea să o vadă până la sfârşitul secolului XX.

Înainte să plece din Britannia, Hadrian a fost confruntat cu un scandal. I-a concediat pe Suetonius, pe comandantul pretorienilor şi pe alți oficiali pentru că se purtau mai familiar cu Sabina decât le-ar fi permis eticheta curții. Ca întotdeauna, soția cezarului trebuia să fie deasupra oricărei suspiciuni. Sursele, dacă pot fi crezute, spun că pe Hadrian îl bătea gândul să divorțeze de Sabina[33]. Ce bine ar fi dacă am avea şi varianta ei!

Aşadar, Hadrian era strict cu împărăteasa. Dar când venea vorba despre propria viață, tolera o oarecare insolență. De pildă, poetul Publius Annius Florus i-a trimis lui Hadrian un cântecel, păstrat în mare parte, în care ironiza călătoriile împăratului:

Eu nu vreau să fiu împărat
Să umblu printre britani,
Să mă ascund printre germani,
Să suport iernile scitice.

Hadrian i-a răspuns cu umor:

Eu nu vreau să fiu Florus,
Să umblu prin taverne,
Să mă ascund prin cârciumi
Să suport muşcăturile ţânţarilor sprinteni.[34]

POLITICA MORȚII

Matidia, soacra lui Hadrian, a murit în 119, la doar doi ani după ce el devenise împărat. A onorat-o ținând un discurs la înmormântarea ei. A organizat lupte cu gladiatori în amintirea ei, a zeificat-o, la fel cum fusese zeificată şi mama ei, Marciana, sora lui Traian, şi a construit un templu la Roma pentru cele două femei, primul de acest fel ridicat între zidurile cetății. Poate că Hadrian a fost primul om din istorie care să-şi zeifice soacra. Dar motivul lui nu a fost doar loialitatea familială. Şi-a consolidat legitimitatea ca împărat făcându-se ginerele unei zeițe, un fapt evocat de fiecare roman care trecea pe lângă templul Matidiei. Cu siguranță că onorurile acordate mamei sale i-au plăcut Sabinei, dar ea ştia că Hadrian avea relații cu o altă femeie.

Plotina, mama lui surogat, a rămas aproape de bărbatul pe care l-a ajutat să urce pe tron. Nu i-a cerut niciodată prea mult, deoarece nu a fost nevoie. Era o femeie bogată şi ducea o viață confortabilă. S-a bucurat de respectul lui Hadrian, ale cărui monede o prezentau cu inscripția „Plotina, Augusta Divinului Traian”[35]. Iar Plotina era foarte abilă. În rarele ocazii când i-a cerut vreo favoare, a vizat

ceva foarte aproape de sufletul lui Hadrian – de pildă, numirea unui nou şef al şcolii epicuriene din Atena, pentru care a cerut şi a primit sprijinul lui. Hadrian i-a apreciat discreția şi a elogiat-o pentru această calitate după moartea ei.

Când Plotina a murit, în anul 123, Hadrian a ținut doliu timp de nouă zile. A şi zeificat-o, la fel ca pe Matidia, şi a rededicat templul pe care îl construise pentru Traian consacrându-l divinului Traian şi divinei Plotina. (Ne putem întreba dacă numele Plotinei a existat în planul original al lui Traian pentru această construcție). Hadrian a aranjat ca rămăşițele pământeşti ale Plotinei să fie aşezate alături de-ale lui Traian la baza Columnei lui Traian. De asemenea, a construit un mare edificiu public în amintirea ei, în oraşul ei natal, Nemausus. Lumea a început să se refere la răposata Plotina ca la *diva mater* a lui Hadrian, „mama zeificată" a lui[36].

Nu există motive pentru a pune la îndoială ataşamentul lui Hadrian față de Matidia şi de Plotina, dar conducea o dinastie, nu o revistă dedicată celebrităților. „Suntem o familie" putea fi motto-ul său – adică familia lui Traian, cea care îi atesta neîndoielnic dreptul lui la tron. În plus, prin referirea frecventă la Augustus şi Agrippa, Hadrian sugera că era şi moştenitorul de drept al celui dintâi împărat.

Politica morții dusă de Hadrian a luat o turnură stranie în 122, anul anterior decesului Plotinei. Atunci şi-a pierdut calul de vânătoare favorit. Armăsarul era, probabil, un dar de la un rege barbar, cineva din Moesia cu care Hadrian

negociase un acord de pace în 117. Probabil că atunci primise magnificul animal pe care îl numise Borysthenes (un alt nume pentru fluviul Nipru), după locurile lui de origine din stepă. Când Borysthenes a murit în sudul Galiei, Hadrian i-a asigurat un mormânt adevărat cu piatră funerară şi inscripție, versuri pe care Hadrian, probabil, le-a scris chiar el[37]. Era ceva ieşit din comun, dar mormântul lui Borysthenes îndeplinea un obiectiv politic, amintind supuşilor că triburile barbare îndepărtate i-au oferit împăratului splendide daruri ca unui adevărat bărbat.

Hadrian nu era mereu generos când era vorba despre onoruri postume. Când, de pildă, sora lui, Paulina, a murit, în anul 130, a fost deosebit de zgârcit, dar ea fusese măritată cu Servianus, aşadar o comemorare nepotrivită a morții ei nu ar fi făcut decât să-l ajute pe rivalul lui Hadrian. Totuşi, în acelaşi an, o altă moarte avea să-l afecteze profund pe Hadrian.

TÂNĂRUL GREC

La sfârşitul lui octombrie 130, un tânăr de douăzeci de ani s-a înecat în Nil, la aproximativ 340 kilometri de Cairo. Dacă a fost accident sau sinucidere – iar dacă a fost sinucidere, a fost din dragoste sau din disperare – nu e sigur. Ceea ce a urmat, însă, este cât se poate de clar. Brusc şi neverosimil, băiatul a fost declarat zeu. A devenit centrul unei noi religii care a ridicat un oraş în deşert, a

inspirat jertfe, temple, festivaluri, jocuri şi capodopere ale artei greco-romane din răsăritul Mediteranei până în Italia şi care au durat secole înainte de a fi întrerupte de creştinism. A fost una dintre ultimele înfloriri ale artei clasice şi păgânismului de stat greco-roman. Şi, în mod bizar şi involuntar, a indicat drumul de urmat pe mai departe.

Tânărul respectiv se numea Antinous. Venea din Claudiopolis (Bolu, Turcia, la aproximativ 240 de kilometri de Istanbul), un oraş de provincie din aceeaşi Bitinia de unde Plinius i-a scris lui Traian despre creştini. Antinous era foarte chipeş şi împărtăşea pasiunea lui Hadrian pentru vânătoare. Altceva nu se cunoaşte despre el. Nu ştim cum s-au întâlnit cei doi, deşi au fost propuse câteva variante plauzibile. Dar că împăratul l-a iubit pe tânăr este dincolo de orice îndoială.

La fel ca Marcus Antonius, Hadrian s-a îndrăgostit de o persoană de etnie greacă. Antonius a avut-o pe Cleopatra, iar Hadrian pe Antinous. În ambele cazuri, povestea i-a dus în Egipt. Hadrian a ajuns în Egipt în anul 130. Era abia al treilea împărat care vizita țara aceea, după Augustus şi Vespasian. Hadrian plănuia să inspecteze cea mai bogată provincie a Romei şi să consolideze prezența grecilor prin construirea unui nou oraş pe valea Nilului Mijlociu. Este posibil ca sănătatea lui să fi reprezentat un alt motiv al călătoriei. O sursă târzie şi, după cum se ştie, ostilă, a spus că Hadrian s-a dus în Egipt pentru că era bolnav[38]. Poate că Hadrian suferea de o boală respiratorie, poate că era

începutul bolii cronice care, în cele din urmă, l-a ucis. Egiptul avea reputația unui loc cu remedii respiratorii. Dar aceasta este o speculație şi, dacă împăratul avea probleme de sănătate, nu erau suficient de serioase ca să-l doboare în Egipt.

Când a ajuns în Egipt, Hadrian a vizitat mormintele lui Pompeius şi Alexandru cel Mare. La Alexandria, a participat la dezbaterile de la Museion, marele institut academic al oraşului. Lui Hadrian îi plăcea să polemizeze cu – a se citi: să-i învingă pe – sofişti, acei oratori şi intelectuali rătăcitori ai epocii. Unul dintre ei, Favorinus, a explicat foarte clar de ce l-a lăsat pe Hadrian să câştige disputa lor – „Nu mă sfătuiți bine, prieteni, dacă nu-mi îngăduiți să cred mai învățat decât toți pe cel ce are în puterea sa treizeci de legiuni", a spus Favorinus[39].

Se pare că Hadrian şi Antinous s-au bucurat de o escapadă comună într-o stațiune din afara Alexandriei. În orice caz, e sigur că ambii au participat la o vânătoare de lei în deşertul din vestul Egiptului. Antinous făcea parte din echipa de vânătoare, iar Hadrian se pare că l-a salvat de un leu şi a ucis fiara, dacă este să credem arta şi poezia oficială[40].

Hadrian călătorea cu un grup mare de însoțitori, care includea diverşi funcționari, cărturari, poeți, adulatori – poate vreo cinci mii de persoane. S-au păstrat mărturii ale efortului depus de oraşele egiptene care pregăteau mesele pentru vizita lor[41]. Nu numai că Antinous era cu el, dar era şi Sabina. Cu cel puțin doi ani în urmă, Hadrian îi conferise

titlul de Augusta. Numirea i-a consolidat legitimitatea succesiunii ca împărat şi a reprezentat şi un gest de respect pentru soția sa, poate chiar un gest de dragoste. Grupul imperial a făcut şi o croazieră pe Nil. Pe drum, vizitând piramidele şi alte atracții turistice, Hadrian a consultat sacerdoți şi magicieni despre problemele sale cele mai importante.

Pe 22 octombrie, Egiptul celebra sărbătoarea anuală dedicată Nilului. Pe 24 octombrie era comemorată moartea zeului Osiris în Nil. Potrivit credințelor egiptene, Osiris a triumfat asupra morții şi a adus fertilitate şi nemurire pământului. Cam în aceeaşi perioadă, probabil chiar în acea zi, s-a înecat Antinous, în zona văii Nilului unde Hadrian plănuia să-şi edifice oraşul. În acea săptămână, până la 30 octombrie, Hadrian a declarat că oraşul va fi ridicat în acelaşi loc în care apele au adus la mal trupul lui Antinous. Fără îndoială că, inițial, intenționase să numească oraşul Hadrianopolis, dar în noile condiții a primit un alt nume – Antinoopolis, „Oraşul lui Antinous".

Probabil că Hadrian a scris în autobiografia sa pierdută[42] că Antinous a căzut în Nil şi asta a fost tot – un accident[43]. Hadrian trebuia să nege sinuciderea, pentru că credința egipteană nu acorda sinucigaşilor nemurirea pe care Hadrian şi consilierii lui o voiau pentru tânărul decedat. Alți scriitori antici au respins această ipoteză[44]. Unii spun că Antinous s-a sacrificat în chip nobil şi altruist pentru a-i asigura lui Hadrian o viață lungă, în timp ce alții spun că Antinous s-a sinucis din disperare, pentru că Hadrian

insista să mențină relația lor amoroasă dincolo de vârsta decenței. Toate acestea sunt presupuneri, dacă nu chiar bârfe malițioase. Nici grecii, nici romanii nu obişnuiau să renunțe la viață pentru a lungi în mod magic viața altora, dar probabil că Antinous nu era decât un adolescent confuz. Nu vom şti niciodată de ce s-a înecat.

Hadrian nu s-a dat bătut, continuând călătoria pe Nil cu grupul imperial, ca şi cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Au vizitat o faimoasă statuie enormă a unui faraon egiptean, pe care grecii îl identificau cu legendarul rege Memnon. Statuia era faimoasă pentru că scotea un sunet neobişnuit şi acut, mai ales în zori, probabil ca rezultat al evaporării picăturilor de rouă de pe piatră. Acolo, tovarăşa de drum a Sabinei, Iulia Balbilla, o nobilă de origine mixtă, greacă şi romană, dar şi poetă, a recitat patru poezii. Poeziile celebrau vizita lui Hadrian şi a Sabinei la acea statuie şi ulterior au fost înscrise pe piciorul şi pe glezna stângă a statuii, în cea mai bună poziție pentru a putea fi citite. Sabina însăşi a lăsat patru rânduri scrise în limba greacă în acelaşi loc. A scris:

> Sabina Augusta,
> Soție a Imperatorului Caesar
> Hadrian, l-a auzit pe Memnon
> De două ori într-o oră...[45]

Scurt şi formal cum este, acest text este o mărturie inestimabilă şi foarte rară. Pentru prima dată, soția împăratului „a vorbit”. Şi-a proclamat rangul şi realizările.

Dacă va fi simțit vreo emoție din pricina morții lui Antinous, a păstrat-o pentru sine.

Fără îndoială că Hadrian l-a plâns pe Antinous, dar niciun împărat nu şi-ar permite să se irosească o asemenea tragedie. După cum Augustus a creat un cult religios în memoria lui Caesar, la fel şi Hadrian a creat un cult religios în memoria lui Antinous. Augustus a pretins că apariția pe cer a unei comete a dovedit nemurirea lui Caesar, iar Hadrian a pretins că apariția unei noi stele a însemnat acelaşi lucru pentru Antinous.

Noul zeu Antinous a primit temple şi sacerdoți. În cinstea lui, au fost organizate jocuri în Grecia, Asia Mică, Egipt şi Italia. Mormântul său din Antinoopolis era un sanctuar şi mai avea un templu şi în Tibur. Peste o sută de statui ale lui Antinous au supraviețuit, dar şi multe monede şi basoreliefuri şi, cu siguranță, au existat şi alte manifestări. Se spune că au fost găsite mai multe imagini cu Antinous decât cu orice altă figură din Antichitatea clasică, cu excepția lui Augustus şi a lui Hadrian însuşi[46]. Deşi, la început, oamenii l-au venerat pe Antinous doar pentru a-i face pe plac lui Hadrian, noul zeu a devenit cu adevărat popular, iar cultul lui a supraviețuit secole la rând.

Paulina, sora lui Hadrian, a murit cam în acelaşi timp cu Antinous, dar sunt puține de spus despre ea în privința onorurilor aduse de Hadrian. A comemorat-o dând numele ei unuia dintre cele zece clanuri sau, altfel spus, cartiere din Antinoopolis.

Unii romani au ridiculizat noul cult religios[47]. Le-a displăcut zeificarea pe care a făcut-o Hadrian unui tânăr grec mort mai mult decât aventura lui cu unul viu. Unii au pretins că Hadrian „l-a plâns ca o femeie”[48] pe Antinous.

Dar noul cult nu era un simplu gest sentimental din partea lui Hadrian. A înțeles că lumea se schimbă şi că Orientul grecesc oferea un bun model cultural pentru viitor.

Încrezător în sine, Hadrian nu ar fi fost surprins dacă lumea romană ar fi ajuns să creadă, ca şi el, într-un nou zeu mântuitor care să ofere promisiunea învierii. Cu toate acestea, ar fi fost şocat să afle că a fost aleasă o sectă obscură, ponegrită şi inspirată de evrei, cea a creştinismului, în locul gloriei renăscute a Greciei. Iisus murise cam cu un secol înaintea lui Antinous, dar, în cazul improbabil în care Hadrian şi teologii lui s-ar fi gândit la Iisus când au susținut ideea puterii mântuitoare a lui Antinous, ar fi fost posibil să n-o recunoască nici ei înşişi. Hadrian nu i-a vânat pe creştini mai mult decât Traian, dar a continuat să-i execute pe cei care refuzau în mod deschis să-l venereze pe împărat.

Istoria nu aveau să evolueze aşa cum prevăzuse. Hadrian a oferit Atena imperiului, dar, în cele din urmă, acesta a ales Ierusalimul. Pentru Hadrian, însă, Ierusalimul nu mai exista. De fapt, intenționa să-i ofere o înmormântare decentă.

RĂZBOIUL IUDAIC

Hadrian a provocat o nouă şi enormă revoltă evreiască contra Romei, care a durat din 132 până în 135. Cauza a fost, probabil, decizia lui de a transforma Ierusalimul într-un oraş roman. Hadrian a interzis circumcizia, o practică evreiască fundamentală, dar poate doar ca pedeapsă pentru rebeliune – cronologia e neclară. Ne-am putea gândi la Ierusalim ca la un loc pustiu după ce Titus a distrus oraşul în anul 70, dar, de fapt, oraşul era încă locuit. În Antichitate, oraşele „distruse" continuau să fie locuite de câteva grupuri restrânse ca număr. Aşadar, nu doar că în Ierusalim era încartiruită o legiune, dar evreii continuau să-l locuiască. Deşi Templul fusese distrus, mai existau şapte sinagogi.

La început, atât Traian, cât şi Hadrian au încercat politici amicale față de evrei, acceptând chiar o eventuală reconstruire a Templului. Dar planurile pentru a construi Aelia Capitolina, anunțate în 130, au pus capăt promisiunilor. Noul oraş urma să fie în întregime roman, proiectat în baza unui plan urbanistic cu străzi perpendiculare şi denumit atât după Hadrian (Aelius), cât şi după Jupiter (Capitolinus, după Jupiter Capitolinul).

La început, revolta a fost violentă şi dramatică. Rebelii s-au pregătit cu grijă fabricând arme şi folosind peşterile atât ca fortărețe, cât şi ca refugii. Şi-au declarat independența şi au făcut astfel încât să fie acceptată. Au recucerit o mare parte din Iudeea de la romani şi au guvernat-o vreme de

trei ani. Au adoptat legi, au bătut monedă şi, mai presus de toate, au purtat un război.

Spre deosebire de revolta dintre anii 66 şi 70, evreii erau uniți. Liderul lor era un bărbat charismatic, fără scrupule şi eficient, care primise numele de războinic Simon Bar Kokhba, „Simon, Fiul Stelei". Numele putea face referire la o profeție biblică[49], la noua stea pe care astrologii lui Hadrian au văzut-o după moartea lui Antinous, sau la ambele. Bar Kokhba a primit şi titlul de „Principe al Israelului", iar monedele sale promovau ideea de libertate şi mântuire. Evreii sperau că este chiar Mesia. Romanii au văzut o provocare la adresa securității lor, care necesita un răspuns pe măsură, mai ales atunci când atacurile rebele le-au provocat pierderi care au dus la dizolvarea uneia şi, posibil, chiar a două legiuni.

Poate că Hadrian i-a considerat ingrați pe evreii care i-au respins oferta de a fi „eliberați" de credințele lor înapoiate. Înainte să decidă să construiască Aelia, poate că a purtat discuții cu evreii elenizați care l-au asigurat că majoritatea poporului iudeu ar accepta elenismul cu brațele deschise. Din păcate, se profila o realitate cu totul diferită. Hadrian nu a fost nici primul, nici ultimul om de stat din Occident care a subestimat gradul de rezistență la reformele externe din Orientul Mijlociu.

Nimeni nu poate fi mai furios decât un împărat jignit. Hadrian a luat măsuri urgente. A trimis în grabă trupe din alte provincii în Iudeea şi a recrutat soldați în Italia, o politică impopulară pe care împărații încercau să o evite.

Şi-a trimis acolo pe cel mai bun general al său, pe Iulius Severius, guvernatorul îndepărtatei Britannii. Probabil că Hadrian însuşi a vizitat frontul, ceea ce arată gravitatea situației. Strategia romană a constat dintr-o campanie de contra-insurgență lungă şi grea îndreptată împotriva rebelilor din peşteri. La momentul potrivit, romanii au pornit asediul împotriva fortăreței lui Bar Kokhba din oraşul Betar, la sud-vest de Ierusalim. Căderea acestui oraş, la finele anului 135, a marcat sfârşitul rezistenței organizate, la peste trei ani de la debutul rebeliunii. Bar Kokhba a fost ucis, iar capul lui, se spune, i-a fost trimis lui Hadrian. Operațiunile de exterminare din Iudeea, însă, au continuat.

Spre deosebire de Hitler, Hadrian nu şi-a propus să-i extermine pe evrei. Totuşi, cel mai civilizat împărat roman a lansat, probabil, şi cel mai cumplit masacru din istoria evreilor de până la Holocaust. Sursele spun că au fost ucişi 580.000 de evrei[50]. Ca de obicei, cifra trebuie privită cu rezerve, dar pierderile au fost, cu siguranță, mari, la care trebuie adăugat şi numărul evreilor vânduți ca sclavi.

După revoltă, evreii au ajuns minoritari în Iudeea – redenumită acum Siria Palestina. Evreilor le era interzisă intrarea în Ierusalim şi în zonele învecinate, cu excepția unei anumite zile din an când se aniversa distrugerea Templului şi când li se permitea să vină şi să jelească.

Şi, totuşi, sub nicio formă Hadrian nu a distrus viața evreilor din țară. Datorită refugiaților din Iudeea, numeroşi evrei trăiau în Galileea şi în alte zone din nord, ba chiar şi

în Iudeea mai era o minoritate redusă numericeşte de evrei. Persecuția lui Hadrian i-a vizat pe rabinii mai importanți, dar a făcut şi martiri. Talmudul consideră acest martiriu „sanctificarea Numelui [lui Dumnezeu]”[51] şi, prin urmare, cel care a întărit poporul lui Israel.

Între timp, iudaismul ca religie a înflorit prin sinagogi şi prin îndrumători. Romanii au acceptat libertatea de întrunire a evreilor, iar succesorul lui Hadrian a relaxat, în cele din urmă, interdicția circumciziei. Dar noul oraş Aelia făcea prea puțin probabilă reconstruirea în scurt timp a Templului. Nu este de mirare că tradiția rabinică l-a blestemat pe Hadrian, urându-i „să-i putrezească oasele!”[52].

MOARTEA ÎL CHEAMĂ LA EA PE ÎMPĂRAT

În anul 134 Hadrian revenise la Roma – sau, mai degrabă, la vila lui din Tibur. Era deja bolnav. Pe lângă a consulta doctori, astrologi şi magicieni, Hadrian a continuat să se ocupe de problemele imperiului, adesea de pe canapea[53]. În 136, cel mai urgent lucru de pe agenda sa era succesiunea. Hadrian nu intenționa să lase problema nerezolvată până ce va ajunge pe patul de moarte sau după moartea sa, cum făcuse Traian.

În 136, după ce a suferit o hemoragie aproape fatală, Hadrian l-a desemnat succesor pe Lucius Ceionius Commodus şi l-a adoptat ca fiu. Elita şi-a manifestat opoziția generală față de această alegere, întrucât pe

Ceionius, care avea treizeci şi cinci de ani, nu îl recomandau multe în afara faptului că era un nobil tânăr şi chipeş pe care lui Hadrian îi plăcea să-l aibă prin preajma lui[54].

Nimeni nu a obiectat mai mult decât nepotul său Pedanius Fuscus – nepotul surorii sale Paulina –, care se aşteptase să fie numit succesor. Hadrian a văzut în nemulțumirea lui Pedanius o amenințare – una atât de mare, încât a ordonat să fie executat. Încă o dată, Hadrian şi-a arătat înclinația lui spre tiranie. În plus, l-a forțat pe bunicul lui Pedanius să se sinucidă. Nu era altul decât vechiul său rival, Servianus, ajuns la vârsta de nouăzeci de ani. Înainte să moară, Servianus l-a blestemat pe Hadrian să ajungă să fie atât de bolnav, încât să-şi dorească moartea, dar să nu poată avea parte de ea.

Însă s-a întâmplat ca Sabina să fie cea care a murit, la sfârşitul lui 137. Avea doar cincizeci şi doi de ani. După cum era de aşteptat, s-a bârfit că Hadrian o otrăvise sau a împins-o să se sinucidă[55]. Dar reacția lui la moartea ei nu sugerează prin nimic că ar fi vrut-o îndepărtată. Urcarea Sabinei la ceruri – Hadrian o zeificase – este reprezentată cu sensibilitate într-un basorelief care îl înfățişează pe împărat privind-o cum este ridicată de o femeie înaripată. Este o scenă rafinată şi emoționantă. La fel, unele monede şi un basorelief consemnează zeificarea Sabinei şi urcarea ei la ceruri[56].

Lucrurile nu au evoluat bine nici cu Ceionius, succesorul lui Hadrian. De fapt, se stingea de tuberculoză

şi a murit la 1 ianuarie 138. Atunci Hadrian a ales ca succesor un bărbat matur, pe Aurelius Antoninus, care avea cincizeci şi unu de ani – devenit ulterior împărat cu numele de Antoninus Pius, între anii 138 şi 161. Dar Hadrian nu dorea să lase imperiul pe mâinile unui bărbat care era aproape la fel de bătrân ca el. Aşa că a insistat ca Antoninus să adopte doi tineri. Unul a fost Lucius Verus, fiul lui Ceionius Commodus. Celălalt era Marcus Annius Verus, nepot al lui Antoninus prin căsătorie şi rudă îndepărtată a lui Hadrian. Tânărul Marcus, de şaisprezece ani, era talentat şi promițător şi împărtăşea interesele intelectuale ale lui Hadrian. Este posibil ca împăratul să fi pus ochii pe Marcus de la bun început, Ceionius şi Antoninus fiind doar substituți, iar Lucius Verus o rezervă.

Dacă, din modestie, Hadrian nu şi-a lăsat numele pe noul Panteon, a compensat cu mormântul, cu Mausoleul lui Hadrian. Mausoleul lui Augustus era închis, aşa că, la fel ca flavii şi ca Traian, şi Hadrian şi-a găsit un alt loc de veci şi a făcut-o cu stil. Şi-a construit un cavou grandios dincolo de Tibru, în Ager Vaticanus (Câmpurile Vaticane), nu departe de locul unde, într-o zi, avea să se înalte Bazilica San Pietro. Un nou pod ducea către cavou, oferind călătorilor o perspectivă minunată. Cavoul era o structură amplă şi complexă, cu două inele cilindrice suprapuse care se înălțau pe o bază pătrată placată cu marmura cea mai rafinată. Forma evoca structura în trepte a unui rug funerar imperial. Probabil că această similitudine amintea unei minți romane de ceremonia funerară prin care sufletul

unui împărat se ridica la zei. Mausoleul lui Hadrian rivaliza, prin grandoare, cu al lui Augustus, care putea fi văzut de la o distanță de aproximativ opt sute de metri de peste Tibru. Mausoleul lui Hadrian încă mai există. Astăzi este cunoscut sub numele de Castelul Sant'Angelo, fiind folosit secole la rând de papi şi de nobilii romani. Nucleul său antic mai este încă vizibil.

Mausoleul a fost gata când boala lui Hadrian a ajuns în fază finală, în 138. Hadrian se stingea. Chiar în confortul moşiei sale magnifice de la țară, din afara Romei, avea probleme cu respirația. Avea hemoragii nazale şi i se acumulau fluide în picior (edem sau, cum era numită cândva boala, dropică), rezultatul îngroşării arterelor şi al bolii cardiace. Pe măsură ce starea i se înrăutățea, a încercat magia şi farmecele. Atunci când nici acestea nu au mai ajutat la nimic, a ajuns la concluzia că moartea va fi pentru el o eliberare. Bărbatul care îşi descrisese sufletul drept „oaspe şi prieten"[57] al trupului său era pregătit să renunțe. Şi-a rugat servitorii să-l omoare, dar, chiar dacă le-a promis bani şi imunitate, au refuzat cu toții. Era, la urma urmei, împăratul Romei – cine ar fi dispus să omoare un împărat?

În cele din urmă, asistentul său de vânătoare, un prizonier de război barbar şi un sclav cunoscut pentru puterea şi curajul lui, a acceptat s-o facă. Hadrian şi-a trasat o linie colorată pe piele sub mamelon, locul în care doctorul a recomandat să-i fie aplicată lovitura, dar, în ultimul moment, chiar şi barbarul a refuzat. Ştiind că

Hadrian avusese unele tentativele de sinucidere, moştenitorul lui, Antonio, i-a luat pumnalul. Atunci Hadrian şi-a rugat doctorul să-l otrăvească, dar medicul a refuzat[58]. La şaizeci şi doi de ani, Hadrian era vârstnic, dar nu îmbătrânit – „bătrâneţea lui era încă proaspătă şi viguroasă”[59], după cum a scris un comentator antic. Dar împăratul se stingea.

Hadrian dorea să moară, dar toate eforturile sale disperate de a pune pe cineva să-l omoare au eşuat. Aşa că a împlinit blestemul lui Servianus[60]. În cele din urmă, Hadrian şi-a văzut sfârşitul. Atinsese deja o pace interioară filosofică.

Se spune că împăratul muribund a compus un scurt poem, astfel:

> Sufleţel blând şi rătăcitor,
> Oaspe şi prieten al corpului,
> Vei pleca acum în locuri
> Palide, uscate şi pustii
> Şi nu vei mai face glume ca de obicei![61]

Animula vagula blandula: primul vers al originalului latin demonstrează muzicalitatea poemului, ritmicitatea de cântec de leagăn, de parcă marele bărbat s-ar fi întors în vremea copilăriei – dar într-un fel atent elaborat. Exprimă un anumit realism ascuns, o detaşare filosofică faţă de ce urma. Sau doar îşi dădea sieşi curaj?

Hadrian a murit la 10 iulie 138. Avea şaizeci şi doi de ani.

Când a murit, se spune că oamenii îl urau şi că mulți au avut cuvinte grele de spus la adresa lui, amintindu-şi de uciderea fostului consul şi a lui Pedanius şi Servianus[62]. Nu a fost înmormântat în mausoleul său din Roma, ci într-un loc din Golful Napoli, aproape de locul unde a murit. Noul împărat, Antoninus, a fost nevoit să se lupte cu Senatul pentru a-l determina să accepte zeificarea lui Hadrian. Senatul nu mai avea mari puteri, însă aprobarea zeificării era una dintre ele. La un an după moarte, rămăşițele pământeşti ale lui Hadrian au ajuns, într-un final, la locul de înmormântare pe care şi-l alesese în Roma. În anul 139, procesiunea lui funerară a urcat solemn rampa în spirală prin centrul cavoului într-un marş grandios cu torțe şi i-a depus rămăşițele pământeşti într-o urnă din centrul complexului, unde s-au alăturat celor ale Sabinei.

MOŞTENIREA LUI HADRIAN

Sub anumite aspecte, Hadrian a fost un exemplu de ce nu trebuie să facă un împărat. S-a extenuat în prea multe călătorii, când ar fi trebuit să delege pe alții în unele dintre ele. Probabil că s-a îmbolnăvit fie călătorind, fie bând, deşi factorii genetici sau pura întâmplare ar fi putut să aibă un rol mai important în declanşarea bolii. S-a implicat în mod

inutil în problemele provinciilor şi a pornit un război dezastruos în Iudeea.

A ajuns la tron în împrejurări nu foarte clare şi şi-a început domnia asasinând patru bărbaţi remarcabili, determinând astfel Senatul să-l urască şi să se teamă de el. A fost mai binevoitor cu oamenii din popor decât cu egalii săi, cărora nu le tolera prostia. Avea tendinţa să fie melancolic, nestatornic şi dornic de competiţii.

Criticii l-au numit un atoateştiutor care practica ostentativ orice activitate posibilă, de la filosofie la pictură, şi nu-i putea suferi pe cei care îl întreceau. Istoricul Cassius Dio, care provenea dintr-o familie provincială ajunsă în Senat, a fost un pătimaş opozant al inamicilor acelui for, precum Hadrian. A scris despre împărat că „Era din fire atât de invidios încât resentimentele sale se îndreptau nu numai împotriva celor vii, ci şi împotriva morţilor”[63]. Ceea ce pentru unii a fost atenţie la detalii, pentru alţii a însemnat ingerinţă, ceea ce unii au considerat a fi disciplină, pentru alţii a fost rigiditate, iar ceea ce unii au aplaudat ca fiind generozitate, alţii au deplâns a fi un exces de amabilitate. Totuşi, punând totul în balanţă, rămâne o serie extraordinară de realizări.

Hadrian s-a autointitulat noul Augustus, un al doilea fondator al imperiului şi, într-un anumit sens, aşa a fost. Ca şi Augustus, a construit Roma. Ambii au armonizat, organizat şi codificat legile şi practicile romane.

Ambii au călătorit în provincii şi au provocat schimbări fundamentale. Ambii au oferit oportunităţi elitelor din

provincii, dar Hadrian a deschis uşa chiar mai larg decât a făcut-o Augustus. Hadrian a promovat elenismul, în vreme ce Augustus era fundamental roman. Ambii au întemeiat oraşe, ambii şi-au promovat imaginea în imperiu într-o măsură neegalată de niciun alt împărat.

Totuşi, în unele privințe, Hadrian era opusul lui Augustus – spre meritul lui Hadrian, am putea conchide. Ambii au promovat pacea, dar Augustus a susținut „imperiul fără sfârşit" (*imperium sine fine*) şi, în războaiele sale continue de cucerire, a demonstrat că vorbea serios. La fel ca Tiberius, Hadrian considera Roma o putere sastisită; s-a retras din teritoriile cucerite de Traian în Orientul Mijlociu şi din răsăritul Daciei; a construit ziduri şi şanțuri, semne ale unei politici de pace cu frontiere stabile. Paradoxal, Augustus nu era un soldat propriu-zis, în vreme ce Hadrian iubea viața militară.

În politică au demonstrat multe diferențe. Hadrian, la fel ca Augustus, era un geniu practic, dar fără să aibă răbdarea de a se concilia cu Senatul. În el se puteau intui un Caligula sau un Nero pândind să răbufnească. Poate că e ceea ce simțise şi Traian, şi de aceea a avut un motiv în plus ca să ezite înainte de a-l alege pe Hadrian succesor.

Hadrian nu a avut un executant sau un om al său de încredere, nu a avut pe nimeni în care să se încreadă aşa cum au avut Augustus în Agrippa, Vespasian în Titus sau Traian în Sura. Dar Hadrian a promovat talentul. A ales un filosof ca guvernator al Egiptului, un cărturar ca secretar personal, un jurist ca reformator al legii şi un istoric

teoretician militar ca guvernator în Capadocia. Toți aceştia au fost intelectuali, dar la conducerea Gărzii Pretoriene Hadrian a ales un dur ce avansase din poziția de centurion. Hadrian avea vederi largi, dar nu era simplu să lucrezi cu el: şi-a concediat până şi secretarul şi prefectul pretorian.

Hadrian era înfumurat şi lăudăros în ce priveşte multiplele lui talente din cultură şi inginerie (arhitectură, poezie, canto, cântat la liră, matematică, ştiință militară, filosofie, sofistică), în vreme ce Augustus a fost mai discret. Într-una din puținele lui excepții de la modul său de-a fi, Hadrian a înscris numele lui Agrippa pe Panteonul reconstruit şi şi-a omis propriul nume, dar rezultatul i-a sporit meritul, deoarece l-a asociat cu epoca lui Augustus.

Augustus şi-a axat viața personală pe căsătorie, copii şi nepoți, în vreme ce Hadrian era, în esență, homosexual şi a avut o aventură cu un tânăr grec care l-ar fi scandalizat pe Augustus, la fel cum i-a scandalizat şi pe unii dintre contemporanii săi. Ambii au creat o religie nouă, dar Augustus a pus accentul pe tatăl său adoptiv, pe familie şi pe sine, nu pe un tânăr grec mort.

Mulți observatori văd în epoca lui Hadrian un Imperiu Roman ajuns la apogeu. În mare parte, Hadrian a reuşit în obiectivul său de a face un imperiu paşnic, prosper şi mai deschis. Sub el, Roma şi Orientul grecesc au cunoscut o abundență de producții culturale şi de opere de artă. Unele dintre cele mai importante monumente ale Antichității care supraviețuiesc datează din vremea domniei sale. Peste toate planează figura lui Hadrian. Este nu doar unul dintre cei

mai reprezentați împărați din arta antică, ci şi cel mai atrăgător: un împărat chipeş, inteligent, îngăduitor sau – dimpotrivă – înspăimântător, cu o înfățişare de filosof din pricina bărbii, militar în atitudine şi cu o expresie enigmatică.

Hadrian a lăsat o moştenire bogată succesorului său. Sub Antoninus Pius, imperiul a fost, la drept vorbind, mai paşnic şi mai prosper decât sub Hadrian. Marcus Aurelius a început prin a continua politicile de frontieră ale lui Hadrian, dar evenimentele i-au dejucat planurile.

Poate că nu e ceva surprinzător că Hadrian, cu toate reuşitele lui, trezeşte în noi un sentiment rău prevestitor. A cultivat un elitism greco-roman, a construit fortificații la frontiere, mai mult de formă decât de substanță, a suprimat o revoltă care i-a lăsat pe supraviețuitori mai puternici spiritual şi a pus bazele unei noi religii a cărei forță de atracție urma să fie pusă la încercare. Renaşterea păgânismului va avea însă viață scurtă. Sistemul defensiv de le frontiere nu putea să-i țină la distanță pe duşmanii aflați dincolo de ele. Şi nici romanii nu se vor putea abține *sine die* de la vechea lor tentație de expansiune a „imperiului fără sfârşit”.

Marcus Aurelius, statuie ecvestră din bronz (detaliu, Muzeele Capitoline, Roma)

7
MARCUS AURELIUS

FilosOFUL

Aceasta este o poveste despre o statuie şi o carte, deoarece ambele explică ce îl face pe Marcus Aurelius deosebit de toți ceilalți împărați romani.

Statuia este cunoscută milioanelor de turişti care vin în fiecare an la Roma şi merg pe Campidoglio, vechiul Capitoliu, colina de deasupra Forului Roman. Acolo pot vedea faimoasa statuie aurită din bronz a lui Marcus Aurelius călare. Demn şi drept, ceva mai mare decât în realitate, stă calm călare pe cal. Cu braţul drept întins spre piaţă, ea însăşi o capodoperă renascentistă cu forme armonioase, împăratul transmite un sentiment de serenitate unică şi evidentă. Deşi poartă haine civile, simbolizează victoria. Iniţial, a fost un triumf militar asupra unui neam barbar, acum devenit obscur. Astăzi pare să reprezinte o altfel de victorie, una asupra dezordinii şi întunericului din fiecare suflet de om.

Priviţi de aproape chipul călăreţului – de preferat e să intraţi în muzeul din apropiere unde se afla statuia originară, cea din piaţă fiind o replică. Cu ochii larg deschişi, cu pielea netedă, cu părul buclat şi barba lungă, chipul lui Marcus emană pacea şi spiritualitatea unei icoane bizantine. Nu are nimic în comun cu dezgustul faţă de viaţă manifestat într-un alt portret antic de-al său, unde avea pielea flască pe obraji şi cute şi pungi sub ochi[1]. Bărbatul călare este în floarea vârstei şi este un *maestru* al controlului de sine. Sau poate că „maestru” e un cuvânt greşit. Pare una cu calul, parte a naturii în egală măsură ca şi stăpânul său. Era potrivit pentru cineva care a scris „gândeşte-te neîncetat la lume ca la o unică vieţuitoare, care conţine o singură substanţă şi un singur suflet”[2]. Prin expresivitatea ei, statuia lui Marcus lasă să se întrevadă

Roma viitoare, oraşul etern a cărui putere va fi dată de spirit, nu de sabie. Iar asta ne aduce la carte.

Marcus nu este singurul împărat roman care a publicat o carte. Şi alții au făcut-o, începând cu Augustus sau, dacă îl socotim împărat, cu Iulius Caesar. Dar niciuna dintre cărțile lor nu a supraviețuit, cu excepția comentariilor lui Caesar şi a discursurilor, scrisorilor şi eseurilor împăratului Iulian, din secolul al IV-lea. Toate sunt interesante, dar niciuna nu emoționează aşa cum o face cartea lui Marcus. Niciun alt conducător al lumii antice nu-şi deschide sufletul ca el. De fapt, foarte puțini conducători din istorie fac ceva asemănător, cel puțin nu înainte de epoca noastră indiscretă şi poate că nici acum nu avem exemple similare. Marcus se prezintă pe sine ca o persoană vie.

Este singurul împărat care a scris o carte despre perfecționarea personală. Nu a scris-o cu acest scop în minte sau cu intenția de a o publica. A vrut să o țină secretă (pentru mai multe despre acest aspect a se vedea *infra*). Cu toate acestea, *Meditațiile* rămâne o carte de succes şi astăzi, îndrăgită de milioane de oameni, cartea favorită a preşedinților, a generalilor şi a Hollywood-ului. Dintre toate cărțile scrise în timpul Imperiului Roman, doar Noul Testament a avut mai mulți cititori.

Marcus este pe atât de apropiat de un rege-filosof, pe cât o relatează istoria occidentală. În vreme ce Hadrian s-a ocupat, printre altele, de filosofia greacă, Marcus a trăit-o şi a respirat-o, stoicismul în special. Totuşi, la fel ca alți stoici

romani, Marcus a privit acest crez grecesc prin ochii lui de roman. L-a văzut ca pe o rețetă a virilității şi a unei conduite bazate pe principii şi responsabilitate.

Marcus a cules ce-a semănat Hadrian. A făcut cultura romană mai grecească decât a fost ea vreodată. A realizat şi o schimbare profundă. În primul secol d.Hr., filosofii stoici reprezentau o sursă majoră de opoziție elitistă față de împărați. La şaptezeci de ani după ce Domitian îi expulza pe filosofii din Roma, un filosof a ajuns să conducă imperiul.

Într-adevăr, a fost o perioadă scurtă. Cu o singură excepție târzie, Marcus nu a fost doar primul, ci şi ultimul filosof care a condus Roma. Dar Marcus nu era doar filosof: era şi împărat. Putea fi aspru şi capricios. A consolidat diferențele de clasă. Persecuția creştinilor s-a intensificat la nivel local în timpul domniei sale, şi fără îndoială că are şi el o responsabilitate. Ca general, era mai curând scrupulos decât remarcabil. Şi, totuşi, Marcus a fost mare pentru că, mai mult decât orice alt împărat, a guvernat dedicându-se dreptății şi bunătății. Năzuia să fie omenos, se ferea de cruzimi şi căuta adesea compromisul. A făcut din îndatorirea sa principiul călăuzitor. Deşi a dorit ca în domnia lui să facă dreptate şi să implementeze reforme interne, şi-a consumat-o mai ales purtând războaie în exterior. L-a durut s-o facă, dar şi-a rezervat lamentațiile pentru jurnal. În public, părea o stâncă.

Trebuia să fie. Sub Marcus, Roma a suferit dezastre fără precedent. Pe lângă războiul purtat în exterior pe două

fronturi şi invadarea Italiei septentrionale şi a Greciei, Roma s-a confruntat cu o epidemie devastatoare, cu lipsa ulterioară a forței de muncă, dar şi cu dezastre naturale şi lipsuri financiare. Doar un bărbat cu forța şi caracterul lui Marcus ar fi putut face față unor astfel de amenințări – chiar dacă nu a făcut-o chiar perfect.

Marcus Aurelius a condus Roma ca împărat vreme de nouăsprezece ani, dar a rămas o personalitate pentru veşnicie.

ALESUL

Marcus s-a născut la Roma pe 26 aprilie 121. Familia lui ținea de „mafia spaniolă”, ca şi Traian şi Hadrian, vărul îndepărtat al lui Marcus. Strămoşii lui s-au mutat la Roma, unde Marcus s-a născut şi a crescut. Numele lui la naştere a fost Marcus Annius Verus. A luat numele de Marcus Aurelius mai târziu, când a fost adoptat de familia imperială.

La fel ca mulți alți romani, Marcus şi-a pierdut tatăl la o vârstă fragedă – a murit pe când băiatul avea trei ani. În principiu, bunicul patern a avut responsabilitatea creşterii lui, cu ajutor din partea tatălui său vitreg. În realitate, mama lui, Domitia Lucilla, a jucat un rol important. Marcus a trăit sub acoperişul ei până aproape de vârsta de douăzeci de ani.

Domitia Lucilla era nobilă şi bogată. Proprietatea ei includea o mare cărămidărie în afara Romei. Bine educată, putea citi greceşte şi latineşte. Încă de pe când Marcus era tânăr, avea obiceiul să stea în patul lui şi să poarte conversații cu el înainte de cină. Marcus îi mulțumeşte în *Meditații* pentru că l-a învățat „respectul pentru zei, generozitatea, faptul de a mă abține nu numai a săvârşi răul, ci şi chiar de a concepe astfel de gânduri; de asemenea modul de viață măsurat, cu mult diferit de stilul de viață al celor bogați”[3]. Deşi îi mulțumeşte mai întâi bunicului pentru că l-a învățat principiile morale şi tatălui său în al doilea rând, de la care moştenise reputația de modestie şi virilitate, Marcus are mult mai mult de spus despre mama sa[4]. La fel ca mulți alți romani, Marcus s-a prezentat ca fiind format şi modelat, din multe puncte de vedere, de mama sa.

În anul 138 viața lui Marcus s-a schimbat, atunci când Hadrian l-a adoptat pe Antoninus ca fiu şi succesor şi l-a obligat să îi adopte la rândul său pe Lucius Verus şi pe Marcus însuşi. După ce Antoninus a devenit împărat, spre sfârşitul acelui an, Marcus s-a mutat în palatul de pe Palatin.

Marcus a avut o serie de profesori, mulți dintre ei oameni eminenți şi învățați. Cel mai cunoscut a fost Marcus Cornelius Fronto, oratorul latin cel mai mare al epocii. Nord-african de origine berberă şi cetățean roman, Fronto a făcut avere la Roma ca avocat. Antoninus Pius l-a numit meditator al celor doi fii ai săi adoptivi, Marcus şi

Verus. S-au păstrat scrisorile lui Frontus, inclusiv multe între el şi Marcus. Scrisorile îl dezvăluie pe viitorul împărat ca pe un tânăr serios, talentat şi, uneori, lipsit de griji şi chiar nechibzuit, care iubea viața de la țară. Ia parte la culesul viei şi, călare fiind, împrăştie turma unui biet păstor doar ca să se amuze[5]. Scrisorile tind să exagereze importanța pe care i-o acorda Marcus lui Fronto. Alți profesori au avut o influență mai mare asupra tânărului Marcus, dar scrisorile lor nu s-au păstrat.

Marcus şi Fronto îşi scriu în limbajul stilizat al pederastiei, al dragostei dintre un bărbat şi un băiat. Îşi spun neîncetat cât de mult se iubesc, uneori în fraze pline de efuziune[6]. Toate par uneori o adulare reciprocă, iar alteori o etalare a capacității de-a imita limbajul homoerotic al clasicilor greci. E improbabil ca Marcus şi Fronto să se fi iubit cu adevărat, cu atât mai puțin să fi avut o relație fizică. Dacă au avut, cu greu şi-ar fi putut-o exprima în scrisorile pe care mama lui Marcus şi sclavii le-ar fi putut citi oricând. Elitele romane se încruntau la astfel de relații care puteau avea chiar şi consecințe penale deoarece implicau minori romani. În *Meditații,* Marcus preferă să pună capăt dragostei lui pentru băieți[7].

Fronto voia ca Marcus Aurelius să devină orator. Nu există un echivalent în cultura americană contemporană. Gândiți-vă la un avocat din Ivy League, crescut în Europa până ajunge într-un colegiu, ale cărui discursuri combină retorica bizară cu erudiția literară şi cu un număr enervant de referințe savante şi termeni esoterici. După ani de

studiu al oratoriei, Marcus a refuzat o astfel de onoare. În schimb, s-a decis să se dedice filosofiei. În Roma, ca şi astăzi, un filosof era un intelectual implicat în discuții profunde, dar era şi ceva diferit. Pentru antici, filosofia oferea un ghid de viață. Un filosof era ceva situat între un guru şi un sacerdot.

A numi un filosof ca moştenitor al tronului poate părea paradoxal. În Roma, filosofia era cel mai bine cunoscută pentru opoziția față de împărați, nu pentru că-i susținea. Într-adevăr, principalul îndrumător al lui Marcus întru filosofie a fost urmaşul unui filosof executat de Domitian. Dar, după Nero, Vespasian şi Domitian, împărații nu i-au mai persecutat pe filosofi. Autorii romani se delectau acum, după cum a spus-o Tacitus, scriind, „câtă vreme faptele poporului roman puteau fi amintite cu un talent pe măsura libertății de cuvânt existente la Roma”[8].

Deşi filosofia lui Marcus era eclectică, era influențată în principal de stoicism, care, la rândul său, era cea mai populară filosofie a elitei romane. Stoicismul decreta că lumea este guvernată de *logos*, un principiu rațional care ghidează întreaga natură. Prin virtute, orice om bun va trăi în armonie cu natura. Austeritatea doctrinei era atenuată doar de credința în bunătatea universului guvernat de providența divină şi de frăția între oameni.

Stoicismul venea din Grecia, dar era pe placul vechiului temperament roman datorită severității sale, iar imperialismului roman, datorită universalismului său. Sub împărați, stoicismul a dat curaj multor oameni ca să reziste

şi le-a oferit şi argumente să o facă, întrucât a demascat corupția morală interioară ce urma ascensiunii spre un statut cu o putere superioară. Şi, totuşi, stoicismul nu respingea monarhia *per se*, ci doar monarhia arogantă şi coruptă. Un bun împărat, liberal, moderat, supus legilor, care era devotat poporului şi îşi respecta supuşii, putea fi un filosof.

Aşadar, Marcus filosoful era mai puțin un excentric, cât mai curând împlinea un ideal. Iluminat de filosofie, a îndeplinit promisiunea celorlalți patru „împărați buni" de dinaintea sa.

Ca şi Hadrian, Marcus a admirat filosofia lui Epictet. Epictet avea toate motivele să evidențieze rațiunea în detrimentul materiei, întrucât atât trupul, cât şi statutul lui îi arătau limitele cărnii. Era şchiop. Ca fost sclav din Asia Mică, aparținuse unuia dintre liberții lui Nero înainte ca să-şi dobândească libertatea. Ca filosof, Epictet a fost exilat de Domitian, şi a ales să rămână în exil chiar şi după moartea acestuia, deşi putea reveni la Roma în siguranță. Evident, Epictet prefera o viață liniştită, provincială. Epictet a subliniat importanța dobândirii libertății interioare. Învățăturile lui l-au influențat din plin pe Marcus.

Gândindu-se la Fronto în anii ce-au urmat, Marcus l-a considerat mai puțin influent decât maeştrii săi într-ale filosofiei, şi nici n-a spus ceva despre lecțiile de retorică primite de la el. De fapt, a criticat retorica, inferioară filosofiei. În schimb, i-a mulțumit lui Fronto pentru că l-a învățat să înțeleagă ce este tirania – pornită din gelozie,

duplicitatea şi ipocrizie –, şi despre lipsa afecţiunii paterne la aşa-numiţii patricieni[9]. Poate că a fost un mod elegant de a-i mulţumi pentru că a făcut din Marcus un vorbitor onest, şi nu un farsor.

ANTONINUS PIUS

Antoninus avea puţină experienţă în administrarea provinciilor sau în serviciul militar. Probabil că Hadrian l-a văzut ca pe un înlocuitor în vârstă de cincizeci şi unu de ani până când Marcus avea să fie pregătit să devină împărat. Pe Marcus îl voia Hadrian cu adevărat, atât pentru că îi era rudă, cât şi datorită tăriei sale de caracter. De aceea i-a şi dat Hadrian porecla de Verissimus, „cel mai drept", un joc de cuvinte de la numele de familie al lui Marcus (Verus) înainte de a fi adoptat. Evident, Marcus nu i-a întors amabilitatea şi nu l-a inclus pe Hadrian în lunga listă de prieteni şi familii cărora le mulţumeşte în *Meditaţii.*

Antoninus i-a surprins pe toţi domnind 22 de ani, mai mult ca Hadrian şi ca oricare împărat de după Augustus. Un glumeţ a spus cândva, după ce a văzut-o pe mama lui Marcus rugându-se, că invoca zeii pentru moartea împăratului şi pentru ca fiul ei să-i urmeze[10]. Nu se ştie ce i-a răspuns Antoninus, dar Marcus a trebuit să aştepte până la vârsta de patruzeci de ani ca să ajungă pe tron.

Antoninus venea dintr-o familie romană bogată cu rădăcini în Galia meridională şi cu o notorietate politică

bazată pe susținerea timpurie a lui Vespasian. A devenit şi mai bogat după ce s-a însurat cu înstărita Anna Galeria Faustina – Faustina cea Bătrână. În ciuda averii lor combinate, Antoninus a început să fie îngrijorat de cheltuielile datorate noii sale poziții sociale, imediat după ce a fost adoptat de Hadrian. La scurt timp, când Faustina cea Bătrână s-a plâns de zgârcenia lui din casă, se spune că Antoninus i-ar fi replicat: „Eşti nesocotită; de îndată ce am ajuns la domnie, am pierdut şi ceea ce am avut înainte”[11].

Antoninus şi-a luat supranumele de Pius, cuvântul latin pentru „fidel” sau „loial”. Pe de o parte, se referea la insistența lui de a convinge un Senat refractar să acorde onoruri divine tatălui său adoptiv, Hadrian. Pe de alta, sugera angajamentul său față de membrii familiei sau față de valorile familiei în general. Nu doar că a luat neobişnuita decizie de a-şi numi soția Augusta când a ajuns împărat, dar Antoninus a crescut cu mult numărul monedelor care o înfățişau pe împărătească.

Totuşi, în general, Antoninus era conservator. Deşi n-a fost un mare constructor, a ridicat totuşi un edificiu care l-a arătat a fi demn de trecutul țării. A construit un Templu al divinului Hadrian alături de Templul divinelor Matidia şi Marciana, care se învecina cu Panteonul. Cei care vizitează Roma trebuie să fi zărit numele lui Agrippa (pe Panteon), Matidia, Marciana şi Hadrian într-o trecere rapidă a lor în revistă. Concluzia intenționată era că Antoninus, fiul

adoptiv şi loial al lui Hadrian, avea pretenția legitimă de a guverna ca Augustus.

Antoninus prețuia Senatul şi, spre deosebire de adesea ranchiunosul Hadrian, a întreținut relații excelente cu membrii lui. De fapt, după ce a devenit împărat, Antoninus n-a mai părăsit Italia niciodată. Deşi, fiind om econom, şi-a limitat proiectele imobiliare, spre deosebire de Hadrian, era realist şi a distribuit frecvent bani armatei şi plebeilor romani. În 148, a organizat nişte jocuri splendide în onoarea celei de-a nouă suta aniversare a fondării Romei. La vremea aceea, se credea că Roma a fost întemeiată la 21 aprilie 753 î.Hr., deşi nu cunoaştem nici azi adevărata dată a întemeierii ei. Ca urmare a acestor cheltuieli excesive, Antoninus a fost nevoit să reducă temporar cantitatea de argint din monedele romane.

Elita din provincii nu s-a simțit neglijată de absența împăratului, dacă ar fi să judecăm după un faimos discurs din epocă ținut de Aelius Aristides. Era un grec bogat venit la Roma din nord-vestul Anatoliei şi cetățean roman, care a susținut un discurs solemn înaintea lui Antoninus. S-a axat pe măreția păcii romane. Aristides a elogiat corectitudinea cu care Roma şi-a împărțit cetățenia cu milioane de persoane. „Gestionezi afacerile publice în toată lumea civilizată ca şi cum ar fi un singur oraş-stat”, a spus. A glorificat romanii pentru că au abandonat războiul în imperiu şi că au dezvoltat agricultura, comerțul şi lucrările publice. Între timp, au protejat granițele cu ceva mai bun

decât un zid – cu armata romană. „Întregul pământ”, a spus, „a fost făcut frumos ca o grădină”[12].

Probabil că Antoninus s-a bucurat să-l asculte, pentru că era prea puțin interesat de treburile militare. Generalii săi au rezolvat problemele la frontierele din Dacia şi Mauretania. Principalul efort a fost depus în Britannia, unde au înăbuşit o revoltă, au avansat în sudul Scoției şi au construit Zidul lui Antoninus, din piatră şi turbă, dublând zidul de cărămidă al lui Hadrian, aflat mai la sud. Dar Roma a abandonat zidul la mai puțin de zece ani de la finalizarea lui, concluzionând că tentativa de a adăuga noi teritorii era mult prea ambițioasă.

Marcus Aurelius l-a elogiat pe Antoninus în *Meditații*. L-a catalogat drept un bărbat dedicat nevoilor imperiului, energic şi muncitor, rațional şi demn de încredere, modest, indiferent la onoruri şi imun la linguşeli, tolerant şi plin de compasiune, ordonat, dar hotărât. Într-un cuvânt, era invincibil[13]. Cu toate acestea, Marcus nu s-a referit la aspectele militare, o tăcere neobişnuită pentru un împărat roman – şi, probabil, nu chiar de laudă. Dincolo de granițe se acumula o furtună şi, privind retrospectiv, Antoninus nu a făcut nimic ca Roma să fie pregătită să o înfrunte.

DREPTATE ACASĂ

Antoninus a murit la 7 martie 161 în vila sa de la țară. Se presupune că ultimele lui cuvinte au fost „ecuanimitate”,

adică păstrarea unei gândiri calme şi echilibrate în condiţii de stres. Era un sfat bun pentru succesorul lui[14].

În multe privinţe, Marcus s-a bucurat de o pregătire optimă pentru tron. Educaţia sa i-a asigurat o instrucţie excelentă în retorică şi filosofie şi avea un caracter pe măsura bărbaţilor care au condus Roma. Înainte să devină împărat, a servit în toate funcţiile publice importante din Roma. Totuşi, avea şi lipsuri evidente. Antoninus l-a ţinut din scurt pe Marcus şi mereu aproape de el în Italia. Se presupune că Marcus a petrecut doar două nopţi departe de Antoninus în timpul celor douăzeci şi trei de ani de domnie ai acestuia[15]. Când Marcus a devenit împărat, la aproximativ patruzeci de ani, nu comandase niciodată o armată şi nici nu guvernase vreo provincie. Pare de necrezut, dar nu părăsise vreodată Italia. Prin comparaţie, Augustus avusese o experienţă diplomatică şi militară considerabilă până la vârsta de douăzeci şi unu de ani.

Deşi Hadrian i-a cerut lui Antoninus să-i adopte atât pe Marcus, cât şi pe Lucius Verus, era evident că Antoninus şi-a dorit ca Marcus să fie împărat. Totuşi, Marcus i-a surprins pe mulţi când l-a făcut pe Verus co-împărat. Marcus era mai în vârstă, mai respectat şi singurul deţinător al funcţiei de *pontifex maximus*. Verus avea o reputaţie binemeritată de uşuratic şi iubitor de lux, deşi nu era un om vicios ca Nero sau ca Domitian. Totuşi, nu mai existaseră coregenţă până atunci.

Motivele pentru care Marcus şi-a ales un asociat sunt foarte disputate. Poate că a vrut să respecte dorinţa lui

Hadrian sau poate că, de fapt, Marcus îşi dorea timp să filosofeze. Ca împărat, continua să participe la prelegeri de filosofie. Poate că se temea de puterea familiei lui Verus şi prefera să fie fericit şi în aceeaşi tabără cu el, decât în afară şi luptând să intre. Dar poate că adevăratul motiv este că, fiind filosof, Marcus a înțeles foarte clar că a fi împărat era prea mult pentru un singur om. Dacă a fost aşa, Marcus şi-a depăşit epoca. Succesorii lui imediați nu i-au urmat exemplul, dar peste un secol a devenit o practică obişnuită ca Roma să aibă doi împărați.

Poate că un alt factor a fost sănătatea lui Marcus, care s-a deteriorat pe măsură ce îmbătrânea. Simptomele includeau dureri toracice şi de stomac, expectorații cu sânge, amețeală. Împăratul primea sfaturile unuia dintre cei mai cunoscuți medici din istorie, Galen, un grec care a trăit la Roma. Odată, după ce Galen l-a vindecat pe Marcus deja îmbătrânit, împăratul l-a proclamat „primul dintre medici şi unic între filosofi”[16].

În tratamentul pe termen lung al împăratului, Galen prescria teriac, un medicament care consta din diverse ingrediente naturale combinate într-o pilulă şi luate cu vin. Ingredientul final pe care Galen îl adăuga în pilulă era opiumul. Nu poate fi exclusă ipoteza ca medicul să fi adăugat suficient opium pentru a-l face pe Marcus dependent, deşi nu putem fi siguri de aşa ceva.

Marcus a fost popular în primii lui ani ca împărat. Spre deosebire de Hadrian, Marcus nu era un curtean intrigant. Era cinstit şi deschis, cel puțin pentru un politician.

Marcus era un gânditor, dar – a scris-o chiar el – nu unul foarte ager la minte[17]. Tolera opiniile diferite de-ale lui, ba chiar şi ofensele. Muncea din greu. La începutul domniei i-a scris lui Fronto că îi este greu să se relaxeze şi nu e dificil să intuim motivul, având în vedere modul conştiincios în care aborda problemele.

Marcus s-a dovedit a fi excepțional de atent şi de chibzuit în privința justiției atunci când era vorba de legi. A fost interesat în mod deosebit de manumisiunea sclavilor, numirea tutorilor pentru minori şi orfani şi selectarea consilierilor locali pentru guvernele din provincii. Şi-a câştigat reputația de a fi ferm, dar rezonabil. Ca şi predecesorul său, Marcus a luat decizii, oricând a fost posibil, în favoarea eliberării sclavilor.

Marcus s-a străduit să arate respect Senatului. A extins atribuțiile juridice ale acestei instituții şi i s-a supus chiar în situații în care împăratul avea drept de veto. A considerat esențial să participe la reuniunea Senatului ori de câte ori era la Roma. Dacă un senator era acuzat de o infracțiune pasibilă de pedeapsa capitală, analiza dovezile în particular înainte de a face cazul public.

Marcus s-a făcut iubit de oameni şi în alte moduri. N-a acordat nicio atenție informatorilor profesionişti. A îmbunătățit măsurile sociale pentru copiii săraci şi s-a preocupat de aprovizionarea populației cu grâne. A menținut străzile Romei curate şi le-a reparat. S-a asigurat că toate consiliile municipale din Italia aveau personal complet şi funcționau eficient. Marcus a făcut şi ceva care a

fost, probabil, nepopular. Atât de mult îi displăcea vărsarea de sânge, încât atunci când privea jocurile îi obliga pe gladiatori să folosească săbii boante[18]. Publicul ar fi voit sânge.

Ca şi predecesorul lui, Marcus făcea economii. A aflat repede că bugetul alocat armatei afecta alte priorități. Nu e de mirare deci că, la fel ca Antoninus, dar nu ca Hadrian, a construit puțin. La Roma, Marcus a ridicat o coloană monumentală pentru a marca zeificarea lui Antoninus şi unul sau mai multe arce de triumf. Nu ştim dacă el sau succesorul lui a început coloana care încă se mai vede la Roma şi celebrează succesul lui militar; a fost finalizată abia la peste un deceniu de la moartea lui. Faimoasa statuie ecvestră a lui Marcus Aurelius, atât de vizibilă azi, era modestă prin comparație cu ce au edificat alți împărați. Statuia celebrează o victorie asupra triburilor germane şi, probabil, a fost ridicată la sfârşitul domniei lui Marcus sau la scurt timp după sfârşitul ei.

PORTRETUL UNEI CĂSNICII

Ca şi Hadrian, Marcus s-a căsătorit în cadrul familiei imperiale, dar, ca să spunem aşa, la un nivel nobiliar superior. Hadrian se căsătorise cu nepoata de unchi a împăratului, în timp ce Marcus s-a căsătorit cu fiica împăratului. Deşi Hadrian îl numise pe Marcus posibil succesor, Antoninus ar fi putut revoca acea desemnare

după moartea lui Hadrian. În schimb, a întărit-o acordându-i lui Marcus mâna fiicei sale. De fapt, Antoninus a făcut acest lucru împotriva dorinței explicite a lui Hadrian ca ea să se logodească cu Lucius Verus. După moartea lui Hadrian, Antoninus a anulat logodna şi a logodit-o cu Marcus, care se întâmpla să fie şi nepotul de mătuşă al soției sale.

Anna Galeria Faustina, mireasa lui Marcus, cu greu şi-ar fi putut aminti de vremea când nu trăia într-un palat şi nu se bucura de privilegii, din moment ce tatăl ei a devenit împărat când ea avea opt ani. Mama ei, Faustina cea Bătrână, era o femeie foarte bogată care a fost numită Augusta când Antoninus a devenit împărat. Doi ani mai târziu, când Faustina avea zece ani, mama ei a murit şi a fost proclamată zeiță. Antoninus a înființat o instituție caritabilă pentru fiicele săracilor, în memoria soției sale, cunoscută drept *Puellae Faustinianae* (Fetele Faustinei). Un templu în onoarea Faustinei cea Bătrână avea să fie ridicat curând la marginea Forului Roman.

Cinci ani mai târziu, Faustina s-a măritat cu Marcus. El avea douăzeci şi patru de ani. După doi ani, imediat după ce a dat naştere primului ei copil, o fată, tatăl Faustinei i-a conferit titlul de Augusta. Soțul ei, Marcus, era doar un Caesar, aşadar Faustina avea un rang mai mare decât el. Dar Antoninus era devotat fiicei sale. A spus că mai degrabă ar trăi în exil cu ea, pe o insulă pustie, decât să trăiască într-un palat la Roma fără dânsa[19]. Pe patul de

moarte, Antoninus şi-a încredinţat fiica şi statul lui Marcus. A murit la 7 martie 161.

Când Marcus a urcat pe tron, Faustina a devenit prima femeie romană care i-a urmat mamei sale ca împărătească. La şase luni de când Marcus a venit la putere, a dat naştere unor gemeni, ceea ce a făcut-o prima împărătească de după soţia lui Nero, Poppaea, care a născut în timp ce soţul ei era împărat. În total, Faustina a născut paisprezece copii. A fost un record ieşit din comun şi maşina de propagandă a palatului l-a ilustrat, chiar şi pe monede[20]. Mai puţin de jumătate dintre bebeluşi au supravieţuit, ceea ce este o sumbră aducere-aminte a ratei ridicate de mortalitate infantilă la Roma[21].

Nu numai că tânăra Faustina era nobilă, bogată şi fertilă, dar era şi frumoasă, după cum ne-o înfăţişează busturile ei[22]. Imaginile de pe monede o asociază cu zeiţa Venus, zeiţa dragostei şi a sexualităţii, dar şi a victoriei[23]. Probabil că austerul Marcus şi-a limitat la procreaţie interesul faţă de tot ce însemna dragoste. Se lăuda că nu şi-a pierdut virginitatea mai devreme decât a fost necesar. Nu doar inima era organul care îi deosebea pe cei doi – nu cădeau de acord nici în ce priveşte mintea. Faustina nu a lăsat politica pe seama soţului ei. A complotat şi făcea presiuni chiar şi împotriva unora dintre cei aflaţi în funcţii înalte pe care Marcus îi susţinea. Faustina dorea să se distreze şi voia să o facă în felul ei. Marcus, dimpotrivă, îşi vedea doar de afacerile sale. Este îndoielnic că cei doi au avut o relaţie simplă.

La Roma se zvonea că nefericita Faustina a avut o serie de aventuri şi nu doar cu aristocraţi, ci şi cu persoane de o condiţie mai joasă. Prietenii i-au spus lui Marcus că, pe când se afla la vila ei de pe malul mării, Faustina se culcase cu gladiatori şi cu marinari. Aceiaşi prieteni l-au încurajat să divorţeze sau chiar s-o execute pe Faustina. Se spune că el ar fi replicat, „Dacă las soţia, dau înapoi şi dota”[24]. Adică imperiul pe care-l moştenise de la socrul său.

Marcus probabil că a înţeles, dacă alţii n-au făcut-o, că imperiul era o afacere de familie. Persoanele potente îşi atrăgeau zvonuri maliţioase, fapt de două ori mai adevărat în privinţa femeilor, având în vedere amploarea misoginiei romane. În plus, dacă erau adevărate, zvonurile ar fi pus sub semnul întrebării legitimitatea copiilor ei. Aşa că Marcus avea toate motivele să nege vorbele despre infidelitatea soţiei sale. În orice caz, a avut o afecţiune reală faţă de Faustina. A descris-o în *Meditaţiile* sale ca fiind ascultătoare, afectuoasă şi sinceră[25].

Marcus îşi iubea copiii. De exemplu, spunea despre fiica sa, Faustina, că este „un cer fără nori, o vacanţă, o speranţă la îndemână, un vis adeverit, o bucurie totală, o sursă excelentă şi imaculată de mândrie”[26]. Face mai multe referiri în *Meditaţiile* sale la durerea pierderii unui copil[27].

UN CERC VICIOS

Curând, afacerile externe au deturnat atenția lui Marcus de la problemele familiei. Într-adevăr, ciclul războiului eclipsa orice altceva din principat. L-a transformat pe împărat dintr-un reformator luminat în plin soare acasă la el, într-un războinic pregătit pentru o luptă crepusculară la frontiere. Şi a forțat un bărbat aproape fără experiență militară să devină comandant pe front. În mod firesc, a făcut greşeli.

Războiul pe două fronturi a fost mereu o problemă de securitate a imperiului, iar Roma s-a confruntat cu ea pentru prima oară în timpul domniei lui Marcus Aurelius. Prima criză a apărut în Orient, unde parții au identificat punctele slabe ale Romei. Fără îndoială că ştiau că trecuseră decenii de când la conducerea imperiului nu se mai aflase un militar. Au atacat Armenia şi i-au înlocuit conducătorul filoroman cu unul favorabil Parției. Când un general roman a contraatacat, parții i-au spulberat legiunea, iar generalul s-a sinucis. Apoi, parții au invadat Siria şi l-au pus pe fugă pe guvernator.

Gravitatea situației impunea prezența împăratului în teatrul de război. Nici Marcus, nici Verus nu aveau experiență militară, dar Verus era mai tânăr şi mai robust fizic, aşa că Marcus l-a trimis pe el. Nimeni nu avea să-i simtă lipsa la Roma, şi nici el nu avea să-i amenințe la întoarcere poziția lui Marcus. În Orient, Verus avea să fie

un conducător simbolic, căci generalii cu experiență urmau să fie adevărații comandanți.

Pentru a face față parților, Marcus a retras trei legiuni precum şi alte trupe de pe frontul de apus al Romei. A fost ceva necesar, dar periculos, deoarece a dat curaj unui inamic turbulent aflat la nord de Dunăre. Iar Roma nu avea o rezervă strategică suficientă, o slăbiciune fundamentală care îl obliga pe împărat să nu aibă altă opțiune decât să deplaseze legiunile după nevoi.

Acele legiuni s-au dovedit eficiente. Războiul contra Parției a durat patru ani, dar s-a încheiat cu o victorie pe toată linia. Roma a recucerit Armenia şi a impus pe tron un nou rege, unul foarte potrivit, un senator roman care avea şi sânge albastru part. Romanii au înaintat apoi adânc în Mesopotamia, unde au incendiat un palat part şi, în mod ruşinos, au prădat şi un oraş aliat.

În 164, Marcus i-a dat lui Verus de soție pe fiica sa, Lucilla. Ea avea paisprezece ani la vremea aceea, iar soțul ei, treizeci şi trei. Fata a fost nevoită să străbată lungul drum din Roma în Orient, unde s-a oficiat căsătoria. Era război, deci toți trebuiau să facă sacrificii. Ca o consolare, poate, Marcus a făcut-o imediat Augusta, chiar înainte ca ea să nască, ceea ce nu făcuse pentru mama ei, care primise titlul abia după ce a născut.

Parția nu va mai provoca Roma vreme de treizeci de ani. Pe frontul de vest, însă, situația nu era calmă. În 166 şi 167, germanii au atacat provinciile romane de-a lungul Dunării. A fost o piatră de hotar în istoria română. Roma

nu se mai confruntase de multe decenii cu o amenințare germană serioasă, dar acum germanii trecuseră la acțiune – şi vor continua să amenințe imperiul vreme de secole, până când, în cele din urmă, îl vor învinge în partea lui dinspre apus. Pentru a înrăutăți lucrurile şi mai mult, invadatorii din anii 166-167 erau ei înşişi împinşi din spate de alte popoare aflate în mişcare în regiunile din nord. Începea o migrație majoră, de proporții istorice.

În Occident, invadatorii au profitat de o forță militară romană diminuată. Marcus a încercat să compenseze cele trei legiuni care i s-au alăturat lui Verus în Orient, formând două legiuni noi. Cu toate acestea, legiunilor nou înființate le lipsea experiența şi erau numeric insuficiente.

Înainte ca Marcus să poată răspunde invaziei germanice, o nouă problemă a lovit imperiul în 167: ciuma. Aşa o numesc sursele antice, dar boala era, probabil, variola. Istoricii moderni o numesc ciuma antonină sau Marea Molimă. Antichitatea a trecut prin multe epidemii majore. Nu este clar dacă aceasta a fost una dintre cele mai grave sau una dintre cele mai bine documentate. Nu sunt disponibile cifre precise, dar este clar că aproape un milion sau poate chiar milioane de oameni au murit.

Sunt motive să credem că epidemia a început în Asia Centrală şi că s-a răspândit mai întâi în China, înainte de a parcurge Drumul Mătăsii spre Orientul Mijlociu. Soldații romani s-au molipsit în Mesopotamia şi au adus boala în toate regiunile imperiului, negustorii contribuind şi ei la răspândirea molimei. Aceleaşi drumuri bine pavate şi mări

sigure, care au adus glorie păcii romane, au devenit acum vectorii mortali ai infecției. A fost o epidemie universală, ca şi imperiul pe care l-a cotropit, şi a fost una dintre cele mai bine documentate dintre epidemiile Antichității. S-au păstrat rapoarte despre suferință şi moarte în Egipt, Asia Mică, Galia, Germania, Italia şi, mai ales, Roma – la urma urmei, toate drumurile duceau într-acolo.

Condițiile au devenit atât de grele la Roma, încât celebrul medic Galen s-a întors la el acasă, în Anatolia, de teamă să nu se infecteze[28]. Între timp, în oraşele greceşti din Orient oamenii au scris un vers deasupra uşii cerând protecția lui Apollo[29], ceea ce a avut un efect opus, poate din pricină că lumea devenise prea încrezătoare în zeu şi a încetat să mai fie precaută. Un supraviețuitor al bolii şi-a amintit de vaietele şi suspinele ce se auzeau, de morții care stăteau la vedere în fața propriilor uşi şi de faptul că medicii erau nevoiți să fie infirmieri pentru că boala le omorâse sclavii[30].

Marcus a vrut să meargă pe frontul din nord în 167, dar a rămas la Roma să se ocupe de epidemie. În cele din urmă, în 168, a plecat pe front, însoțit de Verus. A fost prima călătorie a lui Marcus dincolo de granițele Italiei şi a reuşit pentru un timp să reinstaureze ordinea. La întoarcere, cei doi împărați au făcut un popas în nord-estul Italiei. Medicul Galen li s-a alăturat şi au descoperit că epidemia evolua în mod necontrolat[31]. Marcus şi Verus s-au întors la Roma cu un mic grup de soldați. Cea mai mare parte a armatei a rămas în nord, unde majoritatea

soldaților au murit – iarna făcând şi mai dificilă supraviețuirea în condiții de boală. Galen a scăpat cu greu cu viață. Verus a fost lipsit de şansă. În 169, pe drumul de întoarcere la Roma, a murit, posibil de variolă. Marcus i-a însoțit trupul înapoi la Roma, unde Verus a fost înmormântat în Mausoleul lui Hadrian şi declarat zeu.

Între timp, criza a continuat la frontiera din nord. Roma ducea lipsă de soldați chiar şi înainte de epidemie, dar variola a redus încă şi mai mult numărul lor. Guvernul a fost nevoit să înroleze noi soldați, fiindu-i tot mai dificil să-i plătească. Soluția la care a ajuns a fost total nesatisfăcătoare. La fel ca pe timpul lui Antoninus Pius, Marcus a redus şi el cantitatea de argint din monede. Mai mult, statul a recurs la sclavi, gladiatori, aşa-zişi tâlhari (indivizi violenți, în orice caz) şi forțe de poliție aduse din oraşele greceşti şi i-a înrolat în unitățile auxiliare.

Fiica lui Marcus, Lucilla, avea doar douăzeci de ani când a murit Verus, soțul ei. Marcus a dorit să o recăsătorească cu Tiberius Claudius Pompeianus, un senator mai în etate şi fost consul. Avea cincizeci de ani şi venea din Siria. Părea un mare pas înapoi de la statutul ei de soție de co-împărat şi atât ea, cât şi mama ei, Faustina, s-au opus[32]. Dar Marcus a avut câştig de cauză. Lucilla i-a dăruit noului ei soț un fiu care a avea să aibă o carieră în viața publică până când, mulți ani mai târziu, va fi executat la ordinul unui alt împărat.

În toamna lui 169, Marcus s-a întors în nord. În primăvara următoare, a lansat o mare ofensivă dincolo de

Dunăre. Totul a început cu o farsă, când Marcus a acceptat să pună doi lei în apă pentru a câştiga sprijinul zeilor, dar fiarele au înotat până pe celălalt mal, unde au fost omorâte în bătaie de inamici. Lucrurile s-au sfârşit prost, romanii suferind o înfrângere dezastruoasă, cu douăzeci de mii de victime. Apoi, trupele inamicilor au reuşit să treacă de trupele romane rămase şi să ocupe nordul Italiei. Acolo au incendiat un oraş şi au asediat un altul. Alți invadatori au atacat Grecia până la periferiile Atenei, unde au distrus templul Misterelor.

Pentru prima dată în aproape trei sute de ani, Italia a fost atacată de forțe străine. Apărarea frontierelor romane eşuase, ceea ce, privit retrospectiv, n-ar trebui să surprindă. Pe frontul de la Dunăre, numărul soldaților era redus. Marea Molimă slăbise Roma pretutindeni. Marcus însuşi nu avea experiența necesară unui comandant militar. Multe trupe de-abia fuseseră înființate şi erau încă neexperimentate, iar soldații veterani de la frontiere luptaseră prea puțin în timpul anilor îndelungați de pace.

În anul următor, în 171, situația a început să se îmbunătățească. O armată romană sub conducerea lui Pompeianus, noul ginere al lui Marcus, a alungat invadatorii din Italia şi i-a zdrobit într-o bătălie pe Dunăre. Între timp, Marcus a rămas la frontieră, negociind cu emisarii germani şi încercând să asmută neamurile inamice unele împotriva altora. În 172, a lansat o nouă invazie peste fluviu. A continuat campania până în 175, mult dincolo de malurile Dunării.

În toți aceşti ani romanii au trăit două miracole, pe care le-au folosit din plin în propaganda lor[33]. Mai întâi, un fulger a distrus un dispozitiv de asediu vrăjmaş. Apoi, într-o vară fierbinte, o legiune epuizată s-a văzut înconjurată de inamic şi aproape că trebuia să se predea pentru că nu mai avea apă. Brusc, cerurile s-au deschis şi ploaia i-a salvat pe romani. Imediat, păgânii şi creştinii au început polemica pe tema rugăciunilor care au înduplecat cerurile[34].

Probabil că Marcus intenționase să creeze două noi provincii peste Dunăre, în ceea ce astăzi sunt Ungaria, Republica Cehă şi Slovacia. Scopul era să țină sub control duşmanul şi să restrângă linia de apărare a Romei, dar şi să înlocuiască o frontieră fluvială uşor de trecut cu una terestră care să poată fi apărată mai uşor, ceva mai la nord, în Munții Carpați. Dar noile provincii ar fi pus la grea încercare resursele precare ale Romei. Planul lui Marcus a murit odată cu el.

Marcus a avut mai mult succes în celălalt plan al lui cu barbarii, cel care le permitea instalarea pe teritoriul imperiului. I-a împrăştiat în provincii, din Germania romană (sud-vestul Germaniei şi Alsacia de astăzi) până în Dacia şi Italia. Deşi mulți l-au criticat pentru politica lui de conciliere şi pentru aşa-numita barbarizare, Marcus a transformat soldații inamici în fermieri şi, în paralel, a creat o nouă sursă de mână de lucru ce-i era atât de necesară.

În 175, Marcus a ajuns la un acord cu triburile germanice trans-danubiene. A fost mai mult un armistițiu decât o pace, căci sub nicio formă romanii nu-şi

învinseseră adversarii. Totuşi, au fost eliberaţi numeroşi prizonieri romani. I-au mai trimis lui Marcus opt mii de cavaleri pentru a servi în armata romană, cei mai mulţi dintre ei ajungând în Britannia pentru a păzi frontiera. Conform unei descoperiri recente, unii dintre acei cavaleri erau femei. Arheologii au găsit două schelete de femei lângă Zidul lui Hadrian care par să fi fost călăreţe în acea forţă militară[35]. Deşi romanii nu permiteau femeilor să servească în armată, unii aşa-numiţi barbari o făceau. Grecii şi romanii le considerau amazoane.

Marcus nu a fost un comandant inspirat, dar şi-a îndeplinit misiunea. Era de datoria lui s-o facă, iar despre el se pot spune multe, dar nu că n-ar fi fost devotat. A scris în *Meditaţii*: „În fiecare clipă, preocupă-te cu seriozitate, ca roman şi bărbat, să faci tot ce îţi vine la îndemână cu distincţie potrivită şi sinceră, cu afecţiune, cu libertate şi cu dreptate, şi să-ţi oferi răgazul fără toate celelalte reprezentări”[36].

Marcus şi-a îndeplinit misiunea, dar nu i-a fost pe plac. După cum a spus-o foarte clar în particular, avea o părere proastă despre război şi cuceriri. De fapt, a comparat învingătorii cu tâlharii: „Un păianjen se mândreşte că a prins o muscă, un om – că a prins un pui de iepure, un altul – că a pescuit o sardină, un altul – că a vânat mistreţi, un altul – urşi, un altul – sarmaţi. Oare aceştia nu sunt nişte tâlhari, dacă le cercetezi principiile de acţiune?”[37].

Războaiele au însemnat sacrificii pentru Faustina, ca şi pentru Marcus. A fost nevoită să-şi vândă o parte din

mătăsuri şi bijuterii pentru a obține banii necesari trezoreriei. Mai rău, a petrecut ani de zile cu Marcus la frontieră. Oraşele Carnuntum (în Austria de azi) şi Sirmium (în Serbia), unde şi-au stabilit baza, aveau să devină, ambele, capitale de provincie şi să cunoască ani de glorie ulterior, dar în vremea aceea erau doar două garnizoane situate la periferia întunecată şi friguroasă a imperiului, departe de palatul din Roma. De pe vremea Agrippinei cea Bătrână, care a fost alături de Germanicus – de soțul ei – în Germania şi Siria cu o sută cincizeci de ani în urmă, nu se mai întâmplase ca o împărătească să trăiască într-un cartier general militar pe un front activ. În 174, Marcus a numit-o pe Faustina „Mama Taberei" (*Mater Castrorum*), fiind prima împărătească care a primit un asemenea titlu[38]. Acest lucru a ridicat moralul poporului într-o perioadă de criză, dar, probabil, a consolat-o prea puțin pe Faustina pentru confortul la care a fost nevoită să renunțe.

În orice caz, Faustina nu a fost ultima împărătească numită Mama Taberei. În viitor, situațiile de urgență şi invaziile la frontieră aveau să devină pentru Roma un loc comun.

REBELIUNEA

Avidius Cassius a fost cel mai de succes general al lui Verus în războiului cu parții. Se bucura de o mare atenție ca fiu al unuia dintre cavaleri (*equites*) care şi-a depăşit

tatăl, devenind senator. Sub Verus, Avidius a cucerit două mari oraşe parte din Mesopotamia. Ulterior a fost consul sufect şi guvernator al Egiptului, provincia sa natală. În cele din urmă, a primit comanda supremă asupra tuturor provinciilor din Orientul roman. Un astfel de succes i s-ar fi putut urca la cap oricui, mai ales unuia care se considera descendentul regilor sirieni care i-au urmat lui Alexandru cel Mare, aşa cum se credea Avidius.

În anul 175 a pretins tronul imperial. A înscenat o rebeliune serioasă, susținută de cea mai mare parte a teritoriilor din Orient, inclusiv de unele provincii importante precum Egipt şi Siria. Acest fapt reaminteşte dilema oricărui împărat – încredințează-i cuiva o sarcină militară glorioasă şi va încerca să-ți ia tronul. Dar niciun împărat n-ar putea să fie prezent pretutindeni şi puțini au avut suficient talent militar şi competență în calitate de comandanți de front. Şi mai puțini au avut un prieten de nădejde la conducerea armatei, cum a avut Augustus, care să-i permită împăratului să culeagă laurii succesului.

Dar revolta lui Avidius a fost unică şi într-un alt fel. Sursele spun că însăşi Faustina i-a scris şi l-a încurajat în rebeliunea lui. Pare doar o acuzație scandaloasă şi misoginã, printre multe altele culese din sursele istorice, dar, de data asta, cercetătorii o consideră plauzibilă, chiar dacă nu şi dovedită. La urma urmei, Marcus avea o sănătate şubredă. Faustina avea motive serioase de îngrijorare în privința viitorului, al ei şi al copiilor. Singurul ei fiu rămas în viață, Commodus, avea doar treisprezece ani

şi risca să fie eclipsat de soţul surorii sale, Lucilla. Poate că Faustina i-a scris lui Avidius că îl va susține dacă Marcus va muri, iar el a înțeles greşit, crezând că Marcus deja a murit.

Aşadar, revolta s-a pornit. Fostul maestru al lui Marcus, cel mai bogat om din Atena, i-a trimis lui Avidius opinia sa într-o scrisoare conținând un singur cuvânt: *emanēs*, „Eşti nebun!”[39]. Între timp, în îndepărtatul Sirmium, Marcus a obținut susținere şi s-a pregătit să pornească în marş spre Orient, pentru a înăbuşi rebeliunea. Totuşi, înainte să plece, un centurion a pus capăt revoltei ucigându-l pe Avidius, auzind probabil că Marcus mai era în viață. Revolta a durat doar trei luni şi şase zile.

Marcus a avut noroc şi nici nu a dorit răzbunare. A refuzat să se uite la capul tăiat al lui Avidius, când i-a fost trimis. Fără îndoială că a aprobat – dacă nu cumva a ordonat chiar – arderea corespondenței lui Avidius, care, în mod cert, conținea una, dacă nu chiar mai multe scrisori incriminatoare de la Faustina.

Rebeliunea luase sfârşit şi totuşi Marcus a decis să pornească către răsărit. I s-a părut prudent să arate supuşilor din Orient că principele lor e sănătos, se află la comanda familiei sale şi are un fiu puternic ce urma să-i succeadă la tron.

ZEIȚA

La sfârşitul anului 175, procesiunea imperială a lui Marcus s-a oprit într-un orăşel de la marginea de est a podişului central anatolian, la poalele munților (astăzi, sudul zonei centrale a Turciei). La aproximativ douăzeci şi patru de kilometri în spatele lor se afla marele şi bogatul oraş Tyana, care fusese înzestrat cu nişte apeducte splendide în timpul lui Traian şi Hadrian. În fața lor se aflau aşa-numitele Porți Ciliciene, o trecătoare prin munți care ducea spre țărmul de la Marea Mediterană. Armata lui Alexandru cel Mare urmase această rută, cu secole în urmă, în drumul ei de cucerire a Imperiului Persan.

Însoțitorii lui Marcus nu erau puțini. Pe lângă soția, fiul şi cel puțin una dintre fiicele sale, alături de împărat mai erau cei mai apropiați consilieri şi un mare contingent de soldați, printre care şi o formație de barbari. Scopul expediției era ca împăratul să-şi consolideze poziția în Orient, să se arate supuşilor, de încredere sau nu, şi să-i pedepsească pe rebeli.

Nimeni nu ştie ce se petrece într-o căsnicie cu excepția celor doi soți. Este clar, însă, că Marcus a iertat-o pe Faustina pentru posibilul ei rol în instigarea la revoltă. Şi, totuşi, soarta şi-a cerut plata în prăfuitul oraş aflat de-a lungul drumului roman. Acolo, şi nu într-o vilă, a murit Faustina, Augusta, Mama Taberei, fiica lui Antoninus Pius, soția lui Marcus Aurelius şi mama lui Commodus.

Sursele istorice sugerează posibilitatea ca Faustina să se fi sinucis, dar e puțin probabil[40]. La patruzeci şi cinci de ani, dăduse naştere la paisprezece copii şi poate că era din nou însărcinată. Suferea de gută. Consecințele revoltei lui Avidius au stresat-o. Aşadar, unele cauze naturale par mai probabile.

În public, Marcus a apărut extrem de afectat, iar elogiile pe care i le-a adus în particular Faustinei în *Meditații* confirmă această stare[41]. Văduvul a cerut Senatului să-i zeifice soția răposată şi a pus să se bată monede pe care să se scrie că ea se află printre stele[42]. Între timp, a pus capăt complotului în care ea fusese incriminată, cerând Senatului să absolve de vină pe oricine era suspectat că participase. „Să nu se întâmple vreodată", a scris senatorilor, „ca unul dintre voi să fie ucis în timpul domniei mele prin votul meu sau prin al vostru"[43]. Se hotărâse să ierte şi să uite.

Fără îndoială, Faustina a fost incinerată acolo unde murise, oricât de umile ar fi fost împrejurimile. Dar nu aveau să rămână umile! Satul a primit cel mai înalt statut pe care îl putea avea chiar şi un oraş, devenind colonie de cetățeni romani. A primit un nou nume, Faustinopolis, „Oraşul Faustinei", şi a fost edificat un templu acolo în onoarea noii zeițe.

Faustinei i-ar fi plăcut toate acestea, dar ar fi preferat probabil onorurile pe care le-a votat în memoria ei Senatul la Roma[44], onoruri ce includeau un altar unde miresele şi mirii proaspăt căsătoriți în oraş erau obligați să facă un sacrificiu în amintirea sa. La fel ca pentru mama ei, şi în

memoria ei se înființase o organizație filantropică pentru fetele sărmane, beneficiarele fiind numite *Novae Puellae Faustinianae* (Noile Fete ale Faustinei). Senatul a hotărât crearea unor efigii de argint ale lui Marcus şi Faustinei pentru Templul lui Venus din Roma, marele edificiu religios construit de Hadrian. Dar, lucru cel mai important, o statuie aurită a Faustinei trebuia adusă în Colosseum ori de câte ori era prezent şi Marcus, urmând a fi plasată în sectorul special de unde urmărea ea jocurile de obicei, cu cele mai importante femei din imperiu aşezate în jurul ei.

Între timp, a continuat epurarea după revolta lui Avidius Cassius. O lege nouă a interzis oricărei persoane să servească drept guvernator în provinciile natale[45].

În drumul lui spre sud, înspre Egipt, Marcus s-a oprit în provincia romană a Palestinei, cea care îl susținuse pe rebelul Avidius. O sursă romană a afirmat că lui Marcus i s-au părut evreii atât de certăreți, încât i-a declarat mai răi decât barbarii de pe malul Dunării[46]. Pe de altă parte, Talmudul sugerează că Marcus i-a acordat o audiență rabinului Judah I (Judah ha-Nassi)[47]. Judah nu era doar patriarh, ci editorul Mişnei, compilația de legi orale care constituie unul dintre cele mai influente documente din tradiția ebraică. Este uşor să ni-l imaginăm pe filosoful Marcus discutând cu eruditul rabin.

Înainte să plece spre Orient, Marcus a vizitat Atena, unde el şi fiul său, Commodus, au fost inițiați în Mistere, călcând pe urmele lui Hadrian. Marcus a dat ordin să fie reconstruit altarul, după ce fusese distrus în anul 170,

transformând evenimentul într-o celebrare a reveniri la normalitate. Apoi Marcus şi-a făcut timp pentru a se întâlni în Atena cu patru profesori de filosofie.

CO-ÎMPĂRATUL COMMODUS

În 176, Marcus a revenit la Roma. A decis să-l facă pe Commodus co-împărat, ocupând fosta poziție a lui Verus. Commodus avea doar cincisprezece ani, dar o epocă plină de războaie şi epidemii nu favoriza o adolescență îndelungată. Deja îşi însoțise tatăl pe frontul de nord-est şi în Orient, deci, avea o oarecare experiență de guvernare. În plus, Marcus şi-a înțeles responsabilitatea pregătirii unei succesiuni. Cu toate acestea, pare să se fi gândit serios şi la posibilitatea ca fiul său să nu fie pregătit pentru această misiune.

La Roma, Marcus a luat decizii importante în privința sclavilor, dându-le cu o mână ce le-a luat cu alta. A protejat sclavii care fuseseră eliberați prin testamentul stăpânilor de orice parte terță care încerca să-i mențină în robie. Concomitent, a ordonat guvernatorilor şi altor funcționari, precum şi forțelor de securitate, să-i ajute pe stăpâni să-şi caute sclavii fugari. Este posibil ca dezordinea specifică acelei epoci să fi dus la o creştere semnificativă a numărului de sclavi fugari.

Creştinii riscau să fie făcuți țapi ispăşitori pentru problemele Romei şi să plătească prețul pentru deficitul de

gladiatori care fuseseră înrolați. Deoarece arenelor le era greu să mai găsească luptători, Senatul a autorizat autoritățile locale să cumpere infractori condamnați şi să-i folosească drept gladiatori. Şi cum oare puteau să crească romanii oferta de infractori condamnați? Se pare că prin acuzațiile aduse creştinilor, al căror număr a crescut.

Aşadar, realitatea Romei consta dintr-o combinația sumbră de boli, invazii şi persecuții. Pe frontul de pe Dunăre, inamicul şi-a reluat atacul, contribuind la agravarea situației. Totuşi, când Marcus a lăsat din nou Roma, în august 178, pentru a se întoarce la război, a lăsat în urmă o scenă memorabilă, demnă de Academia lui Platon. Un grup numeros a dat buzna la împărat, unde, după cum a scris o sursă ulterioară:

> Marcus a dovedit atâta înțelepciune, blândețe, onestitate şi erudiție, încât, urmând a pleca împotriva marcomanilor, împreună cu fiul său Commodus, pe care-l făcuse Caesar, a fost împresurat de o mulțime de filosofi care-l implorau să nu ia parte la vreo expediție sau luptă, mai înainte de a le fi lămurit locurile dificile şi chestiunile cele mai obscure ale doctrinelor filosofice[48].

Marcus şi-a demonstrat respectul pentru Senat şi pentru religia tradițională înainte să plece din Roma. A jurat pe Colina Capitolină că n-a fost vinovat de moartea niciunui senator. Apoi, a săvârşit vechiul ritual al aruncării unei sulițe însângerate spre a simboliza justețea atacului Romei asupra teritoriului inamic.

Oricât de onorabilă a fost lupta lui Marcus, ea s-a dovedit dificilă şi frustrantă. Vreme de un an şi jumătate, cât a petrecută pe front, s-a luptat fără să reuşească să întrezărească vreo victorie în final.

MEDITAȚII

O mărturie personală a supraviețuit acelor ani atât de dificili. Marcus a scris *Meditații* singur în cortul său pe frontul de nord, dar şi în alte locuri, între anii 172 şi 180. Cartea a II-a poartă mențiunea „scrisă pe teritoriul cvazilor”, iar Cartea a III-a a fost scrisă „la Carnuntum”, în vreme ce alte cărți nu menționează locul explicit.

A scris această carte pentru sine, nu pentru public. *Meditațiile* erau caiete private. Un editor antic a intitulat-o *Către sine însuşi*. *Meditații* este titlul modern. Nimeni nu ştie cum au ajuns caietele să fie publicate. Poate că prietenii lui Marcus sau unul dintre liberții lui au păstrat manuscrisul şi l-au făcut să circule. Sentimental privită cartea, favorita lui Marcus Aurelius este fiica sa, Cornificia. A fost ultimul copil al lui Marcus care a supraviețuit, dar va fi constrânsă să se sinucidă de unul din viitorii împărați, la mulți ani după moartea lui Marcus. Ultimele ei cuvinte au fost demne de tatăl său: „Biet suflet închis într-un nefericit trup, zboară afară, liberează-te! Arată-le cine eşti, [...] arată-le că eşti fiica lui Marcus [Aurelius] Antoninus!”[49].

Marcus nu a scris *Meditații* în latină, ci în greacă. Greaca era limba filosofiei, deşi latina a fost şi ea suficient de bună pentru mulți filosofi romani timpurii. Folosirea limbii greceşti este o altă dovadă a prestigiului în creştere a jumătății orientale a imperiului.

Meditații este ultima operă majoră a filosofiei stoice din Antichitate şi cea mai îndrăgită în prezent. Cu siguranță că popularitatea ei nu se bazează pe faptul că lucrarea este optimistă. Adesea, accentul cade pe zădărnicia vieții omeneşti şi pe moarte. Viețile noastre, spune Marcus, sunt la fel de trecătoare ca o vrabie în zbor. Chiar şi marii bărbați ai trecutului au dispărut: Augustus şi curtea sa au dispărut, Alexandru cel Mare şi omul care i-a îngrijit calul s-au întors cu toții în țărână.

Sfatul lui Marcus despre cum să înfrunți dificultățile vieții nu este pentru cei slabi de inimă. El scrie: „Fii asemenea unui promontoriu de care se sparg fără încetare valurile. El stă drept şi împrejuru-i se potoleşte înspumatul clocot al apelor”[50].

Totuşi, Marcus oferă o rețetă pentru demnitate şi pentru reuşită. Îşi exprimă respectul profund față de lumea naturală şi credința lui deplină în providența divină atunci când scrie:

> Dacă îți îndeplineşti sarcina prezentă urmând dreapta rațiune, cu zel, cu tărie, cu bunăvoință şi fără să neglijezi nicio activitate mai puțin importantă, dacă îți păstrezi curat *daimon*-ul interior, ca şi cum ar trebui să-l înapoiezi chiar în clipa asta, dacă legi această obligație de preceptul de a nu aştepta nimic şi de a nu fugi de

> nimic, mulțumindu-te cu sarcina prezentă conform naturii şi cu adevărul roman pe care îl afirmi în orice discurs şi vorbă a ta, atunci vei avea o viață bună; şi nu este nimeni care să te poată împiedica de la aceasta[51].

Marcus a demonstrat şi un respect deosebit față de întreaga lume, privind chiar dincolo de hotarele imperiului pe care îl conducea. Stoicismul antic avea un accent puternic de cosmopolitism, iar Marcus l-a exprimat bine. A scris:

> Natura mea este rațională şi politică. Cetatea şi patria o reprezintă, pentru mine ca Antoninus, Roma, iar <pentru mine> ca om, lumea. Ca atare, numai cele ce sunt folositoare acestor două cetăți sunt pentru mine[52].

Poate că mai mult decât orice, Marcus place pentru că este uman, cât se poate de uman. Vorbeşte adesea despre nevoia de curaj şi bărbăție, dar îşi admite propriile slăbiciuni. Nu vrea să se dea jos din pat dimineața. Ştie că este ademenit de fastul, falsitatea şi linguşirea vieții de curte, şi se luptă permanent ca să-şi reprime defectele.

Cel mai mare defect al său, cu toate acestea, era furia. Consimte liber şi repetat că are probleme ca să-şi stăpânească nervii. Găsea în persoanele cu care lucra o nesfârşită sursă de dezamăgire, în superficialitatea şi eşecurile lor. Dar ştia că trebuie să se ridice deasupra dezamăgirii personale şi să-şi înăbuşe furia.

Pe scurt, Marcus pare a fi mai puțin o statuie lipsită de viață, cât o persoană pe care o putem cunoaşte şi admira.

Cuvintele lui nu sunt o operă de artă într-un muzeu, ci vin de la un sfetnic, poate de la un prieten chiar.

COMMODUS

Marcus şi-a sfârşit zilele acolo unde şi-a petrecut majoritatea anilor din urmă: la frontiera danubiană a Romei, probabil la sau lângă Sirmium. A murit pe 17 martie 180, când încă nu împlinise cincizeci şi nouă de ani. A fost bolnav, avea variolă sau, poate, vreo tumoare. O sursă pretinde că, deşi Marcus era doar bolnav, medicii au fost cei care l-au ucis pentru a intra în grațiile lui Commodus, aflat pe front cu Marcus[53], dar nu putem fi siguri. Trupul lui Marcus a fost incinerat, iar cenuşa a fost trimisă la Roma şi depusă în Mausoleul lui Hadrian.

Dacă opera vieții sale a fost crearea a două noi provincii, Marcus nu a reuşit. Fiul şi succesorul lui, Commodus, a preferat să facă pace cu germanii şi să se retragă la Roma. Cu toate acestea, Marcus a lovit inamicul suficient de tare pentru a aduce Romei cincizeci de ani de pace la frontiera de nord. La fel ca mulți alții care i-au apreciat domnia, a avut, aşa cum a spus un admirator antic, „o moarte glorioasă pentru patrie”[54].

Surse antice târzii, reprezentând punctul de vedere al Senatului şi al elitei romane, şi l-au reamintit pe Marcus cu o afecțiune deosebită. După cum a scris un autor: „El s-a dovedit a fi înzestrat cu toate virtuțile şi cu un geniu divin

şi, ca un soi de protector, a stat în faţa vitregiilor statului. Căci, de n-ar fi venit pe lume în acele vremi, de bună seamă că întreaga lume romană s-ar fi năruit parcă dintr-odată”[55].

Fără nicio îndoială, Marcus a fost cel mai uman dintre împăraţii Romei şi, graţie scrierilor sale, cel mai umanist. Dar nu a fost şi cel mai eficient. A fost un filosof, dar trebuie judecat în calitate de împărat.

Marcus n-a avut noroc nici în privinţa vremurilor, nici în privinţa pregătirii sale. A fost extraordinar de ghinionist în crizele cu care s-a confruntat. De fapt, puţini împăraţi din istoria romană s-au confruntat cu probleme mai complicate decât el. Lui Marcus i-au lipsit cunoştinţele tehnice şi experienţa necesare unui împărat.

Totuşi, este un exemplu strălucit al modului în care o persoană principială, cu disciplină intelectuală şi cu sentimentul datoriei, se poate ridica la înălţimea situaţiei. Domnia lui a reprezentat un punct de cotitură pentru Roma. După cum s-a exprimat un contemporan, odată cu moartea lui Marcus a luat sfârşit o epocă de aur, înlocuită fiind cu una de fier şi rugină[56]. Pare ciudat să spui că o epocă cu războaie şi boli a fost una „de aur”, dar caracterul benign al lui Marcus, precum şi modul cum a tratat Senatul (aspect întotdeauna important pentru istoricii proveniţi din rândul elitelor) s-au distins, mai ales în comparaţie cu ce a urmat după el.

Marcus a fost primul împărat în optzeci şi doi de ani care n-a fost urmat pe tron de un fiu adoptiv. A fost înlocuit de fiul său natural. Iar Commodus a fost cel dintâi împărat

din istoria Romei care s-a născut pentru tron. Niciunul dintre predecesorii lui n-a aflat că este menit să domnească înainte de a ajunge la adolescență. Commodus a considerat mereu că puterea i se cuvine, ceea ce poate explică de ce a abuzat de ea.

Având doar optsprezece ani când a ajuns împărat, Commodus s-a comportat ca un adolescent eliberat brusc de povara unui tată care fixase un standard de austeritate şi de responsabilitate atât de ridicat, încât descuraja. A abandonat războiul lui Marcus din nord şi a acceptat să negocieze pacea. Revenit la Roma, a cedat altora frâiele guvernării, iar el s-a dedicat unor preocupări cu totul opuse filosofiei – sporturilor sângeroase. Sănătos, chipeş şi înfumurat, Commodus s-a identificat cu zeul Hercule. Se lăuda cu abilitățile lui de gladiator şi chiar a luptat în arenă.

Commodus a fost popular în rândurile armatei pentru că a plătit prime generoase, iar pentru oamenii de rând a organizat frecvent jocuri, finanțându-le prin taxele plătite de senatori şi devalorizarea monedei. Totuşi, elita romană nu a fost dispusă să susțină o brută depravată care le amenința viața şi proprietățile şi le insulta sentimentul demnității. Mai multe conspirații au încercat să-l asasineze, dar toate au eşuat, atrăgând după sine represiuni brutale. În cele din urmă, un complot condus de amanta sa şi de cei mai apropiați funcționari a reuşit. La ordinul lor, partenerul de lupte al lui Commodus, un gladiator, l-a

strangulat în baie. Era ajunul Anului Nou, 31 decembrie 192.

Domnia familiei lui Marcus Aurelius ajunsese la final. Epoca celor Cinci Împărați Buni se sfârşise cu cinci ani în urmă, odată cu moartea lui Marcus, reamintind tuturor cât de fragil era sistemul imperial. Chiar Marcus avea să constate că numeroase forțe scăpau controlului Romei, reprezentând un pericol permanent, cele mai nocive fiind presiunea migrației popoarelor barbare aflate dincolo de frontiere, epidemiile venite de undeva de departe sau amenințarea recurentă a ambițioaselor dinastii parte.

Domnia lui Marcus a reamintit şi că, în esența sa, Imperiul Roman era o monarhie militară. Indiferent câte decrete şi legi luminate putea promulga un împărat, indiferent cât de bune erau relațiile sale cu Senatul, în cele din urmă el depindea de armată. Niciun împărat nu putea fi vreodată ferit de rebeliuni sau de lovituri de stat. Nicio frontieră nu putea fi vreodată sigură fără un împărat competent la conducere şi o armată puternică şi pregătită să o apere.

Un filosof pe tron a fost o binecuvântare, mai ales dacă e suficient de versatil ca să ajungă şi un bun general. Şi totuşi, vremurile cereau un împărat neîndurător față de familia sa. Un conducător mai strict ar fi înlăturat un fiu precum Commodus şi ar fi ales în schimb ca succesor un bărbat mai capabil – pe ginerele său, Pompeianus, de pildă. O astfel de alegere, însă, putea duce la război civil.

Sistemul dinastic al Romei era flexibil doar până la un punct.

De fapt, războiul civil avea să vină imediat după farsa domniei lui Commodus. A fost lung şi sângeros. A aşezat pe tron un alt bărbat de anvergură, dar nu pe cineva cu viziunea largă a lui Marcus. A mai durat un secol până să apară un astfel de personaj. În tot acest răstimp, o serie de noi dezastre care au lovit Roma au făcut ca anii buni scurşi între domniile lui Nerva şi Marcus să pară o amintire îndepărtată, dacă nu chiar un mit.

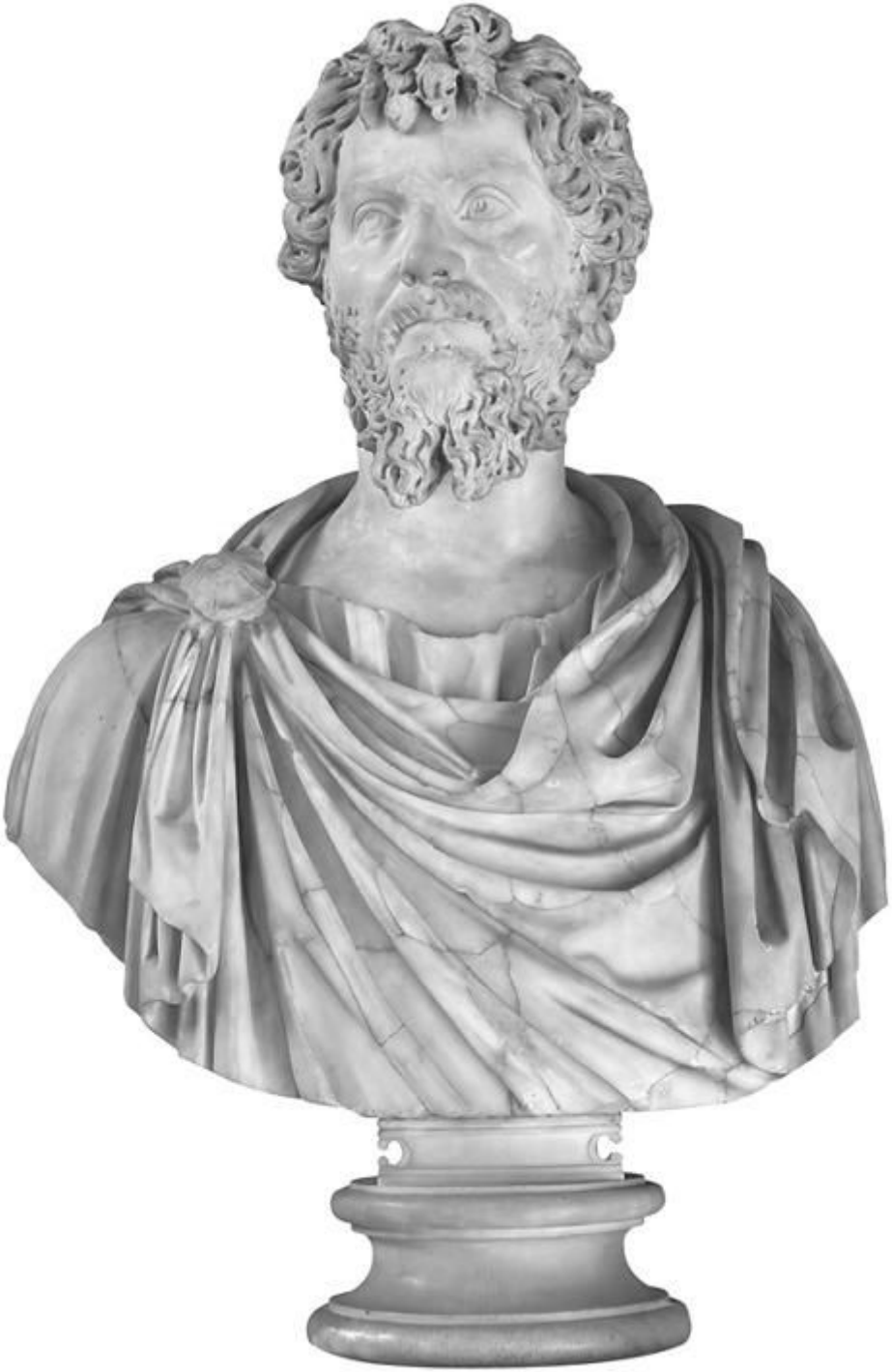

Septimius Severus, bust din marmură (Glyptothek, München)

8
SEPTIMIUS SEVERUS

AFRICANUL

Anul care a urmat asasinării lui Commodus, 193, este numit uneori „Anul celor cinci împărați” şi coincide cu primul război civil după mai bine de un secol. Timp de aproape 125 de ani, succesiunea la tron fusese relativ paşnică, chiar dacă nu întotdeauna corectă. Cu toate acestea, din 69, „Anul celor patru împărați”, nu se mai întâmplase ca să ajungă cineva pe tron după ce a organizat un marş asupra Romei. Iar anul 69 a fost unul relativ blând în comparație cu 193. În vreme ce schimbarea de dinastie după moartea lui Nero a fost rezolvată în optsprezece luni, a fost nevoie de patru ani pentru reinstalarea păcii după moartea lui Commodus. Luptele au continuat până în 197.

În cele din urmă, Roma a avut un nou împărat, pe Septimius Severus. Domnia lui a fost un paradox. Omul era egoist, rudimentar şi needucat, dar şi viclean şi coerent. Deşi nu era un soldat de profesie, a militarizat actul guvernării cum niciunul dintre predecesorii săi n-o mai făcuse. A combinat reformele juridice iluminate cu autocrația şi epurările interne, în paralel cu lansarea unor

războaie externe ce aveau să secătuiască visteria. A reprezentat şi o nouă etapă în istoria etnică a Romei şi, poate, în istoria ei rasială. Severus a fost primul împărat african al Romei şi a fondat o dinastie care a dat Romei primii ei împărați proveniți din Orientul Mijlociu.

UN ÎMPĂRAT VENIT DIN AFRICA

Lucius Septimius Severus s-a născut la 11 aprilie 145, în oraşul Leptis Magna, de pe coasta mediteraneeană a ceea ce este astăzi Libia modernă, la aproape o sută treizeci de kilometri de capitala Tripoli de azi. Era unul dintre marile oraşe ale Africii romane. Se întâmpla sub Antoninus Pius, când pacea romană ajunsese la momentul ei culminant, iar Africa avusese o contribuție importantă la ea.

Leptis era un oraş vechi, un centru comercial bogat întemeiat de imigranții veniți din Fenicia (astăzi Liban), incluzându-i şi pe berberii libieni indigeni. Cartagina controlase oraşul până când Roma a distrus-o. Leptis devenise un oraş roman cu trei sute de ani înainte să se nască Severus.

Oraşul era condus de o elită latinizată, dar mulți dintre membrii ei, ca şi Severus, aveau înaintaşi care vorbeau punica – o limbă semitică, strâns legată de ebraică şi aramaică şi vorbită în Cartagina, dar şi în Fenicia. Severus vorbea limba punică, greaca şi latina, dar la Roma accentul lui de provincial era ironizat. Tatăl său provenea dintr-o

familie bogată, având relații puternice la Roma, inclusiv doi senatori. Deşi, probabil, proveneau din aristocrația locală, statutul lor a progresat la Roma atunci când Traian a declarat Leptis *colonia*, ceea ce îndreptățea toți cetățenii ei liberi să devină cetățeni romani.

Tatăl lui Severus, Publius Septimius Geta, nu a urmat o carieră politică. Din nefericire, mama lui, Fulvia Pia, este pentru noi doar un nume. Ea şi soțul ei au mai avut alți doi copii, un băiat şi o fată, ambii avansând în cercurile imperiale, aşa cum a făcut-o şi Severus. Că Fulvia Pia şi-ar fi îndemnat copiii spre succesul lor ulterior, la fel ca multe alte mame romane, este doar o speculație. Strămoşii ei erau, probabil, colonişti italieni căsătoriți cu localnici. Probabil că era înrudită cu prietenul din copilărie al lui Severus, Gaius Fulvius Plautianus. Cei doi tineri aveau o relație bazată pe încredere. Se bârfea că, odată, au fost chiar amanți, dar *era de aşteptat* ca bârfa romană să spună aşa ceva. La fel ca Augustus şi Agrippa, cei doi au colaborat până la moarte, deşi, spre deosebire de cei dintâi, prietenia lor nu s-a sfârşit în chip fericit.

Severus a fost primul împărat african al Romei. Dar a fost şi primul împărat negru al Romei? Nu ştim, în pofida multiplelor dovezi contemporane. O sursă scrisă îl descrie ca având pielea închisă la culoare, dar este târzie şi, în mod evident, greşeşte în alte privințe[1]. O imagine contemporană îl înfățişează cu pielea deschisă la culoare, dar este un caz singular şi, în plus, tradiția egipteană avea tendința să înfățişeze bărbații cu pielea mai închisă la culoare şi

femeile cu pielea de culoare deschisă[2]. Este posibil ca Severus să fi avut o origine mixtă – italiană, din Orientul Mijlociu şi, poate, un element berber indigen –, dar este doar o speculație. Adesea, sursele antice nu ne spun ceea ce am vrea noi să aflăm.

Africa romană a ajuns la apogeu în timpul vieții lui Severus, ieşind în evidență la fel cum se afirmase şi Hispania cu un secol în urmă. Prin anii 200 d.Hr., Africa furniza în jur de 15% din cavalerii şi senatorii cunoscuți. Pe atunci, Senatul deja nu mai era dominat de italieni, fiind reprezentativ pentru imperiu în ansamblul său.

Nimeni nu simbolizează această schimbare mai bine decât Cassius Dio (155-235). Senator roman şi fiu al unui senator roman, el a avut o vilă în Italia, dar s-a născut şi a crescut în Niceea (lângă actualul Istanbul), oraş vorbitor de greacă. Cu toate acestea, grecul Dio se simțea pe deplin roman, fiind el însuşi un simbol al succesului Romei în integrarea elitelor din provincii. Istoria romană l-a fascinat pe Dio într-atât, încât a scris în greacă o istorie masivă a Romei în optzeci de volume, pentru a cărei redactare i-au fost necesari douăzeci de ani. Părțile referitoare la republica târzie şi la imperiul timpuriu au supraviețuit în totalitate, dar pentru perioada 41-229 nu avem decât un rezumat ulterior. Dio îl cunoştea personal pe Severus şi nutrea față de el sentimente ambivalente[3]. I-a admirat inteligența, râvna, spiritul de dreptate şi cumpătarea, nu şi modul cum a tratat Senatul. Şi cum Dio considera că Roma intrase

într-o perioadă de declin, părea dispus să exagereze în privința defectelor lui Severus.

Când era copil, Severus a fost educat în greacă şi latină în Leptis. Şcolarizarea lui a culminat cu susținerea unui discurs public la vârsta de şaptesprezece ani. Spre deosebire de Marcus Aurelius, Severus nu şi-a mai continuat educația instituțional, fapt pe care l-a regretat mai târziu. Dio l-a descris drept bărbatul cuvintelor puține, dar care avea multe idei[4]. Severus era atent, viclean şi bun strateg. Deşi purta o barbă lungă, era om de acțiune, nu un filosof.

Cu toate acestea, Dio pretinde că Severus şi-a găsit timp să studieze, prima dată în timpul unei pauze în cariera sa politică, înainte să devină împărat, când a petrecut o vreme la Atena, apoi, ca împărat, când îşi petrecea cu regularitate după-amiezile în dezbateri purtate în greacă şi latină. Severus a fost suficient de educat pentru ca, în final, să publice o autobiografie dedicată unui public larg, nu doar cititorilor din elite. Deşi niciun cuvânt din acea autobiografie nu a supraviețuit, referințele despre ea sugerează că includea visuri, semne prevestitoare şi consemnări despre războaie. Nu ar trebui să subestimăm importanța prevestirilor în gândirea publică, ele putând legitima un om care a uzurpat tronul.

Severus avea un interes special pentru lege. În copilărie, se spune că se juca de-a judecătorul[5]. Ca împărat, pe timp de pace, în fiecare dimineață judeca în mod regulat spețe. Juriştii lui au avut un rol cheie în codificarea dreptului

roman. L-a promovat pe unul dintre cei mai buni jurişti ai săi în poziția de prefect pretorian, deşi, de obicei, îi favoriza pe militari.

Fizic, Severus era scund, dar vânjos. Avea cârlionți, o barbă lungă şi nasul scurt. Se spune că era capabil de orice muncă fizică grea.

Că tânărul Severus era ambițios este cert. Alte calități aveau să apară în timp. Era energic[6], iscoditor şi sincer[7]. Era ager la minte şi hotărât[8]. Era temperamental, uneori violent[9]. Criticii săi îl considerau nemilos şi fals[10], dar Severus nu avea o opinie proastă despre sine[11].

La vârsta de optsprezece ani, Severus a venit la Roma. Unul dintre verii săi era senator şi a făcut de-aşa manieră ca Severus şi fratele lui să devină şi ei senatori. Marcus Aurelius se afla pe tron şi i-a produs o impresie de neuitat tânărului african.

În multe privințe, cariera lui a fost una tipică pentru un tânăr în formare din elita romană. A deținut poziții politice şi administrative importante la Roma şi în provincii, inclusiv o perioadă în funcția de comandant de legiuni în Siria şi guvernator al Galiei de nord-vest. A ajuns consul în anul 190, la vârsta de patruzeci şi cinci de ani. În anul următor, a fost guvernator în provincia Panonia Superior, o provincie de graniță cu rol strategic de pe Dunăre. Şi Marcus Aurelius s-a aflat acolo în timpul războaielor sale de la granițe, şi tot acolo a scris o parte din *Meditațiile* lui. Ca guvernator, Severus a controlat trei legiuni, aproximativ optsprezece mii de oameni. Devenise astfel o persoană

extrem de importantă atunci când puterea centrală s-a prăbuşit. Şi s-a bucurat de sprijinul unui partener inteligent, capabil şi cu bune relații la nivel înalt.

O FATĂ DIN SIRIA

Este posibil ca Severus să-şi fi făcut de cap în tinerețe. A fost judecat pentru adulter, dar s-a apărat cu succes. Apoi s-a căsătorit cu o femeie din Africa romană a cărei familie era compusă din cetățeni romani de origine punică. Soția a murit, fără să aibă copii, lăsându-l pe Severus văduv. Pentru a-şi găsi o nouă mireasă, a privit spre Orient.

În 185, Severus s-a căsătorit cu Iulia Domna. Era fiica unei familii avute şi puternice din Emesa (astăzi, Homs), un oraş bogat din Siria a cărui populație avea origini arabe. Ea pretindea că printre înaintaşii ei s-au numărat conducătorii oraşului înainte de a fi anexat de Roma. Tatăl ei era preot al zeului local Elagabalus, literal „Zeul Muntelui”. Era un zeu venerat sub forma unei pietre negre conice aflate într-un templu din oraş. Membrii familiei erau vorbitori nativi de aramaică, greaca fiind a doua lor limbă, şi erau cetățeni romani.

Odinioară, bărbații romani ambițioşi doreau să se căsătorească cu vechea nobilime republicană. Acum preferau să-şi aleagă miresele dintre familiile de vază din Orient, familii care furnizau administratori imperiali şi

senatori romani, şi care puteau să ofere dote bogate fiicelor lor, după cum, cu siguranță, a făcut şi tatăl Domnei.

Domna era frumoasă. Conform unei teorii foarte ipotetice, ar fi servit drept model pentru Venus din Milo, faimoasa statuie de marmură din Muzeul Luvru[12]. Între timp, avem multe statui şi imagini de pe monede cu Domna[13]. Toate arată că avea o față lată, cu un păr bogat, cârlionțat, pieptănat cu cărare pe mijloc şi dus spre părțile laterale şi, uneori, strâns la spate în cosițe. Din coafură făceau parte, probabil, şi diverse meşe.

Domna ştia cum funcționează puterea şi îi plăcea să şi-o exercite. Era, după cum s-a dovedit, şi fertilă. Dăruindu-i doi băieți lui Severus, cu siguranță că i-au crescut acțiunile în ochii lui, dar şi influența. Datorită ei, urmaşii lui Severus aveau şansa unei dinastii – prima casă domnitoare libio-siriană a Romei.

Era o femeie cultivată. Pe lângă aramaică şi greacă, vorbea şi latina, deşi, probabil, nu la fel de bine. Ca împărătească, Domna şi-a format un cerc larg de intelectuali, inclusiv filosofi, matematicieni şi jurişti. Unul dintre ei, un cărturar grec stabilit la Roma, i-a conferit Domnei titlul de „înțeleaptă" şi „filosoafă"[14]. La cererea Domnei, el a scris o carte despre un filosof făcător de minuni grec din secolul I[15]. Având o perspectivă conservatoare, a fost un fel de ghid pentru principi – sau, în acest caz, pentru principese.

Pe scurt, Domna era o partidă foarte bună şi nu ar fi de mirare ca Severus să fi fost îndrăgostit de ea. Talentele ei

nu puteau fi decât un atu pentru el în luptele care îl aşteptau.

ANUL CELOR CINCI ÎMPĂRAȚI

Anul 193, numit şi „Anul celor cinci împărați”, a fost anul primului război civil al Romei după 124 de ani şi cel mai lung şi mai violent în ultimii 225 de ani. Dar, cu toate dramele lui, nu a lăsat ca lucrurile să-şi revină la matca lor. Au mai trecut patru ani înainte ca un nou împărat să ajungă pe tron fără să fie contestat.

Povestea începe în ajunul Anului Nou, la 31 decembrie 192, ziua în care Commodus a fost asasinat. Fiind prevenit în prealabil în legătură cu complotul, Publius Helvidius Pertinax era pregătit să fie numit împărat de către Senat în chiar noaptea aceea. Era un bărbat cu o pregătire profesională impecabilă şi cu origini clar non-aristocratice. Ar fi greu de găsit un exemplu mai potrivit decât Pertinax pentru ceea ce înseamnă o societate deschisă oportunităților pe care imperiul roman le oferea uneori. Şi, ca mulți alți carierişti sociali, Pertinax s-a adaptat impecabil cutumelor clasei domnitoare, în cazul său ale Senatului.

Pertinax era fiul unui libert din nord-vestul Italiei. După ce şi-a început cariera ca profesor şi a încercat fără succes să obțină o funcție de ofițer în armată, în cele din urmă a obținut o poziție de tribun militar în ajunul războaielor lui

Marcus Aurelius. A ieşit în evidenţă la graniţele de pe Rin şi Dunăre şi ca guvernator al Britanniei. Spre meritul său, a câştigat atât laudele lui Marcus, cât şi duşmănia unuia dintre acoliţii lui Commodus.

Bărbat matur, Pertinax avea aproape şaptezeci de ani când a devenit împărat. Avea barbă şi, în portretele de pe monede, avea riduri şi obrajii supţi caracteristici vârstei[16].

Cu Pertinax împărat, mulţi membri ai Senatului s-au gândit că buna guvernare revenise la Roma. Dar Pertinax s-a dovedit a fi prea ambiţios şi a intrat imediat în conflict cu Garda Pretoriană. Commodus a fost cel care dăduse Gărzii mână liberă. Pertinax a încercat să reinstituie disciplina. Din lipsă de bani, a oferit Gărzii o primă mai mică decât predecesorii săi cu ocazia urcării pe tron. Garda a răspuns asasinându-l. Nu stătuse pe tron nici trei luni.

Violenţa a fost înlocuită de o farsă. Într-un gest de mare indecenţă, doi senatori au concurat pentru favorurile Gărzii oferind prime atractive. Cel care a oferit mai mult a fost ales împărat. Acesta a fost Didius Iulianus, primul împărat impus de Garda Pretoriană de la instalarea pe tron a lui Claudius cu o sută cincizeci de ani mai înainte. Iulianus era un guvernator de provincie experimentat, dar împrejurările „numirii” sale l-au lipsit de orice credibilitate, chiar şi în rândul pretorienilor.

Acţiunea s-a mutat apoi în provincii, unde, brusc, puterea imperială a părut a fi la îndemână. Trei guvernatori de provincii vizau tronul. Pescennius Niger, guvernatorul Siriei, a obţinut un mic succes militar la graniţa de pe

Dunăre. Italian fiind, era susținut puternic şi de populația Romei, dar, altfel, baza lui era în Orient. După ce a fost proclamat împărat, a avut zece legiuni gata oricând să intervină pentru el, dar şi susținerea parților.

Clodius Albinus era guvernatorul Britanniei. Avea doar trei legiuni, toate cu veterani căliți în luptă, şi avea şi susținători în Galia. La fel ca Severus, provenea din Africa (din Tunisia de astăzi) şi, ca Niger, repurtase succese militare la frontiera dunăreană. Dar, în cele din urmă, a decis să-l susțină pe Severus. Vicleanul Severus i-a conferit lui Albinus titlul de Caesar, în felul acesta numindu-l succesor şi despărțindu-l de Niger.

Cândva, Severus servise sub Pertinax în Siria şi se considera răzbunătorul acelui împărat martirizat. La douăsprezece zile de la asasinarea lui Pertinax, Severus a fost proclamat împărat de trupele sale de pe Dunăre. Împreună cu trupele de pe Rin, se bucura de loialitatea a şaisprezece legiuni. Pe când se apropia de capitală, Senatul şi-a exprimat prin vot susținerea față de el. Didius Iulianus a fost asasinat în timp util. Noul conducător a intrat în Roma pe 9 iulie, la două luni după ce fusese proclamat împărat, la o distanță de aproape 1.200 km de provincia sa. Una dintre calitățile lui Severus era rapiditatea în acțiune.

Severus era acum Augustus şi, probabil, tot acum a proclamat-o Augusta şi pe Domna. A jurat în fața Senatului că nu va executa niciodată un senator. Totuşi, a mărşăluit asupra Romei cu armată, făcând evident fundamentul

militar al domniei sale. Într-un pasaj memorabil, Dio descrie intrarea lui Severus în oraş astfel:

> Era cel mai strălucit spectacol din toate câte mi-a fost dat să văd. Întreg oraşul se înfăţişa încununat cu flori şi frunze de laur, împodobit cu ţesături viu colorate şi iluminat de torţele care întreţineau miresmele mirodeniilor arse pentru sacrificii. Locuitorii Romei, îmbrăcaţi în alb, aclamau însufleţiţi, plini de veselie, iar soldaţii, înarmaţi întocmai ca la o paradă militară, înaintau în perfectă ordine. Cortegiul era deschis de noi, senatorii, care purtam semnele demnităţii ordinului nostru. Mulţimea se înghesuia dornică să-l vadă pe noul împărat, să-l audă spunând ceva, întocmai ca pe o minune căzută din cer. Oameni se ridicau în sus unii pe alţii ca să-l vadă mai bine pe împărat[17].

Cum a putut cineva atât de puţin legat de Italia ca Severus să devină împărat? Răspunsul este: cele şaisprezece legiuni, care aveau chiar şi mai puţine legături cu Italia decât comandantul lor. Majoritatea veneau din nordul Europei. De ce luptau atât de puţini italieni? Deoarece se obişnuiseră cu pacea îndelungată. Un contemporan a explicat foarte bine: „Locuitorii peninsulei, de multă vreme neobişnuiţi cu armele şi războiul, erau devotaţi agriculturii şi preocupărilor paşnice”[18].

Severus nu a rămas mult timp la Roma pentru că avea de dus un război contra lui Niger. Ştia cum să joace murdar şi îşi făcuse un scop din a-i captura pe copiii lui Niger, ţinându-i totodată pe ai săi în siguranţă. Au urmat doi ani de război în Orient, care s-au sfârşit cu o victorie deplină a lui Severus şi cu moartea lui Niger. Apoi, Severus

a atacat teritoriul parților şi a creat o nouă provincie, anexând un stat de frontieră care astăzi acoperă granița turco-siriană. În felul acesta s-a răzbunat pe sprijinitorii lui Niger de acolo, a adăugat imperiului o regiune bogată şi a atenuat criticile potrivit cărora ar fi ucis cetățeni romani în războiul civil. Dar nu a ezitat să-i execute pe copiii lui Niger, ținuți ostaticii timp îndelungat.

Era inevitabil ca un om atât de crud ca Severus să nu intre în conflict cu Clodius Albinus, sprijinitorul lui. Cei doi rivali şi-au declarat război, înfruntându-se într-o bătălie din Galia, care aproape că-l putea costa viața pe Severus. În cele din urmă, trupele lui au ieşit biruitoare şi l-au ucis pe Clodius, al cărui cap Severus l-a trimis la Roma pentru a fi expus în vârful unei sulițe. Apoi, i-a executat soția şi copiii. La începutul anului 197, războiul civil luase, în cele din urmă, sfârşit.

Într-un final, Severus s-a întors la Roma, conştient atât de prețul pe care îl plătise pentru a conduce, cât şi de susținerea pe care nu puțini senatori o arătaseră rivalilor săi. Deşi a iertat treizeci şi cinci de senatori, a ordonat execuția altor douăzeci şi nouă, în pofida jurământului depus cu câțiva ani în urmă că nu va executa niciun senator. Ştim cel puțin alți zece senatori pe care i-a ucis cu alte ocazii. Un contemporan i-a comparat domnia cu cea a sângerosului Tiberius[19], în vreme ce Severus s-a comparat în mod deschis cu oamenii de stat din republica târzie, adevărați soldați brutali, Gaius Marius şi Sula (Lucius Cornelius Sulla Felix)[20]. Totuşi, o comparație mai potrivită

e, probabil, Augustus, pe care Severus îl cita, şi care a ordonat asasinarea a peste o sută de senatori înainte să-şi câştige respectabilitatea[21]. Ca şi Augustus, Severus a purtat un război civil lung şi însângerat.

Pentru a pedepsi Garda Pretoriană pentru rolul jucat în asasinarea lui Pertinax şi scoaterea tronului la licitație, Severus a executat câteva sute de gardieni şi i-a concediat pe restul. În mod tradițional, pretorienii erau recrutați din Italia, dar Severus i-a înlocuit cu propriii legionari născuți în străinătate, mulți dintre ei provenind, probabil, din regiunea dunăreană. În ochii romanilor, mai ales ai nobililor, noii gardieni erau nişte sălbatici.

Ca să-şi desăvârşească opera, Severus a dublat efectivele Gărzii Pretoriene. De asemenea, a dublat numărul pompierilor şi a triplat poliția, ambele fiind forțe paramilitare. Poate că a crescut şi numărul trupelor specializate – arcaşi şi iscoade, printre alții –, acestea fiind localizate într-o garnizoană din partea de sud a oraşului. În plus, Severus a construit o garnizoană permanentă pentru una dintre legiunile sale la sud de Roma, pe Colinele Albane, într-un oraş aflat pe Via Appia. Construită trainic, ruinele acelei garnizoane mai pot fi încă văzute răsărind ici-colo prin orăşelul Albano Laziale, lângă drumul ce duce la reşedința de vară a papilor.

Cu totul, Severus a crescut numărul soldaților din şi dimprejurul Romei de la aproximativ 11.500 la circa 30.000. În parte, scopul lui era militar, întrucât noile forțe asigurau nucleul unei rezerve de care Roma avea mare

nevoie pentru a răspunde rapid la provocările ivite în diverse puncte de frontieră. Împărații care au urmat la tron aveau să facă mult mai mult în această privință. Dar schimbările lui Severus au avut şi un efect politic, făcând capitala să se simtă ca şi cum ar fi prinsă într-o menghină militară.

Pentru Severus, o armată puternică şi un stat puternic mergeau mână în mână. A format trei noi legiuni, ridicând numărul lor de la treizeci la treizeci şi trei, adică aproximativ 500.000 de soldați. Soldații din regiunea Dunării şi din Balcani aveau o importanță capitală pentru trupele sale.

În general, Severus a favorizat armata. Le-a acordat legiunilor prima creştere salarială din ultimul secol. În cele din urmă, le-a permis soldaților să se căsătorească, întrucât mulți dintre ei o făcuseră oricum de-a lungul anilor, încălcând regulamentele. O armată mai mare şi mai bine plătită era scumpă, aşa că Severus a devalorizat moneda ca să poată să o plătească. La fel au procedat şi Marcus, şi Commodus, dar Severus i-a redus valoarea şi mai mult. Pe termen scurt, Roma era suficient de puternică pentru a absorbi şocul, dar generația următoare a plătit prețul printr-o inflație galopantă.

Severus a devenit împăratul cu cea mai mare expansiune militară de după Traian. Şi din acest punct de vedere a călcat pe urmele lui Marcus Aurelius, deşi Marcus nu reuşise să formez noi provincii, ci doar a încercat să extindă imperiul ca răspuns la agresiunea contra Romei.

Severus avea mai puține scuze. A creat două noi provincii în Orient, dincolo de Eufrat. În Africa, a extins granițele provinciilor romane către sud. În Britannia, a încercat să cucerească întreaga insulă. Într-adevăr, a fost o persoană care a extins imperiul, după cum proclamă şi inscripția de pe arcul său de triumf din Roma.

Paradoxal, dar Severus n-a avut o instrucție militară solidă. Cariera sa înainte de 193 a fost aproape în totalitate civilă. A comandat armate, dar numai pe timp de pace – nu a luptat în niciun război. Era mai mult un funcționar decât un războinic. Şi totuşi, la fel ca Marcus Aurelius, Severus s-a văzut pus în situație să-şi asume un rol combativ şi a făcut-o cu entuziasm. Spre deosebire de Marcus, Severus a simțit miros de sânge mai întâi într-un război civil, nu într-unul extern. Consecința a fost că a devenit un fel de *caudillo* roman, un tip de lider militar aidoma celor care au nenorocit recent America Latină. Sau poate că o analogie mai bună ar fi cu un nou director-general adus pentru a restructura o companie şi care o reformează fără scrupule pentru a o salva.

Aşa violente cum sunt, războaiele civile permit oamenilor să depăşească barierele sociale. În jurul anului 195, de pildă, un director de şcoală din Galia s-a dat drept senator roman, a strâns o mică armată pentru a-l susține pe Severus, a repurtat o victorie reală şi a trăit tot restul vieții primind o pensie imperială. A avut mult tupeu am zice, exprimându-ne cu blândețe, dar lui Severus i-a plăcut tupeul lui.

În aprilie 195, Severus a făcut ceea ce nici cei mai extravaganți dintre predecesorii lui nu au făcut-o: s-a adoptat singur! Practic, a devenit fiul lui Marcus Aurelius şi a făcut-o cu de la sine putere, fără să țină seama de Senat sau, evident, de demultă vreme răposatul Marcus. Severus şi-a rebotezat fiul, schimbându-i numele din Caracalla în Marcus Aurelius Antoninus şi l-a făcut Caesar, desemnându-l astfel pe Caracalla (noi vom rămâne la acest nume) drept succesor. În acelaşi timp, Severus a anunțat divinizarea lui Commodus, fiul lui Marcus, ceea ce i-a înfuriat pe oponenții din Senat ai răposatului şi deloc regretatului împărat vicios. Dar soldații îl adoraseră pe Commodus, care i-a plătit bine şi, cu siguranță, i-au apreciat mişcarea.

Un mucalit roman l-a felicitat pe Severus pentru că a găsit un tată ca Marcus Aurelius, ceea ce era un fals compliment şi o frumoasă mostră de snobism, întrucât atrăgea atenția asupra obscurității tatălui natural al lui Severus[22]. Şi totuşi, mişcarea lui Severus a fost serioasă, nu doar o simplă manevră subtilă. Romanii credeau în succesiunea ereditară şi în continuitatea familiei imperiale unice. Preferau urmaşii de sânge, deşi nu-i impuneau, fiind pragmatici şi acceptând uşor adopția. „Adopția” lui Severus era o minciună explicită, greu de înghițit de unii, dar mulți considerau că merită plătit un asemenea preț pentru a asigura pacea şi a se evita un război civil.

Severus nu a pierdut nicio ocazie pentru a reaminti permanent că guvernarea sa se întemeia pe forța militară.

De pildă, i-a conferit soției sale, Domna, titlul de Mamă a Taberei, reamintind astfel de singura deținătoare anterioară a acestui titlu, de Faustina, soția lui Marcus Aurelius și mama lui Commodus. Familia lui Severus era armata romană, iar armata era familia lui Severus; așa spunea titlul. Unii legionari au întâlnit-o pe Domna personal, întrucât, de-a lungul anilor, i s-a alăturat mereu lui Severus în războaie și în călătoriile sale, din Britannia și până în Irak.

Severus a fost un inovator în ce privește guvernarea romană. A promovat semeni africani în Senat, în guvernoratele din provincii și în calitate de comandanți de legiuni. Și, totodată, a înclinat balanța noilor poziții administrative de la Senat spre cavaleri.

RĂZBOI, POLITICĂ ȘI CRIME

La Roma, Domna era importantă pentru Severus datorită legăturii sale cu elitele din estul Mediteranei. A fost la fel de importantă, pentru că avea legături în Orient, atunci când soțul ei a plecat din Roma, în anul 197, ca să reia războiul cu Parția. Din nou, l-a însoțit în călătoriile sale.

Severus avea trei motive să atace Parția. Trebuia să se răzbune pentru o invazie a parților pe teritoriul roman atunci când a plecat în Occident ca să se lupte cu Clodius. Voia gloria pentru sine. Și, cu siguranță, relația cu armata îi dădea mai puține bătăi de cap decât relația cu Senatul.

Era primul mare război extern de cucerire al Romei de după Traian, iar Severus le reamintea mereu tuturor că urma căile unor predecesori iluştri.

Severus a invadat Irakul, i-a jefuit capitala (aflată în apropierea Bagdadului modern) şi a anexat imperiului partea de nord a ţării, pe care a numit-o provincia Mesopotamiei. Prin aceasta, a recreat provincia pierdută de Traian. Totuşi, ca şi Traian, Severus a ratat capturarea unei importante fortărețe în pofida celor două asedii susținute. Şi-a declarat totuşi victoria şi şi-a luat titlul de *Parthicus Maximus*, care înseamnă aproximativ Marele Biruitor din Parția.

Severus s-a folosit de ocuparea capitalei parților pentru a da şi o lovitură propagandistică. A planificat evenimentul la 28 ianuarie 198, odată cu cea de-a o suta aniversare a urcării pe tron ca împărat a lui Traian. În aceeaşi zi, Severus l-a numit oficial Augustus pe Caracalla, ceea ce înseamnă că devenea co-împărat. Pe scurt, a profitat politic la maxim de pe urma succesului său militar.

Ar fi trebuit să fie mai prudent cu ce-şi doreşte. Noua provincie a Mesopotamiei era o extensie excesivă a imperiului şi nu aducea niciun avantaj Romei. Un critic contemporan s-a plâns de costurile pe care le implica şi de posibilitatea de a antrena Roma în noi şi periculoase conflicte[23]. Dar când, în cele din urmă, Severus s-a întors la Roma, în 202 – după mai mulți ani petrecuți în Siria şi o călătorie lungă în Egipt –, i s-a propus o primire triumfală. Totuşi, Severus a refuzat celebrarea, pentru că suferea de

gută, ceea ce nu-i permitea să stea în picioare într-un car triumfal.

Sănătatea nu l-a împiedicat pe Severus să călătorească cu familia în Africa de Nord, în 202-203, călătorie care a inclus o ambițioasă revenire acasă în Leptis, oraşul natal. Acolo, a finanțat un program grandios de refacere urbană, cu monumente de marmură care pot fi văzute şi astăzi. În 203, Severus a revenit cu familia la Roma, unde s-a dedicat unui vast program de construcții şi festivaluri. În acelaşi an, a inaugurat noul Arc al lui Severus şi Caracalla, sărbătorindu-şi victoria asupra Parției.

Arcele de triumf erau ceva obişnuit în tradiția romană, dar Severus şi-a ridicat arcul într-un loc neconvențional, lângă monumentele care îl celebrau pe Augustus, profitând astfel de gloria predecesorului său. Cât despre basoreliefurile sculptate de pe noul arc, acestea reprezentau scene de victorie militară neobişnuit de dure şi brutale, diferite de arcele de triumf anterioare. Ca în multe alte ocazii, Severus se plasa cu un picior în trecutul elegant şi cu celălalt în prezentul violent. La fel cum victoria în războiul civil i-a adus imperiul, aşa cum a pretins, şi victoria într-un război extern a justificat continuitatea dinastiei sale. Extinderea imperiului a fost pentru el un motiv de auto-glorificare.

Alte proiecte edilitare din Roma au inclus reconstruirea templelor distruse într-un incendiu anterior, o extindere enormă a palatului imperial şi construirea unei fațade autonome plasate lângă palat. Acest din urmă monument îi

înfățișa pe membrii familiei imperiale între cele şapte planete (celelalte două nu erau cunoscute încă) – ca şi cum cerurile însele ar fi favorabile noii dinastii.

Au fost şi alte celebrări, mai ales *Ludi saeculares* (Jocurile seculare) din anul 204, care au marcat încheierea unui alt secol din istoria Romei. A fost un alt ecou al lui Augustus, cel dintâi împărat care a organizat Jocurile. Totuşi, ca noutate, a fost utilizată expresia „Oraş Sfânt" cu referire la Roma, o expresia care a intrat în uz începând din acea perioadă. Denumirea de Oraş Etern provenea din epoca augustiniană, iar adjectivul „*santissimo*" (cel mai sfânt) fusese deja folosit pentru a caracteriza mai mulți împărați[24]. A numi şi oraşul „sfânt" a fost deci următorul pas logic. Deşi, în prezent, desemnarea Romei drept Oraş Sfânt se referă la creştinism, inițial termenul era păgân.

Dar cu Tiberius, mai degrabă decât cu Augustus, semăna Severus în dorința lui de a-şi delega o bună parte din putere lui Gaius Fulvius Plautianus, prefectul Gărzii. Acesta era un comandant secund apropiat împăratului, un prieten din copilărie cu care călătorise pretutindeni, fără să fie însă şi unul din oamenii lui de încredere. Plautianus purta o barbă lungă şi bogată şi avea fața aspră ca de pugilist.

La fel ca Sejanus, prefectul pretorian lipsit de scrupule al lui Tiberius, Plautianus dorea să-şi construiască o bază solidă pentru ca, în cele din urmă, să obțină puterea supremă. Creându-şi cu asiduitate relații cu soldații şi civilii, Plautianus s-a îmbogățit, ceea ce i-a adus noi

prieteni şi puterea de a-şi executa duşmanii. A calomniat-o permanent pe Domna. Plautianus a ajuns la vârful puterii în anul 202, când şi-a căsătorit fiica, având pe atunci paisprezece ani, cu Caracalla. Speranța era că măcar nepotul lui va ajunge într-o zi împărat, deşi, dacă va şti cum să-şi joace şansa, chiar şi Plautianus îi va putea urma lui Severus pe tron după ce ar scăpa de Caracalla. Atât Caracalla, cât şi mama lui se temeau de Plautianus şi de familia sa şi îi urau, aşadar nu a fost o căsnicie fericită.

Doar că Plautianus şi-a supraapreciat forțele. Mulțimile prezente la întrecerile din Roma i-au dezaprobat zgomotos ambițiile. Plautianus a consimțit să fie ridicate mai multe statui de bronz pentru el decât pentru Severus – iar împăratul a observat şi a dat ordin să fie topite unele dintre statuile ofensatoare. Când fratele lui Severus trăgea să moară, în 205, l-a avertizat de pe patul de moarte cât de periculos era Plautianus. În cele din urmă, în acelaşi an, Caracalla – acum în vârstă de şaisprezece ani – l-a acuzat pe Plautianus de complot pentru asasinarea lui Severus.

Pe 22 ianuarie 205, Caracalla a dat ordin ca arogantul prefect să fie executat în palatul imperial din Roma. Apoi a poruncit să i se aducă un smoc din barba lui într-o altă cameră, acolo unde aşteptau soția lui Caracalla – fiica lui Plautianus – şi Domna, mama sa. „Iată-l pe Plautianus al vostru!”, a spus mesagerul, ceea ce a îngrozit-o pe o femeie şi a bucurat-o pe cealaltă[25]. Apoi Caracalla a divorțat de soția sa şi a exilat-o pe o insulă îndepărtată.

Această răzbunare sordidă a lăsat o urmă pe un monument adesea ignorat, situat pe o stradă liniştită din Roma. Acolo se află un arc din marmură, consacrat în 204 de negustorii de vite şi de „bancherii” lor ca tribut oferit lui Severus la cea de-a zecea aniversare a domniei sale. Este echivalentul roman al donației într-o campanie electorală, un dar perfect legal oferit de un grup de oameni de afaceri în onoarea familiei imperiale, fără îndoială cu speranța întoarcerii favorului, de pildă sub forma unei scutiri de taxe.

Arcul este ornamentat cu o combinație bogată, dar potrivită tematic. Embleme ale legiunilor, vulturi imperiali, prizonieri de război, Hercule – zeul târgului de vite – cu ciomag şi blană de leu, vitele fiind mânate de păstorii lor, cuțite şi topoare pentru sacrificii, toate acestea decorau monumentul. Cele mai mari imagini sunt ale familiei imperiale. Severus şi soția sa, Domna, privesc fix în jos, ambii reprezentați frontal şi impasibili, într-un basorelief aflat pe un perete interior. Împăratul, purtând togă, aduce un sacrificiu, în vreme ce Domna ține în mână un simbol al rolului ei de Mamă a Taberei. Vizavi se află fiul lor mai mare, Caracalla, şi el implicat într-un sacrificiu pentru zei.

La o privire mai atentă, devin vizibile semnele unei ştergeri grosolane. Inițial, erau reprezentați soția şi socrul lui Caracalla, Plautianus, precum şi fratele lui mai mic, Geta, dat tustrei au fost şterşi după ce au căzut în dizgrație, fiind exilați sau executați.

CARACALLA

În 208, Severus, Domna, fiii lor şi mare parte din anturaj au plecat în Britannia cu speranța unei ultime campanii militare de cucerire şi a şansei de reconciliere a celor doi moştenitori ai tronului aflați în duşmănie. Cei doi băieți erau atât de dornici să câştige orice competiție, încât, odată, când Caracalla a căzut şi şi-a rupt piciorul într-o cursă de care cu fratele lui mai tânăr, l-a amenințat că îl va ucide pe Geta.

După cât se pare, Severus a considerat amenințarea demnă de luat în seamă. Cel puțin unii au crezut că împăratul a ales să întreprindă o campanie militară îndepărtată, în pofida unei sănătăți atât de precare, încât a fost nevoit să fie dus la război într-o litieră acoperită, cu speranța că băieții nu vor observa. O speranță deşartă: nu doar că amenințările lui Caracalla la adresa lui Geta au continuat, dar odată, în Caledonia (Scoția), în timp ce călărea alături de Severus îndreptându-se spre locul de negociere cu duşmanii, Caracalla a ridicat sabia chiar şi asupra lui Severus însuşi. Oamenii lui Severus l-au văzut şi au strigat suficient de tare pentru a-l opri. Ulterior, în cartierul general, împăratul şi-a certat fiul, dar n-a făcut nimic pentru a-l pedepsi. Severus l-a blamat adesea pe Marcus Aurelius că nu s-a debarasat de Commodus şi a amenințat furios în repetate rânduri că-l va ucide pe Caracalla, dar dragostea de tată sau pragmatismul l-au oprit.

Împăratul îşi lansase campania din Britannia cu vise de victorie. S-a luptat timp de două sezoane în Scoția cu speranța că va cuceri întreaga Britannie, dar şi-a văzut armata împiedicându-se în fața unui duşman imprevizibil şi pe un teren neprimitor. Apoi boala l-a ținut luni de zile în taberele militare. De un deceniu boala şi viața dură îl epuizaseră cu totul, iar la şaizeci şi şase de ani pierdea lupta. Duse erau zilele când nu se sinchisea să călărească cu capul descoperit prin ploaie şi zăpadă în campania din munți, pentru a-şi încuraja soldații. Totuşi, acest bărbat scund încă mai avea voința să muncească. Chiar şi acum le zicea gâfâind adjutanților săi, „Haideți, ia să vedem dacă mai avem ceva de făcut”[26].

Caracalla şi Geta îl ajutau, iar Iulia Domna îi era mereu aproape. Chiar dacă erau la frontieră, la sute de kilometri de casă, ea se ținea tare. Nu degeaba primise titlul de Mamă a Taberei[27]. Nu mai puțin decisă decât soțul ei, Domna i-a fost o tovarăşă permanentă în campaniile militare.

Chinuit de gută, imobilizat, trist, împăratul zăcea pe patul de moarte. Acum, că îşi simțea sfârşitul deja aproape, Severus le-a vorbit băieților. Se spune că vorbele lui au fost „Trăiți în bună înțelegere, îmbogățiți-vă soldații şi disprețuiți pe toți ceilalți”[28]. Gândurile acestea dau măsura bărbatului – lapidar, aspru, înțelept şi, în acelaşi timp, cinic şi încrezător.

Severus a murit pe 4 februarie 211. Cel născut printre coloanele de marmură ale unui oraş bogat de pe însorita

coastă mediteraneeană a Africii de Nord şi-a sfârşit viața în îndepărtatul Eboracum (astăzi York), un oraş militar în stil spartan din nordul Britanniei. Ritualul funeraliilor imperiale – procesiunea care înconjoară de două ori rugul funerar, încărcat cu daruri de la soldați, cadavrul în armură, cei doi băieți aprinzând focul – a risipit tristețea iernii. Acelaşi efect l-a avut şi ultimul detaliu: o urnă purpurie în care erau depozitate osemintele lui Severus. A fost adusă la Roma ulterior şi îngropată în mormântul lui Hadrian. Se spune că Severus ar fi cerut urna înainte să moară. După ce a atins-o a spus, „Vei conține un bărbat pe care lumea locuită nu l-a putut găzdui”[29].

Deşi Severus n-a izbutit să cucerească Scoția, a reuşit să fondeze o dinastie. Caracalla i-a urmat ca împărat, împărțind la început conducerea cu Geta.

De fapt, „Caracalla” e o poreclă. Vine de la mantia militară grea de lână, *caracallus*, pe care împăratul a descoperit-o la soldații romani din nordul Europei şi pe care a adus-o armatelor din Orient. La naştere, Caracalla a purtat numele de Iulius Bassianus şi a devenit Marcus Aurelius Antoninus după ce tatăl său „s-a adoptat” el însuşi în familia lui Marcus Aurelius.

Monedele şi sculpturile îl înfățişează pe Caracalla ca pe un bărbat puternic, cu trăsături aspre[30]. Are părul ondulat, barba tunsă foarte scurt, nasul proeminent şi gâtul gros. Nimic nu sugerează termenul de „delicat”.

Domna era acum mamă de împărați. A jucat un rol important ca simbol de continuitate şi ca sfătuitoare. În

cele din urmă, Caracalla a însărcinat-o pe ea cu corespondența şi cu răspunsurile la petiții. Nicio femeie imperială n-a mai deținut o astfel de poziție înainte şi, cu siguranță, faptul acesta îi confirmă educația şi poate chiar mai mult, dacă ne gândim la cât de puțini erau oamenii cărora le putea încredința Caracalla sarcini importante.

Dar n-a ascultat rugămințile mamei sale. La mai puțin de un an de la moartea tatălui, a trimis un grup de soldați să-i omoare fratele. Geta era în palat şi, pentru a scăpa, a fugit în brațele mamei sale, însă n-a avut scăpare nici acolo. Domna a fost rănită la mână. Fără îndoială că a fost profund tulburată, dar a continuat să-l consilieze pe Caracalla, fie din datorie, fie pentru că îl iubea, pentru că iubea puterea sau din toate aceste motive laolaltă. Între timp, Caracalla a câştigat de partea sa Garda Pretoriană, acordându-le o primă consistentă, şi şi-a epurat adversarii. În general, a urmat sfatul dat de tatăl său şi a crescut cheltuielile cu soldații.

A fost abil, articulat şi ambițios, dar şi emoțional, impulsiv şi violent. Iubea activitatea fizică. Avea mulți duşmani, ceea ce nu este surprinzător. Cine putea avea încredere într-un om care dăduse ordin ca fratele să-i fie asasinat?

Caracalla şi-a petrecut mare parte din restul domniei sale în campanii militare, mai întâi în nordul Europei, apoi în Orient. Crezându-se un nou Alexandru cel Mare, a negociat o căsătorie cu fiica regelui part şi, pentru că a dat

greş, s-a pregătit de un război de cucerire. Totuşi, în istorie a rămas mai ales pentru două fapte nemilitare.

Din perspectiva de azi, cea mai mare realizare a lui Caracalla a fost acordarea cetățeniei romane fiecărui locuitor liber al imperiului. A fost o lege promulgată în anul 212, cunoscută drept *Constitutio Antoniana*, altfel spus, constituția lui Antoninus (după numele oficial al lui Caracalla). Anterior, Roma acorda cetățenia ca o recompensă comunităților favorizate şi oficialilor locali mai importanți, dar probabil că doar o minoritate de oameni liberi deveneau cetățeni. Acum, toți romanii liberi erau cetățeni. Niciodată în istoria omenirii cetățenia nu a fost extinsă atât de mult.

Elitele romane s-au concentrat însă mai mult asupra marilor creşteri de taxe pe care Caracalla le-a implementat pentru a-şi susține cheltuielile militare. Conform unui contemporan, scopul extinderii cetățeniei a fost creşterea veniturilor din taxele de moştenire ale cetățenilor[31]. Trebuie să reținem că, decenii la rând, deosebirea dintre cetățeni şi non-cetățeni a scăzut în importanță. Cea mai importantă diviziune din lumea romană a fost între cei bogați şi privilegiați, numiți oficial *honestiores*, şi cei săraci şi umili, numiți *humiliores*. Primul grup, fie cetățeni sau nu, se bucura de diverse privilegii legislative şi practice, în vreme ce al doilea avea doar de suferit. Pe scurt, Roma şi-a extins cetățenia tocmai atunci când aceasta a început să nu mai conteze.

Între timp, Caracalla a realizat un vast proiect edilitar pentru a câştiga susținerea săracilor din oraşe. Termele lui Caracalla, ale căror ruine masive îi mai încântă încă pe turişti şi astăzi, au fost unul dintre cele mai mari proiecte de construcții ale Romei Imperiale. Severus a planificat lucrarea, iar Caracalla a finalizat-o. Marele complex includea palestre, o piscină şi biblioteci (una latină, alta greacă). Opere de artă valoroase slujeau de decorații. Complexul era deschis publicului şi intrarea era gratuită. Constructorii s-au confruntat cu uriaşe provocări tehnice, de la îndepărtarea a circa 500.000 de metri cubi de argilă pentru fundație, până la ridicarea unor coloane de 12 metri înălțime şi o greutate de circa 100 de tone. Cu toate acestea, proiectul a fost finalizat în şase ani şi se estimează că au fost folosiți între 12.000 şi 20.000 de muncitori.

Domna l-a însoțit pe Caracalla în Orient şi s-a stabilit în Siria, în timp ce el a înaintat şi mai mult spre est. Apoi, în aprilie 217, a fost asasinat. Prefectul Gărzii Pretoriene, Macrinus, a aflat că era următorul pe lista celor care urmau să fie executați, listă întocmită de împărat, aşa că a lovit primul. La comanda lui, un soldat pe care Caracalla îl insultase l-a înjunghiat mortal. Macrinus a dispus ca asasinul să fie, la rândul lui, executat, apoi a tăgăduit orice legătură cu fapta acestuia.

Tulburată la aflarea veştii şi, poate, ea însăşi bolnavă, Domna s-a sinucis. A fost sfârşitul domniei lui Severus şi a fiilor săi, dar nu şi a familiei Domnei. Proclamat împărat de trupe, Macrinus a rezistat la putere un singur an.

Sora Domnei, Iulia Maesa, era hotărâtă să-şi repună familia pe tron. Portretele de pe monede o înfăţişează pe Maesa ca o femeie atractivă şi demnă[32]. Avea părul cârlionţat ca şi sora sa, dar strâns într-un mic coc la spate. În unele portrete, poartă o diademă, simbolul regalităţii.

Candidatul Maesei era nepotul ei, Varius Avitus Bassianus, fiul fiicei sale. Bassianus avea doar paisprezece ani. Deşi crescut la Roma, acum trăia la Emesa, în Siria, şi era sacerdot al zeului local Elagabalus – şi Elagabalus este numele sub care Bassianus a ajuns să fie cunoscut în istorie. La prima vedere, nu părea un aspirant promiţător la poziţia de împărat, dar Maesa, hotărâtă, şi-a cheltuit propriii bani pentru a cumpăra sprijinul soldaţilor. Pretinzând că Elagabalus era copilul nelegitim al lui Caracalla, i-a determinat pe soldaţi să-l proclame împărat în 218. După un scurt război civil, Macrinus a fost învins şi ucis. Elagabalus avea drum liber pentru a domni la Roma.

Nicio epopee televizată nu s-ar putea lăuda cu vreun personaj feminin acţionând din umbră care să rivalizeze cu cele care au urcat pe scena Romei. Maesa şi fiica ei, Iulia Soaemias, mama lui Elagabalus, au mers cu noul împărat în capitală. A fost un lucru bun, pentru că au asigurat guvernarea, în timp ce Elagabalus îşi dedica timpul fondării cultului său religios la Roma. Portretele de pe monede îl înfăţişează pe Elagabalus ca pe un tânăr voinic cu gâtul gros, cu o cunună de lauri sau o diademă şi o armură pentru piept. Priveşte înainte cu vigoare, ca un comandant militar[33]. Iluzii! Un bust din marmură ne prezintă un

adolescent slab, cârlionțat, cu mustață şi privirea pierdută[34].

Elagabalus şi-a relansat zeitatea lui exotică sub forma unui zeu solar, un pretext familiar panteonului roman, numindu-l „Zeul Soarelui Invincibil”. Actul a provocat mirare, iar dorința lui Elagabalus de a-l înlocui pe Jupiter, zeul cel mai important al Romei, cu zeul său, a stârnit mânia. Dar Elagabalus nu s-a lăsat intimidat. I-a alocat noului zeu un templu pe Colina Palatină, a plimbat prin oraş piatra neagră sub formă de con care simboliza zeul şi a dansat în jurul unui altar. Opinia publică a obiectat la toate acestea. Este mai bine să fim sceptici în legătură cu celelalte fapte care îi sunt atribuite de surse antice ostile, cum ar fi presupusa lui căsătorie cu o vestală fecioară şi acuzația privind aventura lui homosexuală, în care pare-se că a sfidat convențiile, fiind partener pasiv.

În orice caz, Elagabalus nu a fost popular. Nefiind sentimentală, Maesa a decis că trebuie să-l înlocuiască pentru a salva dinastia. S-a orientat spre cealaltă fiică a ei, spre Iulia Avita Mamaea şi către fiul ei de treisprezece ani, Severus Alexandru. După ce, inițial, a fost de acord să-l adopte ca moştenitor, Elagabalus s-a răzgândit, dar era deja prea târziu. Garda Pretoriană i-a ucis pe Elagabalus şi pe Soaemias, i-a decapitat şi a aruncat cadavrul lui Elagabalus în Tibru. A fost asasinat în 222 după o domnie de patru ani.

Roma oficială a fost uşurată să aibă un om mai conformist pe tron, chiar dacă era un băiat de treisprezece

ani şi mama lui avea o mai mare influenţă asupra lui decât a avut Agrippina asupra lui Nero, devenit împărat la şaptesprezece ani. O monedă de la începutul noii domnii îl arată pe Alexandru în veşminte militare şi regale, la fel ca Elagabalus, cu excepția faptului că Alexandru îşi arată vârsta fragedă[35]. Pe monedele ulterioare, apare cu barbă[36]. Un bust din marmură îl înfăţişează într-o togă, cu chipul tânărului pe cale să ajungă la maturitate[37]. Mamaea este înfăţişată cu părul cârlionţat, caracteristic familiei sale, pe unele monede fiind bogat coafată în mai multe şiruri de bucle[38]. Uneori, poartă o diademă. Are o înfăţişare regală şi demnă.

Mamaea deținea titlul oficial de Augusta, Mama lui Augustus, a Taberei, a Senatului şi a Patriei. Neoficial, ea conducea imperiul. Nu era mai deloc conform cutumei, dar, totuşi, mama şi fiul au rămas populari până când Roma a început să piardă războaie. Lipsit de experienţă militară, Alexandru a făcut foarte puține progrese în Orient împotriva noii dinastii persano-sasanide. Comparativ cu predecesorii lor, sasanizii erau mai bine organizați, mai agresivi, mai experimentați în utilizarea tehnologiei militare şi mai rezistenți. În Occident, Alexandru a decis să-i cumpere pe germanii războinici din regiunea renană în loc să lupte cu ei. Ofensați, soldații de pe Rin l-au proclamat împărat pe unul dintre comandanții lor. Apoi i-au asasinat atât pe Mamaea, cât şi pe Severus Alexandru. Era anul 235.

CONCLUZIE

Dinastia întemeiată de Septimius Severus a durat patruzeci şi doi de ani, până la moartea lui Severus Alexandru, cu o întrerupere de un an datorată unui alt nord-african – Macrinus. A fost mult mai puțin decât cei nouăzeci şi nouă de ani ai dinastiei iulio-claudiene şi mai puțin şi decât cei cinzeci şi patru de ani ai antoninilor (Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus şi Commodus), dar aproape dublu față de cei douăzeci şi şapte de ani ai dinastiei flaviilor. Abia după alți şaptezeci de ani de la 235 avea să fondeze cineva o dinastie cu o durată mai îndelungată. Astfel că am putea spune că a reprezentat o adevărată realizare.

Septimius Severus însuşi a domnit aproape optsprezece ani. A fost cea mai lungă domniei a secolului după moartea lui Marcus Aurelius. A refăcut stabilitatea imperiului după tirania lui Commodus şi după războiul civil care a urmat-o. Avându-l pe Marcus Aurelius ca model, Severus a susținut studiul filosofiei şi a inițiat epoca de aur a dreptului roman. Totuşi, când vine vorba de reputația istorică, militarul îl umbreşte pe reformator. Mai mult datorită întâmplării decât formării sale, Severus a fost primul soldat-împărat adevărat. A venit la putere prin sabie, şi-a petrecut o mare parte a domniei în campanii militare, a arătat Senatului întreaga putere de care dispune şi a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a însufleți armata. Şi a anticipat evenimentele ce aveau să urmeze.

Pentru Edward Gibbon, lipsa de respect față de Senat a lui Severus l-a făcut „principalul autor al declinului şi căderii”[39]. Gibbon era un snob, a scris în Epoca Luminilor şi avea o prea puțină simpatie pentru parveniți şi outsideri. Alți cercetători, care au scris în perioada de glorie a imperialismului vest-european din secolele XIX-XX, sunt şi mai critici cu aşa-numitul barbar, trădând evident o anumită intoleranță față de împăratul african.

Imperiul în Occident avea să mai dureze 250 de ani după moartea lui Severus. Multe dintre acțiunile sale, deşi au zdruncinat tradiția, au fost necesare. Roma a devenit mai puțin civilă, într-adevăr, dar criza militară făcuse din guvernarea civilă un lux. În plus, Severus a acordat la fel de multă atenției relațiilor cu poporul ca şi armatei, pentru că a insistat să-şi facă familia legitimă şi populară. În sfârşit, făcând elita accesibilă şi persoanelor din afară, Severus a făcut Roma mai puternică, nu mai slabă.

Severus nu doar că a acaparat tronul, ci a şi fondat o dinastie. Severii au devenit prima familie romană marcată de violență militaristă, dar şi cu o iluminare culturală.

A fost primul împărat roman african, iar soția sa, Iulia Domna, a fost siriană şi, cu siguranță, de origine non-romană. Severus a numit oameni noi din provincie în cele mai înalte poziții în stat şi în legiunile Romei, scriind prin aceasta un nou capitol în istoria diversității etnice şi rasiale.

Adevărat, violența a început să scape de sub control în Roma severilor. Severus a combinat războaiele civile ale lui

Augustus sau Vespasian cu politicile expansioniste ale lui Traian şi cu aparatul poliţienesc de stat din vremea lui Tiberius. Totuşi, a fost timpul unor femei şi bărbaţi ambiţioşi care ştiau cum să forţeze limitele.

La fel ca mulţi predecesorii ai săi, Severus n-a avut relaţii amicale cu Senatul. A epurat instituţia şi a executat mai mulţi senatori decât Commodus sau Domitian. A ocupat poziţiile administrative şi militare de vârf cu cavaleri (*equites*), acel ordin bogat şi de elită care se situa imediat sub Senat în materie de rang şi prestigiu. Totuşi, o astfel de atitudine nu însemna neapărat o ostilitate făţişă faţă de Senat, ci mai curând lipsa unor senatori competenţi sau reţinerea altora de a-şi îndeplini misiunea. Prin dublarea efectivului Gărzii Pretoriene şi staţionarea unei legiuni într-o tabără permanentă din afara Romei, aşa cum a procedat Severus, s-a redus libertatea de exprimare.

Cu toate acestea, acelaşi militarist – care, în treacăt fie spus, fusese avocat la începutul carierei sale – a manifestat un interes deosebit faţă de dreptul roman. A numit jurişti excepţionali a căror activitate a codificat dreptul pentru secolele următoare. Unul dintre principiile juridice anunţate în timpul domniei lui Severus a fost că „împăratul este mai presus de legi”[40]. Era mai degrabă un anunţ sincer, nu o noutate, întrucât această regulă a definit toate domniile începând cu Augustus. Din câte se cunoaşte, Severus şi Caracalla au promis să respecte legile, deşi nu erau obligaţi.

Cu severii, multiculturalismul remarcabil şi despotismul luminat s-au asociat cu moravurile unei familii criminale. Poate că a fost întotdeauna aşa şi poate că singura greşeală a acestei dinastii a fost că nu s-a străduit mai mult să muşamalizeze adevărul crud. Deşi unii au protestat împotriva faptului că Severus s-a comparat cu Augustus, el nu a fost nici mai ambiţios, nici mai lipsit de scrupule decât cel dintâi împărat al Romei. A fost doar mai puţin cizelat.

Severus şi-a lăsat cea mai puternică amprentă în domeniul militar sau, mai bine spus, la intersecţia dintre sfera militară şi cea politică. Sub Severus, o serie de tendinţe mai vechi s-au întrepătruns, făcând guvernarea romană mai puţin civilă şi mai militară. Armata a obţinut puteri mai mari, dar a devenit şi mai costisitoare, ceea ce a pus presiune pe finanţele Romei şi a dus la instabilitate. Crescând salariile militarilor, purtând războaie şi implicându-se în mari programe edilitare publice, Severus a stors bugetul Romei. În loc să crească impozitele pentru a-şi finanţa cheltuielile sporite, el şi succesorii săi au devalorizat moneda, ceea ce, în final, a avut efecte dezastruoase asupra economiei romane. În mod similar, atât armata, cât şi administraţia imperială de la vârf s-au diversificat, rezultatul fiind o Romă cu un caracter mai dur şi mai brut, în care populaţia de la periferie a invadat centrul, dar şi o Romă mai democratică.

Deşi femeile imperiale au exercitat o mare influenţă în toată istoria romană, în nicio dinastie de după iulio-

claudieni nu au existat femei atât de puternice ca la severi. Domna a fost, probabil, cea mai puternică împărătească de după Livia. Sora ei, Maesa, era o jucătoare care rivaliza cu Garda Pretoriană, nepoata ei Soaemias uneltea din spatele tronului, iar nepoata ei Mamaea a fost atât de aproape de a fi regentă pe cât îi permitea sistemul de guvernare roman.

Severii aveau planuri grandioase, fie că era vorba de noi terme, de renovarea urbei, de reconstruirea oraşului lor natal, Leptis Magna, de o campanie militară împotriva Parţiei, de epurarea Senatului, de aducerea unui nou zeu la Roma sau de extinderea cetăţeniei romane (deşi aceasta a fost o concesie ambiguă).

Septimius Severus a anticipat ceea ce urma să vină. A fost cel dintâi dintr-o serie de militari veniţi din zonele îndepărtate ale imperiului. Şi nu a fost ultimul împărat care a avut în familie o femeie ce venera un zeu netradiţional. Într-o măsură mai mare decât mulţi dintre predecesorii săi, şi-a bazat puterea pe succesele militare, dar soldaţii-împăraţi aveau să devină regula la Roma. Era un om violent, cu o familie complicată şi preferinţe uneori opuse statului de drept. Poate că romanilor nu li s-a părut atât de contradictoriu, având mentalitatea legalistă care scotea în evidenţă chiar şi aspectele legale ale unui război. În mâinile lui Severus s-au aflat o armată şi un stat puternice. Şi şi-a depăşit epoca, deoarece atât Diocleţian, cât şi Constantin vor fi croiţi din aceeaşi stofă.

Cei doi aveau să fie indivizi brutali, care nu se vor da în lături să folosească violența pentru a salva sistemul, dar cu prețul unei uriaşe transformări.

Diocletian Antonianus, cu armură şi coroană radius (monedă de bronz, avers circular, IMP CG VAL DIOCLETIANVS P F AVG)

9

DIOCLETIAN

OMUL MARII DIVIZĂRI

Împăratul Diocleţian a fost un soldat de carieră. Deloc aristocrat, Diocleţian provenea din sărăcia Balcanilor şi avea nişte maniere necizelate care o şi dovedeau. Odată, şi-a ucis un rival în faţa trupelor aliniate în formaţie. Cu un alt prilej, a ameninţat să înece un oraş rebel în râuri de sânge care vor ajunge până la genunchii calului său. Cu toate astea, cea mai cunoscută vorbă a sa a fost un tribut adus legumelor. „De-aţi putea vedea vreodată legumele [verzele] cultivate cu mâinile mele la Salona", a spus Diocleţian, „cu siguranţă n-aţi mai socoti vreodată că merită să încercaţi *asta*"[1]. „Asta" era solicitarea de a reveni la putere ca împărat după trei ani de la retragerea sa în afara oraşului de provincie Salona, pe frumoasa coastă a Croaţiei de astăzi. Era o solicitare neobişnuită, dar atunci a fost o abdicare fără precedent. Diocleţian a fost primul şi ultimul împărat care s-a retras de la putere în mod deliberat. A abdicat voluntar în faţa armatei şi apoi a trăit ca un cetăţean privat.

Deşi Diocleţian şi-a pus sabia în cui, referinţa la verze pare a fi o afirmaţie exagerată. Te întrebi dacă, la fel ca un vechi Don Corleone, cel din *Naşul*, care îşi îngrijea roşiile, Diocleţian nu oferea din grădina sa sfaturi bine chibzuite

succesorului ales. Acesta era chiar ginerele lui şi tatăl singurului nepot al lui Diocletian, care s-a confruntat cu o opoziție politică puternică. Este greu să ni-l imaginăm pe împăratul retras stând indiferent la evenimentele curente. La fel ca Walrus (Morsa) al lui Lewis Carroll, cu siguranță că Diocleţian nu a vorbit doar despre verze, ci şi despre regi.

Diocleţian a fost unul dintre împărații cu cea mai lungă domnie şi unul dintre cei mai importanți. A domnit douăzeci şi unu de ani. Asemenea lui Constantin, cel mai faimos succesor al său, Diocleţian a pus capăt crizei care aproape că distrusese Roma. A pus bazele unui nou curs al istoriei care a permis imperiului să supravieţuiască, chiar dacă într-o formă mult modificată. Totuşi, pentru acest mare om sursele disponibile sunt destul de sărace.

Era înalt, îndrăzneţ, brutal şi disciplinat. Era lipsit de subtilitate, dar vremurile nu lăsau loc prea multor subtilități. Cereau muşchi de soldat, o minte ageră, voință de fier şi o încredere absolută în sine. Diocleţian corespundea întrutotul.

Sculpturile înfățişează un bărbat bărbos, cu trăsături bine conturate, cu fruntea ridată şi o expresie vigilentă. Un bust din marmură ne prezintă un personaj dur şi grosolan, dar cu ochii ridicați spre cer ca pentru a primi inspirația divină[2]. Un alt bust remarcabil, din bazalt negru, despre care se crede că este Diocleţian, înfățişează un bărbat în vârstă, dar viguros. Cu un început de chelie şi barbă, are o frunte încruntată şi obraji supți. Gura încordată sugerează

hotărâre, în vreme ce ochii sugerează o ardoare cu care nu ai vrea să te confrunți[3].

Diocleţian a reorganizat Imperiul Roman şi l-a salvat cu adevărat. Cu toate acestea, a început printr-o divizare – a agitat lucrurile înainte să le pună la loc. A despărţit Orientul de Occident, dându-le fiecăruia câte un împărat dublat de un adjunct al său, dar toţi supuşi unui singur om – lui înşişi. A separat Roma de barbari, soldaţii de civili, cumpărătorii de vânzători şi, mai ales, păgânii de creştini. A obţinut un succes real, chiar dacă nu şi o armonie perfectă, şi nici rezultatele pe care şi le dorise cel mai mult. A lăsat un regat mai puternic şi mai capabil să supravieţuiască decât fusese acesta pe vremea multor generaţii anterioare.

DE LA DIOCLES LA DIOCLETIAN

Diocleţian s-a născut la 22 decembrie în jurul anului 245. Venea din Dalmaţia – Croaţia de astăzi –, posibil din oraşul Salona, lângă Spalatum (azi Split). La naştere a primit numele Diocles, termenul grecesc pentru „Glorie lui Zeus”, zeul numit Jupiter de romani. Familia sa era săracă. Tatăl era scrib sau poate libert al vreunui senator. Se presupune că pe mamă o chema Dioclea.

Diocles a fost un soldat de carieră şi un conducător talentat. A avansat în rang până la gradul de general pe frontul de la Dunăre. Apoi, în 283, a servit sub împăratul

Marcus Aurelius Carus în campania orientală. Încă nu împlinise patruzeci de ani când Diocles a fost numit comandant al gărzii imperiale, o forță de elită creată cu o generație înainte, separată de garda pretoriană.

Carus a murit în anul 283, după o domnie de doar un an. Dar a fost un an de mari succese, când Carus a ocupat capitala sasanidă din Irak. După o furtună puternică, Carus a murit în cortul său, fie din cauze naturale, fie în urma unei răni căpătate în luptă sau chiar de la vreun trăsnet. Anterior, precaut fiind, Carus îşi numise fiii co-împărați, urmând exemplele precedente ale lui Marcus Aurelius şi Septimius Severus, care au numit şi ei co-împărați, sau ale lui Augustus şi Vespasian, care şi-au delegat puterea propriului fiu şi succesor. În niciun caz, această numire nu a însemnat o divizare formală a imperiului între partea din Orient şi cea din Occident. Unul dintre fiii lui Carus, Numerian (Marcus Aurelius Numerian) era pe frontul din Mesopotamia şi a fost proclamat împărat acolo. Fratele lui, Marcus Aurelius Carinus, era deja recunoscut ca împărat în Occident, unde câştigase o bătălie purtată contra unui trib german.

Deşi biruitoare a sasanizilor, armata romană a decis să nu rişte să continue lupta sub un domnitor nou şi neexperimentat. Aşa că s-a întors în marş către apus. Numerian a stat închis în caretă, deoarece, potrivit celor din anturajul său, suferea de o infecție oculară. Spuneau că trebuiau să-i protejeze ochii suferind de soare şi de vânt. Dar, după câteva zile, soldații au simțit un miros urât. Au

deschis careta şi l-au găsit pe Numerian mort. Moartea lui a fost pusă pe seama unor cauze naturale, dar mulți au suspectat că a fost asasinat.

Cine urma să-l înlocuiască? Alegerea evidentă era prefectul Gărzii Pretoriene, un bărbat pe nume Arrius Aper, care era şi socrul lui Numerian. Dar a mai apărut un candidat, mai impresionant, mai dur şi mai experimentat, care ştia cum să exercite puterea. La 20 noiembrie 284, Aper a fost respins de un consiliu format din ofițerii superiori ai lui Numerian. În schimb, l-au ales pe Diocles. Cel născut cu numele simplu Diocles a revendicat un nume care suna mai latin, Diocletianus.

Noul împărat a răspuns salutului armatei pe un deal din afara prosperului oraş Nicomedia, situat la capătul unui golf din Propontis (Marea Marmara), nu departe de Istanbulul de azi (în prezent, Nicomedia este cunoscut sub numele de Izmit). După ce a jurat că nu l-a trădat sau ucis pe Numerian, Dioclețian l-a declarat vinovat pe Aper, şi-a scos sabia şi l-a executat în fața armatei. S-a speculat că Dioclețian ar fi mințit şi că, în realitate, făcuse parte din complotul asasinării lui Numerian. În cazul acesta, l-a ucis pe Aper pentru a-l reduce la tăcere.

Dacă Dioclețian mințea, era un motiv în plus să supraliciteze. O sursă, care pretinde că citează un martor ocular, a spus că Dioclețian a citat un vers din *Eneida* lui Vergiliu[4], poemul epic clasic, atunci când l-a străpuns cu sabia pe Aper – o pornire cam literară pentru un soldat. Aceeaşi sursă spune că, odată, lui Dioclețian i s-a profețit

că va ajunge împărat după ce va ucide un porc mistreț. „Aper” înseamnă „mistreț” în latină, după cum se presupune că a remarcat şi Diocleţian după ce l-a ucis pe bărbat[5].

Roma tocmai se alesese cu un nou conducător remarcabil. Diocleţian nu era doar încăpățânat şi violent, era şi un om energic, ambiţios şi cu viziune. Deşi cunoştea puţin Roma, era cu totul roman, pentru că pe atunci Roma era mai puţin un oraş şi mai mult o armată, iar armata romană era casa lui. În acelaşi timp, Diocleţian nu era un soldat obtuz, ci mai curând un strateg politic viclean. Subestimăm adesea inteligența marilor comandanți militari. A face astfel cu Diocleţian ar fi o eroare fatală, pentru că era un practician politic de prim rang.

Titlul său complet era bombasticul *Imperator Caesar Gaius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus*. Totuşi, un realist ca Diocleţian a înțeles că a fi aclamat împărat de trupele sale era doar un fel de permis de vânătoare. Trebuia să-şi câştige titlul luptând efectiv şi făcând politică. Fratele lui Numerian, Carinus, conducea partea occidentală a imperiului şi pretindea că este singurul împărat legitim. Diocleţian a pornit neîntârziat în marş contra lui. S-au luptat în Serbia, în primăvara lui 285, luptă pe care Carinus a câştigat-o – dar ulterior a pierdut. Potrivit unei relatări, un ofițer a cărui soție fusese sedusă de Carinus l-a ucis[6]. E posibil ca ofițerul să fi fost un trădător care lucra pentru Diocleţian. Drept urmare, trupele lui Carinus l-au acceptat pe Diocleţian ca împărat. După ce şi-a asigurat

controlul asupra regiunii, s-a dedicat următoarei etape a campaniei sale de legitimare – cea politică. A traversat Alpii spre Italia şi a intrat în Roma, probabil pentru prima dată.

În acea epocă, Senatul roman avea o redusă putere politică sau militară. Cu o singură mare excepție: susținerea Senatului încă era necesară pentru a legitima recunoaşterea opțiunii armatei pentru un împărat. În plus, Senatul mai exercita şi o putere indirectă uriaşă. Senatorii puteau complota sau susține pe cineva din culise. Mai important, Senatul reprezenta bogăția şi puterea banilor în politică, întrucât senatorii erau extrem de bogați. Pe atunci, Senatul era un fel de Wall Street sau Silicon Valley de astăzi, cu avantajul că erau scutiți de taxe la fel ca o universitate sau fundație modernă. Deschizând sau închizându-şi portofelul, senatorii puteau decide soarta unui politician ambițios.

Dioclețian ştia toate acestea şi de aceea s-a dus la Roma. Într-o scurtă vizită pe care a făcut-o acolo a negociat şi şi-a făcut prieteni, de exemplu numindu-i pe unii senatori influenți în poziții de consul, poziții acordate în ultimii ani doar militarilor. În orice caz, pe moment Senatul era de partea sa.

Dioclețian nu şi-a pierdut timpul la Roma. Imperiul se confrunta cu provocări uriaşe, începând cu cele militare, iar Dioclețian şi-a concentrat atenția asupra lor. Şi-a petrecut cea mai mare parte a deceniului care a urmat în campanii militare la Dunăre şi în Orient.

CRIZA DIN SECOLUL AL III-LEA

Prima şi cea mai importantă realizare a lui Diocleţian a fost refacerea stabilităţii unui imperiu prins într-un ciclu al violenţelor. Pentru a înţelege importanţa acestei realizări, trebuie să cercetăm cei cincizeci de ani de dinaintea lui.

Cei cincizeci de ani ce separă asasinarea lui Alexandru Severus de accesiunea lui Diocleţian au marcat o perioadă de criză şi, ulterior, de recuperare lentă. Roma se confruntase şi înainte cu situaţii de urgenţă, dar niciuna nu a fost de o asemenea amploare.

Începând cu anul 240, inamicii Romei au continuat să pună presiune atât la frontiera de răsărit, cât şi la cea dinspre apus. Atât Galia, cât şi ceea ce astăzi este Iordania şi-au declarat independenţa. Decius (Gaius Messius Quintus Decius), un împărat ambiţios de la mijlocul secolului al III-lea, a căzut în lupta împotriva invadatorilor germani în ceea ce astăzi este Bulgaria. Fiul şi co-împăratul lui Decius a murit primul, ceea ce, din câte se cunoaşte, l-a făcut pe Decius să spună bravând că pierderea unui soldat aproape că nu contează[7]. Şocul cel mai mare a venit câţiva ani mai târziu, odată cu capturarea împăratului Valerian (Publius Licinius Valerianus) de către regele sasanid, în 260. Regele acela avea un basorelief sculptat pe o stâncă din Iran care îl arăta călare, victorios în faţa lui Valerian. O inscripţie de pe o clădire de piatră din preajmă se mândrea cu faptul că regele îi capturase pe Valerian şi pe ofiţerii săi

cu propriile mâini şi îi deportase în Iran, unde ulterior au şi murit. A fost o umilinţă enormă pentru romani.

Continuarea invaziilor şi a revoltelor de pe ambele fronturi opuse au adus Roma pe muchia prăpastiei. Înfrângerile veneau una după alta, iar cea mai mare parte a provinciei Dacia a fost abandonată pentru totdeauna. Pentru a-şi finanţa apărarea, împăraţii au depreciat moneda, dar rezultatul a fost o inflaţie masivă. Ca şi cum situaţia nu ar fi fost suficient de gravă, o nouă epidemie severă a izbucnit la mijlocul secolului şi a continuat să facă ravagii în imperiu timp de cincisprezece ani, agravând problemele cu efectivul militar al Romei[8]. În acelaşi tip, seceta din anii 240 avea să pună capăt climatului favorabil de care beneficiase agricultura romană până atunci[9].

Populaţia s-a redus, mai ales cea urbană. Între timp, pericolul invaziilor a determinat multe oraşe să construiască noi fortificaţii sau să le extindă pe cele vechi. Roma însăşi a fost un prim exemplu. Zidurile groase ale cetăţii văzute astăzi de turişti au fost construite iniţial de Aurelian (Lucius Domitius Aurelianus) între anii 270 şi 275, fiind apoi renovate în Evul Mediu şi la începutul epocii moderne.

Principala problemă ce caracteriza Roma era însă instabilitatea politică. Asasinatele şi războaiele civile au slăbit stabilitatea guvernării. Între 235, anul când a fost asasinat Alexandru Severus, şi 284, au fost vreo şaizeci de împăraţi, şi niciunul n-a rămas la putere decât pe termen scurt. Durata medie a domniei a fost de sub trei ani.

Cu toate acestea, imperiul şi-a revenit, ceea ce reprezintă un tribut adus capacității de rezistență romane şi un semn al lipsei de unitate şi de tenacitate a duşmanilor lui. Revenirea a început în timpul domniei fiului lui Valerian, co-împăratul Gallienus (Publius Licinius Egnatius Gallenius), care a instituit o serie de reforme în timpul domniei sale neobişnuit de lungi, din 235 în 268. Gallienus a exclus senatorii de la pozițiile militare înalte de conducere şi i-a înlocuit cu profesionişti. Mai mult, a început o politică nouă, mai modestă, de apărare la frontiere. Romanii au cedat adversarilor o bună parte a teritoriilor de graniță şi au trecut la o politică defensivă: oraşele fortificate de frontieră au servit ca bază pentru a împiedica pătrunderea mai în adâncime a inamicilor pe teritoriul roman. De asemenea, au fost concentrate forțe armate mobile în punctele strategice, situate în linia a doua, care puteau fi deplasate oricând era nevoie.

Datorită noilor sale politici, Gallienus a repurtat victorii asupra germanilor invadatori. Succesorii săi aveau să-i respingă ferm pe invadatori şi să recucerească atât Galia, cât şi Orientul. Au jubilat răzbunându-se pe sasanizi, cucerind capitala şi refăcând provincia romană a Mesopotamiei (teritoriu care nu mai coincide astăzi cu Irak, ci doar cu o mică regiune din sud-estul Turciei actuale).

Gallienus provenea din nobilimea senatorială, dar toți succesorii săi au fost militari realizați prin forțe proprii, produse ale armatei profesionale create de însuşi Gallienus. Niciunul dintre aceşti împărați nu a fost în măsură să

refacă stabilitatea politică. De fapt, cei mai de succes dintre ei au murit pe neaşteptate şi, adesea, violent.

Doar Diocleţian, el singurul s-a dovedit capabil să restabilească ordinea.

GRUPUL DE RĂZBOINICI CARE A CONDUS ROMA

După cum bine a înţeles Diocleţian, pentru a menţine puterea, trebuie s-o împarţi. Aşa că a făcut-o în stil mare. În mai puţin de un an de la numirea sa ca împărat, şi-a ales un coleg militar profesionist din Balcani cu care să colaboreze, un bărbat pe nume Maximian (Marcus Aurelius Valerius Maximianus), care era cu câţiva ani mai tânăr decât el. Fiul unui băcan din ceea ce este astăzi Serbia, Maximian a înaintat în grad ca şi Diocleţian. Cei doi au servit împreună în armată, iar Maximian era, probabil, în apropiere de Nicomedia atunci când Diocleţian a fost proclamat împărat. Mai întâi Diocleţian l-a numit Caesar, adică adjunct şi succesor al lui, şi l-a trimis în Galia. Apoi l-a numit Augustus, sau co-împărat, şi l-a pus la conducerea părţii occidentale a imperiului. Diocleţian s-a preocupat mai ales de Orient, cea mai bogată şi mai populată parte a imperiului.

Un bust din marmură care s-a păstrat, şi care ar putea fi al lui Maximian, îl înfăţişează cu trăsături puternice, cu barbă şi cu nişte ochi afundaţi în orbite, cu obraji supţi şi o

expresie vicleană, poate şi sceptică[10]. Criticii contemporani lui l-au numit cumplit, sălbatic şi necivilizat[11].

Era ceva neobişnuit să existe co-împărați, mai ales doi care nu erau înrudiți, dar nu fără precedent. O serie de împărați anteriori şi-au luat co-domnitori, începând cu Augustus, care a împărțit puterea în ultimii ani cu Tiberius, cel ce-i va şi urma pe tron. Extraordinară a fost însă decizia lui Dioclețian de a mai adăuga doi bărbați în calitate de Caesari. A făcut-o pe 1 martie 293, la opt ani şi câteva lui de când a preluat puterea ca împărat.

În toți acei ani, răpăitul războinic al tobelor a tot continuat, iar Dioclețian a avut un program istovitor de lupte, negocieri şi călătorii. În doar un an, de pildă în 290, se estimează că a călătorit şaisprezece kilometri pe zi[12]. În decursul anilor, a condus campanii militare pe Dunăre, în Egipt şi la frontiera de răsărit, deplasându-se de la un teatru de operațiuni la altul. A supravegheat construcția unor noi forturi pe frontul din Orient, de la fluviul Eufrat până în Deşertul Arabiei. A negociat un armistițiu cu sasanizii. S-a întâlnit cu Maximian pentru a se coordona politic în fața unei revolte a comandantului rebel din nord-vestul Galiei, care conducea şi o mişcare separatistă în Britannia. Între timp, Dioclețian avea şi unele reforme interne pe care şi le dorea implementate.

Cu atât de multe de făcut, nu-i de mirare că Dioclețian a cerut ajutor. În plus, împărțirea puterii cu oameni talentați era un mijloc de a-i descuraja să se revolte. Era un bun

exemplu al principiului „ține-ți prietenii aproape, iar dușmanii și mai aproape”.

Cei doi Caesari i-au servit pe cei doi Augusti și, în mare parte, au jucat și un rol militar. În Occident, Flavius Valerius Constantius a devenit Caesar al lui Augustus Maximian. Constantius era un fost guvernator de provincie și prefectul Gărzii lui Maximian. În Orient, Galerius (Gaius Galerius Valerius Maximianus), posibil prefect al Gărzii lui Dioclețian, a devenit acum Caesarul său. Toți cei patru fuseseră băieți săraci din Balcani care au avansat în armata romană. Niciunul nu a locuit la Roma. Mai degrabă, și-au ales reședințele cât mai aproape de front, în nord-vestul Turciei, în Germania, în nordul Italiei, în Siria și în nordul Greciei. Erau într-o mișcare permanentă, făcând față războaielor și revoltelor, și rareori se întâlneau, cu excepția reuniunilor ocazionale de la vârf. Comunicau mai ales prin scrisori sau prin mesageri.

Acești domnitori sunt uneori numiți tetrarhi (literal, „patru conducători”), iar sistemul, tetrarhie („conducere în patru”), dar acesta este un termen modern – anticii nu-l foloseau. Și nici nu erau egali cei patru conducători. Dioclețian era evident la conducerea supremă. A arătat-o inventându-și două noi titluri. S-a numit Iovius, adică Jupiter, regele zeilor. I-a dat lui Maximian titlul de Herculius sau Hercule, fiu al lui Jupiter. În vreme ce monedele imperiale din perioada aceea evidențiau armonie și bună înțelegere, era limpede că loialitatea față de Dioclețian era pe primul loc. După cum s-a exprimat un

orator antic, imperiul a continuat să fie „o moştenire indivizibilă”[13].

În practică şi în treburile de zi cu zi, Maximian şi Constantius conduceau Occidentul, în vreme ce Diocleţian şi Galerius, Orientul, deşi nu exista o divizare oficială a imperiului. Diocleţian controla strategia globală şi lua deciziile finale. Totuşi, în realitate, Imperiul Roman era divizat. Diocleţian a recunoscut că problemele Romei erau prea mari pentru a fi gestionate de un singur om. În ultimele secole ale istoriei sale, imperiul a avut, de regulă, doi împăraţi.

MAMA CURAJ ŞI MIREASA LUI MARTE: FEMEILE IMPERIALE ALE TETRARHIEI

Urmând procedura romană comună care îşi avea originile în vremea lui Augustus, Diocleţian a folosit căsătoria pentru a cimenta relaţiile politice. I-a cerut lui Maximian să-şi mărite fata cu Caesar Constantinius, care a fost nevoit să divorţeze de soţia sa. De asemenea, l-a obligat pe Maximian să-l adopte pe Constantinius ca fiu. Om de stat şi militar, Constantinius şi-a petrecut mare parte din carieră în campanii militare, manifestând o slabă dorinţă de a lăsa câmpul de luptă pe măsură ce îmbătrânea.

Între timp, Diocleţian şi-a căsătorit singurul copil, pe Valeria, cu Caesar Galerius, pe care l-a adoptat ca fiu. Monedele o înfăţişează pe Valeria ca fiind o tânără drăguţă,

cu un chip oarecum masculin şi cu părul împletit cu măiestrie, ridicat deasupra frunţii. Purta o mică diademă[14]. Ea şi Galerius au avut o fetiță care a fost promisă ca soție fiului lui Maximian.

În copilărie, Galerius a fost păstor, apoi a intrat în armată şi a avansat în grad. Era înalt şi solid. O sursă antică, aparent ostilă, l-a definit pe Galerius ca având un caracter intimidant şi grosolan. Se spune că avea urşi pe post de animale de companie, pe care îi hrănea cu infractori în timp ce îşi lua cina[15].

În pofida importanței date căsătoriilor imperiale în politicile lui Diocleţian, cunoaştem frustrant de puține lucruri despre soțiile celor patru conducători. Diocleţian a fost căsătorit cu Aurelia Prisca. După cum aveau s-o arate evenimentele ulterioare, a fost o mamă loială şi curajoasă, dar rolul ei ca soție este în mare parte nedocumentat. A avut titlul de Cea mai Nobilă Femeie, iar Diocleţian i-a amplasat statuia în Templul lui Jupiter din Salona[16], dar nu i-a dat titlul de Augusta. Nu ştim de ce n-a făcut-o – poate pentru a nu le ofensa pe soțiile celor trei co-domnitori.

Dimpotrivă, mama lui Galerius iese în evidență ca un personaj fascinant. Romula, aşa cum se numea, a fost una dintre mamele romane asemănătoare Atiei sau Agrippinei, care au jucat un rol importat în viețile şi imaginile publice ale fiilor lor. Chiar şi vila în care s-a retras Galerius, o moşie imensă în Serbia de astăzi, a primit numele ei.

Din câte se ştiu, Romula a fost o păgână foarte devotată. Galerius a pretins că mama lui s-a împerecheat cu Marte, zeul războiului, care luase forma unui şarpe, iar el a fost rezultatul acelei împreunări[17]. Această afirmație reaminteşte de propaganda lui Augustus, conform căreia mama lui s-ar fi împerecheat cu Apollo, venit la ea sub forma unui şarpe. Fără îndoială că Galerius şi-a onorat mama când a construit temple zeiței-mamă şi lui Jupiter în vila în care s-a retras.

Diocleţian şi ceilalți trei domnitori ai lui formaseră deja un grup de „frați militari" pe când erau în armată. Acum alcătuiau o familie sau, cel puțin, două familii, unite prin căsătorii. Un faimos grup statuar al celor patru, provenind din Orient şi aflat azi în exteriorul bazilicii San Marco din Veneția, îi prezintă aşa cum şi-o doreau ei[18]. Stau în două grupuri, în fiecare cel mai în etate poartă barbă, iar cel mai tânăr e proaspăt ras. Au toți armuri grele şi bonete de lână după tipicul celor din regiunea Dunării. Mânerele săbiilor au câte un cap de vultur prelucrat cu un rafinament barbar. Fiecare îşi ține o mână pe umărul co-domnitorului şi cealaltă pe mânerul propriei săbii, sugerând că sunt pregătiți să se lupte cu străinii în timp ce se protejează unul pe celălalt.

Statuile sunt făcute din porfir, o piatră prețioasă din Egipt folosită la reprezentarea împăraților. Stilul este oricare altul, dar nu cel clasic. Butucănoase şi greoaie, figurile lor par a fi din Evul Mediu timpuriu. Dar sunt tipice pentru schimbările importante suferite de sculptura

romană în secolul al III-lea, o perioadă în care arta s-a simplificat.

„O PACE CÂŞTIGATĂ CU MULTĂ SUDOARE”

După instalarea celor trei colegi ai săi în primăvara lui 293, era timpul ca Diocleţian să înainteze pe toate fronturile. În tot acest răstimp, a sporit dislocările de trupe la frontiere şi a întărit forturile de graniţă. Comparativ cu forturile romane anterioare, cele ale lui Diocleţian erau mai mici, mai compacte şi mai greu accesibile. Urme ale sistemului de fortificaţii au fost găsite în diferite regiuni de frontieră şi de coastă, atât în Orient, cât şi în Occident.

Numărul legiunilor a crescut rapid de la treizeci şi trei, sub Septimius Severus, la cincizeci, sub Diocleţian, dar efectivul fiecărei legiuni era mai redus. Nu este clar dacă Diocleţian a crescut efectivul armatei, dar cu siguranţă că a facilitat recrutarea, reintroducând cota anuală de recrutare pentru prima dată după căderea republicii. În plus, i-a constrâns pe fiii soldaţilor activi sau ai veteranilor să se înroleze.

Diocleţian era un luptător, dar Galerius era calul său de povară. După ce a câştigat pe frontiera de la Dunăre şi a înăbuşit o rebeliune în Egipt, Galerius a fost trimis în Orient să facă faţă unei invazii a sasanizilor în Armenia. Între timp, în 297, Diocleţian a fost nevoit să intervină în Egipt pentru a riposta la o altă revoltă. În urma unui lung

asediu, a cucerit Alexandria, abia după ce a întrerupt alimentarea cu apă a oraşului.

În acelaşi an, Galerius a suferit o înfrângere severă în faţa Imperiului Sasanid. Furios, Diocleţian l-a umilit. Plecând din Egipt în Siria, l-a obligat pe Galerius să alerge mai mult de un kilometru, în veşmintele lui purpurii, alături de carul său imperial, pe când intrau în Antiohia[19].

Dar ruşinea lui Galerius a fost de scurtă durată. După ce a adunat noi trupe din Balcani, i-a înfrânt pe sasanizi în luptă în anul 298. Ba chiar a capturat haremul regelui sasanid, format din nevestele, surorile şi copiii lui. În timp ce Galerius mărşăluia spre sud prin ceea ce acum este Irak, Diocleţian a reocupat fostul teritoriu roman din sudul Turciei. Folosind haremul ostatic drept monedă de schimb, Diocleţian a negociat cu regele sasanid şi a obţinut recunoaşterea suveranităţii Romei asupra teritoriului recucerit. Această mare victorie romană a dus la un tratat de pace care avea să reziste timp de aproape patruzeci de ani. Acum, Diocleţian l-a întâmpinat pe Galerius cu braţele deschise. Ulterior, l-a trimis la frontiera de pe Dunăre, unde îl aşteptau lupte grele. Într-adevăr, Galerius avea să petreacă o bună parte din următorii zece ani în campaniile militare de acolo.

Între timp, Maximian lupta din greu în Occident. A învins rebelii din Galia, Spania şi Africa şi a respins diverşi invadatori germani pe uscat şi piraţii de pe mare. Totuşi, a ratat recucerirea Britanniei răzvrătite. Misiunea aceasta i-a revenit lui Constantius, care a traversat canalul în anul

296 şi, într-un final, a zdrobit rebeliunea care dura de ani şi ani. Un medalion de aur care celebrează intrarea lui călare în Londra a supraviețuit. Legenda medalionului îl elogia pe Constantius drept „restauratorul luminii eterne”[20].

În cele din urmă, în 298, după paisprezece ani de lupte continue, Diocleţian şi co-domnitorii lui au restabilit ordinea la frontiere şi au înăbuşit rebeliunile. Şi-au făcut un merit din a-i fi învins şi măcelărit pe barbari, aşa cum îi numeau, şi pentru restabilirea „unei păci câştigate cu multă sudoare”[21]. Era timpul să se dedice reformelor de acasă ca să perfecţioneze şi să extindă un program care era deja pe cale de a fi pus în practică.

GUVERNARE ŞI REFORME

Planurile lui Diocleţian erau costisitoare. Armata, cu seria ei nesfârşită de războaie, era cea mai scumpă, dar mai era şi masiva campanie de construcţii. În plus faţă de drumurile şi forturile de graniță, fiecare tetrarh avea nevoie de cel puţin un palat şi, adesea, de mai multe. Diocleţian nu a neglijat nici Roma. A reconstruit clădirea Senatului după un incendiu devastator (noua construcţie mai există şi astăzi în For), a ridicat un arc de triumf (azi, inexistent) şi a construit enormele Terme ale lui Diocleţian, cele mai mari realizate vreodată la Roma. Diverse părți din ruinele termelor, răspândite pe mai mult de patru hectare, au fost refolosite pentru două biserici renascentiste (una dintre ele

fiind proiectată de Michelangelo[22]), pentru un mare muzeu arheologic, o sală de expoziție şi un fost planetariu şi, nu în ultimul rând, pentru una din principalele piețe din Roma modernă.

O altă cheltuială a fost noua structură administrativă extinsă pe care Dioclețian a impus-o imperiului. A dublat numărul provinciilor de la cincizeci la aproximativ o sută. De asemenea, a grupat provinciile în doisprezece noi regiuni, pe care le-a numit dioceze (un termen folosit şi azi de Bisericile creştine pentru o unitate administrativ-teritorială), fiecare cu propriul administrator. Practic, senatorii au fost excluşi din guvernarea provinciilor – aproape toate funcțiile revenind cavalerilor (*equites*). Scopul noului sistem era să faciliteze colectarea taxelor şi aplicarea legilor şi a regulamentelor.

În toată istoria imperiului, Italia fusese scutită de taxe, ceea ce nu a mai fost posibil. Dioclețian a tratat peninsula ca pe oricare altă provincie. Chiar şi Roma trebuia să plătească taxe – cea mai neplăcută ofensă dintre toate posibile –, la fel şi senatorii. Rezervorul cu resentimente a început să se umple.

Pentru a satisface necesitățile unei armate atât de numeroase, guvernul a înființat fabrici de armament în diverse locuri din imperiu, ceea ce a impus noi îndatoriri populației locale. Administrația avea o marjă de acțiune foarte amplă. De pildă, arhivele arată că, în septembrie 298, un fierar egiptean nu s-a prezentat la lucru la depozitul de arme local. Guvernatorul a ordonat poliției să-l

găsească, să-l aresteze şi să-l prezinte cu tot cu unelte în faţa sa[23].

Totul se desfăşura pe fondul unei monede ajunse aproape fără valoare. Deja sub Septimius Severus monedele de argint romane conţineau doar 50% metal preţios. Prin anii 260, unele monede mai aveau doar 2-3%. Deloc surprinzător, acest lucru a condus la o criză financiară. Ca de obicei, Diocleţian a avut un răspuns – de fapt, mai multe.

În ce priveşte contextul, gândiţi-vă că, în vremurile nesigure ale anilor de criză, fermierii din diverse părţi ale imperiului renunţau la independenţă în schimbul protecţiei unui latifundiar local. Anterior fuseseră proprietari liberi, dar acum deveneau arendaşi. Diocleţian a legiferat situaţia şi a încercat să îi lege permanent de pământ ca arendaşi, întrucât lucrătorii stabili erau mai uşor de taxat decât cei mobili. A fost instituit un nou sistem de taxare pe bază de plată în natură, în loc de monedă.

Cu toate acestea, soldaţii trebuiau plătiţi cu bani, aşadar problema inflaţiei trebuia înfruntată. În jurul anului 294, Diocleţian a crescut greutatea monedei de aur, a bătut o monedă de argint nouă şi de încredere şi a reformat sistemul monedelor de bronz. În ciuda acestei tentative nobile, monedele de bronz au rămas supraevaluate, iar inflaţia a explodat. Astfel că în anul 301 a trebuit să intervină. A emis un decret care a înjumătăţit valoarea monedelor de bronz.

Câteva luni mai târziu, Diocleţian şi colegii lui au făcut o încercare masivă de a controla salariile şi preţurile, emiţând celebrul *Edictus de pretiis*, prin care se fixa preţul maxim al mărfurilor. Nota de la începutul lui este grăitoare. După ce critică lăcomia şi specula, cei patru domnitori stabilesc salariile şi preţurile maxime. Şi anunţă că orice încălcare a preţurilor maxime va fi pedepsită cu moartea. Şi-au exprimat şi preocuparea deosebită faţă de armată, citând cazuri de soldaţi care şi-au pierdut tot salariul plus prima într-o singură tranzacţie. Netrebnicii, au spus, înşelau nu doar indivizi, ci şi societatea în ansamblu, întrucât cu banii din taxe era plătită armata.

Edictul a stabilit preţuri la peste o mie de bunuri şi servicii, de la năut la muştar, de la capre la fazani, de la lucrători în marmură la cămilari şi de la veterinari la profesori de şcoală. Scopul era ambiţios, dar sortit eşecului. În cele din urmă, bunurile au dispărut de pe piaţă, în paralel cu dezvoltarea unei pieţe negre înfloritoare.

O CEREMONIE CONTINUĂ

După cum sugerează grupul statuar al lui Diocleţian cu cei trei co-domnitori ai săi, împăratul era extrem de preocupat de propria sa imagine. De fapt, sub Diocleţian, curtea imperială a abandonat orice pretenţie de republicanism şi a devenit un loc unde cei mai trufaşi monarhi se puteau simţi acasă. Câţiva dintre predecesorii săi deja

perfecționaseră ceremoniile de la curte, dar Dioclețian a mers şi mai departe.

Adesea, Dioclețian purta o robă purpurie brodată cu fir de aur, ornată cu bijuterii, şi pantofi de mătase. Pentru antici, purpura era culoarea regală. Primii împărați au evitat să poarte veşminte de purpură şi, deşi Hadrian şi succesorii săi au folosit purpura tot mai mult, nimeni nu şi-a însuşit culoarea purpurie cu atâta entuziasm ca Dioclețian. În plus, a insistat să fie numit stăpân (*dominus*) în public. Toate palatele imperiale construite în timpul domniei sale au camere grandioase speciale penrru audiențe, organizate astfel încât domnitorul să facă o impresie covârşitoare vizitatorilor. Adesea, era însoțit de eunuci, personaje pe care scriitorii antici le disprețuiau, considerându-le un semn de despotism.

Eunucii au avut încă de la început un rol în guvernarea imperială, dar, în general, un rol minor. Romanii asociau eunucii cu autocrațiile străine, dar sub Dioclețian eunucii şi-au intrat în drepturi şi în guvernarea romană. Erau liberți, adesea veniți din Armenia sau Persia. Acum dețineau poziții cheie la curtea imperială şi, adesea, controlau accesul la împărat.

Un posibil prilej de a ajunge la împărat era intrarea lui în oraş, însoțită, de obicei, de o ceremonie grandioasă. Ca şi prezentarea la curte, ceremonia intrării putea fi momentul potrivit pentru pronunțarea unui panegiric sau a unui elogiu. Slugarnice fiind şi în regimurile anterioare, asemenea discursuri de linguşire au atins apogeul sub

Diocleţian. De exemplu, în 301, Diocleţian şi Maximian au organizat o reuniune în palatul din Mediolanum (Milano). Un scriitor de discursuri a exclamat: „Ce privelişte a oferit cuviosia voastră când cei care au fost îngăduiți în palatul din Milano pentru a vă adora chipurile sacre v-au zărit pe amândoi, iar divinitatea voastră geamănă ne-a făcut dintr-odată să ne îndoim de deprinderea noastră obişnuită a venerării individuale”[24].

Acelaşi scriitor a spus că, atunci când cei doi conducători au ieşit din palat şi au fost purtați pe litiere prin oraş, chiar şi clădirile aproape că s-au cutremurat din pricina mulțimilor de pe străzi sau şi-au plecat etajele superioare spre a putea vedea mai bine. A scris că oamenii plângeau de bucurie şi fără teamă: „Îl vezi pe Diocleţian? Îl vezi pe Maximian? Sunt aici amândoi! Sunt împreună! Cât de aproape sunt! Cum vorbesc în bună înțelegere! Ce repede trec![25]”.

Imperiul depăşise demult zilele când Livia ţesea toga de lână a lui Augustus la propriul gherghef sau Senatul, sub Tiberius, a interzis bărbaților să poarte veşminte de mătase. Dar militarii duri din Balcani care se aflau la domnie proveneau dintr-o altă lume. Acum, că deţineau bogăția şi puterea, le plăcea să facă paradă de ele.

MAREA PERSECUȚIE

Ar putea părea ciudat că Diocleţian şi-a dedicat timpul şi energia persecuțiilor religioase. De fapt, ar fi fost de aşteptat ca un militar ca el să imite felul în care a respins religia dictatorul sovietic Iosif Stalin. „Câte divizii are Papa?", a întrebat Stalin, condescendent[26].

Dar romanii, spre deosebire de oamenii moderni, nu au crescut în umbra credinței că Dumnezeu a murit. Dimpotrivă, majoritatea lor vedeau în nenorocirile care se abăteau asupra imperiului un semn clar al dezaprobării divine. Zeii erau furioşi pe Roma. Trebuiau să fie domoliți, iar statul trebuia să reinstaureze ceea ce romanii numeau „pacea zeilor"[27]. Dar cum?

Pentru unii, răspunsul era „cu noi zei". În primele secole ale imperiului au ajuns la Roma, din Orient, o diversitate de religii străine şi, în unele cazuri, noi. Criza din secolul al III-lea, cu multiplele ei nenorociri, a încurajat trecerea de la zeii vechi la cei noi. Piața religioasă a Romei secolului al III-lea era ca un mozaic multicolor. Credincioşii puteau alege între cultele misterelor greceşti, care ofereau secretul vieții veşnice; venerarea zeiței egiptene Isis ai cărei sacerdoți defilau pe străzi cântând înveşmântați în robe precum Hare Krişna azi, dar autoflagelându-se; venerarea (doar de bărbați) a lui Mithra, o combinație între Zeul Soarelui şi un simbol al machismului, ai cărui membri participau la sacrificii de tauri în camere subterane ce amintesc de sediile moderne ale fraternităților americane; sau religia

snoabă a maniheismului importat din Persia care propunea o lume în termeni dualişti, ca o luptă între lumină şi întuneric. Iudaismul a atras mulți convertiți şi, probabil, încă şi mai mulți simpatizanți, care apreciau în special teologia şi cartea lui sfântă, înnobilată de timp, mai mult decât legile sale stricte.

Iar mai nou, era creştinismul, care oferea mântuire, ritual, comuniune şi beneficiile iudaismului, fără restricțiile acestuia. Ostilitatea oficială nu a putut împiedica răspândirea Bisericii creştine. De fapt, guvernul roman nu a prigonit neîntrerupt creştinismul. Persecuția a fost sporadică, locală şi relativ rară, cu excepția anilor 250, când împărații, clătinându-se după o serie de dezastre, au început o scurtă vânătoare de vrăjitoare contra creştinilor care nu aduceau sacrificii zeilor. Apoi, s-a revenit repede la toleranța anterioară.

Creştinismul a câştigat susținători prin accentul pus pe caritate şi comuniune. Biserica era deschisă chiar şi pentru femei şi sclavi. În pofida tendinței apocaliptice şi revoluționare, creştinismul era accesibil tuturor. Oameni bogați, intelectuali şi chiar soldați romani au început să se convertească la noua credință.

Creştinii erau o minoritate concentrată în Orient şi în Africa de Nord. Dar, probabil, reprezentau 10% din întreaga populație a imperiului, un număr semnificativ, mai ales că majoritatea trăiau în oraşe, centrele nervoase ale civilizației romane. În general, creştinii arătau şi se comportau ca toți ceilalți. Nu purtau haine deosebite, nu trăiau în ghetouri,

nu-şi înmormântau morţii în locuri speciale şi nici nu vorbeau o limbă diferită. Creştini puteau fi vecinul, nevasta, profesorul, avocatul sau soldatul din cortul învecinat. Singurul lucru care-i deosebea de alţi romani era absenţa de la ceremoniile festive şi din temple, prezenţa în biserici (majoritatea fiind încăperi modeste situate în case private) şi repulsia lor de a aduce sacrificii zeilor în numele împăratului.

Observând acea repulsie, Diocleţian a considerat-o neîndeplinirea datoriei. Nu se număra printre cei care să caute „pacea zeilor" printr-o nouă religie. Dimpotrivă, născut în condiţii umile în Dalmaţia, a pus şi mai mult accentul pe zeităţile romane, cu fervoarea unui neofit. În plus, în afară de a aduce personal sacrificii vechilor zei, a decis să-i persecute pe cei care n-o făceau. Poate că ideea îi venise de mai mult timp în minte, dar, dacă este aşa, nu a putut acţiona decât după anul 298, când, în cele din urmă, s-a sfârşit războiul cu Persia. Poate că a procedat aşa pentru că se gândea la moştenirea lui pe măsură ce îmbătrânea şi voia să câştige favorul zeilor înainte de moarte. În orice caz, în anul 303 a luat măsuri.

Mai întâi, Diocleţian s-a ocupat de maniheişti, care erau suspecţi nu doar pentru că erau noi şi diferiţi, ci şi pentru că originea lor era persană. Erau, a spus împăratul, ca nişte şerpi răi şi otrăvitori[28]. Apoi s-a năpustit asupra creştinilor.

Diocleţian se temea şi antipatiza puterea tot mai crescândă a Bisericii creştine, mai ales în armată.

Instinctul îi spunea că trebuie să o zdrobească. Avea şi susținerea puternică a colegului său Galerius. Într-adevăr, unele surse spun că, de fapt, prigoana a fost ideea lui Galerius. O ipoteză ar fi că imboldul ar fi pornit de la mama lui Galerius, Romula, animată fiind de credința ei puternică în zeii păgâni[29]. Cel puțin, pare posibil ca în spatele celei mai crunte persecuții cu care s-a confruntat Biserica creştină în Antichitate să se fi aflat o femeie provenită din zona colinelor din Serbia rurală.

Mai multe ordine date în anii 303 şi 304 au dus la ceea ce creştinii au numit Marea Persecuție. Primul ordin a vizat clerul şi creştinii aflați în funcții înalte, iar spre final au urmat creştinii de rând cărora li s-a cerut să aducă sacrificii zeilor. Bisericile au fost demolate, iar cărțile sfinte, confiscate. Dioclețian era interesat în mod special de alungarea creştinilor din armată.

Potrivit unei surse creştine[30], persecuția a început în toamna lui 303 cu distrugerea unei biserici din Nicomedia de lângă palatul lui Dioclețian. Autorul îl acuză pe Galerius că ar fi dat foc palatului lui Dioclețian din Nicomedia şi a dat vina pe creştini, pentru a ațâța pofta împăratului pentru persecuție. Se pare că Dioclețian a înghițit momeala şi a ordonat să fie torturați toți supuşii, sperând că va obține vreo mărturisire. Nu a obținut-o.

Se presupune că Dioclețian şi-a suspectat chiar şi soția, pe Aurelia Prisca, şi fiica, Valeria, care era căsătorită cu Galerius. În orice caz, acesta a fost motivul pentru care le-a ordonat să aducă sacrificii zeilor[31]. Cu siguranță, cele două

nu erau creştine, dar poate că îşi exprimaseră cu vreun prilej simpatia pentru creştini.

Creştinii au reacționat la persecuție în diverse moduri. Unii s-au ascuns, alții au mituit oficialii, alții au acceptat să aducă sacrificii, iar alții au refuzat şi-au fost executați pentru credința lor. Au existat martiri, după cum ne spune literatura creştină. Un veteran pe nume Iulius, cu douăzeci şi şapte de ani de serviciu militar şi şapte campanii în spate, a preferat să fie executat decât să aducă omagii zeilor. Şi Crispina, o mamă bogată cu copii care trăia în ceea ce astăzi este Algeria, a ales execuția, nu sacrificiile. Episcopul Felix, din ceea ce este acum Tunisia, a refuzat să-şi predea cărțile sfinte şi, drept urmare, a fost executat la vârsta de cincizeci şi şase de ani[32].

Au fost vremuri cumplite pentru creştini. Persecuțiile s-au desfăşurat sporadic timp de zece ani şi au produs mari suferințe, dar, în cele din urmă, au fost un eşec. Credința martirilor a fost mai puternică, în vreme ce un alt motiv a fost neparticiparea unor autorități non-creştine. Nu s-au găsit mulți romani pregătiți să condamne la moarte nişte concetățeni care nu comiseseră nicio infracțiune reală. În Britannia şi Galia, Constantius s-a limitat să dărâme biserici, dar altfel i-a lăsat în pace pe creştini. Cu siguranță că nu a fost singurul oficial care a căutat să atenueze ordinul dat de Dioclețian.

Nu au fost numeroşi martirii, dar martiriul era în prim-planul conştiinței creştine şi, probabil, a câştigat admiratori

printre non-creştini, astfel că, în cele din urmă, creştinismul a ieşit mai puternic din Marea Persecuție.

În ce o priveşte pe Romula, după ce a murit a fost îngropată într-un mausoleu construit special pe moşia lui Galerius, care îi purta numele[33]. A fost declarată zeiță. Cu greu se putea ghici din destinul ei că religia păgână pe care a protejat-o avea să fie curând şi ea persecutată.

VERZE ŞI REGI

Diocleția n a fost primul şi singurul împărat roman care s-a retras. Chiar mai demn de reținut: a trăit nevătămat timp de aproape un deceniu după ce a abdicat.

De ce a abdicat? Sursele spun că sănătatea i s-a şubrezit. Şi totuşi, alți împărați s-au agățat de putere în pofida unor atacuri cerebrale, a bolilor de inimă sau gutei. Niciun mare politician roman nu a renunțat la putere voluntar de la abdicarea dictatorului Sulla, cu circa patru sute de ani înainte, act pe care Iulius Caesar l-a numit analfabetism politic, argumentând că dictatorii nu se pot retrage[34]. Dar Diocleția n nu era un analfabet. Ştia că, mai devreme sau mai târziu, co-domnitorii lui n-aveau să-i mai fie loiali în clipa în care vor mirosi sânge. Fiecare râvnea la hainele de purpură şi s-ar fi luptat pentru ele, dar Diocleția n voia să-şi aleagă propriul succesor. Or, nu o putea face din mormânt. Probabil, s-a gândit, era mai bine

să renunțe la putere, să abdice şi apoi să tragă sforile din culise, câtă vreme mai era în viață.

Atât Maximian, cât şi Constantius erau capabili şi ambițioşi, dar Dioclețian l-a preferat pe Galerius. Timp de peste un deceniu, Galerius i-a fost servitor loial şi executantul lui militar. Era şi soțul fiicei lui, Valeria, şi tatăl nepotului lui Dioclețian. Aşa încât împăratul s-a pregătit pentru ziua cea mare.

Din anul 300, Dioclețian a început să-şi construiască locuința unde urma să se retragă, la Spalatum, în Dalmația, lângă Salona, locul lui de naştere. Ruinele, care încă mai impresionează, sunt numite de obicei „Palatul lui Dioclețian", deşi era mai mult decât un palat. Era „o casă" unde să se retragă la fel cum baza militară Fort Knox ar fi o simplă bancă la un colț e stradă.

Palatul lui Dioclețian acoperea o suprafață de 3,8 hectare şi găzduia mii de oameni. Era înconjurat de ziduri fortificate, fiind divizat în patru părți, ca o tabără militară romană, şi găzduia o mică fabrică de armament. Avea un templu şi un mausoleu. Spre deosebire de împărații anteriori, Dioclețian nu şi-a construit mausoleul la Roma.

Palatul era un manifest ideologic în piatră. Cele patru părți ale palatului reprezentau cei patru tetrarhi, deveniți, practic, zei coborâți pe pământ. Cel mai important dintre ei era Dioclețian, fiul lui Jupiter.

Maximian nu împărtăşea zelul lui Dioclețian de a se retrage. Dorea să rămână la putere şi mai dorea ca fiul său, Maxentius, să-i urmeze. Dar Dioclețian a refuzat şi a făcut

cum a vrut el. L-a constrâns pe Maximian să se retragă şi să-l excludă pe Maxentius. Cei doi noi Augusti aveau să fie Galerius în Orient şi Constantius în Occident. Noii Caesari vor fi Flavius Valerius Severus şi Maximinus Daia, ambii soldați din Balcani şi ambii având legături cu Galerius. Daia îi era nepot de unchi.

În cadrul unor ceremonii atent coordonate şi formale, Diocleţian şi Maximian au abdicat în aceeaşi zi, Diocleţian în Nicomedia, Maximian în Mediolanum. Ambii şi-au scos robele purpurii şi-au îmbrăcat haine de cetățeni privați. Era 1 mai 305.

Diocleţian şi Maximian au primit un titlu nou: Senior Augustus. Era o tentativă de a-şi menține autoritatea şi după abdicare, dar nu a funcționat.

Camarazi de război s-a transformat rapid în *Urzeala tronurilor*. Şi urzeală a fost! A fost nevoie de douăzeci de ani pentru a se ajunge la un rezultat, dar, când s-a găsit soluția, aceasta a dus la una dintre cele mai mari şi mai dramatice schimbări din istoria civilizațiilor occidentale.

La 25 iulie 306, la ceva mai mult de un an de la abdicarea lui Diocleţian, Augustus din Occident, Constantius, a murit. Întâmplător, şi-a aflat sfârşitul la Eboracum, în Britannia, ca şi Septimius Severus. Trupele lui Constantius au dat imediat o lovitură de stat, una cu siguranță plănuită de multă vreme. În loc să accepte noul conducător propus de Diocleţian, l-au aclamat pe fiul lui Constantius, pe Constantin, drept înlocuitor al lui Augustus. Constantin a folosit momentul ca monedă de

schimb la negocieri. S-a înțeles cu Galerius şi a acceptat titlul mai mic de Caesar, în loc de cel de Augustus, dar totuşi a fost un pas mare pentru el.

Următorul obstacol pentru planurile de succesiune ale lui Diocleţian a venit câteva luni mai târziu. La 28 octombrie, Roma a dat în clocot, situația fiind alimentată, în mare parte, de furia față de tentativa de impozitare a cetățenilor de rând. Garda Pretoriană, într-o mişcare care amintea de zilele apuse, şi-a făcut din nou simțită prezența zgomotos şi şi-a ales un împărat. L-a declarat pe Maxentius, fiul lui Augustus Maximian cel abdicat, drept noul împărat şi i-a conferit titlul de *princeps* (prim cetățean), devenit acum desuet. Maxentius şi-a rechemat tatăl şi l-a declarat din nou Augustus.

Pentru a creşte cercul de susținători ai fiului său, Maximian a aranjat o căsătorie strategică. I-a dat mâna fiicei sale lui Constantin şi l-a recunoscut drept Augustus. În schimb, şi Constantin l-a recunoscut pe Maximian drept Augustus şi pe Maxentius drept Caesar.

Ceea ce a urmat l-a bulversat până şi pe cel mai atent observator. Maxentius era căsătorit cu fiica lui Galerius, dar Galerius se opunea violent jocului de putere al tânărului Maxentius. De la baza sa din Orient, Galerius l-a trimis în Italia mai întâi pe Severus, ca să lupte cu Maxentius, dar Severus a pierdut, a fost luat ostatec, închis şi, în cele din urmă, executat. Apoi a atacat Galerius însuşi şi, la rândul lui, a eşuat, dar cel puțin a scăpat cu viață. Între timp, Maximian s-a certat cu fiul său Maxentius, o

dispută urâtă care a dus la o tentativă eşuată a tatălui de a-şi îndepărta fiul de la putere în 308.

A fost momentul când Maximian a apelat la Diocleţian, moment cu care a început acest capitol. În noiembrie 308, cei doi s-au întâlnit la Carnuntum (lângă Viena). Acolo, Maximian a încercat să-l convingă pe Diocleţian să revină la putere. Diocleţian a refuzat cu înţelepciune. A apelat la legumele sale ca motiv de a reveni în siguranţa oferită de zidurile palatului lui fortificat, de unde putea influenţa evenimentele din culise. Maximian a fost nevoit să abdice pentru a doua oară ca Augustus, dar încă îşi mai dorea puterea. S-a certat cu Constantin, ginerele său, şi chiar a încercat să-l asasineze. A fost îndeajuns pentru Constantin ca, în 310, să-l forţeze pe Maximian să se sinucidă.

Între timp, Galerius n-a stat cu mâinile în sân. A încercat să-şi consolideze poziţia atât prin propagandă, cât şi prin manevre dinastice. Deşi Diocleţian nu-i conferise niciodată soţiei sale, Aurelia Prisca, titlul de Augusta, Galerius i l-a oferit soţiei sale Valeria, fiica lui Diocleţian. A numit şi o provincie după ea. Galerius voia să-şi etaleze superioritatea lui în faţa tovarăşilor de domnie, doar că aceştia, evident, n-au fost de acord.

În acelaşi an, 308, Galerius a numit un alt soldat din Balcani drept Augustus, cu speranţa că, într-un final, va putea smulge puterea lui Maxentius aflat la Roma. Valerius Licinianus Licinius era un vechi camarad de arme de-al lui Galerius şi unul dintre generalii săi în războiul contra Persiei. Era, cum altfel, tot un băiat sărac din Balcani, ce-şi

câştigase gradele militare. Dar nici chiar un comandant experimentat nu a putut străpunge zidurile trainice ale Romei şi n-a reuşit să-l îndepărteze pe Maxentius de pe tron.

Galerius avea să moară de cancer spre sfârşitul anului 311. Renunțase anterior la prigoana creştinilor, dar alții au continuat-o. Motivul pentru care Galerius a cedat este neclar, unii spunând că boala a fost cea care l-a determinat să-şi revizuiască convingerea că zeul creştinilor ar fi lipsit putere.

Erau acum patru bărbați care se pretindeau conducători ai Imperiului Roman: Constantin, Maxentius, Licinius şi Daia. Lupta lor va lua sfârşit aşa cum vom vedea în următorul capitol. Între timp, să revenim la soarta lui Dioclețian şi a familiei sale.

Cum şi când a murit Dioclețian este neclar. Şi-a sfârşit zilele cândva între anii 311 şi 313, fie de boală, fie pentru că s-ar fi sinucis. După moartea lui, atât văduva, cât şi fiica sa – văduva lui Galerius – au fost ucise. Dioclețian s-a dovedit a fi incapabil să-şi asigure familia, dar a salvat imperiul şi a reorganizat guvernarea.

De la Augustus nimeni nu mai schimbase atât de dramatic guvernarea Romei. Dioclețian a creat precedentul pentru divizarea imperiului. Adevărat, tetrarhia sau domnia a patru conducători n-a mai durat mult după retragerea sa, dar, în cea mai mare parte a secolului al IV-lea, imperiul a fost condus de doi bărbați, nu de unul, ceea ce confirmă

opinia lui Diocleţian că problemele Romei erau mult prea mari pentru a fi gestionate de un singur om.

Diocleţian a pus capăt puterii Romei. Niciodată Roma nu avea să mai fie capitala imperiului. La fel ca Diocleţian, majoritatea împăraţilor urmau să provină din Balcani şi din armată, slăbind şi mai mult legătura lor cu cetatea eternă.

Datorită lui Diocleţian, armata romana a fost mai bine finanţată şi mai bine desfăşurată la frontieră, cu o reţea nouă de drumuri şi forturi. În plus, vreme de două generaţii a fost pace cu Persia în est. Şi tot graţie lui Diocleţian, administraţia imperială a fost mai mare şi mai intruzivă ca niciodată. Pentru a finanţa toate acestea, Diocleţian a crescut povara taxării. A consolidat şi a legiferat un proces care a legat ţăranii de pământ.

Dincolo de succese, au fost şi eşecuri. În ciuda eforturilor sale violente, Diocleţian nu a putut opri ascensiunea creştinismului. N-a reuşit nici să lase imperiul pe mâinile ginerelui şi ale familiei sale. Duşmanii au fost tot mai numeroşi şi nici măcar zidurile solide ale palatului său nu i-au salvat familia.

Constantin, bărbatul care, în cele din urmă, a triumfat ca succesor al lui Diocletian, a adus cu sine o reformă mai mică decât ar părea. E adevărat că, fiind primul împărat creştin, Constantin a reprezentat o mare schimbare faţă de păgânul Diocleţian şi de Marea Persecuţie. Totuşi, în ce priveşte guvernarea, armata şi economia, cei doi au avut multe în comun. Constantin a întemeiat o dinastie având originea în doi dintre cei mai apropiaţi camarazi ai lui

Diocleţian – Constantius şi Maximian. Privite retrospectiv, domniile lui Diocleţian şi Constantin au făcut parte dintr-o aceeaşi tentativă de a salva şi reforma Imperiul Roman.

Constantin (bust din marmură, Musei Capitolini, Roma)

10
CONSTANTIN

CREŞTINUL

În curtea Muzeelor Capitoline din Roma, aflate, paradoxal, chiar în preajma celui mai sacrosanct loc păgân al oraşului, se înalță bustul colosal din marmură al lui Constantin, primul împărat creştin al Romei[1]. Nu putem supraestima semnificația convertirii lui Constantin. A schimbat lumea mai mult sau mai puțin. Ni l-a dat pe Hristos drept Domn al Romei, duminica drept zi de odihnă şi Istanbulul – fostul Constantinopol –, drept cel mai populat oraş al Europei (încă mai este şi acum) ce avea să lase în umbră Roma. De fapt, convertirea sa este un moment atât de important pentru următorii 1.700 de ani de istorie europeană, încât ar fi mai simplu să ne gândim la Constantin ca la un om din Evul Mediu – ev al credinței –, decât ca la un împărat roman, succesorul lui Caesar şi Augustus. Dar bustul ne reaminteşte când a trăit.

Este un monument impresionant, potrivit pentru un conducător şi un suveran bine-cunoscut tuturor celor care studiază istoria antică. Odinioară, bustul făcea parte dintr-o statuie impunătoare[2]. Doar capul avea o înălțime de trei metri. Au supraviețuit şi alte câteva părți din statuie,

inclusiv un braț drept vânjos şi musculos, o mână dreaptă cu degetul ridicat şi un picior[3]. Dar bustul este cel care atrage atenția. Constantin arată cu totul deosebit față de predecesorii săi, la fel ca Hadrian, primul împărat cu barbă.

Constantin nu poartă barbă şi are bărbie cu gropiță. Pare chipeş şi tânăr, dar şi masiv şi puternic. Are capul acoperit cu păr, gâtul, cu muşchi puternici. Ochii îi sunt ațintiți în sus, în căutarea inspirației divine. Totuşi, pe cât de inedite sunt aceste trăsături, ele reamintesc modelele din secolele de demult.

Constantin a fost roman din cap până în picioare. A fost soldat, om de stat şi constructor. A fost nemilos şi încăpățânat, dar aşa au fost toți cei mai de succes împărați. A fost ambițios, însetat de putere, subtil, spiritual şi violent. A fost un luptător, un administrator, un geniu al relațiilor publice şi un vizionar. A avut un ego sănătos care, la fel, nu reprezenta nicio noutate.

S-a comparat cu Augustus, dar Augustus s-a comparat cu Romulus, şi ambii împărați l-au vizat pe Alexandru cel Mare ca precursor al lor. Ca şi Augustus, Constantin a acceptat schimbarea, încercând să păstreze ce era mai bun în tradiții. Ca şi Augustus, a început prin a utiliza violența, apoi s-a orientat mai mult spre pace şi aplicarea unor metode graduale. A plătit soldații, a acordat atenție femeilor şi a urmat tradiția imperială, având o relație apropiată cu mama sa. A aspirat să pună bazele unei dinastii şi, din acest punct de vedere, a reuşit cel mai bine.

Constantin a fost atât roman, cât şi creştin. Rezultă chiar din felul în care şi-a descris realizările într-un mod care combină Dumnezeul unic creştin şi promisiunea mântuirii cu imperialismul tradițional al unui păgân roman: „Întărit de puterea Acestuia [a lui Dumnezeu], am trezit pe rând întreaga lume – de la îndepărtatele meleaguri din apropierea oceanului începând – la speranța de neclintit într-o mântuire”[4].

Constantin a fost un om violent şi un om al lui Dumnezeu. Chiar dacă a avut predecesori în încercarea lui de a face o prioritate din reajustarea relației Romei cu divinitatea, consecințele politicii sale s-au dovedit revoluționare.

A fost una dintre poveştile de succes ale istoriei, poveste ce ar putea fi cea mai română dintre toate.

ASCENSIUNEA SPRE PUTERE

Constantin s-a născut la Naissus (astăzi Niş, în Serbia) la 27 februarie 273[5]. Nimeni n-ar fi putut ghici la naşterea lui că acest copil născut într-o capitală de provincie avea să întemeieze într-o zi ceea ce va deveni cel mai important oraş din lume, aşa cum a fost mult timp Constantinopolul, aflat la aproximativ opt sute de kilometri depărtare de locul său de naştere. Şi nici n-ar fi ghicit că va iniția o transformare epocală în religia şi cultura imperiului.

La naştere, tatăl lui Constantin, Constantius, care venea din ceea ce este acum Bulgaria, era un tânăr ofițer în armata romană. Mama lui Constantin, Elena, era fiica respectabilă, dar modestă, a proprietarului unui han situat pe principalul drum militar din nord-vestul Turciei. Constantius a cunoscut-o acolo în 272, pe când participa la o campanie militară cu împăratul Aurelian. S-au îndrăgostit şi s-au căsătorit. Nouă luni mai târziu, se năştea Constantin.

Constantius a avansat rapid în armată şi, înainte ca fiul său să împlinească zece ani, era deja guvernator de provincie. Acum avea resursele necesare pentru a-i asigura băiatului o educație aleasă, mai ales în literatura latină, dar şi în greacă şi în filosofie. Şi Constantin a fost pregătit să devină soldat, ca tatăl său.

Avea probabil cu puțin peste zece ani când tatăl lui a divorțat de Elena şi s-a căsătorit cu o prințesă, fiica împăratului din imperiul occidental, Augustus Maximian. Constantius a rămas apropiat de Constantin şi l-a pregătit pentru un viitor strălucit. Totuşi, divorțul a fost cu siguranță o lovitură pentru el. Ne putem imagina ce mari eforturi a făcut Elena pentru a-şi proteja şi hrăni fiul.

Elena a fost una dintre cele mai importante persoane din viața lui şi a rămas astfel şi în următoarele trei decenii. La fel ca numeroase alte mame romane, ca Livia, Agrippina sau Iulia Domna, de pildă, Elena a jucat un rol important în viața de adult a împăratului.

În jurul datei la care Constantius a fost numit Caesar, în 293, Constantin a fost trimis în Orient. Împlinise douăzeci de ani. A servit în armatele care au invadat Persia şi au înăbuşit revolta din Egipt. Apoi, Constantin s-a alăturat curții lui Diocleţian în Nicomedia. Fiind cel mai mare fiu al tatălui său Caesar Constantius, era de aşteptat să-i succeadă acestuia într-o bună zi.

În mod firesc, a încheiat o căsătorie bună. Nu cu mult înainte de anul 300, Constantin s-a căsătorit cu o femeie pe nume Minervina. A fost identificată ca posibilă nepoată de unchi a lui Diocleţian. Au avut un fiu, pe Crispus.

Când a început Marea Persecuție, în anul 300, Constantin se afla încă la curtea imperială din Nicomedia. Ca şi tatăl său, s-a opus intoleranței față de creştini, dar n-a comentat, fără îndoială pentru a nu-şi afecta cariera.

Curtea lui Diocleţian era o şcoală de putere politică. Printre alte lecții oferite, se număra şi aceea că orice era posibil pentru un bărbat suficient de ambițios şi talentat. La urma urmei, Diocleţian însuşi a venit dintr-un trecut obscur şi a atins puterea supremă. Constantin avea un avantaj mult mai mare legat de naştere şi educație. Totuşi, exista un mare „dacă” – totul devenea posibil *dacă* era în grațiile Cerurilor. Era un aspect ce trebuia avut în vedere. Unii istorici cred că a beneficiat de ajutorul mamei sale, căci e posibil ca ea să se fi venit în preajma talentatul ei fiu şi să-i fi influențat concepția despre zei.

OMUL DESTINULUI

În 305, Galerius a răsturnat calculele tânărului Constantin convingându-l pe Diocleţian să-şi modifice planurile. Când Diocleţian şi Maximian au abdicat din calitatea de Augustus, Galerius a preluat puterea în Orient şi Constantius în Occident, aşa cum fusese îndelung planificat. Dar, în loc să-i desemneze drept Caesari pe Constantin (fiul lui Constantius) şi pe Maxentius (fiul lui Maximian), Diocleţian i-a numit pe Maximinus Daia (nepotul lui Galerius) şi pe Severus (camaradul de arme al lui Galerius). A fost o schimbare completă a planului iniţial, făcută la cererea lui Galerius. Niciunul dintre cei doi respinşi nu s-a supus cu resemnare – ambii erau prea ambiţioşi.

Constantin a plecat din Nicomedia în Occident pentru a se alătura tatălui său în Britannia. Când Constantius a murit acolo, în anul următor, Constantin a acceptat ovaţiile trupelor în favoarea numirii lui în locul tatălui său în calitate de nou Augustus sau împăratul din Occident. Soldaţii aveau tendinţa să subscrie pentru principiul ereditar, aşadar Constantin a fost o alegere firească, mai ales că înainte să moară Constantius îşi arătase susţinerea pentru fiul său. În plus, Constantin câştigase respectul trupelor atunci când a luptat cu ele în nordul Britanniei, dincolo de Zidul lui Hadrian, în ultimul an de viaţă al tatălui său. Fără îndoială, acolo şi-a pus el în valoare experienţa de luptă câştigată deja în Europa de Est şi în

Orientul Apropiat. Mai avea un avantaj: era susținut de regele german, un fost locotenent loial al lui Constantius în Britannia.

Câteva luni mai târziu, Maxentius s-a declarat la Roma succesorul lui Maximian, tatăl său. Galerius a încercat să îi împiedice, dar după două campanii militare eşuate în Italia a fost obligat să cedeze. I-a acceptat pe Constantin şi pe Maxentius, deşi ca simpli Caesari, nu ca Augusti. A numit un alt camarad din armată, pe Licinius, ca Augustus şi conducător al imperiului din Occident.

Între timp, Constantin şi-a consolidat puterea. Ca şi tatăl său, şi-a stabilit capitala la Augusta Treverorum (astăzi, Trier), în sud-vestul Germaniei moderne. Un oraş prosper la începuturile imperiului, Trier a fost distrus de triburile germanice în 275, dar Constantius şi Constantin au ridicat oraşul pe noi culmi de grandoare. Constantin a construit un palat în Trier, a cărui sală de audiențe încă mai există, deoarece ulterior a fost folosită ca biserică. Clădirea este o sală lungă, mare şi impunătoare, cu o absidă la capătul îndepărtat, unde se afla cândva tronul împăratului. Un rând dublu de ferestre mari şi rotunde lăsa lumina să pătrundă. Decorat inițial cu marmură colorată, interiorul originar al clădirii nu era la fel de auster pe cât pare astăzi. Totuşi, era mai simplu decât sălile de audiență anterioare, deoarece nu avea coloane. Cu demnitatea sa severă, a stabilit un precedent pentru arhitectura ecleziastică timpurie.

De la Augusta Treverorum, Constantin a guvernat provinciile tatălui său – Britannia, Galia şi Hispania – şi a ieşit victorios într-o serie de campanii militare împotriva invadatorilor germani de la frontiera Rinului. Deşi imperiul a rămas într-o defensivă strategică în timpul vieții lui Constantin, împărații au pătruns adeseori pe teritoriul străin pentru a întreprinde atacuri, a jefui şi a arăta localnicilor cine e mai tare. Ca împărat, Constantin şi-a condus armatele personal, ca orice domnitor roman de succes. Era mândru de titlurile pe care le obținuse pe frontul de luptă, precum Germanicus Maximus IIII, care indica faptul că îi învinsese pe germani de patru ori la rând.

Între timp, în imperiu, Constantin şi-a întărit poziția, încheind o înțelegere cu rivalii săi. Văduv după moartea Minervinei, a pus la cale să se recăsătorească cu Fausta, sora lui Maxentius şi fiica lui Maximian. Fausta era suficient de tânără – cu peste douăzeci de ani mai tânără decât Constantin – şi, dacă este să judecăm după monede, era o soție suficient de drăguță pentru a fi considerată un trofeu, dar a servit şi interesele dinastiei născând urmaşi.

Maximian şi Maxentius îl recunoşteau acum pe Constantin drept Augustus, în vreme ce Constantin îşi recunoştea noul cumnat drept Caesar şi pe socrul său, Senior Augustus. Atât Constantin, cât şi Maxentius au impus toleranța în ținuturile pe care le păstoreau, regiuni care se întindeau din Britannia în Africa de Nord, precum şi retrocedarea proprietăților creştine confiscate în timpul Marii Persecuții.

Doar că Maximian s-a certat cu ginerele său Constantin şi a încercat să-l asasineze. În 310, un Constantin frustrat l-a constrâns pe Maximian să se sinucidă. Ne putem imagina doar cât de dificilă a fost situația în care s-a găsit Fausta.

Între timp, o altă moarte imperială survenită în anul următor a schimbat şi mai mult jocurile de putere: Galerius a murit de cancer. Patru bărbați împărțeau acum conducerea imperiului, neavând încredere unul în altul. În Orient, Licinius şi Daia erau prinşi în lupta pentru putere, în vreme ce în Apus, Constantin şi Maxentius se urmăreau unul pe celălalt cu prudență. Un an mai târziu, în 312, au apărut noi alianțe. Constantin s-a unit cu Licinius contra lui Maxentius şi Daia, apoi Constantin a făcut prima mişcare şi a invadat Italia. Era un războinic aflat la comanda unor trupe formate din veterani, în vreme ce Maxentius era pregătit să reziste unui asediu în spatele zidurilor groase ale Romei. Era în joc premiul cel mare: Roma.

PODUL MILVIUS

Podul Milvius traversează Tibru în nordul Romei. Construit inițial în 206 î.Hr. şi reconstruit adesea, podul modern încă mai conține câteva pietre antice. Pe vremea tinereții lui Nero, era un loc pentru escapade nocturne şi chiar şi astăzi rămâne o atracție pentru îndrăgostiți. Dar e faimos mai ales

pentru bătălia din 28 octombrie 312, când Constantin l-a învins pe Maxentius şi a cucerit Roma. A fost cel mai decisiv moment militar pentru imperiu de după victoria navală de la Actium care a consfinţit puterea lui Augustus, la 2 septembrie 31 î.Hr.

În realitate, bătălia n-a avut loc pe pod, ci la nord de el, pe un teren uscat. Printr-o coincidenţă, armata lui Constantin a fost dispusă chiar sub colina pe care se afla vila din suburbii a Liviei. Anterior, Constantin avusese o serie întreagă de victorii care i-au speriat pe adversari. Maxentius era atât de îngrijorat, încât şi-a îngropat însemnele regalităţii pe Colina Palatină, unde arheologii le-au descoperit abia în 2006. Descoperirea cea mai importantă a fost sceptrul lui Maxentius, singurul exemplar de sceptru imperial descoperit vreodată. Adesea, sceptrele imperiale erau nişte toiege de fildeş, între 60 şi 90 centimetri lungime, cu un glob sau un vultur la vârf. Sceptrul lui Maxentius are un glob albastru reprezentând Pământul. Globul pământesc era fixat cu o tijă din oricalc (un aliaj de alamă aurită).

Pentru a-l ţine pe Constantin departe de oraş, Maxentius a demolat parte din Podul Milvius pentru a-l face inutilizabil. Apoi s-a răzgândit şi a decis să pornească în marş şi să se lupte cu Constantin, aşa că a folosit în loc un pod de pontoane. Maxentius însuşi a condus trupele în luptă, dar a suferit o înfrângere zdrobitoare. Ulterior, a încercat să se refugieze între zidurile oraşului, dar a căzut

de pe pod în îmbulzeala de refugiați şi s-a înecat cu tot cu armură. Mai târziu, trupul îi va fi adus de apă la mal.

Maxentius şi Constantin erau cumnați, dar nu au ezitat să se lupte până la moarte. Constantin n-a protestat atunci când, după bătălie, capul lui Maxentius a fost retezat şi plimbat ca trofeu prin Roma înfipt într-o suliță. Ulterior a fost dus în Africa de Nord pentru a dovedi moartea lui Maxentius susținătorilor lui de acolo. A fost o altă lovitură pentru Fausta, tânăra soție a lui Constantin, când fratele ei s-a alăturat tatălui pe lista membrilor de familie ucişi la ordinul soțului.

Mai important decât cucerirea Romei a fost ceea ce a făcut Constantin după acel eveniment. A anunțat lumii că devenise un prieten al Bisericii creştine. De fapt, că el însuşi era creştin.

Cum a ajuns Constantin creştin şi ce însemna pentru el acest lucru e o poveste fascinantă şi îndelung dezbătută de cercetători.

CONVERTIREA LUI CONSTATIN

Cu câțiva ani înainte de 312, Constantin a refuzat să aplice decretele de persecuție a creştinilor. Prin aceasta, şi-a urmat tatăl, care nici el nu era creştin. Doar Elena e posibil să fi fost creştină. Cea mai importantă sursă a noastră pentru viața lui Constantin susține că, dimpotrivă, Constantin şi-a convertit mama la creştinism[7]. Cu toate

acestea, istoricii de mai târziu ai Bisericii spun că Elena l-a crescut ca pe un creştin[9]. Toți aceşti autori aveau propria agendă şi este dificil să spunem azi care a fost adevărul.

Dar, cel puțin, e limpede că creştinismul însemna mult pentru Constantin, de vreme ce-şi dorea convertirea mamei sale, iar mama pare să fi însemnat mult pentru el, emoțional, dar şi politic, deci îi păsa de afilierea ei religioasă. Ulterior, în domnia lui Constantin, Elena avea să joace un rol cheie în creştinarea lumii romane.

Cu doar doi ani înainte de bătălia de la Podul Milvius, în anul 310, Constantin şi armata sa au văzut o imagine spectaculoasă pe cerul după-amiezii – un halo sau un inel în jurul Soarelui. Se întâmpla lângă Templul lui Apollo din Galia. Apollo este zeul Soarelui, dar templul se presupunea că era dedicat unei alte zeități romane, Soarele Invincibil (*Sol Invictus* în latină). Era zeitatea preferată a lui Constantius, tatăl lui Constantin, deşi ajunsă recent la Roma, după o campanie militară în Orient când împăratul Aurelian a avut viziunea unui zeu solar local care i-a prevestit victoria într-o bătălie din Siria.

Tânărul Constantin credea că are o relație specială cu Zeul Soarelui, deşi nu era sigur ce trebuia să înțeleagă din semnul remarcabil zărit pe cerul Galiei. S-a consultat cu diverşi înțelepți, inclusiv cu episcopi creştini. Toți l-au asigurat că viziunea nu venea de la Zeul Soarelui, ci de la Hristos. Creştinii deja îl asociaseră pe Hristos cu Soarele. În evanghelii, Iisus se descria drept „lumina lumii”[9], iar evanghelistul Matei spusese că fața lui Iisus strălucea ca

soarele[10]. Creştinii timpurii îl considerau pe Hristos izvorul iluminării spirituale.

Ceea ce l-a convins definitiv pe Constantin a fost un vis în care Hristos i-a arătat un semn cu care să se apere de duşmani. Astfel că a început să pună un simbol creştin timpuriu pe (sau deasupra) drapelului său personal: literele greceşti *csi* şi *ro*, echivalentul latinescului CHR pentru Hristos. Probabil că acest lucru s-a întâmplat când Constantin încă mai era în Galia, înainte să intre în Italia. Atunci s-a declarat creştin. Ulterior, înainte de bătălia de la Podul Milvius, şi-a obligat oamenii să-şi inscripționeze acel simbol pe scuturi. Şi şi-a reiterat credința creştină după ce a intrat în Roma.

Dar a fost Constantin un convertit sincer? Deşi „sinceritate" şi „politică" sunt două cuvinte care nu prea merg împreună, avem motive să credem că a fost. Anticii luau visurile şi semnele în serios. Cu siguranță că împărații anteriori au făcut la fel şi au consultat şi astrologii. Occidentalii moderni caută întotdeauna „adevăratul motiv", dar adeseori suntem orbi la realitatea motivației religioase.

Este posibil ca împăratul să fi fost un cinic încă de la bun început, unul care a folosit religia pentru a obține puterea. Dar a te converti la creştinism era, oare, o mişcare inteligentă în anul 312? Retrospectiv privind, se pare că a fost. Nimic nu garanta că un imperiu majoritar păgân avea să tolereze un împărat creştin. Doar un om cu o mare capacitate de a-şi asuma riscuri s-ar fi comportat precum Constantin – sau unul care credea că Dumnezeu îl alesese

pentru o misiune. Încă din 314 Constantin declarase că Dumnezeu însuşi îi încredinţase gestionarea problemelor omeneşti, cu condiţia să o facă bine. În anii ce-au urmat avea să revină adesea la tema misiunii sale[11].

Constantin a continuat să se comporte ca un păgân în diverse ocazii timp de ani de zile după convertire. De exemplu, încă trebuia să rezolve problema relaţiei dintre noul său zeu, Hristos şi vechiul zeu, Soarele Invincibil. La început, nu a văzut niciun motiv pentru care nu i-ar putea venera pe amândoi. Ani de zile monedele din vremea sa au continuat să poarte imaginea zeului solar, adesea însoţită de inscripţionarea „Soarelui Invincibil, însoţitorul Împăratului Neînvins Constantin”[12].

Dar Constantin era conducătorul unui imperiu în care marea majoritate a supuşilor erau păgâni, mai ales în armată, unde creştinii erau o minoritate distinctă. În timpul Marii Persecuţii, unii creştini îşi sacrificaseră viaţa ca martiri pentru principiile lor. Iar atunci când trebuia convinsă o populaţie păgână numeroasă, părea mai de folos ca diferenţa dintre vechii zei şi zeul cel nou să fie estompată.

Timp de doisprezece ani după bătălia de la Podul Milvius, Constantin s-a confruntat cu Licinius, împăratul Orientului, un rival periculos ce tolerase creştinismul fără să-l adopte el însuşi. Păgânul Licinius ar fi putut folosi religia majorităţii contra lui Constantin. După ce a devenit împărat unic, Constantin a devenit mai flexibil, dar încă se confrunta cu o formidabilă opoziţie anti-creştină.

Conducătorii care nu-şi fac calculele nu supraviețuiesc, dar Constantin a fost întotdeauna un elev silitor.

Chiar şi după anul 312 a provocat asasinate şi vărsări de sânge, care l-ar face să roşească chiar şi pe un păgân. Convertirea nu te face un om perfect. E însă cert că a răspândit evanghelia şi a făcut Biserica măreață şi bine apărată. Cu siguranță că asta a făcut din Constantin un bun creştin.

CREŞTINAREA ROMEI

Atunci când a intrat în Roma, la sfârşitul lui octombrie 312, a fost cea dintâi vizită a lui Constantin în capitală. Avea aproape patruzeci de ani, era un militar veteran şi experimentat şi conducătorul unei bune părți din imperiul occidental înainte chiar să viziteze oraşul etern. Simplu fapt că a ajuns într-o asemenea poziție înaltă fără să fi văzut Roma spune ceva despre declinul statutului ei.

Constantin a rămas la Roma doar două luni, timp suficient pentru a cuceri elita păgână a oraşului şi a copleşi cu favoruri comunitatea creştină. Maxentius fusese un constructor avid, iar Constantin i-a preluat şi finalizat proiectele, inclusiv o bazilică enormă destinată administrației publice şi activităților comerciale. Astăzi considerăm bazilicile ca fiind biserici, dar inițial ele erau clădiri publice.

Constantin a distrus bazele puterii militare a regimului învins. A desfiinţat unităţile sale de cavaleri de elită şi, în cele din urmă, a dizolvat Garda Pretoriană, sau ceea ce a mai rămas din ea, întrucât Garda suferise multe pierderi în bătălia de la Podul Milvius. Fusese înfiinţată de Augustus, dar Diocleţian i-a redus rolul, iar acum Constantin a pus punct îndelungatei sale cariere. Să ne gândim o clipă la influenţa uriaşă a pretorienilor în istoria Romei, de la puterea prefectului pretorian Sejanus, la contribuţia Gărzii în alegerea lui Claudius sau Nero ca împăraţi, până la asasinarea lui Pertinax şi vânzarea purpurei celui ce oferea mai mult.

Constantin i-a înlocuit pe pretorieni cu alte unităţi de elită pentru protecţia împăratului. A creat noi regimente de cavalerie selecte, care, la sfârşitul domniei sale, numărau 2.500 de oameni, care l-au însoţit fără a-i crea probleme. Patruzeci dintre ei au fost aleşi spre a-i servi ca gărzi de corp. Erau cunoscuţi drept *candidati*, datorită tunicilor albe pe care le purtau, la fel cum, cu secole în urmă, candidaţii la posturile oficiale din republica romană (*candidates*) purtau togi albe, de unde şi cuvântul „candidat”.

Constantin a început imediat procesul prin care să facă din Roma un oraş mai creştin, dar a făcut-o într-o manieră prudentă şi ca un diplomat. Cu excepţia înălţării unei cruci în noua sa bazilică – o măsură nepopulară pentru romanii din vechea gardă –, a ţinut toate proiectele edificiilor creştine departe de centru. În schimb, a amplasat o serie de biserici noi la marginea oraşului, pe proprietatea imperială.

Cea mai mare dintre ele, Sfântul Ioan din Lateran, rezistă încă. A fost cea dintâi mare biserică creştină. Înainte de Constantin, creştinii obişnuiau să se întâlnească în clădiri modeste, adesea în case private. Deşi sursele menționează şi unele biserici propriu-zise, nu ştim nimic despre aspectul lor. Oricum ar fi arătat, cu siguranță Constantin a construit ceva mai mare.

Lateran era o bazilică mare, cu o lungime de circa o sută de metri măsurați de la intrare până la capătul absidei. Ca toate bisericile romane ale lui Constantin, era impunătoare, dar doar în interior, exteriorul fiind banal şi modest, aproape ca şi cum n-ar fi vrut să ofenseze pe cineva. În ciuda renovărilor ulterioare, vizitatorul de astăzi încă îi poate identifica structura masivă, cu cinci nave, tipică clădirilor publice romane târzii. Biserica bazilică semăna cu clădirea destinată funcționarilor guvernamentali. Similitudinea arhitectonică sugera oricărui vizitator roman din vremea lui Constantin că Biserica şi statul erau acum interconectate. Iese în evidență şi un alt aspect: Constantin a construit noua biserică pe locul statului-major demolat al trupelor de cavaleri de elită ale lui Maxentius. Mesajul era clar – o nouă eră începuse.

Lângă biserica Lateran se afla o frumoasă casă privată, deținută acum de Constantin. A prezentat-o papei Miltiades şi a devenit reşedința oficială a papilor secole la rând. Papa era episcopul Romei. Deja pretindea un statut special ca succesor al lui Petru şi Pavel. Constantin a manifestat respect pentru Miltiades şi pentru succesorul său, papa

Silvestru, dar împăratul nu a ezitat să-şi exercite autoritatea supremă în Biserică pe cont propriu. Papii de pe timpul lui Constantin erau persoane importante, dar puterea lor era departe de a papilor de mai târziu.

Constantin a investit energie şi în construirea unor altare dedicate unor sfinți sau martiri, situate şi ele la periferii. Cea mai cunoscută este biserica San Pietro, înălțată pe locul tradițional al mormântului Sfântului Petru din regiunea Vatican, la vest de Tibru. A rezistat o mie de ani, dar, în cele din urmă, a ajuns ruină. Între 1506 şi 1626 a fost construită magnifica bazilică renascentistă aşa cum o vedem noi azi, înlocuind-o pe cea clădită de Constantin.

La început, Constantin a acționat mai mult ca un prieten al Bisericii decât ca monarh al ei suprem. Proiectele lui destinate unor edificii creştine erau, în esență, acte de caritate, şi nu politică de stat. Chipul oficial al lui Constantin la Roma a fost, cum s-ar spune, inofensiv pentru păgâni.

Cel mai bun exemplu este al celui mai cunoscut monument din Roma, cel puțin pentru turiştii de astăzi: arcul de triumf care îi poartă numele, situat lângă Colosseum. A fost construit de Senat pentru a comemora victoria de la Podul Milvius la trei ani de la bătălie. Arcul nu avea nimic creştin în sine. De fapt, apropiindu-se de el, un vizitator din vremea aceea vedea un simbol păgân – o statuie colosală a zeului solar, protectorul inițial al lui Constantin – profilându-se la distanță prin arcul central.

Monumentul include o serie de basoreliefuri sculptate. Unele, special comandate pentru arc, ilustrează victoriile militare obținute de Constantin în Italia, intrarea lui în Roma şi distribuirea unor sume de bani poporului roman. Celelalte basoreliefuri au fost luate de pe alte monumente imperiale timpurii. Opere de artă din vremea lui Traian, Hadrian şi Marcus Aurelius înfățişează scene de război, de vânătoare şi de sacrificii păgâne, şi chiar şi Antinous are o prezență secundară. Acele opere de artă vechi îl plasează pe Constantin în tradiția imperială a Romei, deşi ar putea să arate faptul că arcul a fost construit sub presiunea timpului, forțând utilizarea unor lucrări timpurii.

Doar dedicațiile inscripționate pe arcul de triumf se pretează unei interpretări creştine, dar, în egală măsură, pot primi şi interpretări păgâne. Se spune că Senatul şi locuitorii Romei au dedicat arcul împăratului Constantin şi victoriilor sale deoarece a fost un împărat însuflețit de măreția spiritului său şi de „inspirația divină”[13]. Ultimul termen s-ar putea referi la Jupiter sau la Soarele Invincibil, dar şi la Hristos. Cele două inscripții şi alte două, mai succinte, se referă la Constantin ca la un eliberator din strânsoarea tiraniei şi un promotor al păcii, ambele fiind denumiri romane tradiționale.

CUCERIREA ORIENTULUI

În anul 313, Constantin a organizat o întâlnire importată cu Licinius la Mediolanum. Acolo au convenit cum să împartă imperiul. Constantin a consfințit înțelegerea cu Licinius în stilul roman tradițional, oferindu-i-o în căsătorie pe sora sa vitregă, Constantia (Flavia Iulia Constantia). Dar întâlnirea este cel mai bine cunoscută pentru faimosul Edict de la Milano. Numele este impropriu, întrucât nu a fost vorba de niciun edict, şi nici nu a fost dat la Milano, ci, mai degrabă, a fost o scrisoare trimisă ulterior de Licinius din baza sa din Orient.

Scrisoare a fost importantă, dar nu într-atât cât o consideră uneori istoricii. În apus, imperiul deja se bucura de libertate religioasă şi de retrocedarea proprietăților confiscate creştinilor în timpul Marii Persecuții. Înainte de moartea sa, în 311, persecutorul Galerius a cedat şi a reinstaurat toleranța. Doar Daia a continuat să persecute creştinii în estul imperiului, pe care l-a controlat în mare parte până în 313. Licinius promitea să extindă politica de toleranță în teritoriul lui Daia.

Licinius a reuşit repede să-şi îndeplinească promisiunile deoarece l-a înfrânt pe Daia în luptă şi a preluat controlul asupra Orientului. Daia s-a sinucis. Imperiul era condus acum de doi oameni, nu de patru, dar nu era suficient pentru Constantin şi Licinius. Amândoi erau prea ambițioşi şi suspicioşi unul față de celălalt. S-au luptat într-un şir de

războaie civile între 316 şi 324. Aflat mereu primul pe front, Constantin a fost rănit într-una dintre bătălii.

În ciuda faptului că trebuia să lupte şi pe frontierele de la Rin şi Dunăre, şi în pofida unei erori tactice de moment, Constantin l-a biruit pe Licinius la Hadrianopole. Apoi Crispus, fiul lui Constantin a repurtat o victorie împotriva flotei lui Licinius în strâmtoarea Hellespont (azi, Dardanele). Lupta finală s-a dat pe 18 septembrie 324 la Chrysopolis (astăzi, Üsküdar, în Turcia), în ceea ce este partea asiatică a Istanbulului modern. Contrastul religios era puternic. Pe de o parte, Licinius afişa imagini ale zeilor păgâni, în vreme ce, pe de altă parte, Constantin afişa un steag militar cu simbolul creştin pe el. Încrezător în forțele sale, Constantin a lansat un atac frontal şi a obținut succese pe toată linia. Licinius, văzându-şi o mare parte din trupe măcelărite, a luat cu el ce i-a mai rămas din armată şi s-a retras.

Constantia juca acum rolul unui intermediar între soțul ei înfrânt şi fratele ei vitreg. Au căzut de acord ca soțul şi fiul lor, Licinianus, să predea puterea, dar să le fie cruțate viețile. Au fost trimişi în exil intern. În ce o priveşte pe Constantia, ea a fost reprimită în casa fratelui ei vitreg, Constantin, şi a devenit o putere la curte.

Constantia nu a fost singura femeie formidabilă în familia lui Constantin. Soția sa, Fausta, a primit titlul de Augusta în 324. Concomitent, l-a primit şi mama sa, Elena. Prezența a două femei puternice în preajma împăratului

însemna o rivalitate de neevitat, dar şi riscul unui conflict permanent.

Monedele o înfăţişează pe Elena ca pe o femeie frumoasă şi demnă[14]. Poartă o diademă, însemnul regalităţii, şi o mantie modestă. Şi Fausta, în portretele de pe monede, dovedea stăpânire de sine şi o purtare nobilă. Uneori, are profilul încântător al unei statui clasice greceşti. Părul îi este coafat cu grijă şi, uneori, poartă şi o diademă[15]. Pe reversul monedelor, ambele femei apar stând în picioare. Monedele Elenei prezintă o siluetă feminină înveşmântată care ţine o ramură de măslin cu vârful în jos, având legenda „siguranţă”. Monedele Faustei înfăţişează o femeie cu doi copii şi are legenda „speranţă”, o referire la maternitatea ei.

SPRE UN IMPERIU CREŞTIN

După înfrângerea lui Licinius, Constantin a devenit şi mai făţiş creştin. Semnul a fost dat în 326, când a vizitat Roma pentru a sărbători cea de-a douăzecea aniversare de când devenise împărat. Pentru prima dată a refuzat să aducă sacrificii lui Jupiter, ceea ce a dat naştere la proteste.

Împăratul îşi asumase misiunea. Credea că Dumnezeu l-a ales pentru a converti Imperiul Roman la creştinism. Într-un discurs susţinut în faţa unui public creştin, în 325, Constantin a spus:

> Ne străduim pe cât putem mai bine să insuflăm speranţă celor neiniţiaţi în asemenea învăţături, după ce l-am chemat pe

> Dumnezeu să ne fie sprijin în strădania noastră. Pentru că nu este cu nimic înjositor pentru noi să îndreptăm mintea supuşilor noştri către pietate, dacă se întâmplă să fie buni, sau, dacă sunt răi şi nesimțitori, să îi îndreptăm în direcția opusă, făcându-i utili în loc de a fi oameni de nimic[16].

Religia romană a depins întotdeauna de susținerea guvernamentală. Constantin a reorientat subvențiile de la păgâni către Biserica creştină. A fost un avantaj imens.

Constantin a promis toleranță în Occident, înainte de 324, dar acum avea mână liberă şi în Orient şi, de vreme ce domnea şi aici, s-a folosit de această libertate. A permis templelor păgâne să continue să funcționeze, dar le-a confiscat averea, de la aur la bronz. Totodată, a interzis sacrificiile, ceea ce a făcut din temple nişte carapace goale.

Un scop al confiscării averilor a fost construirea unor biserici şi multe s-au înălțat grație generozității lui Constantin. Un autor păgân l-a criticat pentru că irosea banii publici, dar cu siguranță creştinii au gândit altfel[17]. Un alt scop îl reprezentau actele de caritate pentru cei săraci. Împărații romani i-au ajutat şi mai înainte pe săraci, dar nu la nivelul de acum, cu un împărat creştin. A fost o schimbare permanentă în stilul de a guverna roman.

Împăratul a ridicat şi statutul episcopilor. Ca tot clerul creştin, episcopii erau scutiți de obligațiile costisitoare şi mari consumatoare de timp pe care romanii prosperi le datorau guvernării locale. Aveau şi alte privilegii, mai ales dreptul de a fi judecați doar de proprii colegi, un drept de care nu se bucurau alți romani. Funcționau ca agenți

pentru distribuirea fondurilor imperiale către biserici şi săraci. Puteau chiar să supravegheze în numele Bisericii eliberarea sclavilor de către stăpânii lor. Pe scurt, episcopii au devenit persoane foarte importante.

Unele modificări în legislaţie produse sub Constantin i-au afectat şi pe creştini. A fost abolită pedeapsa pentru celibat, devenită lege cu secole în urmă, avându-se în vedere că creştinii, spre deosebire de păgâni, considerau celibatul o virtute. Crucificarea, pedeapsa cu moartea impusă lui Iisus (şi multor altora), a fost abolită ca formă de pedeapsă capitală. Divorţul a devenit mai dificil, deşi nu a fost abolit, probabil sub influenţa Noului Testament şi a opoziţiei acestuia faţă de divorţ.

La fel ca evreii, creştinii recunoşteau o zi de odihnă sau sabat (*shabbat*). Evreii sărbătoreau sabatul sâmbăta (de fapt, de vineri de la apusul soarelui până sâmbătă la lăsarea întunericului). Creştinii timpurii au urmat două căi: unii sărbătoreau sabatul evreiesc, în vreme ce alţii îl sărbătoreau duminica, ziua când Iisus a înviat din morţi. Păgânii recunoşteau duminica drept o zi sacră a Soarelui, fără a fi şi zi de odihnă. Constantin a decretat că duminica, „venerabila zi a Soarelui", va fi zi de odihnă pentru toate activităţile citadine (fermierii însă erau lăsaţi să aibă grijă de recolte)[18]. Dar abia după una sau două generaţii regula lui Constantin a devenit universală printre creştini.

Protecţia lui Constantin a întărit Biserica, dar a şi transformat-o. O mişcare esenţialmente marginală devenise oficială. Iisus a spus să dăm cezarului cele ce sunt ale

cezarului şi lui Dumnezeu cele ce sunt ale lui Dumnezeu[19]. Constantin era om al lui Dumnezeu, dar şi Caesar. Şi a insistat să aibă ultimul cuvânt în privința a ce şi cum îi datorăm lui Dumnezeu. Poate că a acționat cu cele mai bune intenții, din convingerea că un rege evlavios are misiunea să promoveze religia adevărată. Dar a acționat, iar creştinii au fost nevoiți să decidă cum să răspundă.

Constantin a devenit conducătorul Bisericii creştine sau, pentru a fi mai precişi, al *Bisericilor* creştine. Creştinismul din vremea lui Constantin era o religie diversă, ca o umbrelă sub care se adăposteau diverse variații regionale şi opțiuni doctrinale. După aproape douăzeci de ani de conflicte politice şi de războaie grele, Constantin a unit într-un final romanii sub conducerea unui singur om. A insistat şi pentru unificarea tuturor creştinilor, dar sarcina nu era simplă.

Pe când era domnitor numai în Occident, Constantin a intervenit într-o schismă a Bisericii din Africa de Nord, divizată în ce priveşte iertarea ce trebuia acordată creştinilor care făcuseră compromisuri pentru a supraviețui Marii Persecuții. Întrucât Constantin şi-a riscat cariera pentru Biserică, a insistat ca creştinii să fie uniți împotriva adversarilor lor. În anul 314, i-a scris însărcinatului oficial roman care răspundea de Africa de Nord, descriindu-l drept „un frate devotat al Preaînaltului Dumnezeu” şi a declarat ca obiectiv al său propriu realizarea unității creştine[20]. Dar anii de tratative, corupția, exilul şi chiar execuțiile au făcut să eşueze unirea celor două fațiuni ale Bisericii africane.

În 323, Constantin a intervenit într-o şi mai mare controversă care tulbura Biserica răsăriteană. Problema fundamentală era *în ce mod* Iisus este Dumnezeu. Majoritatea creştinilor credeau că Iisus este deopotrivă om şi Dumnezeu, un mister ce nu putea fi acceptat decât prin credință. Arienii, numiți astfel după conducătorul lor, un creştin egiptean pe nume Arius, credeau că Dumnezeu Tatăl a fost cel care îşi crease fiul, pe Iisus. Constantin a încercat să reconcilieze ambele tabere, organizând o mare reuniune a episcopilor la Niceea, în nord-vestul Turciei de astăzi. A fost primul conciliu ecumenic – în greceşte *oikouméne*, adică „mondial". Au participat două sute cincizeci de episcopi şi împăratul însuşi a prezidat. Unul dintre episcopi, Eusebius din Cezareea, venit din Siria Palestina, astăzi Israel, a fost un mare scriitor şi gânditor creştin. Este şi cea mai importantă sursă a noastră din vremea aceea pentru perioada lui Constantin.

Miza era ridicată la Niceea, iar dezacordul a atins cele mai înalte culmi la curte. Constantia, sora vitregă a lui Constantin, consilia facțiunea pro-ariană la conciliu. Ulterior, chiar şi pe patul de moarte fiind, încă mai făcea lobby pe lângă fratele ei în numele arienilor. Dar n-a avut succes.

Conciliul a căzut de acord asupra unei declarații care să reafirme credința tradițională potrivit căreia Iisus era atât om, cât şi Dumnezeu. Cu câteva modificări ulterioare, declarația este recitată de creştini în prezent sub numele de Crezul de la Niceea. Deşi acest fapt a situat Biserica

susținută de stat pe o poziție contrară arienilor, mulți dintre ei şi-au menținut credința. De fapt, creştinismul-arian a rezistat secole la rând.

Constantin a dorit să impună un creştinism oficial ortodox şi să se opună altor credințe, catalogate drept erezii. Dar „erezie" vine de la *haìresis*, cuvânt grecesc care înseamnă „alegere", iar creştinismul avea o lungă tradiție de libertate şi descentralizare. S-a dovedit a fi rezistent la orice control central.

Totuşi, fiind acum religie imperială, imaginea lui Iisus în arta creştină a început să se modifice. Anterior, artiştii îl înfățişau pe Iisus ca o persoană obişnuită, care, de pildă, vindeca bolnavi. Îl zugrăveau în mod frecvent ca pe un simplu păstor, reamintind că Iisus însuşi s-a descris pe sine drept bunul păstor[21]. Acum Iisus începea să fie pictat stând pe un tron înveşmântat într-o togă foarte fină, ca însuşi împăratul, înconjurat de discipoli bărbați ce arătau ca senatorii şi de femei care semănau cu nişte nobile romane. Era un Hristos imperial al unei religii imperiale. Desigur, creştinismul nu devenise încă o religie oficială de stat şi nici nu avea să fie până în 395. Păgânismul era încă răspândit. Şi totuşi, odată cu finanțarea generoasă şi cu protecția imperială, Constantin i-a deschis Bisericii calea spre succes.

SUFERINȚĂ ŞI GLORIE

După ce şi-a asasinat un cumnat pentru a cuceri Roma, Constantin a asasinat un altul pentru a-şi adăuga Orientul roman imperiului său. După ce i-a promis Constantiei să îi cruțe pe Licinius şi pe fiul lor, s-a răzgândit. I-a acuzat pe ambii că au complotat contra lui şi a dat ordin să fie executați. Licinius a fost ucis primul, în 325, iar Licinianus un an mai târziu.

Totuşi, a fost şi începutul suferințelor familiei lui Constantin. În 326, Constantin şi-a trimis fiul mai mare, pe Crispus, la judecată. Tânărul a fost găsit vinovat şi, drept pedeapsă, a fost executat prin otrăvire. A fost şocant dacă ne gândim la poziția lui Crispus, precum şi la succesul său în calitate de comandant în lupta împotriva triburilor germane din Occident şi împotriva lui Licinius în Orient. Ridicat la rangul de Caesar, Crispus părea a fi pregătit pentru a ajunge împărat. Brusc, la vârsta de douăzeci şi şase de ani, a dispărut. Numele lui a fost şters din toate arhivele şi documentele.

Motivele pentru execuția lui Crispus sunt dezbătute îndelung, dar explicația cea mai probabilă este că Fausta l-a acuzat pe Crispus că a întreținut relații sexuale cu ea[22]. Fausta era mai apropiată ca vârstă de fiul ei vitreg decât de Constantin. S-au culcat cei doi cu adevărat împreună sau Fausta, asemenea unui personaj din mitologia greacă, i-a făcut lui Crispus acea propunere pentru ca mai apoi să-l atace cu o acuzație falsă după ce el i-a respins avansurile?

Dar mai exist şi un alt mobil: nu cumva era Fausta supărată pe soţul ei pentru că îi ucisese tatăl şi fratele? Nu putem emite decât simple ipoteze.

Ulterior, Constantin a ajuns la concluzia că Crispus a fost nevinovat şi că Fausta îl mințise. Nimeni alta decât mama lui l-a convins că nepotul ei fusese executat pe nedrept. Temându-se de răzbunare, Fausta s-a sinucis într-o baie supraîncălzită.

O femeie ca Fausta, fiică a unui împărat (Maximian), sora altuia (Maxentius) şi soție a celui de-al treilea (Constantin), femeie cu rangul solemn de Augusta şi care şi-a petrecut cea mai mare parte a vieții în palate, nu s-ar fi putut aştepta niciodată la un asemenea sfârşit sordid. A lăsat în urmă cinci copii mici şi o reputație ruinată. La fel ca în cazul lui Crispus, numele Faustei a fost şters din documentele oficiale. Între timp, familia imperială se făcuse de râs.

PĂMÂNTUL SFÂNT

În anul următor, Constantin a trimis-o pe Elena într-un pelerinaj în Siria Palestina. Parțial, era un pelerinaj din motive de pietate, dar avea şi scopul de a îmbunătăți imaginea familiei imperiale, reparând astfel daunele suferite în urma evenimentelor din anul anterior.

În Siria Palestina, Elena a identificat locurile cele mai importante în care Iisus a trăit şi pe care le-a vizitat, în

special în Ierusalim. Era într-o misiune oficială şi dispunea de fonduri imperiale nelimitate, pe care le-a folosit pentru a construi noi biserici, a le înfrumuseța pe cele existente şi a-i ajuta pe săraci. A ctitorit biserici frumoase la Betleem şi pe Muntele Măslinilor din Ierusalim.

Tot la Ierusalim, Constantin a finanțat construirea bisericii Sfântului Mormânt, pe locul unde s-a înfăptuit Învierea. O parte a bisericii, în mare parte renovată, încă mai există. Inițial, lângă ea se afla o bazilică magnifică, acum dispărută.

După ce romanii au distrus Ierusalimul ca pedeapsă pentru revolta evreiască, l-au reconstruit sub Hadrian, dar ca oraş păgân, nu evreu, ca Aelia Capitolina, nu ca Ierusalim. Acum l-au reconstruit ca Ierusalim, dar tot nu ca oraş evreiesc – Ierusalimul devenise un oraş creştin.

Constantin a rebotezat Siria Palestina drept Pământul Sfânt creştin. Dintr-o provincie izolată, a devenit centrul pelerinajelor creştine, cu consecințe istorice de durată. Pe de o parte, a condus, secole mai târziu, la ciocnirile între creştini şi musulmani cunoscute sub numele de cruciade. Pe de altă parte, a avut tendința să reducă dreptul evreilor de a trăi în patria lor istorică. Chiar şi astăzi apartenența acestui pământ este contestată.

Constantin nu era un prieten al evreilor. Totuşi, după standardele romane nu le era nici cel mai mare duşman. Nu a distrus Templul, precum Vespasian şi Titus, şi nici nu a scăldat Iudeea în sânge, cum a făcut Hadrian. Nu a distrus viața comunitară a evreilor, care a continuat să

înflorească atât pe pământul lui Israel, cât şi în diaspora. Ceea ce a făcut Constantin a fost să clarifice faptul că statutul iudaismului era unul inferior creştinismului. Nu a fost primul împărat care a insultat evreii, deşi catalogarea lor drept „ucigaşii proorocilor şi ai Domnului" s-a dovedit extrem de dăunătoare[23]. A făcut ilegală acceptarea de către evrei a creştinilor convertiți şi, de asemenea, împiedicarea evreilor de a se converti la creştinism. Cu toate acestea, le-a făcut evreilor o favoare neintenționată eliberându-le sclavii care se converteau la creştinism, prin aceasta îndepărtând cel puțin o parte din ceea ce acum considerăm a fi o pată morală – sclavia – din comunitatea evreiască.

Atunci când un cărturar rabinic foarte cunoscut s-a convertit la creştinism, Constantin i-a acordat un rang important şi fonduri pentru a construi primele biserici în Galileea, o zonă cu oraşe preponderent evreieşti. Decenii mai târziu, unul dintre aceste oraşe avea să fie centrul unei revolte evreieşti îndreptate împotriva Romei.

CONSTANTINOPOL

La fel ca Dioclețian, Constantin a recunoscut că imperiul era prea mare şi prea complicat pentru a fi guvernat dintr-un singur oraş şi că avea nevoie atât de o capitală în Orient, cât şi de una în Occident. Constantin nu conducea din Roma. De cele mai multe ori, în timpul domniei sale a guvernat imperiul fie din Augusta Treverorum, din vest, fie

din Sirmium sau Serdica (Sofia de azi) în est. După ce l-a înfrânt pe Licinius, a vrut o nouă capitală în fostele ţinuturi ale lui Licinius. Nicomedia, de unde conduseseră Diocleţian şi Galerius în Orient, nu mai părea o capitală potrivită, deoarece fusese centrul Marii Persecuţii. Constantin îşi dorea o nouă capitală orientală creştină pentru un imperiu creştin. În plus, avea în vedere un loc cu avantaje atât strategice, cât şi propagandistice.

Puţine oraşe au o poziţie mai bună decât Constantinopol, dar Constantin a fost primul care i-a exploatat întregul potenţial. Nu este nicio exagerare să spunem că, prin reîntemeierea Bizanţului, aşa cum era cunoscut, sub numele de Constantinopol, Constantin a creat unul dintre cele mai importante oraşe din istorie şi unul dintre cele mai pline de viaţă.

Locul i-a atras atenţia în timpul luptei pentru cucerirea Orientului, când Licinius a folosit Bizanţul ca bază fortificată. Bizanţul era un oraş grecesc întemeiat în anii 600 î.Hr. În decursul timpului, a avut suişuri şi coborâşuri, cel mai recent fiind atunci când a fost distrus de Septimius Severus drept pedeapsă pentru susţinerea rivalului său. A fost apoi reconstruit, probabil de Licinius. Constantin a reconstruit din nou Bizanţul, redenumindu-l Constantinopol („Oraşul lui Constantin”), poate şi Noua Romă, deşi acest nume pare să fi fost utilizat abia după cincizeci de ani de la moartea lui. Nu ştim precis.

Constantinopol se află pe o peninsulă de la capătul sudic al Bosforului, o strâmtoare îngustă care se întinde

între Pontus Euxinus şi Propontis, iar de acolo se iese spre Hellespont, Marea Egee şi Mediterana. De o parte a Bosforului este Europa, de cealaltă, Asia. Bosforul a fost şi mai este încă una dintre cele mai strategice întinderi de apă din lume.

Constantinopolul se află pe partea europeană a Bosforului. Peninsula fiind înconjurată de ape pe trei laturi, oraşul este accesibil pe uscat doar dintr-o parte şi, astfel, este uşor de apărat. Constantin i-a construit ziduri noi, mărindu-i suprafaţa cu aproape trei kilometri spre vest. Rezultatul a fost o fortăreaţă mare şi bine protejată, localizată la intersecţia a două continente. Oraşul este relativ aproape de Dunăre şi se situează la egală distanţă faţă de alte două frontiere romane, fluviul Rin la vest şi fluviul Eufrat la est.

Constantinopol a fost şi mărturia unei victorii, deoarece, dincolo de Bosfor, pe ţărmul asiatic, se află locul bătăliei finale a lui Constantin împotriva lui Licinius. Construind un oraş în preajma acelui loc al victoriei sale asupra unui compatriot roman, Constantin l-a urmat pe Augustus. Şi Augustus a construit un oraş la malul mării în locul victoriei sale asupra unui rival – asupra lui Antonius, la Actium. Augustus şi-a numit oraşul Nicopolis, „oraş al victoriei" în greceşte. Totuşi, analogia se opreşte aici. Nici Augustus şi niciun alt împărat nu au construit un oraş atât de măreţ precum Constantinopolul.

Noul Constantinopol a fost inaugurat la 11 mai 330. Împăratul a construit la scară mare. Oraşul avea un nou

palat, un *circus* (adică un hipodrom), un forum înconjurat de porticuri şi o serie de biserici. În mijlocul forului se afla o coloană înaltă din porfir, o parte încă rezistând şi azi. În vârf, era o mare statuie reprezentându-l pe Constantin nud purtând o coroană din care ţâşneau raze. Putea fi interpretată ca un simbol creştin, ca unul al Zeului Soare sau ca ambele. Deşi era creştin, un politician de talia lui Constantin era capabil de o ambiguitate calculată pentru a-şi spori puterea de atracție.

FUNDAMENTELE

Constantin a reorganizat instituțiile guvernării romane. Le-a făcut mai specializate şi mai flexibile, dar, mai presus de toate, şi mai capabile să răspundă voinței sale. A început cu armata. Nu avea nevoie să-şi reamintească avertismentul lui Severus ca să-şi plătească soldații. La fel ca mai toți împărații de după Gallienus, Constantin a separat carierele militare de cele civile. Eliberat de constrângerea de a fi obligat să promoveze senatorii în funcții de comandanți militari, a crescut numărul ofițerilor care nu erau de origine romană, bărbați pe care Roma îi considera barbari. De exemplu, comanda trupelor de la Eboracum, când tatăl lui Constantin a murit, o deținea, nici mai mult, nici mai puțin, decât un rege german. Deşi majoritatea soldaților erau indigeni, numeroşi străini traversaseră frontiera pentru a se înrola în armata romană,

considerând-o a fi un bun mod de a-şi câştiga existența. Serveau mauri, armeni, perşi, dar, mai ales, germani.

Constantin a adâncit separarea, începută deja sub Diocleţian, între soldații de infanterie şi trupele de frontieră. Primul grup era mai antrenat, mai bine plătit şi trebuia să servească o perioadă mai scurtă decât cel de-al doilea. Infanteria consolidată se afla sub comanda directă a împăratului. Îi oferea mobilitate, permițându-i să-şi deplaseze rapid trupele oriunde era nevoie.

Constantin a reformat şi personalul administrativ al palatului. A creat un grup competent de funcționari care îi erau direct subordonați. Erau administratori noi şi mai specializați cu noile servicii ce trebuiau gestionate. A creat chiar şi un corp nou de legionari, însărcinat cu transmiterea mesajelor confidențiale între centru şi provincii. Toată această consolidare şi centralizare a făcut guvernarea mai eficientă, dar nu mai puțin coruptă. Toți administratorii solicitau bacşiş, pentru a ne exprima elegant. De fapt, cu cât a crescut mai mult aparatul administrativ roman, cu atât corupția a devenit o problemă mai mare.

Constantin a înțeles că o bună parte a administrației primea daruri şi favoruri în schimbul serviciilor. Aşadar, pentru a avea relații mai strânse cu persoanele potente din provincii, a creat noi titluri şi decorații şi chiar un nou Senat pentru Constantinopol. În plus, s-a dovedit a fi generos cu diverse persoane şi oraşe. Era un lucru bun

pentru politică, dar nu şi pentru trezorerie. Drept urmare, taxele au crescut.

Ceea ce, de fapt, a fost util pentru trezorerie a fost noua monedă de aur pe care a bătut-o Constantin – *solidus*-ul, care a înlocuit o monedă de aur mai veche a cărei valoare fusese deja slăbită de inflație. *Solidi* de bună calitate au continuat să fie bătuți şi de urmaşii lui Constantin. De fapt, moneda ajunsese să fie atât de sigură şi de bine văzută, încât unii o numesc „dolarul Evului Mediu”[24]. Din nefericire, monedele de bronz şi de argint au continuat să-şi piardă valoarea.

BISERICĂ ŞI MOSCHEE

Elena a murit la Constantinopol în jurul anului 328, la scurt timp după ce s-a întors din Țara Sfântă. Fiul ei a fost alături de ea până în ultimele ei zile. A trimis trupul mamei sale la Roma, unde trăise până în 312. Acolo, trupul i-a fost aşezat într-un sarcofag din porfir depus într-un mausoleu, o rotondă cu cupolă aflată lângă biserica unor martiri, situată în afara oraşului. Sarcofagul mai poate fi văzut şi astăzi de milioanele de turişti care vizitează anual Muzeele Vaticane. Ruinele mausoleului încă mai există într-un parc de la periferia Romei, dar sunt prost promovate şi au puțini vizitatori.

Ultimii ani ai lui Constantin s-au dovedit relativ paşnici. Totuşi, având din nou probleme la frontiera dinspre răsărit,

a planificat o nouă campanie militară împotriva Persiei. Avea să o conducă personal. La scurt timp după ce a plecat din Constantinopol, s-a îmbolnăvit şi s-a oprit lângă Nicomedia. Apropiindu-i-se sfârşitul, s-a botezat. Pe vremea aceea, se obişnuia ca botezul să fie amânat până spre moarte, pentru a reduce pericolul de a comite păcate după botez. A murit la 22 mai 337.

Constantin a avut trei fii cu Fausta şi tustrei i-au supraviețuit. În anii din urmă, i-a numit pe fiecare Caesar, odată cu nepotul său, şi i-a însărcinat să guverneze câte o parte a imperiului. I-a ținut din scurt pe cei patru Caesari, dar a sperat că îi vor succeda într-o guvernare cordială comună a imperiului. Planul n-a funcționat. Nepotul şi tatăl lui, fratele vitreg al lui Constantin, au fost asasinați imediat după moartea lui Constantin.

Cei trei frați au împărțit imperiul, dar nu pentru mult timp. Un frate şi-a dorit un teritoriu mai mare, aşa încât a atacat teritoriul altuia, dar a pierdut bătălia, şi viața totodată. Al doilea frate a avut parte de o lovitură de stat şi a fost asasinat. Astfel încât a rămas doar cel de-al treilea frate, Constantius al II-lea, care a domnit vreme de douăzeci şi patru de ani după moartea tatălui său, din 337 până în 361. Cu toate acestea, a fost nevoit să poarte un război civil extrem de sângeros contra celui care uzurpase puterea fratelui său. Nici lui Constantius al II-lea nu i-a fost uşor când şi-a numit doi dintre veri în serviciul său drept Caesari. A fost nevoit să-l execute pe unul dintre ei pentru nesupunere şi era pe punctul de a porni în marş şi

asupra celuilalt pe motiv că stârnise o rebeliune, dar a murit din cauze naturale. La fel ca tatăl lor, fiii lui Constantin au fost ambițioşi, talentați şi violenți.

Ca mulți alți împărați, Constantin şi-a ales locul de înmormântare cu mult timp înainte de moarte. La fel ca Diocleţian şi Galerius, a întors spatele Romei. În schimb, a ales un loc pe un deal în vestul Constantinopolului, un loc cu vedere la mare. Acolo aveau să i se odihnească rămăşiţele pământeşti, într-un edificiu care era atât mausoleu, cât şi biserică. Numită biserica Sfinților Apostoli, conținea sarcofagul lui Constantin aşezat lângă vestigiile ce aminteau de cei doisprezece apostoli. Biserica găzduia relicve ale apostolilor şi ale altor părinți ai Bisericii, precum şi relicve din Țara Sfântă. Avea şi un altar, aşadar sufletul lui Constantin avea motive să se bucure, fiind avantajat de faptul că oamenii veneau acolo să se roage apostolilor.

Era o clădire magnifică, înaltă, încoronată cu un dom şi decorată cu marmură, bronz şi aur. Deşi nu mai există, era demnă de un rege sau, cel puțin, asta ne sugerează ceea ce ştim despre ea. La peste un mileniu după Constantin, în 1453, turcii otomani au cucerit Constantinopolul. La acea vreme, biserica Sfinților Apostoli deja era ruine. Noul conducător otoman al oraşului, sultanul Mahomed Cuceritorul, a dat ordin ca să fie demolată şi înlocuită cu o moschee. Rezultatul a fost o clădire splendidă, „Moscheea Cuceritorului” (Fatih Çamii), proiectată de cel mai important arhitect al vremii. Deteriorată de o serie de cutremure, moscheea a fost reconstruită câteva sute de ani

mai târziu după un alt proiect şi încă mai rezistă. În faţa moscheii, este mormântul lui Mahomed Cuceritorul, cel care a făcut din Constantinopol un oraş guvernat de musulmani. Asociindu-se cu locul de veci al lui Constantin, Mahomed al II-lea şi-a întărit pretenţia de a fi *Kayser-i-Rum* – Caesar al Romei. Este o altă dovadă de cât de puternică a fost reputaţia celui care a dat Imperiului Roman o imagine nouă.

MOŞTENIREA

Dacă un alt bărbat s-ar fi ridicat dintr-o poziţie minoră şi ar fi înfrânt adversari puternici pentru a cuceri imperiul, ar fi reformat armata, ar fi reconstruit administraţia şi ar fi creat o dinastie, în acelaşi timp afişând o remarcabilă energie care l-ar face să lupte în bătălii din nordul Britanniei până în ţinutul Rinului, de la Roma la Dunăre şi de la Hellespont la Eufrat, l-am considera un personaj important. Cu toate acestea, Constantin a fost un personaj istoric atât de formidabil, încât toate aceste fapte pe care le-a săvârşit par minore. Imaginea lui e marcată de creştinism şi de Constantinopol. Asemenea altor împăraţi, Constantin a lăsat în urmă numeroase monumente, dar niciunul la fel de măreţ ca oraşul care îi poartă numele. Nu a fost singurul împărat care a intervenit în religie, dar nici măcat Augustus nu a produs o mutaţie atât de durabilă ca el.

Creştinii ortodocşi îl consideră pe Constantin un sfânt. Elena este sfântă nu doar pentru creştinii ortodocşi, ci şi pentru cei catolici şi anglicani. Dacă fiul ei, Constantin, a fost tatăl creştinismului *ca* religie romană, atunci Elena i-a fost mamă.

Triumful creştinismului a fost una dintre cele mai remarcabile schimbări din istoria omenirii. Predicile unui sfânt crucificat într-un colţ al imperiului au devenit religia preferată a statului roman şi, până la sfârşitul secolului al IV-lea, o religie oficială de stat.

Biserica era deja o forţă puternică în societatea romană atunci când Diocleţian a dezlănţuit instituţiile de forţă ale statului împotriva ei, iar capacitatea ei de a supravieţui Marii Persecuţii a făcut-o şi mai puternică. Trebuia găsită o cale de a reconcilia statul roman cu ceea ce era, într-un anumit sens, un stat în stat. Constantin a fost cel care găsit calea.

De la Augustus, niciun alt împărat din interiorul sau din afara elitei nu şi-a mai croit drumul către putere într-un mod atât de surprinzător precum Constantin. Atât Augustus, cât şi Constantin şi-au făcut aliaţi importanţi din indivizi care să le semene, oameni cu putere şi cu influenţă care nu se aflau chiar în cercul intim imperial. În cazul lui Augustus, au fost cavalerii romani din Italia şi elita senatorială supravieţuitoare, în vreme ce în cazul lui Constantin, au fost episcopii, funcţionarii din administraţie şi chiar regii barbari. Ambii împăraţi au curtat elitele din provincie şi, desigur, armata.

Istoria oferă puține exemple ale unor bărbați care au înțeles puterea mai bine decât a înțeles-o Constantin. Ambiția lui uimitoare nu a fost depășită decât de geniul lui în a se evidenția pe sine. Nu ne îndoim că a avut o genă spirituală, dar a fost dublată de înclinația spre violență și de dorința de putere.

Constantin a fost unul dintre cei mai creativi și mai originali oameni de stat. A transformat creștinismul dintr-o religie minoritară într-o forță culturală dominantă a lumii occidentale. A întemeiat unul dintre cele mai semețe orașe din istorie și a modificat echilibrul strategic al Romei.

Transformarea creștinismului dintr-o victimă a Marii Persecuții în religie imperială pare surprinzătoare, dacă nu chiar miraculoasă. Totuși, respectă un tipar roman familiar. Oricum ar fi fost, împărații erau pragmatici. Începând cu Augustus, au supraviețuit acceptând transformările, în paralel cu păstrarea a tot ce s-a putut din trecut. Uneori era o schimbare relativ minoră, cum a fost ridicarea Orientului grecesc sub Hadrian. Alteori era radicală, precum distrugerea instituțiilor libere republicane sub Caesar și Augustus și înlocuirea lor cu monarhia. Adesea, schimbarea a fost violentă, atrăgând după sine un război civil, confiscarea proprietăților și numeroase execuții.

Privite retrospectiv, Marea Persecuție și războaiele civile ale lui Constantin pot fi comparate cu proscripțiile dictate sub Augustus și cu războaiele civile din vremea sa. În ambele cazuri, rezultatul a fost un nou regim, dar unul

înrădăcinat în cel vechi. În ambele cazuri, conservatorii au gemut şi au rezistat, uneori violent. Cu toate acestea, în ambele cazuri imperiul s-a adaptat şi a supraviețuit. Totuşi, o mare diferență între ele a fost de natură geografică.

Ca mulți dintre predecesorii săi, Constantin a vizat Orientul. Orientul i-a oferit lui Augustus cea mai bogată cucerire, Egiptul, dar Augustus a rămas înrădăcinat în Occident. Orientul l-a propulsat pe Vespasian pe tron – dar la Roma. Lui Hadrian i-a oferit un ideal, lui Marcus, filosofia, iar lui Septimius Severus o soție, dar cu toții s-au concentrat asupra Oraşului Etern. Apoi Dioclețian şi-a creat baza în Orient, iar Constantin a mers şi mai departe – a mutat spre răsărit centrul de gravitație al imperiului, atât printr-o nouă capitală politică, cât şi prin noua capitală spirituală a creştinătății, care, pe vremea aceea, era concentrată în Orient.

Când a murit Constantin, nimeni nu putea întrezări că deschisese calea spre eclipsarea Romei. Fără să vrea, Constantin a creat condițiile pentru un Imperiu Roman fără Roma, fără Italia şi chiar fără cea mai mare parte a Europei, şi a pus bazele a trei mari imperii orientale: Califatul Musulman, Rusia şi Imperiul Roman de Răsărit sau, cum este cunoscut mai bine, Imperiul Bizantin.

În acelaşi timp, a slăbit neintenționat stâlpii care susțineau partea occidentală a imperiului. Vreme de trei generații după Constantin, nimeni n-a mai condus imperiul mai mult de cincisprezece ani. În cele din urmă, în 395, la

şaizeci de ani de la moartea lui Constantin, imperiul a fost divizat oficial în Imperiul de Răsărit şi de Apus. Niciodată un singur împărat n-a mai domnit din Britannia până în nordul Irakului.

Occidentul roman a fost întotdeauna mai sărac decât Orientul roman. Acum a devenit şi mai slab. În secolul al V-lea, Roma însăşi a fost prădată de două ori. Între timp, Constantinopolul era atât de bine fortificat, încât nimeni nu a cucerit oraşul timp de nouă sute de ani de la întemeierea lui de către Constantin.

Poate că, dacă ar fi avut o conducere mai bună şi ar fi folosit mai înțelept resursele, Occidentul ar fi putut supraviețui. Dar la o sută treizeci de ani de la moartea lui Constantin, Imperiul Roman de Apus a încetat să mai existe. Invadatorii cuceriseră deja cea mai mare parte a provinciilor lui. Acum, pur şi simplu, l-au constrâns pe împărat să abdice. Tânărul Romulus Augustulus a cedat puterea în oraşul italian care slujise vreme de trei generații drept capitală a Imperiului Roman de Apus, la Ravenna, pe data de 4 septembrie 476.

A fost un sfârşit trist pentru saga Apusului roman, dar nu şi pentru Imperiul Roman. Pragmatici, romanii pur şi simplu îşi mutaseră imperiul în Răsărit. Succesorii lui Augustus au continuat să domnească, dar nu la Roma. În anul 476, grandoarea Constantinopolului se afla abia la început de drum.

EPILOG

FANTOMELE DIN RAVENNA

Ravenna se află în nordul Italiei, la doar câțiva kilometri de coasta Adriaticei. Vreme de secole a fost un port maritim, dar apa s-a retras în cele din urmă, iar marea e acum ceva mai departe, fiind legată de Ravenna printr-un canal. Astăzi, oraşul este un loc adormit, adesea neglijat față de faimoşii lui vecini – spectaculoasa Veneția sau stațiunea de coastă Rimini. Şi totuşi, Ravenna a avut cu mult timp în urmă atracții splendide, în special un minunat ansamblu de mozaicuri. Acestea amintesc tăcute de vremurile uitate când Imperiul Roman s-a prăbuşit în Occident şi s-a ridicat în Orient. Mai mult ca oricare alt loc, Ravenna evocă amurgul imperial al Romei.

Astăzi, cel care vizitează Ravenna se confruntă cu o serie de fantome. Prima este palatul imperial care domina cândva oraşul. S-a întâmplat astfel: în anii care i-au urmat lui Constantin, capitala Imperiului Roman de Apus a fost Mediolanum, nu Roma sau Augusta Treverorum. Dar, în secolul al IV-lea, imperiul n-a mai fost capabil să apere Italia de atacurile din exterior. După ce un trib german a asediat Mediolanum, a devenit evident că oraşul era prea expus în câmpia nordică italiană pentru a continua să mai fie capitală. Ravenna era mai sigură. Era protejată de un cerc de mlaştini, care până recent a fost un teren propice pentru malarie. Totodată, avea pe atunci un port bun ce permitea intrarea navelor venite pe mare sau evadarea în caz de pericol. Augustus a recunoscut avantajul strategic al

Ravennei şi a făcut-o port terminal al flotei imperiale romane din nordul Italiei.

Aşadar, în secolul al V-lea Ravenna a devenit capitala Imperiului Roman de Apus. Doisprezece bărbați au condus ca împărați din Ravenna, iar palatul lor era grandios. Cel puțin trebuie să fi fost aşa, dar nu ştim sigur, pentru că nu a rămas nimic din el.

Ultimul dintre împărații romani a trăit în Ravenna. Se numea Romulus Augustulus şi a venit la putere în anul 475. Avea două nume faimoase – al legendarului întemeietor al Romei şi cel dintâi rege al ei, Romulus, precum şi al primului ei împărat, Augustus, dar ambele denaturau slăbiciunea noului împărat. Porecla sa, Augustulus, „Micul Augustus", era mai apropiată de adevăr. Avea doar cincisprezece ani când s-a urcat pe tron. Tatăl lui, un general, era adevărata putere. Era omul care cucerise Ravenna şi-l înlăturase pe împăratul anterior. Din diverse motive, a preferat să-şi pună fiul la conducere în loc să conducă el însuşi. Romulus Augustulus a condus un imperiu a cărui întindere se redusese la Italia şi sudul Galiei. Îi lipsea legitimitatea, întrucât împăratul Imperiului Roman de Răsărit nu i-a recunoscut domnia.

Adevărata putere în Italia era Flavius Odoacru. Era căpetenia străină – poate german, deşi nu e sigur – care îi condusese pe mercenarii romani din Italia. Ca mulți alți foşti soldați romani, mercenarii aceia şi-au dorit să aibă pământurile lor. Tatăl lui Romulus Augustulus i-a refuzat,

aşa că s-au revoltat. L-au ucis atât pe tatăl, cât şi pe unchiul lui Romulus Augustulus, şi au ocupat Ravenna.

I-au cruțat viața tânărului împărat, dar l-au obligat să plece din palat. I-au dat o pensie generoasă şi l-au exilat într-o vilă de pe malul mării, cu vedere spre Golful Napoli. Cu el au venit şi rudele lui şi, probabil, mama sa. Odoacru a fost proclamat rege al Italiei. Între timp, Senatul din Roma – instituția aceea încă mai exista – a luat simbolurile puterii imperiale, inclusiv diadema şi mantia, şi le-au trimis împăratului din Constantinopol, ca şi cum ar fi vrut să spună că nu mai exista niciun împărat în Apus.

Data abdicării lui Romulus Augustulus, 4 septembrie 476, a fost la puțin după cinci sute de ani de când Octavian fusese proclamat Augustus la Roma şi după 139 de ani de la moartea lui Constantin. Imperiul Roman de Apus a încetat să mai existe, deşi Odoacru şi ceilalți conducători germani de după el s-au considerat demni succesori ai purpurei imperiale. Au susținut arta şi literatura română la fel ca împărații anteriori. Au continuat să finanțeze mozaicuri şi monumente minunate, de pildă la Ravenna.

Dar ceva se schimbase totuşi, căci acum germanii erau cei care conduceau imperiul apusean. Cetățenii romani din regiunile occidentale aveau să dețină poziții guvernamentale foarte înalte, dar niciunul dintre ei nu va mai ajunge împărat.

Scriind după aproximativ un secol, un autor l-a descris pe Romulus Augustulus drept „ultimul conducător al Imperiului Apusean de rasă romană”[1], observând că, „de

atunci, regii goților, un trib germanic, au ocupat Roma şi Italia". Este adevărat că un împărat apusean rival, Iulius Nepos, a pretins conducerea în anii 480, dar nu din Italia. El a trăit în exil în Dalmația, unde tatăl lui Romulus Augustulus îl obligase să fugă în 475. În cele din urmă, Nepos a fost asasinat.

Ce nu a mers bine? De ce bărbații din „rasa romană" n-au mai condus în Occident? Nu este aici locul pentru un răspuns detaliat. Ajunge să spunem că, una câte una, provinciile imperiului apusean au căzut în mâinile diverşilor invadatori non-romani. Iată câteva date demne de reținut: până în 410, romanii au fost alungați din Britannia. În 418 i-au instalat pe goți, un trib germanic, în sud-vestul Galiei. În 435, au cedat mult din Africa de Nord vandalilor, un alt invadator germanic.

Apoi au fost atacurile care i-au înspăimântat pe romani fără să priveze imperiul de teritorii. În anii 440 şi 450, Attila şi hunii, un popor nomad mongol care erau călăreți de temut, au invadat Balcanii, Galia şi Italia. Deşi au jefuit mai multe oraşe şi le-au luat aurul, nu au cucerit niciun teritoriu roman. În acest timp, barbarii au jefuit chiar şi Roma în 410 şi, din nou, în 455.

Cucerind provinciile vitale producătoare de grâne ale Romei din Africa de Nord, vandalii au tăiat linia de aprovizionare cu alimente a Italiei. Doar Imperiul Roman de Răsărit, cu capitala la Constantinopol, avea resursele necesare pentru a lansa o campanie militară care să refacă aprovizionarea. Totuşi, când flota Imperiului Roman de

Răsărit a încercat să ancoreze în ceea ce este acum Tunisia, vandalii au distrus-o într-un atac nocturn cu o navă incendiară. Bătălia de la Cap Bon, din 468, a pecetluit destinul Imperiului Roman de Apus.

Gibbon a sugerat cu mult timp în urmă că creştinismul a jucat un rol important în căderea Romei din cauză că a subminat spiritul combativ al poporului[2]. E un nonsens. Jumătatea răsăriteană a Imperiului Roman era mai împătimit creştină decât Apusul şi nu a căzut în 476. De fapt, a rămas ca imperiu încă o sută cincizeci de ani, până la cucerirea islamică a celei mai mari părți din el. Ulterior, a supraviețuit ca putere regională timp de peste opt sute de ani, sfârşindu-se, în cele din urmă, în 1453, la aproape o mie de ani de la căderea Imperiului de Apus. Creştinismul nu a oprit nici popoarele europene să se lupte între ele şi să cucerească o mare parte a lumii vreme de două milenii.

Imperiul Roman de Apus a căzut din cauza conducerii proaste, precum şi a resurselor militare prost folosite, a diviziunii interne, a inamicilor puternici, a geografiei nefavorabile şi a reducerii resurselor. Imperiul a mai avut alți mari lideri înainte de căderea Occidentului, dar majoritatea au fost în Orient.

Banii, talentul şi puterea s-au mutat în est. Marea capitală, Constantinopol, nu avea un rival apusean. Şi nici nu exista vreo fortăreață similară în Occident.

Constantin a fortificat temeinic noul oraş, atât pe uscat, cât şi pe mare. Într-un secol, oraşul s-a extins dincolo de zidurile sale de pe uscat. Drept urmare, la începutul

secolului al V-lea, romanii au construit un nou şir de ziduri, chiar mai puternic, la circa un kilometru şi jumătate mai la vest, ceea ce a dublat suprafaţa oraşului. Noile ziduri solide de pe uscat, un zid interior şi altul exterior protejat de un şanţ cu apă, se întindeau pe o distanţă de cinci kilometri şi se uneau cu zidurile de la mare, care apărau oraşul de atacurile venite de pe apă.

În timp ce Roma se clătina în urma atacurilor şi a jafurilor, Constantinopolul s-a înălţat tot mai sus. Şi asta ne conduce, indirect, la un al doilea rând de fantome ale Ravennei. S-au aflat mai întâi la Constantinopol, care şi-a atins una din culmile sale în timpul domniei lui Iustinian (527-565) şi a Teodorei (527-548), împăratul şi împărăteasa. Ei domină istoria timpurie a Imperiul Bizantin, aşa cum este cunoscut astăzi (în mod ironic, termenul „bizantin” n-a fost folosit decât după căderea imperiului răsăritean).

În linie cu tradiţia lui Augustus sau Constantin, Iustinian a fost un important cuceritor, legislator, administrator şi constructor, care a domnit într-o epocă de mare înflorire a literaturii şi artei. În Orient, a menţinut dominaţia bizantină în pofida unei puternice ofensive persane. În Occident, generalii lui au cucerit Italia şi o parte din Africa de Nord. Nu a putut opri atacurile din Balcani, şi nici nu a împiedicat infiltrarea slavilor şi a bulgarilor pe teritoriul bizantin.

Ca legislator, Iustinian a fost unul dintre cei mai influenţi din istorie. A finanţat o iniţiativă de codificare a

dreptului roman, ceea ce a dus la promulgarea Codului lui Iustinian, o magistrală lucrare de referință care a avut o influență enormă asupra tradiției juridice occidentale. Ca administrator, a promovat buna guvernare, a combătut corupția şi a dezvoltat comerțul.

În domeniul edilitar, Iustinian a finanțat un program grandios de lucrări publice, inclusiv poduri, forturi, apeducte, orfelinate şi chiar oraşe întregi. Cel mai cunoscut proiect al său a fost bazilica Sfânta Sofia din Constantinopol, care a devenit astăzi muzeu. Ca şi Nero sau Hadrian, Iustinian a înălțat o construcție cu cupole, care a rămas capodopera sa arhitectonică. Bogat decorată în interior cu mozaicuri, a fost cea mai mare catedrală a lumii timp de o mie de ani. Iustinian a fost atât de uimit de splendoarea clădirii când a văzut-o terminată, încât a exclamat „Solomon, te-am întrecut!", referindu-se la regele evreu care a construit Primul Templu din Ierusalim[3].

Ca şef al Bisericii creştine ortodoxe, Iustinian a înăsprit măsurile contra ereticilor, păgânilor, evreilor şi samaritenilor (care urmau o versiune diferită de iudaism față de tradiția rabinică respectată de majoritatea evreilor). A eliminat profesorii păgâni din Academia Platonică din Atena şi i-a alungat din Egipt şi Siria pe mulți dintre creştinii care urmau o doctrină teologică neortodoxă. A interzis o parte esențială a iudaismului, adică interpretarea rabinică a Bibliei ebraice. Multe dintre interdicțiile lui Iustinian n-au fost respectate, dar, totuşi, au generat dezordini şi revolte.

Teodora provenea dintr-un mediu umil şi a fost actriță, o profesie cu reputație proastă. Dar era vicleană, inteligentă şi frumoasă. I-a câştigat inima lui Iustinian, iar el s-a căsătorit cu ea şi a numit-o Augusta. Teodora a avut o influență importantă în regimul său. Nu s-a uitat că l-a îmbărbătat pe Iustinian cu prilejul revoltelor din Constantinopol care aproape că l-au lăsat fără tron. „Purpura regală este cea mai nobilă armura", i-a spus, şi a convins un împărat ce şovăia să reziste şi să lupte[4]. La scurt timp după aceea, unul dintre generalii săi a zdrobit revoltele. Teodora nu poate fi uitată nici pentru că a susținut legislația în favoarea femeilor, prin care s-a pus capăt prostituției forțate şi li s-au acordat mai multe drepturi în ce priveşte divorțul şi deținerea unor proprietăți.

Au urmat mulți împărați şi împărătese bizantine după Iustinian şi Teodora, dar, într-un anume sens, ei au reprezentat un ultim moment de glorie al Romei, pentru că au fost ultimii mari conducători ai imperiului răsăritean care au vorbit latina. Ulterior, greaca a devenit limba conducătorilor şi a administrației, şi limba vorbită în estul Mediteranei. Asta chiar dacă ei au continuat să se numească romani.

La fel şi locuitorii din Ravenna. Şi ei făceau parte din imperiul lui Iustinian. Cel mai faimos general al lui a ocupat Ravenna, luând-o de la poporul germanic care o cucerise anterior. A „revendicat" Italia pentru Imperiul Roman, deşi Italia nu mai fusese condusă din Constantinopol din anul 395. Dar acum bizantinii

ajunseseră în Italia şi au rămas aici timp de două sute de ani, făcând din Ravenna reşedința lor. Oraşul a cunoscut o renaştere culturală îndelungată, dar monumentele lui legendare au fost ridicate chiar de la început. La scurt timp după cucerirea bizantină, în biserica San Vitale a fost realizată o fabuloasă serie de mozaicuri. Două panouri gemene care flancau absida îi reprezentau pe Iustinian şi pe Teodora. Fiecare apare cu un halo pe un fundal auriu strălucitor, înconjurat de un splendid grup de domni şi doamne şi de clerici şi soldați înarmați, ca şi cum ei şi suita lor ar fi fost acolo, în biserică. Aceste imagini splendide sunt portretele legendare ale celor doi conducători şi ocupă un loc de cinste în istoria artei medievale.

Dar ce au făcut în Ravenna monarhii Orientului roman? Nici Iustinian, nici Teodora n-au pus vreodată piciorul în oraşul care este pentru totdeauna asociat numelui lor. Au condus din Constantinopol. La fel ca palatul imperial din Ravenna, şi ei sunt doar două fantome.

Totuşi, ceva rămâne din prezența împăratului roman la Ravenna. E numele regiunii în care se află oraşul – Romagna, „insula romanilor”, cum mai este încă şi astăzi denumită. Termenul a fost folosit pentru prima dată în secolul al V-lea şi, din nou, pe timpul cât regiunea s-a aflat sub stăpânirea bizantină. Este uşor de înțeles că oamenii sunt mândri de legătura lor cu imperiul. Sub Iustinian, Imperiul Roman a fost una din marile puteri ale lumii, iar Constantinopolul, printre oraşele cele mai mărețe.

Şi totuşi, când Augustus a pus bazele Imperiul Roman, el nu şi-ar fi putut imagina vreodată că mica Ravenna, un port îndepărtat de Roma, urma să fie locul în care ultima licărire a grandorii imperiale va mai persista în Occident.

MULȚUMIRI

Recunoştința, a spus Cicero, conține amintirea prieteniei şi a bunătății altora şi dorința de a-i răsplăti (Cicero, *De inventione – Despre invenție*, 2.161). Dacă este aşa, atunci amintirile mele sunt plăcute, dorința mea este arzătoare, dar capacitatea mea de a răsplăti este modestă. Cele ce urmează sunt doar un mod insuficient de a mulțumi pentru prietenia şi generozitatea care mi-au fost arătate pe parcursul scrierii acestei cărți.

Le sunt profund recunoscător colegilor, prietenilor şi studenților care au citit întregul manuscris sau o parte din acesta. L-au îmbunătățit foarte mult. Erorile, desigur, rămân ale mele. Vă mulțumesc Maia Aron, Kathleen Breitman, Serhan Güngör, Adam Mogelonsky, Jacob Nabel şi Tim Sorg.

Dr. Francesco M. Galassi, de la Universitatea din Zürich, mi-a împărtăşit cunoştințele sale de specialitate în medicina antică. Mary McHugh mi-a împărtăşit lucrările şi gândurile sale despre cele două Agrippine. Cu Waller Newell am avut multe conversații provocatoare despre tirania antică. Walter Scheidel mi-a împărtăşit ideile din lucrarea sa în curs de apariție despre împărații romani. Barry

Weingast mi-a oferit opinii despre instituții şi paradigme, antice şi moderne. Kevin Bloomfield şi Jonathan Warner mi-au acordat asistență în cercetarea ştiințifică. Locotenent-colonelul (în rezervă) Timothy Wilson, din Artileria Regală, s-a dovedit un ghid mărinimos al Zidului lui Hadrian.

Patru instituții mi-au oferit sprijinul lor generos pentru acest proiect: Academia Americană din Roma, unde am întreprins o vizită de studiu; Fundația Bogliasco, al cărei bursier am fost; Institutul Hoover, unde am întreprins o vizită de studiu; şi Universitatea Cornell, care mi-a acordat cu amabilitate un concediu pentru cercetare şi scriere. La Academia Americană din Roma sunt prea mulți oameni cărora ar trebui să le mulțumesc, dar le sunt recunoscător cu precădere actualului şi fostului director, John Ochsendorf, respectiv Kim Bowes. La Fundația Bogliasco aş vrea să îi mulțumesc Laurei Harrison, precum şi multor altora. La Institutul Hoover aş vrea să îi mulțumesc lui Victor Davis Hanson pentru prietenia şi ospitalitatea lui, precum şi pentru exemplul pe care îl oferă ca istoric. Le mulțumesc şi lui David Berkey şi Eric Wakin. La Universitatea Cornell aş vrea să le mulțumesc colegilor mei şi personalului de la Departament of History and CLassics. Aş vrea să îmi exprim recunoştința şi minunatei Biblioteci John M. Olin din cadrul Universității Cornell.

O listă lungă de oameni mi-au împărtăşit cunoştințele lor de specialitate, şi-au dovedit ospitalitatea, m-au îndrumat în vizitarea siturilor antice, au jucat rolul de cutii

de rezonanță, m-au încurajat şi mi-au oferit cel mai important ajutor dintre toate: au fost acolo, lângă mine, la nevoie. Vă mulțumesc Benjamin Anderson, Darius Arya, Jed Atkins, Ernst Baltrusch, Elizabeth Bartman, Colin Behrens, Leo Belli, Sandra Bernstein, Lisa Blaydes, Nikki Bonanni, Philippe Bohström, Dorian Borbonus, Elizabeth Bradley, Mary Brown, Judith Byfield, Holly Case, Christopher Celenza, Giordano Conti, Bill Crawley, Craig Davis, Angelo De Gennaro, Megan Drinkwater, Ertürk Durmuş, Radcliffe Edmonds, Gary Evans, Michael Fontaine, Bernard Frischer, Adam Friedman, Lorenzo Gasperoni, Rick Geddes, Genevieve Gessert, Giovanni Giorgini, Stephen Greenblatt, Meyer Gross, Stephen Haber, John Hyland, Isabel Hull, Brian Jay Jones, Eleanor Leach, Susann Lusnia, Craig Lyons, Sturt Manning, Harvey Mansfield, Brook Manville, Adrienne Mayor, Kelly McClinton, J. Kimball McKnight, Alison McQueen, Ian Morris, Thomas J. Morton, Josiah Ober, Grant Parker, Piergiorgio Pellicioni, Verity Platt, Danielle Pletka, Sergio Poeta, David Pollio, Éric Rebillard, Claudia Rosett, Lukasz Rzycki, Aaron Sachs, Daniel Szpiro, Ramie Targoff, Robert Travers, Christian Wendt, Greg Woolf şi M. Theodora Zemek.

La Simon & Schuster, editorul meu, Bob Bender, s-a întrecut pe sine în privința grijii şi atenției acordate manuscrisului şi a înțelepciunii şi bunei judecăți pe care a fost mereu pregătit să le împărtăşească. Asistenta sa, Johanna Li, a manifestat o îndelungată răbdare şi mi-a fost

de mare ajutor. Aş vrea să le mulţumesc atât lor, cât şi directorului de marketing, Stephen Bedford. Agentul meu literar, Cathy Hemming, este cel mai bun prieten pe care îl poate avea un autor.

Cuvintele nu-mi pot exprima recunoştinţa pentru soţia mea, Marcia, şi pentru copiii mei, Sylvie şi Michael, pentru sprijinul şi afecţiunea lor continue.

Dedic această carte studenţilor mei din trecut şi din prezent. Nu cred că există o cale mai bună de a-mi exprima aprecierea pentru energia, observaţiile şi prietenia lor decât afirmaţia din Talmud: „Am învăţat mult de la profesorii mei, încă mai mult de la colegii mei şi cel mai mult de la elevii mei”.

PERSONAJELE

AUGUSTUS

Octavian, ulterior Augustus Primul împărat al Romei, 27 î.Hr. – 14 d.Hr
Atia Mama lui Augustus
Gaius Octavian Tatăl lui Augustus
Iulius Caesar Dictator, fratele bunicului şi tatăl adoptiv al lui Augustus
Marcus Agrippa Adjunctul şi, în cele din urmă, ginerele lui Augustus
Cicero Cel mai mare orator al Romei
Marcus Antonius Cel mai mare rival al lui Octavian
Cleopatra Regina Egiptului
Livia Soţia lui Augustus
Iulia Fiica lui Augustus
Gaius Caesar Nepotul, ulterior fiul adoptiv şi

prezumtivul succesor al lui Augustus

Lucius Caesar Nepotul, ulterior fiul adoptiv şi
prezumtivul succesor al lui Augustus

Agrippa Postumus Nepotul lui Augustus, ulterior adoptat şi apoi respins

Tiberius Fiul Liviei, în cele din urmă fiul adoptat şi succesorul lui Augustus

TIBERIUS

Tiberius Succesorul lui Augustus, împărat între 14 şi 37 d.Hr.

Drusus Fratele lui Tiberius

Livia Mama lui Tiberius, văduva lui Augustus, onorată cu titlul de Iulia Augusta

Vipsania Soția lui Tiberius, de care ulterior a divorțat

Iulia Soția lui Tiberius, de care ulterior a divorțat

Germanicus Nepotul lui Tiberius, numit de Augustus drept succesor al lui Tiberius

Agrippina cea Bătrână Nepoata lui Augustus, căsătorită cu Germanicus

Sejanus Prefect pretorian, adjunctul lui Tiberius şi o amenințare la adresa puterii lui

Antonia Nepoata lui Augustus

Gaius, cunoscut şi sub numele Fiul lui Germanicus şi al Agrippinei numele de Caligula cea Bătrână, ulterior succesorul lui Tiberius

NERO

Gaius, cunoscut şi sub numele Împărat, 37 – 41
de Caligula

Claudius Împărat, 41 – 54

Nero Împărat, 54 – 68

Messalina Soția lui Claudius, ulterior executată

Agrippina cea Tânără Mama lui Nero, soția lui Claudius

Seneca Meditatorul şi consilierul lui Nero; filosof, literat
Poppaea Sabina Cea mai mare iubire a lui Nero, ulterior soția lui

VESPASIAN

Galba Împărat, 68 – 69
Otho Împărat, 69
Vitellius Împărat, 69
Vespasian Împărat, 69 – 79
Caenis Amanta lui Vespasian
Titus Fiul cel mare al lui Vespasian, împărat 79 – 81
Mucianus Guvernatorul Siriei, aliatul lui Vespasian
Berenice Prințesă evreică, amanta lui Titus
Antonius Primus General, politician, aliatul lui Vespasian

TRAIAN

Domitian Împărat, 81 – 96
Nerva Împărat, 96 – 98
Traian Împărat, 98 – 117
Plotina Soția lui Traian, ulterior Augusta
Marciana Sora lui Traian, ulterior Augusta
Sura Adjunctul lui Traian
Plinius cel Tânăr Intelectual, propagandist imperial, guvernator de provincie

HADRIAN

Hadrian Împărat, 117 – 138
Sabina Soția lui Hadrian
Plotina Augusta, protectoarea şi susținătoarea lui Hadrian
Suetonius Secretarul-şef al lui Hadrian, biograf imperial

Antinous Iubitul lui Hadrian, zeificat după moarte

MARCUS AURELIUS

Antoninus Pius Împărat, 138 – 161
Marcus Aurelius Împărat, 161 – 180
Domitia Lucilla Mama lui Marcus Aurelius
Fronto Meditator al lui Marcus Aurelius
Lucius Verus Co-împărat cu Marcus Aurelius, 161 – 169
Faustina cea Tânără Fiica lui Antoninus Pius, soția lui Marcus Aurelius, Augusta şi Mama Taberei
Galen Medicul lui Marcus Aurelius
Commodus Fiul lui Marcus Aurelius,
împărat 180 – 192

SEPTIMIUS SEVERUS

Pertinax Împărat, 192 – 193
Iulianus Împărat, 193
Pescennius Niger Împărat, 193 – 195
Clodius Albinus Împărat, 193 – 197
Septimius Severus Împărat, 193 – 211
Iulia Domna Soția lui Severus
Caracalla Fiul cel mare al lui Severus, Împărat, 211 – 217
Geta Fratele mai mic al lui Caracalla, co-împărat, 211
Elagabalus Împărat, 218 – 222
Iulia Mamaea Mama lui Alexandru Severus, virtual regent
Alexandru Severus Împărat, 222 – 235

DIOCLETIAN

Aurelian Împărat, 270 – 275

Numerian Împărat, 283 – 284
Diocletian Împărat, 284 – 305
Aurelia Prisca Soția lui Dioclețian
Valeria Fiica lui Dioclețian, soția lui Galerius
Maximian Augustus din Occident
Maxentius Fiul lui Maximian
Galerius Caesarul din Orient
Romula Mama lui Galerius
Constantius Caesarul din Occident
Constantin Fiul lui Constantius

CONSTANTIN

Constantius Tatăl lui Constantin, Caesar şi Augustus
Elena Mama lui Constantin, ulterior sfântă
Constantin Împărat, 306 – 337
Fausta A doua soție a lui Constantin
Crispus Fiul cel mare al lui Constantin
Maximinus Daia Împărat, 305 – 314
Maxentius Împărat, 306 – 312
Licinius Împărat, 308 – 324
Eusebius Episcopul Cezareei

RAVENNA

Romulus Augustulus Împărat, 475 – 476
Iustinian Împărat, 527 – 565
Teodora Împărătească, 527 – 548

FAMILIA LUI AUGUSTUS/ DINASTIA IULIO-CLAUDIAN

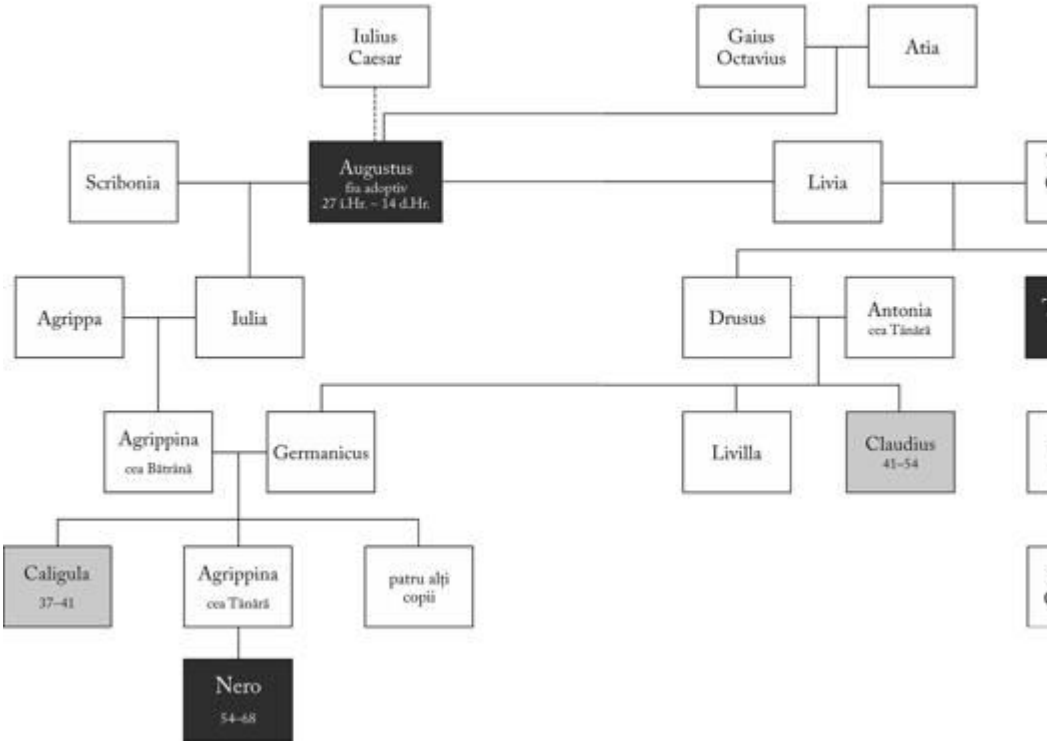

FAMILIA FLAVIILOR – ARBORELE GENEALOGIC

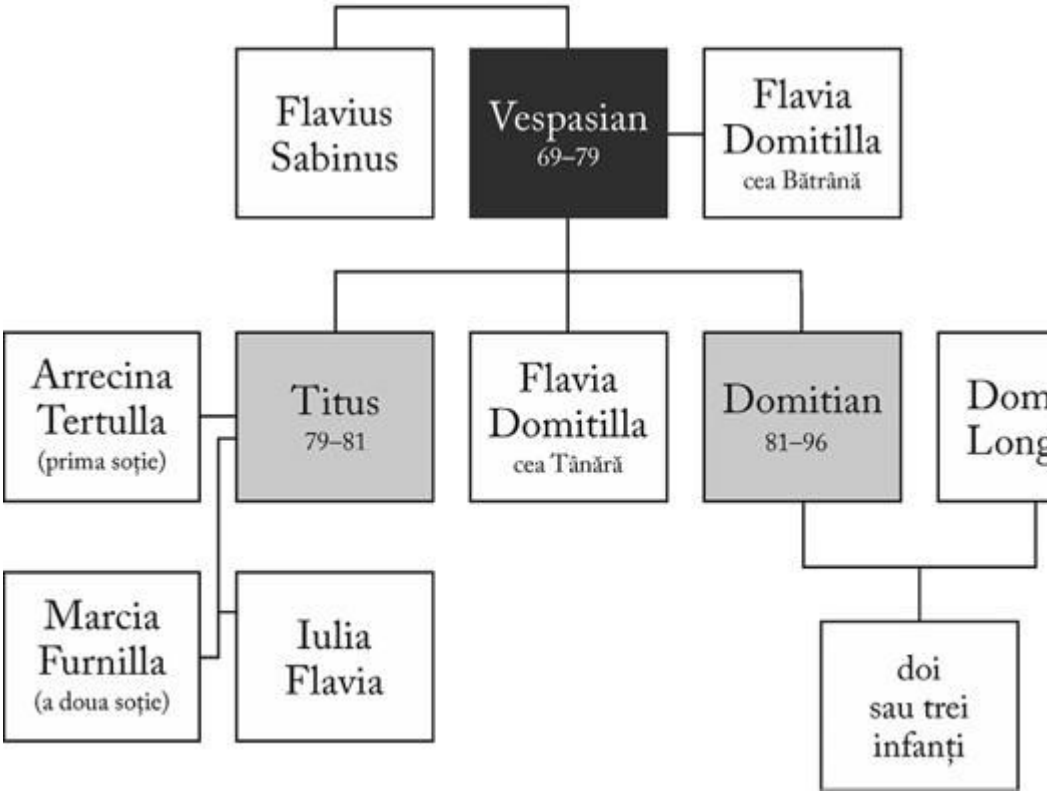

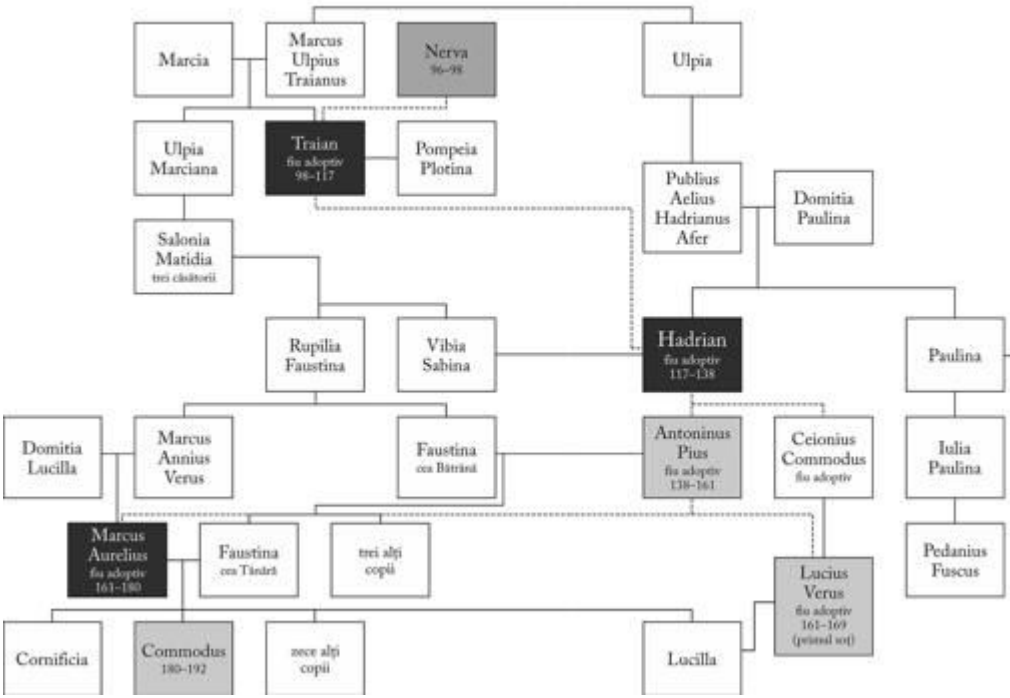
Marcia
Marcus Ulpius Traianus
Nerva 96–98
Ulpia
Ulpia Marciana
Traian fiu adoptiv 98–117
Pompeia Plotina
Publius Aelius Hadrianus Afer
Domitia Paulina
Salonia Matidia trei căsătorii
Rupilia Faustina
Vibia Sabina
Hadrian fiu adoptiv 117–138
Paulina
Domitia Lucilla
Marcus Annius Verus
Faustina cea Bătrână
Antoninus Pius fiu adoptiv 138–161
Ceionius Commodus fiu adoptiv
Iulia Paulina
Marcus Aurelius fiu adoptiv 161–180
Faustina cea Tânără
trei alți copii
Pedanius Fuscus
Lucius Verus fiu adoptiv 161–169 (primul sot)
Cornificia
Commodus 180–192
zece alți copii
Lucilla

SEVERII

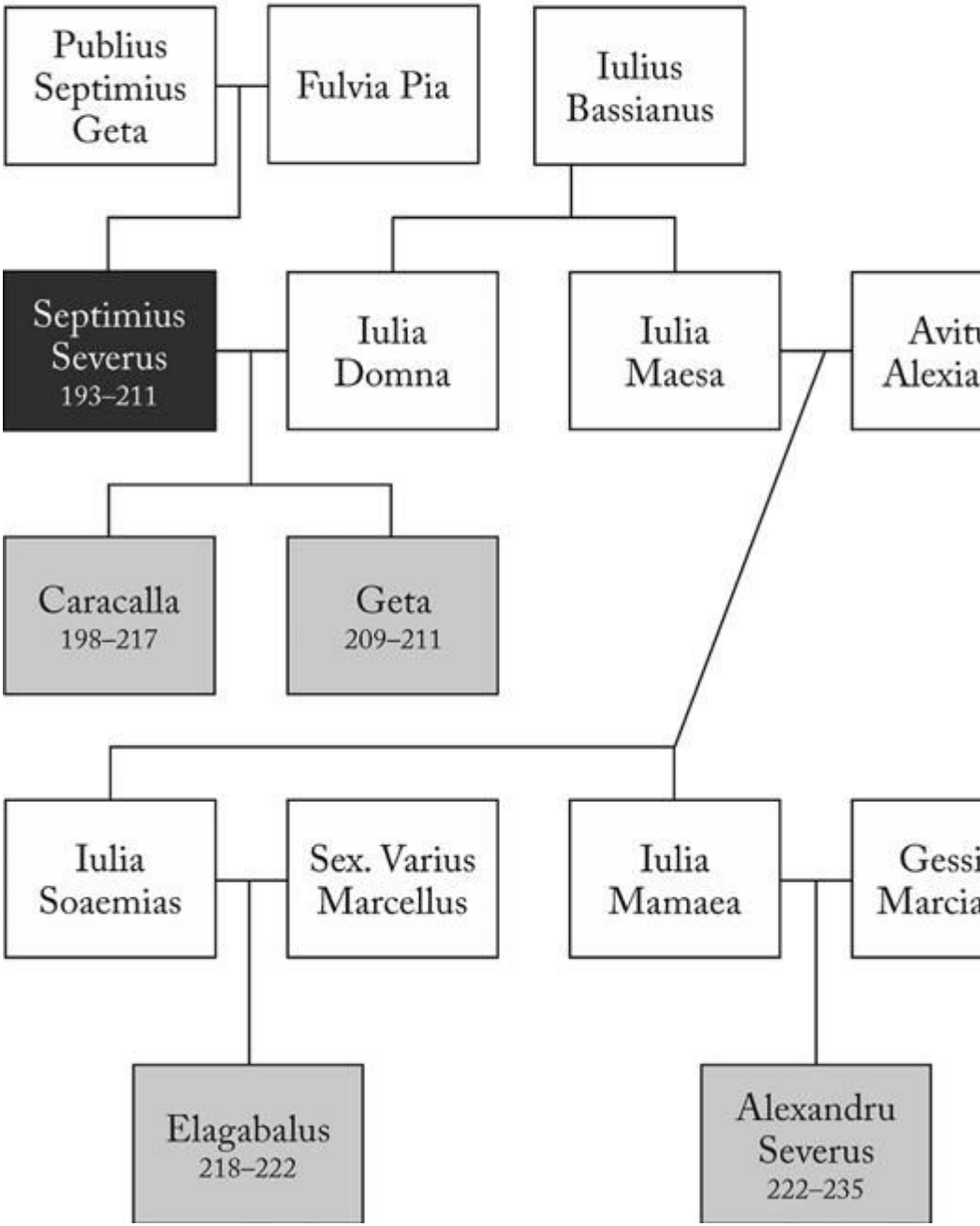
Publius Septimius Geta
Fulvia Pia
Iulius Bassianus
Septimius Severus 193–211
Iulia Domna
Iulia Maesa
Avitu
Alexia
Caracalla 198–217
Geta 209–211
Iulia Soaemias
Sex. Varius Marcellus
Iulia Mamaea
Gessi
Marcia
Elagabalus 218–222
Alexandru Severus 222–235

PRIMA TETRARHIE

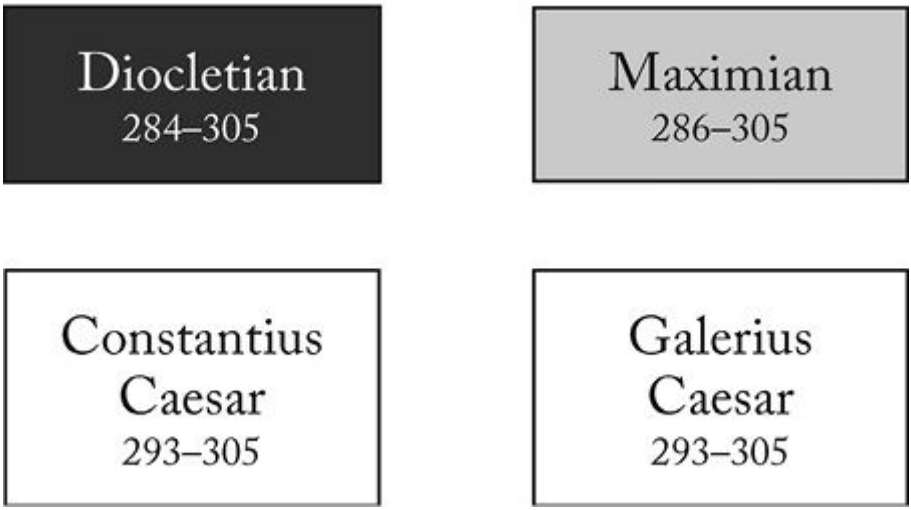

FAMILIA LUI CONSTANTIN

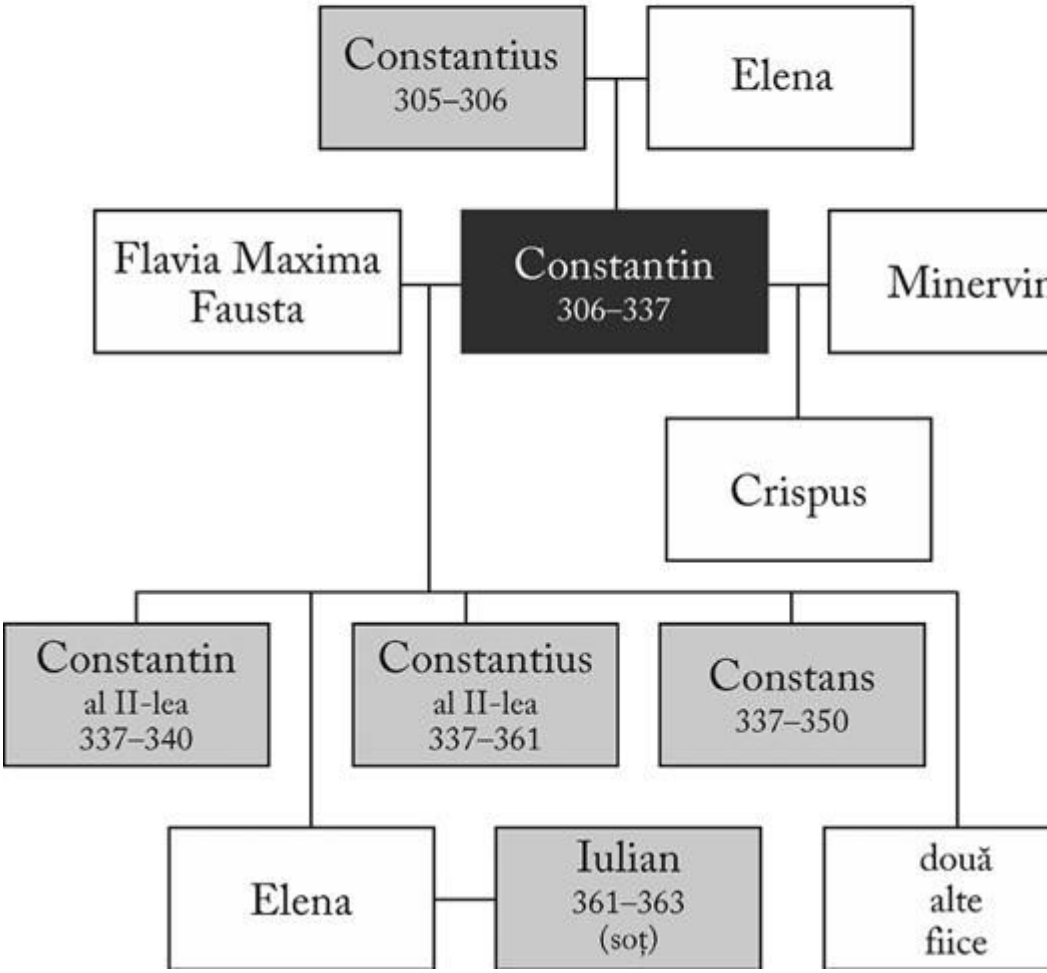

Note

Prolog: O NOAPTE PE COLINA PALANTINĂ

1. Statius, *Silvae,* IV.2.18.
2. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVII.9.3 [în *Istoria romană*, traducere şi note de A. Piatkowski, 3 vol. (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1973-1985)].
3. Suetonius, *Caligula* XLI.1. [în *Viețile celor doisprezece cezari*, traducere de David Popescu şi C. V. Georoc (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1958)].
4. Suetonius, *Nero* VIII.1; Suetonius, *Vitellius* XV.2.
5. Plotina în Cassius Dio, *Istoria romană* LXIII.5.5.
6. Suetonius, *Claudius* XVIII.2.
7. Suetonius, *Vespasianus* XXIII.2; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.14.5.

Capitolul I: AUGUSTUS, ÎNTEMEIETORUL

1. *Res Gestae Divi Augusti* 34 [*Faptele divinului Augustus*, ediție trilingvă, traducere şi glosar latin-grec de Marius Alexianu şi Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de Nelu Zugravu (Iaşi: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2004), p. 107].
2. A se vedea Ronald Syme, „The *Nobilitas*” în *The Augustan Aristocracy* (Oxford: Clarendon Press, 1986), pp. 1-14.
3. Despre Atia, a se vedea Ilse Becher, „Atia, die Mutter des Augustus – Legende und Politik”, Ernst Günther Schmidt, ed. *Griechenland und Rom, Vergleichende Untersuchungen zu Entwicklungstendenzen und–höhepunkten der antiken Geschichte, Kunst und Literatur* (Tbilissi: Universitätsverlag Tbilissi in Verbindung mit der Palm & Enke, Erlangen und Jena, 1996), pp. 95-116.
4. Unul dintre personajele din lucrarea lui Tacitus, *Dialogus de oratoribus* (*Dialogul despre oratori*) 28, mai ales 28.6 (cca. 102

d.Hr.) o descrie astfel, amintind-şi, poate, de biografia lui Augustus.

5. Vergiliu, *Eneida*. A se vedea discuţia în Susan Dixon, *The Roman Mother* (Norman: University of Oklahoma Press, 1968), p. 74.

6. Lucius Marcius Philippus, consul în 56 î.Hr.

7. Nicolaus din Damasc, *Bios Kaisaros (Viaţa lui Augustus)* 157.14.

8. Jürgen Malitz oferă un discurs excelent despre cariera tânărului Octavian în „'O puer qui omnia nomini debes', Zur Biographie Octavius bis zum Antritt seines Erbes", *Gymnasium*, nr. 111 (2004) pp. 381-409.

9. Poate că povestea provine dintr-o perioadă ulterioară, când se discuta deschis despre divinitatea lui Augustus, dar putea fi şi mai timpurie. Suetonius, *Augustus* XCIV.4 şi Wardle, *Suetonius: Life of Augustus = Vita Divi Augusti* (Oxford: Oxford University Press, 2014), pp. 512-515; Cassius Dio, *Istoria romană* XXXV.1.2; Domitius Marsus Hollis, *Fragments of Roman Poetry*, *ca. 60 BC-AD 20* (Oxford: Oxford University Press, 2007), p. 313, n. 181.

10. Nicolaus din Damasc, *Viaţa lui Augustus* 158.20.

11. Suetonius, *Augustus* LXVIII.

12. Suetonius, *Iulius Caesar* II.1, XXII.2, XLIX.1-4.

13. Nicolaus din Damasc, *Viaţa lui Augustus* 159.36.

14. *Ibidem* 91.38.

15. Cicero, *Scrisori către Atticus* XVI.15.3 [versiune românească de prof. Constantin Popescu Mehedinţi, 2 vol. (Colecţia „Ovidianum", f.e., 1977)].

16. *Ibidem.*

17. Nicolaus din Damasc, *Viaţa lui Augustus* 93.54. Appian, *Războaiele civile* III.11 spune că armata din Brundisium i-a acceptat prima numele. Toher crede că doar mai târziu şi-a numit Atia fiul Caesar. A se vedea Nicolaus, *The Life of Augustus and the Autobiography*, ed. Mark Toher (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), p. 258.

18. Appian, *Războaiele civile* III.14 [în ed. rom., traducere de Mihai Paraschivescu *et al.*, studiu introductiv şi note explicative de N. I. Barbu (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1957)].
19. Casssius Dio, *Istoria romană* LI.3.
20. Iulian, *Cezarii* 309.
21. Plinius, *Naturalis historia* XXXVII.4.10 [traducere de Ioana Costa *et al.*, ediție îngrijită, prefață, note, anexe şi indice de Ioana Costa, 6 vol. (Iaşi: Editura Polirom, 2000 – 2005)].
22. *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 1.1 [traducere de Marius Alexianu şi Roxana Curcă, ed. rom. cit., p. 85].
23. Suetonius, *Augustus* X.4.
24. Suetonius, *Augustus* LXXVII; A se vedea şi comentariul lui D. Wardle, *Suetonius: Life of Augustus,* p. 468.
25. „*Laudandum adolescentem, ornandum, tollendum*": Cicero, *Ad Familiars* (*Scrisori către prieteni*) XI.XX.1.
26. „Hic Atiae cinis est, genetrix hic Caesaris hospes, / condita; Romani sic voluere patres", *Epigrammata Bobiensia* 40; A. S. Hollis, *Fragments of Roman Poetry c. 60 BC-AD 20* (Oxford: Oxford University Press, 2007), p. 313 n. 182.
27. Pentru cifre, a se vedea Josiah Osgood, *Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), p. 63 n. 6.
28. IMPERATOR CAESAR DIVI FILIUS, Frederik Juliaan Vervaet, „The Secret History: The Official Position of Imperator Caesar Divi Filius from 31 to 27 BCE", *Ancient Society* nr. 40 (2010), pp. 79-152, mai ales pp. 130-131.
29. Suetonius, *Augustus* XLI.1; *cf.* Appian, *Războaiele civile* IV.110; Cassius Dio*, Istoria romană* XLI.3.
30. Suetonius, *Augustus* XV [în traducere rom. „Moartea e inevitabilă", David Popescu şi C. V. Georoc (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1958)].
31. Cassius Dio, *Istoria romană* XLVIII.44.5 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.]

32. Suetonius, *Augustus* LXII.2 [traducere David Popescu şi C. V. Georoc, ed. rom. cit.]
33. A se vedea, de exemplu, Plutarh, *Antonius* 60.1 [în *Vieţi paralele*, 5 vol., traducere, studiu introductiv, notiţe introductive şi note de prof. univ. dr. N. I. Barbu (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1960-1971)]; Appian, *Războaiele civile* V.1, 8, 9; Cassius Dio, *Istoria romană* L.4.3-4.
34. Plutarh, *Antonius* 80.1-3; *Moralia* 207A-B; *cf*. Dio Cassius, *Istoria romană* LI.16.3-4.
35. Plutarh, *Antonius* 81.2. [în traducerea lui N. I. Barbu: „Nu este bună polycesaria", ed. rom. cit.].
36. Dio Cassius, *Istoria romană* LI, 16 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
37. A nu se confunda cu faimosul asasin Cassius; vezi Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II.87.3 şi Valerius Maximus, *De factis dictisque memorabilibus* (*Fapte şi ziceri memorabile)* I.7.7.
38. Cassius Dio, *Istoria romană* LIII.16; Suetonius, *Augustus* VII.2.
39. De ex. RIC I (ediţia a II-a) Augustus 277, 488-491, 493-494. Vezi şi
http://numismatics.org/ocre/results?q=Augustus%20AND%20year_num% 3A%5B- 27%20TO%20-27%5D&start=0
40. Puteţi lua temperatura erotică a vechilor vremurilor vicioase ale republicii târzii – lumea de care s-a bucurat Augustus ca tânăr şi împotriva căreia a legiferat ulterior ca împărat – în Daisy Dunn, *Catullus' Bedspread: the Life of Rome's Most Erotic Poet*. 1st US ed. (New York: Harper, 2016).
41. Horaţiu, *Satire* II.III.186 [în *Satire şi epistole*, traducere de E. Lovinescu (Bucureşti: Editura Ancora, 1935), p. 77].
42. P. Köln, 4701, r. 12-14, în Köln *et. al.*, *Kölner Papyri* (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1987) pp. 113-114.
43. Machiavelli, *Principele*, Cartea a VIII-a.
44. A se vedea Seneca, *De clementia* I.9.1. şi I.11.1 [în Seneca, *Despre binefaceri*, *Despre îngăduinţă,* traducere din latină de Ioana Costa

şi Octavian Gordon, ediție îngrijită de I. Costa, studiu introductiv de Anne Bănățeanu (Iaşi: Editura Polirom, 2005)].

45. A se vedea, de pildă, Suetonius, *Augustus* XV şi Appian, *Războaiele civile* IV.5.

46. Tacitus, *Anale*, I.2.

47. Vergilius, *Eneida,* Cântul 1, v. 278-279 [în traducerea lui George Coşbuc: „Nu le voi pune nici vremii hotar, nici locului margini" (Bucureşti: Editura Univers, 1980, p. 41)].

48. Suetonius, *Augustus* XXV.4; Aulius Gellius, *Nopțile atice* X.11.5; Macrobius, *Saturnalia* VI.8.8; Polyaenus, *Stratagema* VI.24.4.

49. Suetonius, *Augustus* XXIII [ed. rom. cit.].

50. Augustus, *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 34.3.

51. Tacitus*, Anale* XIII.8.

52. Suetonius, *Augustus* XXXXVII; D. Wardle, *Suetonius,* p. 351.

53. Suetonius, *Augustus*, LIII.3.

54. Suetonius, *Augustus* LIII.1 [ed. rom. cit.: „stăpân bun şi drept"].

55. Augustus, *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 34.1-3 [traducere Marius Alexianu şi Roxana Curcă, ed. rom. cit., p. 107].

56. „*res publicam restituit*". De exemplu, Praenestine Fasti la 13 ianuarie 27 î.Hr.: Victor Ehrenberg and A.H. M. Jones, *Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius* (Oxford: Oxford University Press, 1949), p. 45. *Cf*. E. T. Salmon, „The Evolution of Augustus' Principate", *Historia* 5.4 (1956), pp. 456-478, mai ales p. 457; Karl Galinsky, *Augustan Culture: An Interpretive Introduction* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996), pp. 42-79.

57. Augustus: *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 21.

58. Cassius Dio, *Istoria romană* LVI.30.3 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].

59. Stephanie Malia Hom, „Consuming the View: Tourism, Rome, and the Topos of the Eternal City", *Annali d'Italianistica*, „Capital City: Rome 1870-2010", nr. 28 (2010), pp. 91-116.
60. Suetonius, *Augustus* XLIII-XLV.
61. *Ibidem* LXXIII.
62. Cassius Dio, *Istoria romană* XI.19.7.
63. „The Personal Letters: Letter 1. Heloise to Abelard", în Abelard, Peter, Héloïse, Betty Radice şi M. T Clanchy. *The Letters of Abelard and Heloise*, rev. ed. (London: Penguin Books, 2003), p. 51.
64. „*Ulixes stolatus*": Suetonius, *Caligula*, XXIII.
65. *Cf.* statuia lui Augustus de la Prima Porta, Muzeele Vaticane, cat. 2290.
66. Suetonius, *Augustus* LXXXIV.2; le ținea în „*sacrium*": *Tiberius* LI.1.
67. Tacitus, *Anale, passim*. *Cf.* romanul lui Robert Graves, *Eu Claudius împărat.*
68. Elizabeth Bartman, *Portraits of Livia, Imaging the Imperial Woman in Augustan Rome* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), p. xxi.
69. „La găina albă": Suetonius*, Galba* I; Plinius, *Naturalis historia* XV.136-137; Cassius Dio, *Istoria romană* XLVIII.52.3-4.
70. Cassius Dio, *Istoria romană* XLVIII.52.3-4 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.]
71. Macrobius, *Saturnalia* II.5.
72. *Ibidem* II.5.6.
73. *Ibidem* II.5.9-10.
74. „*pater patriae",* în Augustus, *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 35.1 [ed. rom. cit.].
75. Insula Pandateria, astăzi Ventotene, din Marea Tireniană.
76. *Res Gestae Divi Augusti / Faptele divinului Augustus* 1.1 [ed. rom. cit.].
77. Suetonius, *Tiberius* XXI.1.
78. Suetonius, *Augustus* XCXIX.1 [ed. rom. cit.].

79. *Ibidem*.

80. *Ibidem.*

81. Suetonius, *Augustus* C.1.

82. Cassius Dio, *Istoria romană* LVI.42.

Capitolul 2: TIBERIUS, TIRANUL

1. Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II.104.3.

2. Despre această reuniune a Senatului, a se vedea Tacitus, *Anale* I.5-13 [Cornelius Tacitus, *Anale*, traducere din limba latină şi note de Gheorghe Guțu (Bucureşti: Humanitas, 1995)]; Suetonius, *Tiberius* XXIII-XXV şi *Augustus* C-CI; Cassius Dio, *Istoria romană* LVII.2-7.

3. Tacitus, IV.71; *cf*. Cassius Dio LVII.1.1-6.

4. Senatorul respectiv era Gaius Asinius Gallus, căsătorit cu Vipsania după ce Tiberius a divorțat de ea. (Tacitus, *Anale* I.2, VI.23; Cassius Dio, *Istoria romană* LVIII.23).

5. Suetonius *Tiberius* XXIV.2, în ceea ce Suetonius pretinde a fi propriile cuvinte ale lui Tiberius şi nu o parafrază sau o invenție [ed. rom. cit.].

6. Suetonius, *Tiberius* XXV.1.

7. Cassius Dio, *Istoria romană* XLVIII.44.3 [ed. rom. cit.].

8. Tacitus, *Anale* I.14 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.]. A se vedea şi Suetonius, *Tiberius* L.3.

9. Suetonius, *Tiberius* LXVIII.

10. *Ibidem* XXI.2.

11. Tacitus *Anale* V.1.

12. Suetonius, *Tiberius* VII.2-3.

13. Despre motivele lui Tiberius de a merge în Rhodos, a se vedea Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II.99; Tacitus, *Anale* I.4.4, I.53.1-2, II.42-43, IV.57; Suetonius, *Tiberius* X.1-2; Cassius Dio, *Istoria romană* LV.9.

14. Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II.111.3.

15. RIC I (2nd ed.) Augustus 225, a se vedea http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).aug.225
16. Plutarh, *Antonius* 81.2.
17. Tacitus *Anale* I.53.
18. Cassius Dio, *Istoria romană*, LVII.7.4.
19. Cassius Dio, *Istoria romană*, LVII.8.2 [ed. rom. cit.].
20. Suetonius *Tiberius* XXIX.
21. Tacitus, *Anale* I.12 [ed. rom. cit.].
22. *Ibidem* III.65.
23. Suetonius, *Iulius Cezar* LXXII.1.
24. Suetonius, *Tiberius* LXXI.1
25. Tacitus, *Anale* IV.38.
26. Cassius Dio, *Istoria romană* LVIII.28.5 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
27. Cassius Dio, *Istoria romană* LVII.6.3; *cf.* LVII.1-2; Suetonius, „*Tiberius eius diritatem*" XXI.2, „*saeva ac lenta natura*" LVII.1.
28. Tacitus, *Anale* III.76.
29. Josephus, *Antichități iudaice* 18.207-208 [Flavius Josephus, *Antichități iudaice*, traducere, note şi indice de nume de Ion Acsan, 2 vol. (Bucureşti: Editura Hasefer, 2019)]; Tacitus, *Anale* I.33.
30. De ex. RIC I (2nd ed.) Gaius/Caligula 55, http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).gai.55
31. Albinovanus Pedo în Seneca cel Bătrân, *Suasoriae* 1.15; a se vedea Tacitus, *Anale* II.23-24.
32. M. G. L. Cooley, ed., *Tiberius to Nero* (Cambridge: London Association of Classical Teachers, 2011), p. 163.
33. Tacitus, *Anale* II.71; Cassius Dio, *Istoria romană* LVII.18.9.
34. Josephus, *Antichități iudaice* 18.209.
35. Bassus 5, On the Death of Germanicus = Palatine Anthology 7.39, tradus în Cooley, *Tiberius to Nero*, p. 164.
36. Tacitus, *Anale* IV.32 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.].
37. E. Cascio, „The Early Roman Empire: The State and the Economy", în ed. W. Scheidel, I. Morris & R. Saller, *The*

Cambridge Economic History of the Greco-Roman World (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), p. 624, n. 26.

38. https://www.cbo.gov/topics/defense-and-national-security.
39. Strabo, *Geografia* XVII.839; *cf*. William V. Harris, *Roman Power: a Thousand Years of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), p. 129.
40. Tacitus, *Anale* IV.1-2.
41. Herodianus, *Tẽs metà Márkon basileías historí* (*Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcus Aurelius*) 1.6.5.
42. Commodus, împărat între anii 180 şi 193 d.Hr.
43. Cassius Dio, *Istoria romană* LVII.12. A se vedea şi Tacitus, *Anale* IV.57; Suetonius, *Tiberius* LI.
44. „*sacrium*": Suetonius, *Tiberius* LI.1.
45. Cassius Dio, *Istoria romană* LVIII.2.3-6.
46. Suetonius, *Tiberius* XXXII.2 [traducere David Popescu şi G. V. Georoc, ed. rom. cit.].
47. *Ibidem* XLV [ed. rom. cit.].
48. „*quos pisciculos vocavat*": Suetonius, *Tiberius* XLIV.1.
49. Suetonius, *Tiberius* LXI.3 [ed. rom. cit.].
50. Tacitus*, Anale* IV.34-35.
51. Tacitus, *Anale* VI.25 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.].
52. *Ibidem.*
53. Suetonius, *Tiberius*, LIII.
54. Tacitus, *Anale* VI.25.
55. Suetonius, *Tiberius* LIX [ed. rom. cit.].
56. Josephus, *Antichități iudaice* 18.6.6.
57. Nikos Kokkinos, *Antonia Augusta, Portrait of a Great Roman Lady* (London and New York: Routledge, 1992), pp 115-119.
58. Plinius, *Naturalis historia* VII.18 (80) [ed. rom. cit.].
59. Suetonius, *Caligula* XI.
60. Cassius Dio, *Istoria romană* LVIII.23.2 [ed. rom. cit.].
61. Tacitus, *Anale* VI.50; Suetonius, *Tiberius* LXXIII.2; Cassius Dio, *Istoria romană* LVIII.28.3.
62. Suetonius, *Tiberius* LXXV.1 [ed. rom. cit.].

63. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1, ed. David Womersley (Harmondsworth, Anglia: Penguin Press, 1994), p. 128.

Capitolul 3: NERO, ANIMATORUL

1. Tacitus, *Anale* XV.39 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.]. Multe alte relatări similare se găsesc în sursele antice, cu excepția faptului că tratează comportamentul lui Nero ca fiind real, nu doar un zvon. A se vedea Suetonius, *Nero* XXXVIII; Cassius Dio XLII.18.1; Plinius, *Naturalis historia* 17.1.5.
2. Suetonius, *Caligula* XXIV.1.
3. *Ibidem* LV.3.
4. *Ibidem* XXIX.
5. *Ibidem* XXXVII.
6. Suetonius, *Caligula* XXX.2 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
7. Muzeul Luvru, MR 280.
8. „*meretrix augusta*": Iuvenal, *Satire* VI.118 [prefață, traducere şi note de G. Guțu (Bucureşti: Editura Univers, 1986), p. 72].
9. „Lycisca": Iuvenal, *Satire* VI.123 [*ibidem*].
10. Plinius, *Naturalis historia* X.83 [ed. rom. cit.].
11. Centrale Montemartini, Roma, inv. MC 1882; Copenhaga, Ny Carlsberg Glyptothek inv. 753.
12. Plinius, *Naturalis historia* VII.71.
13. Cassius Dio, *Istoria romană* LXI.2 [ed. rom. cit.].
14. Suetonius, *Caligula* LIII.2 [ed. rom. cit.].
15. Seneca, *De beneficiis* 2.12. [în Seneca, *Despre binefaceri*, *Despre îngăduință,* traducere din latină de Ioana Costa şi Octavian Gordon, ediție îngrijită de I. Costa, studiu introductiv de Anne Bănățeanu (Iaşi: Editura Polirom, 2005)].
16. *Ibidem* 4.31.
17. Cassius Dio, *Istoria romană* LX.80.5.
18. Suetonius, *Nero* LI.1.

19. *Ibidem* LIII [ed. rom. cit.].
20. Tacitus, *Anale* XIII.2; Suetonius, *Nero* IX.
21. De ex. RIC I (2nd ed.) Nero 1, http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).ner.1
22. Tacitus, *Anale* XII.64.
23. Gluma sună mai bine în limba greacă, în care zeificare este *apotheosis*, iar „dovlecizare" este *apocolocyntosis*, dar chiar şi în greacă sensul este tot neclar.
24. Cassius Dio, *Istoria romană* LX.35.
25. Tacitus, *Anale* CIV.2; Suetonius, *Nero* XXVIII.2; Cassius Dio, *Istoria romană* LXI.11.3-4.
26. Plinius, *Naturalis historia* XXXVII.12 [ed. rom. cit.].
27. Plinius, *Naturalis historia* XXVIII.182-183, 11; Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.28.1.
28. Iuvenal, *Satire* VI.462 [ed. rom. cit.].
29. Tacitus, *Anale* XIV.3-7; Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.12-13; Suetonius, *Nero* XXXIV.2-3; *cf*. Anthony Barret, *Agrippina: Sex, Power, and Politics in the Early Empire* (New Haven CT: Yale University Press, 1996), pp. 187-188.
30. Tacitus, *Anale* XIV.8, Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.13.5.
31. Tacitus, *Anale* XIV.7.
32. Tacitus, *Anale* XIV.62 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.].
33. A se vedea Edward Champlin, *Nero* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2003), pp. 96-103.
34. Suetonius, *Nero* LII.
35. A se vedea Champlin, *Nero* p. 283, n. 11.
36. Despre conceptul de *civilis princeps* a se vedea Andrew Wallace-Hadrill, „Civilis Princeps: Between Citizen and King", *Journal of Roman Studies*, nr. 72 (1982), pp. 32-48.
37. Seneca, *De clementia* 1.1 [ed. rom. cit., vezi *supra*].
38. Tacitus, *Anale* XIV.57, 59; Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.14.1 [ed. rom. cit.].
39. Tacitus, *Anale* XIV.63.3.

40. Tacitus, *Anale* XVI.6; Suetonius, *Nero* XXXV.5; Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.28.1.
41. Cassius Dio, *Istoria romană* LXII.28.1.
42. Plinius, *Naturalis historia* XII.83.
43. Tacitus, *Anale* XVI.6.
44. Tacitus, *Anale* XV.67, ceea ce pretinde a fi o relatare literală. Traducere modificată din Tacitus, *Complete Works of Tacitus*, Alfred John Churhc. William Jackson Brodribb, Sara Bryant, edited for Perseus (New York: Random House, reprint., 1942). http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0078%3Abook%3D15%3Achapter%3D67 [traducere Gheorghe Guțu, ed. rom. cit.].
45. Musonius Rufus, frag. 49, Cora Elizabeth Lutz, *Rufonius Musus*, „*The Roman Socrates*" (New Haven, CT: Yale University Press, 1947), p. 143.
46. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIII.17.5-6 [ed. rom. cit.].
47. Recent a avut loc o dezbatere academică privind autenticitatea persecutării creştinilor de către Nero. Brent Shaw a adus argumente solide împotrivă, dar, în opinia mea, Christopher Jones a fost convingător susținând autenticitatea persecuției. A se vedea Brent Shaw, „The Myth of the Neronian Persecution", *Journal of Romani Studies*, nr. 105 (2015), pp. 73-100; Chrostopher P. Jones, „The Historicity of the Neronian Persecution: A Response to Brent Shaw", *New Testament Studies*, nr. 63 (2017), pp. 146-152.
48. Suetonius, *Nero* XVI.2. [ed. rom. cit.].
49. Tacitus, *Anale* XV.44 [ed. rom. cit.].
50. *Ibidem.*
51. *Ibidem.*
52. Joseph Brodsky, „Ode to Concrete", *So Forth: Poems* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1996), p. 116.
53. Suetonius, *Nero* XXXI.
54. Tacitus*, Anale* XV.37.1.

55. Suetonius, *Nero* XLIX, [ed. rom. cit.]; Cassius Dio, *Istoria romană* LXIII.29.2; *cf.* Champlin, *Nero*, pp. 49-51.

Capitolul 4: VESPASIAN, OMUL DIN POPOR

1. Josephus, *Războiul iudeilor* 3.236 [*Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, traducere de Gheneli Wolf şi Ion Acsan, prefață de acad. Răzvan Theodorescu (Bucureşti: Editura Hasefer, 2017)].
2. Tacitus, *Istorii* II.5.
3. Josephus, *Războiul iudeilor* 4.33.
4. Tacitus, *Istorii* I.4 [traducere de Gheorghe Ceauşescu (Bucureşti: Editura Enciclopedică, 1992), p. 110].
5. Suetonius, *Vespasianus* VIII.3.
6. „*Umbilicus Italiae*": Varo în Plinius, *Naturalis historia* III.10.
7. Suetonius, *Vespasianus* II.2.
8. Cassius Dio, *Istoria romană* LIX.12.3.
9. Muzeul Arheologic din Neapole, inv. 6029.
10. Cassius Dio, *Istoria romană* LXV.14.1-4.
11. Tacitus, *Agricola* 13.5 [*Biografia lui Agricola*, studiu introductiv, traducere şi note de Eugen Cizek (Bucureşti: Paideia, 2003), p. 29].
12. Tacitus, *Istorii* III.75.
13. Liturgia iudaică, rugăciunea săptămânală *Amidah*, a douăsprezecea binecuvântare.
14. Tacitus, *Istorii* I.49 [ed. rom. cit.].
15. Tacitus, *Istorii* IV.11; Suetonius, *Vespasianus* VII.2.
16. Josephus, *Războiul iudeilor* 4.603.
17. Strict vorbind, „pederast" şi „homosexual" sunt termeni anistorici, întrucât anticii nu se gândeau la sex în raport cu categoriile moderne. Totuşi, pentru un cititor modern, se precizează că Mucianus prefera relațiile cu persoane de acelaşi sex.
18. Tacitus, *Istorii* I.10 [traducere Gheorghe Ceauşescu, ed. rom. cit.].

19. Suetonius, *Vespasianus* XIII.1 [traducere David Popescu şi C. V. Georoc, ed. rom. cit.].
20. Tacitus, *Istorii* II.76-77.
21. *Ibidem* III.13.
22. Dio Cassius*, Istoria romană* LXV.8.
23. Tacitus, *Istorii* I.10 [traducere Gheorghe Ceauşescu, ed. rom. cit.].
24. Suetonius, *Titus* I [ed. rom. cit.].
25. Tacitus *Istorii* II.5 [ed. rom. cit.].
26. *Ibidem* II.77.
27. La fel ca „homosexual", termenul „romanizat" este o noțiune problematică pentru istoria antică, dar poate fi utilizat pentru a evoca ideea asimilării la obiceiurile învingătorilor.
28. Talmudul babilonian, *Gittin* 56B.
29. Tacitus, *Istorii* II.2, II.81.
30. Tacitus, *Istorii* IV.81; Suetonius, *Vespasianus* VII.2; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.8.2, care spune că al doilea avea o mână uscată.
31. Tacitus, *Complete Works of Tacitus*, Alfred John Church, William Jackson Brodribb, Sara Bryant, edited for Perseus (New York: Random House, Inc. 1873, repr. 1942). http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc= Perseus%3Atext%3A1999.02.0080%3Abook%3D2%3Achapter%3D86 [Tacitus, *Istorii* II.86, traducere Gh. Ceauşescu, ed. rom. cit].
32. Tacitus, *Istorii* II.77.
33. Tacitus, *Istorii* IV.39; a se vedea Angela Pabst, *Divisio regni: der Zerfall des Imperium Romanum in der Sicht der Zeitgenossen,* (Bonn, Ger.: Dr. Rudolf Habelt GMBH1986), pp. 46-48, 68.
34. Mucianus trăia în anul 74 (Tacitus, *Dialoguri* XXXVII.2) şi moare în 77 (Plinius, *Naturalis historia* XXXII.62).
35. Această informație i-o datorez lui Walter Scheidel, care lucrează la o carte pe acest subiect.
36. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.17.1; Suetonius, *Vespasianus* XX; *cf*. Martial, *Epigrame* III.89, XI.52-56.

37. Suetonius, *Vespasianus* XXII.1; *Suetonius: Vespasian* XXII.1, Brian W. Jones, ed., intro, comentary and biblio. (London: Briston Classical Press/Duckworth, 2000), *ad loc.*, p. 8.

38. Ran Shapira, „O mulțime de monede de bronz din timpul revoltei evreieşti au fost găsite lângă Ierusalim", *Haaretz*, 17 august 2014. http://www.haaretz.com/jewish/archaeology/1.610916

39. De ex. RIC II, Part 1 (2nd ed.), Vespasian 3, http://numismatics.org/ocre/id/ric.2_1(2).ves.3

40. Josephus, *Războiul iudeilor* în *The Works of Flavius Josephus*, trans. William Whiston, (Auburn and Buffalo: John E. Beardsley 1895), pp. 126-129. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0148%3Abook%3D7%3Awhiston%20chapter%3D5%3Awhiston%20section%3D4 [Flavius Josephus, *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, traducere de Gheneli Wolf şi Ion Acsan, ed. rom. cit., VII.V.4].

41. Suetonius, *Vespasianus* VIII.5; Cassius Dio, *Istoria romană,* LXVI.10.2.

42. Elisabetta Polvoledo, „Technology Identifies Lost Color at Roman Forum", *The New York Times*, 24 iunie 2012, http://www.nytimes.com/2012/06/25/arts/design/menorah-on-arch-of-titus-in-roman-forum-was-rich-yellow.html şi https://www.yu.edu/cis/activities/arch-of-titus/

43. Ariel David, „Second Monumental Arch of Titus Celebrating Victory over Jews Found in Rome", *Haaretz*, 21 martie 2017, http://www.haaretz.com/archaeology/1.778103

44. G. Alföldy, ed., *Corpus Inscriptionum Latinarum* VI. *Inscriptiones Urbis Romae Latinae* VIII. Fasc. 2, (Berlin: 1976), nr. 40454a. Vezi G. Alföldy, „Ein Bauinschrift aus dem Colosseum", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigrafik*, nr. 109 (1995), pp. 195-226.

45. Herbert W. Benario, *A Commentary on the Vita Hadriani in the Historia Augusta* (Chico, CA: Scholars Press, 1980), p. 118.

46. Beda Venerabilis, Jacques-Paul Migne, *Patrologia Latina*, vol. 94, p. 453.
47. Dio Cassius, *Istoria romană*, LXV.15.2; Levick, *Vespasian*, 2nd ed. (London: Routledge, 2017), p. 202.
48. Quitilianus, *Arta oratorică* 12.1.3, 10.7.15 [Marcus Fabius Quintilian, *Arta oratorică*, vol. I-III, traducere, studiu introductiv, tabel cronologic, note, indici de Maria Hetco (Bucureşti: Minerva, 1975)].
49. *Ibidem* 10.1.31-34: „*historia... scribitur ad narrandum non ad probandum*", 10.1.31.
50. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.12.1 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
51. „*prudentiam magisquam auritiam probauere*": Aurelius Victor, *De Caesaribus* 9.9 [Sextus Aurelius Victor, *Carte despre împărați*, ediție bilingvă, traducere de Mihaela Paraschiv (Iaşi: Editura Universității „Al. I Cuza", 2006)].
52. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.2.5 [ed. rom. cit.].
53. „*Pecunia non olet*": Suetonius, *Vespasianus* XXIII.3; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.14.5.
54. „*Octingentorum annorum fortuna disciplinaque*": Tacitus, *Istorii* IV.74.3 [traducere aprox. de Gheorghe Ceauşescu, ed. rom. cit.].
55. Suetonius, *Vespasianus* VIII.3.
56. Dio Cassius, *Istoria romană* LXV.14.3-4.
57. Acea proprietate se afla pe strada Nomentana.
58. Florența, Museo storico della Caccia e del Territorio, Palazzo Bardini, inv. A231. A se vedea Mauro Cristofani, „L'ara funeraria di Antonia Caenis concubina di Vespasiano", *Prospettiva*, nr. 13 (aprilie 1978), pp. 2-7.
59. *Corpus Inscriptionum Latinarum* VI 12037.
60. Suetonius, *Titus* VII.1.
61. Quitilian, *Arta oratorică* 4.1.19 şi Michael R. Young-Widmaieir, „Quintilian's Legal Representation of Julia Berenice", *Historia* 51.1 (2002), pp. 124-129.
62. Suetonius, *Titus* VII.1; Cassius Dio, *Istoria romană* LXV.15.3-4.

63. Suetonius, *Vespasianus* XXI-XXII.

64. Suetonius, *Vespasianus* XXIII.4; Cassius Dio, *Istoria romană* LVI.17.2 [ed. rom. cit.].

65. Suetonius, *Vespasianus* XXIV-XXV; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.17.2, Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribu* 9.18 [*Epitomă despre împărați*, traducere şi considerații lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de Nelu Zugravu (Iaşi: Editura Universității „Al. I. Cuza", 2012)].

66. Suetonius, *Vespasianus* XIX.2 [ed. rom. cit.].

67. Tacitus *Istorii* I.50.

68. Josephus, *Războiul iudeilor* 6.240.

69. „*invitus invitam*": Suetonius, *Titus* VII.2 [ed. rom. cit.]; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVI.18.1; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 9.7.

70. „Pompeii: Vesuvius Eruption May Have Been Later Than Thought", https://www.bbc.com/news/world-europe-45874858

Capitolul 5: TRAIAN, OPTIMUS PRINCEPS

1. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.24-25.

2. Mustapha Meghraoui *et al.*, „Evidence for 830 Years of Seismic Quiescence from Palaeoseismology, Archaeoseismology and Historical Seismicity Along the Dead Sea Fault in Syria", *Earth and Planetary Science Letters*, nr. 210 (2003), pp. 35-52.

3. „Cel mai bun principe": Plinius cel Tânăr, *Panegyricus*, 88.4 [*Panegiricul lui Traian* în *Opere complete*, traducere, note şi prefață de Liana Manolache (Bucureşti: Editura Univers, 1977)].

4. Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae* VIII.2, VIII.5 [*Breviar de la întemeierea Romei*, studiu introductive, traducere, note şi comentarii de Ghe. I Şerban (Brăila: Istros-Muzeul Brăilei, 1997)]; Bennett, Julian. *Trajan, Optimus Princeps: a Life and Times*

(Bloomington: Indiana University Press, 1997), p. 107 [*Traian*, traducere Vladimir Agrigoroaiei (Bucureşti: Bic All, 2006)].

5. Suetonius, *Domitianus* XIII.2 [traducere D. Popescu şi C. V. Gheoroc, ed. rom. cit.].
6. Suetonius, *Domitianus* III.
7. *Ibidem* XVIII.
8. De ex, Muzeul Capitolin, inv. MC 1156; Muzeul Luvru, inv. Ma 1264.
9. Muzeul Luvru, inv. Ma 1193.
10. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.74; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împăraţi* 13.8.
11. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus* 15.1-3.
12. Suetonius, *Domitianus* XXI.
13. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVII.15.2-4.
14. Tacitus, *Agricola* 3.
15. Cassius Dio LXVIII.3.4 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.], Plinius cel Tânăr, *Penegyricus* 8.6, 7.6-7.8.1 [în *Opere complete*, traducere note şi prefaţă de Liana Manolache (Bucureşti: Editura Univers, 1977)].
16. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.5.5 [ed. rom. cit.].
17. De ex. Gliptoteca din München, inv. 336.
18. Ronal Syme, *Tacitus* (Oxford: Clarendon, 1958), p. 39.
19. Plinius cel Tânăr, *Epistulae* (*Scrisori*) III.20.12 [în *Opere complete*, traducere note şi prefaţă de Liana Manolache (Bucureşti: Editura Univers, 1977), p. 117].
20. Plinius cel Tânăr, *Panegyiricus* 20.
21. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.7.3.
22. Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*, VIII.5.1 [*Breviar de la întemeierea Romei*, ed. rom. cit.].
23. Plinius cel Tânăr, *Epistulae (Scrisori*) V.6.36.
24. Fronto, *Principiile istoriei* 20 (A 259).
25. Iuvenal, *Satire* X.81.
26. Dio Hrisostomos, *Logoi* (*Orationes* / *Discursuri*) 31.31.

27. Plinius cel Tânăr, *Epistulae* (*Scrisori*) IX.2 [traducere de Liana Manolache, ed. rom. cit., p. 268].
28. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus* 44.
29. *Digest* XXIX.1.
30. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.23.1.
31. *Ibidem* LXVIII.8.2.
32. *Ibidem* LXVIII.5.6.
33. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus* 83 [traducere de Liana Manolache, ed. rom. cit., p. 420].
34. *Ibidem* 83-84.
35. Plinius cel Tânăr, *Epistulae* (*Scrisori*) IX.28.1.
36. Nicomachus din Gerasa, *Encheiridion Harmononicum*, în Karl von Jan, *Musici Scriptores Graeci. Aristoteles, Euclides, Nicomachus, Bacchius, Gaudentius, Alypius et Melodiarum Veterum Quidquid Exstat* (Stuttgart: Teubner, 1995 [1895]), p. 242, r. 14.
37. E. M. Smallwood, *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian* (Cambridge: Cambridge University Press, 1966), nr. 442, p. 152.
38. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 42.21 [ed. rom. cit.]
39. Philostratus, *Bioi sophistōn* (*Viețile sofiştilor*) 488.
40. Dio Hrisostomos, *Despre regalitate* 3.119.
41. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 42.20-21; Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.5.5.
42. E. Bormann, ed., *Corpus Inscriptionum Latinarum* vol. XI, Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae Latinae, Pars II, fasc. 1, Inscriptiones Umbriae, viarum publicarum, instrumenti domestici (Berlin: Academia de Ştiințe şi Umanistică din Brandenburg, 1901, impr. iter. 1968), 6520, p. 981. *Cf.* Plinius cel Tânăr, *Epistulae* IX.28.1.
43. Gaditanus se numea cultul lui Hercule din Gades (Cádiz în prezent), oraşul din vecinătatea insulei pe care se presupune că şi-a făcut muncile Hercule.

44. De ex,. RIC II Traian 49, http://numismatics.org/ocre/id/ric.2.tr.49_denarius
45. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus* 14.5, 82.7. Şi Dio Hrisostomos l-a comparat pe Traian cu Hercule, *Logoi* (*Orationes* / *Discursuri*) 1.56-84.
46. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus* 80.3-5.
47. De ex. RIC II Traian 128, http://numismatics.org/ocre/id/ric.2.tr.128
48. Plinius cel Tânăr, *Epistulae* (*Scrisori*) X.96.8 [ed. rom. cit.].
49. *Ibidem.*
50. *Ibidem* X.97.2
51. *Ibidem.*
52. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVII.6.1.
53. *Ibidem* LXVIII.14.1 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
54. Placa se află pe unul dintre basoreliefurile de pe Marea Friză a lui Traian, fiind îndepărtată de pe un monument anterior pentru a împodobi arcada centrală a Arcului lui Constantin din Roma.
55. „*Inde Berzabim, deinde Aizi processimus*": Priscianus, *Institutiones Grammaticae* VI.13.
56. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împăraţi* 41.13 [traducere Mihaela Paraschiv, ed. rom. cit.].
57. Aulus Gellius, *Nopţile atice* 13.25 [traducere de David Popescu, introducere şi note de I. Fischer (Bucureşti: Editura Academiei R.S.R., 1954)].
58. Domitian a fost cel care a început demolarea Colinei Quirinală, dar Traian a proiectat şi realizat restul lucrărilor.
59. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVIII.17.1.
60. *Ibidem* LXVIII.29.1 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit.].
61. *Ibidem* LXVIII.31.2.
62. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire,* vol. 1, p. 103.
63. Pentru aceste estimări şi pentru economia de piaţă a Romei în general, a se vedea Peter Temin, *The Roman Market Economy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013).

64. Kyle Harper, *The Fate of Rome: Climate, Disease and the End of an Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2017), pp. 14-15, 39-55.

65. A se vedea discuția din Frank McLynn, *Marcus Aurelius: A Life* (Cambridge, MA: Da Capo Press, 2009), pp. 2-13.

66. Muzeul Civilizațiilor Anatoliene, Ankara, Turcia, inv. 10345; dar, pentru incertitudinea în privința identificării, a se vedea Stephen Mitchell, „The Trajanic Tondo from Roman Ankara: In Search of the Identity of a Roman Masterpiece", *Journal of Ankara Studies* 2.1 (2014), pp. 1-10.

67. A se vedea Cassius Dio, *Istoria romană*, LXVIII.33 [ed. rom. cit.].

68. *The Geography of Strabo*, Vol. 6, traducere H.L. Jones, Loeb Classical Library 223 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1929), p. 327 [Strabon, *Geografia*, vol. II, cap. XII, traducere, notiță introductivă, note şi indice Felicia Vanț-Ştef (Bucureşti: Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1974)].

Capitolul 6: HADRIAN, GRECUL

1. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.1.2-4.

2. *Historia Augusta*, „Hadrian", 4.10 [*Istoria Augusta*, traduceri de David Popescu şi Constantin Drăgulescu, studiu introductiv de Vladimir Iliescu (Bucureşti: Editura Ştiințifică, 1971)].

3. *ILS* 1792.

4. Polemon, a se vedea Simon Swain, „Polemon's Physiognomy", în *Seeing the Face, Seeing the Soul: Polemon's Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*, ed. Simon Swain and G. R. Boys-Stones (Oxford; New York: Oxford University Press, 2007), pp. 167-168.

5. Alan K. Bowman, Peter Garnsey, and Dominic Rathbone, eds., *The Cambridge Ancient History*, 2nd ed., v. 11. *The High Empire, A.D. 70–192* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), p. 975.

6. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.5.3.

7. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.9.4 [ed. rom. cit.]; *cf. Historia Augusta*, „Hadrian", 17.9 şi 23.1.

8. Cassius Dio, *Istoria romană* XLIX.10.3.

9. *Historia Augusta*, „Hadrian", 14.11 [*Istoria Augusta*, traducere de David Popescu, ed. rom. cit., p. 43].

10. *Historia Augusta,* „Hadrian", 1.5.

11. Plinius cel Tânăr, *Epistulae* (*Scrisori*) X.40.2 [ed. rom. cit.].

12. „*láthe biôsas*": Plutarh, *Moralia* 1128B-1130D.

13. Horaţiu*, Epistole* II.I.156-157 [în *Satire şi epistole*, traducere de E. Lovinescu (Bucureşti: Editura Ancora, 1935), pp. 187-188].

14. De ex. bustul din Muzeul Prado, Madrid, nr. inv. E00210.

15. *Historia Augusta,* „Hadrian", 11.3; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împăraţi* 14.8.

16. *Historia Augusta*, „Hadrian", 3.2.

17. *Ibidem* 3.7.

18. *Ibidem* 3.10.

19. *Ibidem* 4.1.

20. *Ibidem* 4.5.

21. *Ibidem* 4.3-5, 4.8-10.

22. Edward Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1, ed. Womersley, p. 100.

23. Pausanias remarcă şi o excepţie la dezicerea lui Hadrian de război, şi anume suprimarea revoltei evreieşti. Pausanias, *Description of Greece* 1.5.5, trans. Loeb Classical Library – modificat. Pausanias *Description of Greece*, with an English Translation W. H. S. Jones, LittD and H. A. Ormerod, 4 vol. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1918) [în *Călătorie în Grecia*, traducere, note, indice dr. docent Matia Marinescu-Himu, vol. I. (Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1974), p. 42].

24. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.4.1-5, *cf.* Birley, loc. 6316.

25. Numeroase alte locuri şi-au adăugat „Hadrian" la numele lor şi mai exista şi „Vânătoarea lui Hadrian", un loc numit astfel deoarece împăratul fusese acolo la vânătoare.

26. John Keegan, *A History of Warfare* (London: Hutchinson, 1993), p. 70.
27. Caracterizare dispreţuitoare făcută de Apollodoros, arhitectul lui Traian, Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.4.2.
28. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.6.3.
29. *Historia Augusta*, „Hadrian" 10.1 [ed. rom. cit., p. 39].
30. Michael Speidel, *Emperor Hadrian's Speeches to the African Army: a New Text*. (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2006), p. 15, traducere modificată.
31. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.9.6.
32. Tăbliţele de la Vindolanda, 291, inv. 85.057. A se vedea http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/
33. *Historia Augusta*, „Hadrian", 11.3.
34. *Historia Augusta*, „Hadrian", 16.3 [traducere de David Popescu, ed. rom. cit., p. 44].
35. De ex. RIC II Hadrian 29, http://numismatics.aorg/ocre/id/ric.2.hdn.29
36. Plotina a fost onorată astfel şi pe o monedă de aur, Kunsthistorisches Museum, Viena MK 8622, A.D. 134-138.
37. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.10.2; cf. *Historia Augusta*, „Hadrian", 20.12.
38. Epiphanius, *Perì métrōn kaì státhmōn* (*Despre greutăţi şi măsuri*) 14.
39. *Historia Augusta*, „Hadrian", 15.13 [traducere David Popescu, ed. rom. cit., p. 44].
40. Pentru detalii, a se vedea Anthony Birley, *Hadrian: The Restless Emperor* (London, New York: Routledge, 1997), pp. 240-243.
41. *Ibidem.*
42. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.11.2.
43. *Ibidem.*
44. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.11.2-3; *Historia Augusta*, „Hadrian", 14.6; Aurelius Victor, *De Caesaribus* (*Carte despre împăraţi*), 14.7-9.

45. Patricia Rosenmeyer, „Greek Verse Inscriptions in Roman Egypt: Julia Balbilla's Sapphic Voice", *Classical Antiquity*, 27.2 (2008), p. 337.
46. C. Vout, „Antinous, Archaeology and History", *Journal of Roman Studies,* vol. 95, 2005, p. 82.
47. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.11.4; *Historia Augusta*, „Hadrian", 14.7.
48. *Historia Augusta*, „Hadrian", 13.5 [ed. rom. cit., p. 43].
49. „O stea răsare din Iacov", Numeri, 24:17 (n.r.).
50. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.14.1.
51. *Bavli Berachot* 20a şi *Midrash Tehillim*.
52. De ex. *Deuteronomy Rabbah* 3.13; *Pesikta Rabbati* 21.
53. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.20.1.
54. *Historia Augusta*, „Hadrian", 23.10.
55. *Historia Augusta*, „Hadrian", 23.9; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împăraţi* 14.8.
56. Pentru dovezi pe monede, a se vedea, de ex. RIC II Hadrian 1051A, http://numismatics.org/ocre/id/ric.2.hdn.1051A; H. A. Mattingly and E. A. Sydenham, eds., *Roman Imperial Coinage*, vol. 2 (London: Spink & Son, 1926), pp. 386, 399. Pentru sculptură, a se vedea W. Helbig, *Die vatikanische Skulpturensammlung. Die kapitolinischen und das lateranische Museum*, vol. 1, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom* (Leipzig: Teubner, 1891), p. 357 şi G. M. Koeppel, „Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit IV", *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*, nr. 186, 1986, pp. 1–90.
57. *Historia Augusta*, „Hadrian", 25.9 [ed. rom. cit.].
58. *Historia Augusta*, „Hadrian", 24.13 spune, în schimb, că medicul s-a sinucis, dar pare mai curând un zvon, inventat, probabil, de duşmanii lui Hadrian.

59. Aurelius Victor, *Carte despre împăraţi* 14.12, cu un ecou în Vergiliu, *Eneida* 6.304 („*iam senior, sed crūda deō viridisque senectūs*").

60. Cassius Dio¸ *Istoria romană* LXIX.17.1-3.

61. *Historia Augusta,* „Hadrian", 25.9 [traducere de David Popescu, ed. rom. cit., p. 54].

62. *Historia Augusta*, „Hadrian", 27.1; Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.23.2.

63. Cassius Dio, *Istoria romană* LXIX.4.6 [ed. rom. cit.]. Tatăl lui Dio, Apronianus, nu era nici el un admirator al lui Hadrian, *Ibidem* LXIX.1.12.

Capitolul 7: MARCUS AURELIUS, FILOSOFUL

1. Bustul de aur al lui Marcus Aurelius găsit la Aventicum (astăzi Avenches, Elveţia). Römermuseum Avenches, inv. 39/134, P. Schazmann, „Buste en or représentant l'empereur Marc-Aurèle trouvé à Avenches en 1939", *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, nr. 2, 1940, pp. 69-93.

2. Marcus Aurelius, *Tὰ eἰs ἑaytó* (*Gânduri către sine*, cu titlu latin *Meditationes*) IV.40, în Marcus Aurelius and Charles Reginald Haines. *The Communings with Himself of Marcus Aurelius Antoninus, Emperor of Rome: Together with His Speeches and Sayings: a Revised Text and a Translation into English* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1953), p. 91 [*Gânduri către sine însuşi*, ed. bilingvă, traducere din greaca veche, studiu introductiv, note şi indici de Cristian Bejan (Bucureşti: Humanitas, 2013), p. 135].

3. Marcus Aurelius, *Meditaţii* I.3 [*Gânduri către sine însuşi*, ed. rom. cit., p. 65].

4. *Ibidem.*

5. Marcus Cornelius Fronto, *The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto: with Marcus Aurelius Antoninus, Lucius Verus, Antoninus Pius, and Various Friends*, edited by Marcus Aurelius, Antoninus Pius, Lucius Aurelius Verus, and Charles Reginald Haines (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1919), scrisoarea 2.12.

6. *Marcus Aurelius in Love*, edited by Marcus Aurelius, Marcus Cornelius, Fronto, and Amy Richlin (Chicago: University of Chicago Press, 2006), pp 5-9.

7. Marcus Aurelius, *Meditații* I.16.2.

8. Tacitus, *Istorii* I.1 [traducere de Gheorghe Ceauşescu, ed. rom. cit.]. Tacitus se referea la Nerva şi Traian, dar verdictul li se potriveşte şi lui Hadrian, Antoninus Pius şi Marcus Aurelius.

9. Marcus Aurelius, *Meditații* I.11.

10. *Historia Augusta*, „Marcus Aurelius", 6.8-9.

11. *Idem*, „Antoninus Pius", 4.8 [traducere David Popescu, ed. rom. cit., p. 65].

12. http://coursesa.matrix.msu.edu/~fisher/hst205/readings/RomanOration.html

13. Marcus Aurelius, *Meditații* I.16, I.17.3, IV.33, VI.30, VIII.25, IX.21, X.27.

14. „*aequanimitas*": *Historia Augusta*, „Antoninus Pius", 12.6.

15. *Historia Augusta,* „Marcus Antoninus", 7.3.

16. Galen, *De praecognitione* (*Despre prognoză*) 11.8.

17. Marcus Aurelius, *Meditații* V.5.

18. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXI.29.4 [LXXII.29.4, în Loeb Classical Library edition, 1927].

19. Fronto, *Ad Pium* 2 (Haines, *Correspondence of Fronto* 1.128; AD 143). Unii cred că „Faustina" se referea aici la Faustina cea Bătrână, soția lui Antoninus.

20. De ex. RIC III, Marcus Aurelius 1635, http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.1635

21. Studii recente arată că ratele mortalității infantile romane tindeau să se înscrie între 20 şi 35%. A se vedea Nathan Pilkington, „Growing Up Roman: Infant Mortality and Reproductive Development”, *Journal of Interdisciplinary History,* 44.1 (Summer 2013), pp. 1-35.

22. De ex. Roma, Muzeele Capitoline, nr. inv. 449; Muzeul Louvre Ma 1176.

23. De ex. RIC III Marcus Aurelius 1681, http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.1681.

24. *Historia Augusta*, „Marcus Antoninus”, 19.8-9 [traducere David Popescu, ed. rom. cit., p. 89].

25. Marcus Aurelius, *Meditații* I.17.7.

26. *Marcus Aurelius in Love*, scrisoarea 44, p. 143.

27. Marcus Aurelius, *Meditații* VIII.49, IX.40, X.34, XI.34. *Cf*. McLynn, *Marcus Aurelius*, p. 93.

28. Galen, *De libris proprii* (*Despre propriile cărți*) 19.15.

29. Lucian, *Alexandros* 36.

30. Aelius Aristides, *Hieroi Logoi* (*Discursuri sacre*) 43.38-44.

31. Galen, *De praenotione ad Epigenem*, cap. 9.

32. *Historia Augusta* „Marcus Antoninus”, 20.7.

33. *Historia Augusta*, „Marcus Antoninus”, 24.2; Cassius Dio, *Istoria romană* LXXIV.8-10; RIC III Marcus Aurelius 264-266.
http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.264
http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.265
http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.266

34. Xiphilinus în Cassius Dio, *Istoria romană* LXXII.9 [LXXI.9 în ed. rom. cit.].

35. A se vedea Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women Across the Ancient World* (Princeton: Princeton University Press, 2014), pp. 81-82.

36. Marcus Aurelius, *Meditații* II.5 [*Gânduri către sine însuşi*, traducere de Cristian Bejan, ed. rom. cit., pp. 85-86].

37. *Ibidem* X.10 [ed. rom. cit., p. 301].

38. *Historia Augusta*, „Marcus Antoninus", 26.8; Cassius Dio, *Istoria romană* LXXI.10.5.
39. Philostratus, *Bioi sophistōn* (*Viețile sofiştilor*) 2.1.13.
40. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXII.29 [LXXI.29 în ed. rom. cit].
41. Marcus Aurelius, *Meditații* I.14.
42. De ex. RIC III Marcus Aurelius 1717, http://numismatics.org/ocre/id/ric.3.m_aur.1717
43. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXII.30. În ediția Loeb Classical Library, a se vedea https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/72*.html
44. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXII.31.1-2 [LXXI.31 în ed. rom. cit.].
45. *Ibidem*.
46. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri* XXII.5.
47. A se vedea Maria Laura Atarista, *Avidio Cassio* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1983), pp. 119-123.
48. Aurelius Victor, *De Caesaribus* 16.9 [*Carte despre împărați*, traducere de Mihaela Paraschiv, ed. rom. cit.].
49. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXXVIII.16.6 [traducere de A. Piatkowski, LXXVII.16 în ed. rom. cit., vol. 3, p. 455].
50. Marcus Aurelius, *Meditații* IV.49 [*Gânduri despre sine însuşi*, traducere de Cristian Bejan, ed. rom. cit., p. 141].
51. *Ibidem* III.12 [ed. rom. cit., p. 111].
52. *Ibidem* VI.44 [ed. rom. cit., p. 195].
53. Cassius Dio, *Istoria romană*, LXXII.33. [LXXI.33 în ed. rom. cit., vol. 3, p. 359].
54. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri* XXXI.5.14.
55. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 16.2 [traducere Mihaela Paraschiv, ed. rom. cit., p. 177].
56. Cassius Dio, *Istoria romană*, LXXI.36.4 [ed. rom. cit., vol. 3, p. 362].

Capitolul 8: SEPTIMIUS SEVERUS, AFRICANUL

1. John Malalas, *Chronicle* 12.18.
2. Severan Tondo, Staatliche Museen, Berlin, Antikenmuseum, nr. inv. 31329.
3. Cassius Dio, *Istoria romană* LXVII.16–17; *cf.* LXXV.2 şi LXXII.36.4 [LXXVI.16-17, respectiv LXXIV.2 şi LXXI.36 în ed. rom. cit.].
4. *Ibidem* LXXVII.16 [LXXVI.16 în ed. rom. cit.].
5. *Historia Augusta*, „Septimius Severus", 1.4.
6. Herodian*, Tẽs metà Márkon basileías historí* (*Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcus Aurelius*) 2.9.2.
7. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXVI.13, LXXV.8.1, LXXVI.8.1 [LXXV.13, respectiv, LXXIV.8.1, LXXV.8.1 în ed. rom. cit.].
8. Herodian, loc. cit.
9. *Historia Augusta*, „Septimius Severus", 2.6.
10. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXV.2.1-2 [LXXIV în ed. rom. cit.]; Herodian, *Op. cit.* 2.14.4.
11. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXVII.15.3 [LXXVI.15 în ed. rom. cit.].
12. A se vedea Barbara Levick, *Julia Domna, Syrian Empress* (London: Routledge, 2007), p. 3.
13. De ex. un bust la Gliptoteca din München, nr. inv. 354; monede, de ex. RIC IV Septimius Severus 540, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4. ss.540_aureus; RIC IV Septimius Severus 857, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.ss.857
14. Philostratus, *Bioi sophistōn* (*Viețile sofiştilor*) 622.
15. Vezi Philostratus, *Viața lui Apollonios din Tyana*, traducere de Marius Alexiu, prezentare şi note de Adelina Piatkowski (Iaşi: Editura Polirom, 1997) (n.r.).
16. De ex. RIC IV Pertinax 1 http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.pert.1

17. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXV.1 [traducere A. Piatkowski, ed. rom. cit., LXXIV.1, vol. 3, p. 396]
18. Herodian, *Op. cit.*, http://www.livius.org/sources/content/herodian-s-roman-history/herodian-2.11/
19. Cassius Dio, *Istoria romană*, LVIII.14.1.
20. *Ibidem* LXXVI.8.1 [LXXV.8.1 în ed. rom. cit.].
21. *Ibidem.*
22. *Ibidem* LXXVII.9.4 [LXXVI.9.4. în ed. rom. cit.].
23. *Ibidem* LXXV.3.3.
24. Hadrian şi Antonius Pius au fost principii „cei mai sfinţi", Hermann Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, vol. 2, part 1 (1902), nos. 6472, 6988.
25. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXVII.4.4 [LXXVI.4 în ed. rom. cit.].
26. *Ibidem* LXXVII.17.4 [LXXVI.17 în ed. rom. cit.].
27. *Corpus Inscriptionum Latinarum* XII 4345; XIV 120.
28. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXVII.15.2 [LXXVI.15 în ed. rom. cit.].
29. *Ibidem* LXXVII.15.3 [traducere de A. Piatkowski, LXXVI.15 în ed. rom. cit., vol. 3, p. 438].
30. De ex. bustul din Muzeul Naţional de Arheologie, Napoli, nr. inv. 6603.
31. Cassius Dio, *Istoria romană* LXXVII.9.5.
32. De ex. RIC IV Elagabalus 256, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.el.256
33. *Ibidem* 25, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.el.25
34. Roma, Muzeele Capitoline, nr. inv. MC470.
35. RIC IV Severus Alexandru 7d, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.sa.7d
36. De ex. RIC IV Severus Alexandru 648a http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.sa.648a
37. Muzeele Capitoline MC 471.
38. De ex. RIC IV Severus Alexandru 670, http://numismatics.org/ocre/id/ric.4.sa.670

39. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1, p. 148.

40. „*Princeps legibus solutus est*": Iustinian, *Institutiones* 2.17.8 [*Instituțiile*, traducere şi note de prof. dr. docent Vladimir Hanga şi lector. dr. Mircea Dan Bob (Bucureşti: Editura Univers Juridic, 2009)].

Capitolul 9: DIOCLETIAN, OMUL MARII DIVIZĂRI

1. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* XXXIX.6 [traducere de Mihaela Paraschiv, ed. rom. cit., p. 201]

2. Muzeul J. Paul Getty, Villa Collection, Malibu, California 78.AA.8.

3. Muzeul de Artă Worcester, „Cap de bărbat (posibil Dioclețian)", 1974.297.

4. *Historia Augusta,* „Carus, Carinus şi Numerianus", 13.3-5.

5. *Ibidem*, 14.1-15.6.

6. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împărați* 38.8.

7. *Ibidem* 29.5; Iordanes, *Getica* 18 [traducere şi comentarii George Papu-Lisseanu, Izvoarele istoriei românilor, vol. 14 (Bucureşti: Tipografia „Bucovina" I. E. Torouțiu, 1939)].

8. Harper, *Fate of Rome*, pp. 136-145.

9. *Ibidem*, pp 129-136, 167-175.

10. Civico Museo Archeologico, Milano, https://www.comune.milano.it/wps/portal/luogo/museoarcheologico/lecollezioni/milanoromana/ritratto_massimiano/!ut/p/a0/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfGjzOItLL3NjDz9Dbz9Az3NDBx9 DIMt_UxMjc28DfQLsh0VAba4yro!/ Pentru imaginile de pe monede, a se vedea RIC V Diocletian 342, http://numismatics.org/ocre/id/ric.5.dio.342

11. Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae* II.9.27 [*Breviar de la întemeierea Romei*, ed. rom. cit.].

12. Timothy D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Boston: Harvard University Press, 1982), pp. 51-52.
13. „Genathliacus of Maximian Augustus", Panegyrici Latini 11.6.3, trad. C. E. V. Nixon and Barbara Saylor Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*: *Introduction, Translation, and Historical Commentary, with the Latin Text of R.A.B. Mynors* (Berkeley: University of California Press, 1994), p. 91.
14. De ex. VI Serdica 34, http://numismatics.org/ocre/id/ric.6.serd.34
15. Lactantiu, *Despre moartea persecutorilor* 9 [traducere de Cristian Bejan, studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative si anexe de Dragos Mirsanu (Iaşi: Editura Polirom, 2011)].
16. Jasna Jeličić-Radonić, „Aurelia Prisca", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (*Contributions to Art History in Dalmatia*), vol. 41, nr. 1, august 2008, pp. 5-25, http://hrcak.srce.hr/109683
17. Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împăraţi* 40.17; Lactantiu, *Despre moartea persecutorilor* 11.21.
18. http://www.basilicasanmarco.it/basilica/scultura/la-decorazione-delle-facciate/la-facciata-orientale/?lang=en şi https://en.wikipedia.org/wiki/Portrait_ of_the_Four_Tetrarchs. Statuia se află lângă faţada sudică a bazilicii San Marco din Veneţia.
19. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri* 14.11.10, 22.7.1; Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae* [*Breviar de la întemeierea Romei*] 9.24; Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Roman* 25.
20. The Arras Medallion, British Museum, B.1147.
21. Diocleţian, *Edictum De Pretiis Rerum Venalium* (Edictul privind preţurile maxime), citat în Roger Rees, *Diocletian and the Tetrarchy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004), p. 139.
22. Basilica Santa Maria degli Angeli e dei Martiri (n.r).
23. P. Beatty Panop. 1.213-216 (17 septembrie 298), Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, II.21, p. 149.

24. *Panegyrici Latini* XI(3) 21 iulie 291, Trier) (Capitolul I, 4.2), XI.1.1; Roger Rees, *Diocletian and the Tetrarchy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004), p. 132.
25. *Panegyrici Latini* XI(3) 21 iulie 291, Trier) (Capitolul I 4.2), XI.11.4; Roger Rees, *Ibidem.*
26. Winston Churchill, *The Second World War*, vol. 1 (London: Houghton Mifflin, 1948), p. 105 [*Al Doilea Război Mondial*, traducere de Any şi Virgil Florea, cuvânt înainte de Florin Constantiniu (Bucureşti: Saeculum, 1996)].
27. „*Pax deorum*": De pildă, Cicero, *Pro Fonteio*, 30; Titus Livius, *Istoria romană* I.31.7 [traducere de Nicolae Barbu *et al.* sub supravegherea lui G. Sion. (Bucureşti: Tipografia Academiei Române, 1894-1915)].
28. Rescrierea maniheistă: Colaționarea legilor lui Moise şi dreptul roman 15.3 (31 martie 302(?) Alexandria), citat în Roger Rees, *Diocletian and the Tetrarchy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004), p. 174.
29. Lactantiu, *Despre moartea persecutorilor* 11.1-3.
30. *Ibidem* 12-14.
31. *Ibidem* 15.1.
32. Herbert Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford Early Christian Texts (Oxford: Clarendon Press, 1972), pp. 260-265, 266-271, 302-309.
33. A se vedea Dragoslav Srejovic, Cedomir Vasic, *Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana* (Gamzigrad, estul Serbiei) (Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy, The University of Belgrad, 1994), pp. 149-151. Citat în Bill Leadbetter, „Galerius, Gamzigrad and the Politics of Abdication", *ASCS* [*Australasian Society for Classical Studies*] nr. 31, 2010, pp. 8-9. Cel puțin acestea sunt concluziile plauzibile ale dovezilor arheologice.
34. Suetonius, *Iulius Caesar* LXXVII.

Capitolul 10: CONSTANTIN, CREŞTINUL

1. În Antichitate, statuia nu se afla aici, ci în Bazilica lui Maxentius, pe latura îndepărtată a Forului Roman.
2. Roma, Muzeele Capitoline, nr. inv. MC0757.
3. De fapt, au supraviețuit două versiuni ale mâinii.
4. Constantin, Scrisoare către Şapur II, în Eusebiu, *Life of Constantine* 4.9, trad. Averil Cameron, and Stuart George Hall, *Eusebius, Life of Constantine* (Oxford: Clarendon Press, 1999), p. 153 [Eusebiu de Cezareea, *Viața împăratului Constantin şi alte scrieri*, PSB 8, ediția a II-a revizuită şi adăugită, traducere şi note de Radu Alexandrescu, studiu introductiv de Emilian Popescu (Bucureşti: Editura Basilica, 2012)].
5. T. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982), pp. 36, 39-42.
6. *Ibidem*, pp. 36-37, 39-42. Posibil, dar mai puțin probabil, că nu s-au căsătorit niciodată, ceea ce l-ar face pe Constantin bastard.
7. Eusebiu, *Viața lui Constantin cel Mare* 3.47.2, un text finalizat la scurt timp după moartea împăratului în anul 337. T. D. Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire* (Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 2011), pp. 44-45, respinge afirmația lui Eusebiu considerând-o o simplă flatare a împăratului.
8. De ex. Teodoret, *Philotheos historia* (*Istorie bisericească*) 1.18. A se vedea Averil Cameron, Stuart G. Hall, *Eusebius, Life of Constantine* (Oxford: Clarendon Press, 1999), p. 395.
9. Ioan 8:12.
10. Matei 17:2.
11. *Scrisoarea lui Constantin către Ablavius (sau Aelafius)*, inclusă în cea de-a treia anexă a cărții lui Optatus din Milevis, *Contra parmenianum donatismat* (*Împotriva donatiştilor*). A se vedea, *Optatus: Against the Donatists*, trad. Mark Edwards, Translated Texts for Historians 27 (Liverpool: Liverpool University Press, 1997), pp. 183-184.

12. De ex. RIC VII Treveri 135, http://numismatics.org/ocre/id/ric.7.tri.135
13. „*instinctu divinitatis*": *Corpus Inscriptionum Latinarum* IL VI.1139.
14. A se vedea RIC VII Treveri 481 http://numismatics.org/ocre/id/ric.7. tri.481
15. A se vedea RIC VII Treveri 484. 1944.100.13272, http://numismatics.org/ocre/id/ric.7.tri.484
16. Constantin, *Speech to the Assembly of the Saints* 11.1, trad. T. D. Barnes, *Constantine*, p. 119.
17. Zosimus, *Historía néa* (*Noua istorie*) 2.32.
18. *Codex theodosianus* 2.8.1.
19. Matei 22:21.
20. *Scrisoarea lui Constantin către Ablavius (sau Aelafius)*, în *Op. cit.*, pp. 183-184.
21. Ioan 10:11.
22. Zosimus, *Noua istorie* 2.29.2; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitomă despre împăraţi* 42.11-12; Barnes, *Constintine*, pp. 144-150.
23. Eusebiu, *Viaţa lui Constantin cel Mare* 4.27.1, *cf*. 3.18.2 [ed. rom. cit.]; Teodoret, *Philotheos historia* (*Istorie bisericească*), 1.9.
24. Robert Sabatino Lopez, „The Dollar of the Middle Ages", *The Journal of Economic History* 11, nr. 3 (1951), pp. 209-234.

Epilog: FANTOMELE DIN RAVENNA

1. Iordanes, *Getica* 46.243.
2. Gibbon, *Decline and Fall of the Romanian Empire*, vol. 3 (1994), cap. LXXI.II, pp. 1068-1070.
3. *Narratio de Aedificatione Templi S. Sophiae* 27, în *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Theodor Preger (Leipzig: B. G. Teubner, 1901), p. 105.
4. Procopius, *Hypèr tōn polémon lógoi* (*Istoria războaielor*) 1.24.37.

NOTĂ DESPRE SURSE

Bibliografia referitoare la împărații romani este vastă. Aici pun accentul pe câteva cărți accesibile în limba engleză, care ar putea constitui baza pentru lecturi suplimentare.

REFERINȚE GENERALE

Cancik, Hubert, Helmuth Schneider, Christine F. Salazar şi David E. Orton (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, English ed. Leiden, Brill, 2002.

Hornblower, Simon, Antony Spawforth şi Esther Eidinow, *The Oxford Classical Dictionary*, 4th ed., Oxford, Oxford University Press, 2012.

OCRE, Online Coins of the Roman Empire, http://numismatics.org/ocre/

ORBIS, The Stanford Geospatial Network of the Ancient World, http://orbis.stanford.edu/

Talbert, Richard J.A. (ed.), *The Barrington Atlas of the Ancient Greco-Roman World*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2000.

SURSE ANTICE

Multe surse antice sunt disponibile online atât în traducere, cât şi în limbile originale. Câteva website-uri bune sunt: *Lacus Curtius: Into the Roman World*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/home.html; *Perseus Digital Library*, http://www.perseus.tufts.edu; şi *Livius.org, Articles on Ancient History*, http://www.livius.org/, care oferă atât texte, cât şi articole enciclopedice.

Majoritatea surselor antice la care se face trimitere în această carte sunt disponibile în ediții bilingve în colecția Loeb Classical Library (Harvard University Press). În plus, mai jos sunt câteva traduceri englezeşti uşor accesibile ale unor surse importante:

Birley, Anthony, *Lives of the Later Caesars: the First Part of the Augustan History, with Newly Compiled Lives of Nerva and Trajan*, Harmondsworth, Penguin Books, 1976.

Cocceianus, Cassius Dio, *The Roman History: The Reign of Augustus*, translated by Ian Scott-Kilvert, Harmondsworth, Penguin Books, 1987 [în ed. rom.: *Istoria romană*, vol. II, traducere şi note de Adelina Piatkowski, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1977].

Josephus, *The Jewish War*, edited by Martin Goodman, translated by Martin Hammond, Oxford, Oxford University Press, 2017 [ed. rom.: *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, ed. a VI-a revăzută, traducere de Gheneli Wolf şi Ion Acsan, prefață de Răzvan Theodorescu, Bucureşti, Hasefer, 2014].

Marcus Aurelius, *Meditations*, translated by and with a foreword by Gregory Hays, New York, Modern Library, 2002 [ed. rom.: *Gânduri către sine însuşi*, ed. bilingvă, traducere din greaca veche, studiu introductiv, note şi indici de Cristian Bejan, Bucureşti, Humanitas, 2013].

Pliny the Younger, *Complete Letters*, translated by P.G. Walsh, Oxford, Oxford University Press, 2009 [în ed. rom.: Plinius cel Tânăr, *Opere complete*, traducere, note şi prefață de Liana Manolache, Bucureşti, Univers, 1977].

Suetonius, *Lives of the Caesars*, translated by Catherine Edwards, Oxford, Oxford University Press, 2000 [ed. rom.: *Viețile celor doisprezece cezari*, traducere de David Popescu şi C. V. Georoc, Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1958].

Tacitus, *The Annals*, translated by A.J. Woodman, Indianapolis, Hackett, 2004 [ed. rom.: *Anale*, traducere din limba latină,

introducere şi note de Gheorghe Guțu, Bucureşti, Humanitas, 1995].

Tacitus, *The Histories*, rev. ed., edited by Rhiannon Ash, translated by Kenneth Wellesley, London, Penguin Classics, 2009 [ed. rom.: *Istorii*, studiu introductiv, traducere, note şi indice de Gheorghe Ceauşescu, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1992].

IMPERIUL ROMAN

Beard, Mary, *SPQR: A History of Ancient Rome*, New York, Liveright, 2015 [ed. rom.: *SPQR. O istorie a Romei antice*, traducere de Mihnea Gafița, Bucureşti, Trei, 2017].

Bowman, Alan K. *et al.*, *The Cambridge Ancient History*, 2nd ed., vol. X: *The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*; vol. XI: *The High Empire, A.D. 70-192*; vol. XII: *The Crisis of Empire, A. D. 193-337*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996-2005.

Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 3 vol., edited by David Womersley, Harmondsworth, Penguin, 1994.

Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, abbr. ed., edited by David Womersley, Harmondsworth, Penguin, 2001 [ed. rom.: *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman. O antologie de la apogeul imperiului până la sfârşitul domniei lui Iustinian*, antologie, traducere şi note de Dan Hurmuzescu, introducere şi tabel cronologic de Dionisie Constantin Pârvuloiu, Bucureşti, Humanitas, 2018].

Harris, William V., *Roman Power: A Thousand Years of Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016.

Potter, D.S., *Ancient Rome: A New History, with 200 Illustrations, 149 in Color*, 2nd ed., New York, Thames & Hudson, 2014.

Scheidel, Walter (ed.), *State Power in Ancient China and Rome*, Oxford, Oxford University Press, 2015.

Woolf, Greg, *Rome: An Empire's Story*, Oxford, Oxford University Press, 2012.

ÎMPĂRAȚII ROMANI

INTRODUCERE ŞI REFERINȚE

Anthony Barrett (ed.), *Lives of the Caesars*, Malden, MA, Blackwell, 2008.

De Imperatoribus Romanis: An Online Encyclopedia of Roman Rulers and their Families, http://www.roman-emperors.org/impindex.htm

Grant, Michael, *The Roman Emperors: A Biographical Guide to the Rulers of Imperial Rome, 31 BC – AD 476*, New York, Scribner, 1985.

Meijer, Fik, *Emperors Don't Die in Bed*, translated by S.J. Leinbach, London, Routledge, 2004.

Potter, David, *The Emperors of Rome: The Story of Imperial Rome from Julius Caesar to the Last Emperor*, London, Quercus Publishing, 2016.

Scarre, Chris, *Chronicle of the Roman Emperors: The Reign-by-Reign Record of the Rulers of Imperial Rome*, New York, Thames & Hudson, 1995 [ed. rom.: *Cronica împăraților romani. Prezentarea conducătorilor Imperiului Roman domnie cu domnie*, traducere de Steliana Palade şi Andreea Hadâmbu, Bucureşti, Rao, 2008].

Sommer, Michael, *The Complete Roman Emperor: Imperial Life at Court and on Campaign*, New York, Thames & Hudson, 2010.

DINASTII ŞI ERE

Ando, Clifford, *Imperial Rome AD 193 to 284: The Critical Century*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012.

Brown, Peter, *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad*, London, Thames & Hudson, 1971.

Holland, Tom, *Dynasty: The Rise and Fall of the House of Caesar*, 1st US ed., New York, Doubleday, 2015.

Mitchell, Stephen, *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*, 2nd ed., Chichester, Wiley Blackwell, 2015.

Potter, David, *The Roman Empire at Bay, AD 180-395*, 2nd ed., Abingdon, Routledge, 2014.

CE AU FĂCUT ÎMPĂRAȚII

Ando, Clifford, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley, University of California Press, 2000.

Campbell, Brian, *The Emperor and the Roman Army, 31 BC – AD 235*, Oxford, Clarendon Press, 1984.

Hekster, Oliver, *Emperors and Ancestors: Roman Rulers and the Constraints of Tradition*, Oxford Studies in Ancient Culture & Representation, Oxford, Oxford University Press, 2015.

Lendon, J.E., *Empire of Honour: The Art of Government in the Roman World*, Oxford, Clarendon Press, 1997.

Millar, Fergus, *The Emperor in the Roman World, 31 BC – AD 337*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 1977.

Noreña, Carlos, *Imperial Ideals in the Roman West: Representation, Circulation, Power*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

Saller, Richard, *Personal Patronage Under the Early Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

FEMEILE IMPERIALE

D'Ambra, Eve, *Roman Women*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

De la Bédoyère, Guy, *Domina: The Women Who Made Imperial Rome*, New Haven, CT, Yale University Press, 2018.

Freisenbruch, Annelise, *Caesars' Wives: Sex, Power, and Politics in the Roman Empire*, New York, Free Press, 2010.

Hemelrijk, Emily Ann şi Greg Woolf, *Women and the Roman City in the Latin West*, Leiden, Brill, 2013.

Kleiner, Diana E. şi Susan B. Matheson (eds.), *I Claudia: Women in Ancient Rome*, New Haven, CT, Yale University Art Gallery, 1996.

Kleiner, Diana E. şi Susan B. Matheson (eds.), *I, Claudia II: Women in Roman Art and Society*, Austin, University of Texas Press, 2000.

SOCIETATEA, ECONOMIA, CULTURA ŞI ARMATA ROMEI IMPERIALE

Beard, Mary, John North şi S.R.F Price, *Religions of Rome*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

Campbell, J.B., *The Roman Army, 31 BC – AD 337: A Sourcebook*, London, Routledge, 1994.

Claridge, Amanda, Judith Toms şi Tony Cubberley, *Rome: An Oxford Archaeological Guide*, 2nd ed., rev. and expanded, Oxford, Oxford University Press, 2010.

Dench, Emma, *Romulus's Asylum: Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

Flower, Harriet, *The Art of Forgetting: Disgrace & Oblivion in Roman Political Culture*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2006.

Goldsworthy, Adrian, *The Complete Roman Army*, New York, Thames & Hudson, 2003 [ed. rom.: *Totul despre armata romană*, traducere de Liana Stan, Bucureşti, Rao, 2008].

Harl, Kenneth W., *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996.

Luttwak, Edward, *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century CE to the Third*, rev. and updated ed., Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2016.

MacDonald, William L., *The Architecture of the Roman Empire*, rev. ed., New Haven, CT, Yale University Press, 1982.

Mattern, Susan, *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley, University of California Press, 1999.

Peachin, Michael (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford, Oxford University Press, 2011.

Ramage, Nancy H. şi Andrew Ramage, *Roman Art*, 6th ed., Upper Saddle River, NJ, Pearson, 2014.

Rebillard, Éric, *Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200-450 CE*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 2012.

Rüpke, Jörg, *Pantheon: A New History of Roman Religion*, translated by David Richardson, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2018.

Scheidel, Walter, Ian Morris şi Richard P. Saller (eds.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

Sherwin-White, A.N., *The Roman Citizenship*, 2nd ed., Oxford, Clarendon Press, 1973.

Temin, Peter, *The Roman Market Economy*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2013.

AUGUSTUS

SURSE ANTICE

Cooley, Alison, *Res Gestae Divi Augusti: Text, Translation, and Commentary*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009 [ed. rom.: *Faptele divinului Augustus*, ediție trilingvă, traducere şi glosar

latin-grec de Marius Alexianu şi Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de Nelu Zugravu, Iaşi, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2004].

Nicolaus of Damascus, *The Life of Augustus and the Autobiography*, edited by Mark Toher, Cambridge, Cambridge University Press, 2016.

Wardle, D., *Suetonius: Life of Augustus = Vita Divi Augusti*, 1st ed., Oxford, Oxford University Press, 2014 [în ed. rom.: Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*, traducere de David Popescu şi C.V. Georoc, Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1958].

BIOGRAFII

Everitt, Anthony, *Augustus: The Life of Rome's First Emperor*, New York, Random House, 2006.

Galinsky, Karl, *Augustus: Introduction to the Life of an Emperor*, New York, Cambridge University Press, 2012.

Goldsworthy, Adrian, *Augustus, First Emperor of Rome*, New Haven, CT, Yale University Press, 2014.

Southern, Patricia, *Augustus*, 2nd ed., London, Routledge, 2014.

STUDII SPECIALIZATE

Angelova, Diliana, *Sacred Founders: Women, Men, and Gods in the Discourse of Imperial Founding, Rome through Early Byzantium*, Oakland, University of California Press, 2015.

Barrett, Anthony, *Livia: First Lady of Imperial Rome*, New Haven, CT, Yale University Press, 2002.

Bartman, Elizabeth, *Portraits of Livia: Imaging the Imperial Woman in Augustan Rome*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

Everitt, Anthony, *Cicero: The Life and Times of Rome's Greatest Politician*, 1st US ed., New York, Random House, 2002.

Fantham, Elaine, *Julia Augusti: The Emperor's Daughter*, London, Routledge, 2006.

Galinsky, Karl, *Augustan Culture: An Interpretive Introduction*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1996.

Goldsworthy, Adrian, *Antony and Cleopatra*, New Haven, CT, Yale University Press, 2010.

Milnor, Kristina, *Gender, Domesticity, and the Age of Augustus: Inventing Private Life*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

Osgood, Josiah, *Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Powell, Lindsay, *Marcus Agrippa: Right-Hand Man of Caesar Augustus*, Barnsley, Pen & Sword Books, 2015.

Severy, Beth, *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire*, New York, Routledge, 2003.

Strauss, Barry, *The Death of Caesar: The Story of History's Most Famous Assassination*, New York, Simon & Schuster, 2015.

Syme, Sir Ronald, *The Roman Revolution*, Oxford, Oxford University Press, 1939 [ed. rom.: *Revoluția română*, traducere de Gabriel Tudor şi Simona Ceauşu, Bucureşti, All, 2010].

Welch, Kathryn, *Magnus Pius: Sextus Pompeius and the Transformation of the Roman Republic*, Swansea, Classical Press of Wales, 2012.

Zanker, Paul, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1988.

TIBERIUS

SURSE ANTICE

London Association of Classical Teachers, *Tiberius to Nero*, edited by M.G.L. Cooley, Alison Cooley, London, LACTORs, 2011.

BIOGRAFII

Levick, Barbara, *Tiberius the Politician*, rev. ed., London, Routledge, 1999.

Seager, Robin, *Tiberius*, 2nd edition, Malden, MA, Blackwell, 2005.

Winterling, Aloys, *Caligula*, Berkeley, University of California Press, 2011.

STUDII SPECIALIZATE

De la Bédoyère, Guy, *Praetorian: the Rise and Fall of Rome's Imperial Bodyguard*, New Haven, CT, Yale University Press, 2017.

Kokkinos, Nikos, *Antonia Augusta: Portrait of a Great Roman Lady*, London, Libri, 2002.

MacMullen, Ramsay, *Enemies of the Roman Order: Treason, Unrest and Alienation in the Empire*, London, Routledge, 1992.

Wilkinson, Sam, *Republicanism During the Early Roman Empire*, London, Continuum, 2012.

NERO

SURSE ANTICE

Barrett, Anthony A., Elaine Fantham şi John C. Yardley (eds.), *The Emperor Nero: A Guide to the Ancient Sources*, Princeton, Princeton University Press, 2016.

Smallwood, Mary E., *Documents Illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero*, London, Cambridge University Press, 1967.

BIOGRAFII

Champlin, Edward, *Nero*, Cambridge, MA, Belknap Press of Harvard University Press, 2003 [ed. rom.: *Nero*, traducere de Gabriel Tudor, Bic All, Bucureşti, 2006].

Griffin, Miriam T., *Nero: The End of a Dynasty*, New Haven, CT, Yale University Press, 1985.

Malitz, Jürgen, *Nero*, translated by Allison Brown, Malden, MA, Blackwell, 2005.

STUDII SPECIALIZATE

Ball, Larry F., *The Domus Aurea and the Roman Architectural Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Barrett, Anthony, *Agrippina: Sex, Power, and Politics in the Early Empire*, New Haven, CT, Yale University Press, 1996.

Bartsch, Shadi, Kirk Freudenburg şi C.A.J. Littlewood (eds.), *The Cambridge Companion to the Age of Nero*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

Donovan Ginsberg, Lauren, *Staging Memory, Staging Strife: Empire and Civil War in the Octavia*, New York, Oxford University Press, 2017.

Ginsburg, Judith, *Representing Agrippina: Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

Lancaster, Lynne C., *Concrete Vaulted Construction in Imperial Rome*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Romm, James, *Dying Every Day: Seneca at the Court of Nero*, New York, Alfred A. Knopf, 2014.

Rudich, Vasily, *Political Dissidence Under Nero: The Price of Dissimulation*, London, Routledge, 1993.

Wallace-Hadrill, Andrew, „*Civilis Princeps*: Between Citizen and King", *Journal of Roman Studies* 72 (1982), pp. 32-48.

Wilson, Emily, *The Greatest Empire: A Life of Seneca*, New York, Oxford University Press, 2014 [ed. rom.: *Seneca. Istoria unei vieți*, traducere de Alexandru Suter, Bucureşti, Seneca Lucius Annaeus, 2016].

VESPASIAN

SURSE ANTICE

Suetonius, *Vespasian*, edited by Brian W. Jones, London, Bristol Classical Press, 2000 [în ed. rom.: *Viețile celor doisprezece cezari*, traducere de David Popescu şi C. V. Georoc, Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1958].

BIOGRAFIE

Levick, Barbara, *Vespasian*, 2nd ed., London, Routledge, 2017.

STUDII SPECIALIZATE

Goodman, Martin, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, London, Allen Lane, 2007.

Hopkins, Keith şi Mary Beard, *The Colosseum*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2005.

Morgan, Gwyn, *69 A.D.: The Year of the Four Emperors*, Oxford, Oxford University Press, 2007 [ed. rom.: *Anul Domnului 69. Anul celor patru împărați*, traducere de Doina Lică, Bucureşti, All, 2010].

TRAIAN

SURSE ANTICE

Smallwood, Mary E., *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966.

BIOGRAFII

Bennett, Julian, *Trajan, Optimus Princeps: A Life and Times*, Bloomington, Indiana University Press, 1997 [ed. rom.: *Traian*, traducere de Vladimir Agrigoroaiei, Bic All, Bucureşti, 2006].

Everitt, Anthony, *Hadrian and the Triumph of Rome*, New York, Random House, 2009.

Grainger, John D., *Nerva and the Succession Crisis of AD 96-99*, London, Routledge, 2003.

Southern, Pat, *Domitian, Tragic Tyrant*, Bloomington, Indiana University Press, 1997.

STUDII SPECIALIZATE

Keltanen, M., „The Public Image of the Four Empresses: Ideal Wives, Mothers and Regents?", în Päivi Setälä, *Women, Wealth and Power in the Roman Empire*, Roma, Institutum Romanum Finlandiae, 2002, pp. 105-146.

Lepper, Frank A., *Trajan's Parthian War*, London, Oxford University Press, 1948.

Packer, James E., *The Forum of Trajan in Rome: A Study of the Monuments in Brief*, Berkeley, University of California Press, 2001.

Setälä, Päivi, „Women and Brick Production – Some New Aspects”, în *Women, Wealth and Power in the Roman Empire*, Roma, Institutum Romanum Finlandiae, 2002, pp. 181-202.

HADRIAN

SURSE ANTICE

Benario, Herbert W., *A Commentary on the Vita Hadriani in the Historia Augusta*, Chico, CA, Scholars Press, 1980.

Smallwood, Mary E., *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966.

Speidel, Michael, *Emperor Hadrian's Speeches to the African Army: A New Text*, Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2006.

BIOGRAFII

Birley, Anthony, *Hadrian: The Restless Emperor*, London, New York, Routledge, 1997 [ed. rom.: *Hadrian*, traducere de Gabriel Tudor, Bic All, Bucureşti, 2007].

Everitt, Anthony, *Hadrian and the Triumph of Rome*, New York, Random House, 2009.

STUDII SPECIALIZATE

Boatwright, Mary Taliaferro, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2002.

Goldsworthy, Adrian, *Hadrian's Wall*, New York, Basic Books, 2018.

Horbury, William, *Jewish War Under Trajan and Hadrian*, New York, Cambridge University Press, 2014.

Keltanen, M., „The Public Image of the Four Empresses: Ideal Wives, Mothers and Regents?", în Päivi Setälä, *Women, Wealth and Power in the Roman Empire*, Roma, Institutum Romanum Finlandiae, 2002, pp. 117-125.

Lambert, Royston, *Beloved and God: The Story of Hadrian and Antinous*, 1st US ed., New York, Viking, 1984.

MacDonald, William L., *The Architecture of the Roman Empire*, rev. ed., New Haven, CT, Yale University Press, 1982.

MacDonald, William L., *Hadrian's Villa and Its Legacy*, New Haven, CT, Yale University Press, 1995.

Speller, Elizabeth, *Following Hadrian: A Second Century Journey Through the Roman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2003.

MARCUS AURELIUS

SURSE ANTICE

Marcus Aurelius in Love, edited by Marcus Aurelius, Marcus Cornelius Fronto, Amy Richlin, Chicago, University of Chicago Press, 2006.

BIOGRAFII

Birley, Anthony, *Marcus Aurelius: A Biography*, London, B.T. Batsford, 1993.

Hekster, Oliver, *Commodus: An Emperor at the Crossroad*s, Amsterdam, J.C. Gieben, 2002.

McLynn, Frank, *Marcus Aurelius: A Life*, 1st Da Capo Press ed., Cambridge, MA, Da Capo Press, 2009.

STUDII SPECIALIZATE

Harper, Kyle, *The Fate of Rome: Climate, Disease and the End of an Empire*, Princeton, Princeton University Press, 2017, pp. 64-118.

Keltanen, M., „The Public Image of the Four Empresses: Ideal Wives, Mothers and Regents?", în Päivi Setälä, *Women, Wealth and Power in the Roman Empire*, Roma, Institutum Romanum Finlandiae, 2002, pp. 125-141.

Levick, Barbara, *Faustina I and II: Imperial Women of the Golden Age*, New York, Oxford University Press, 2014.

SEPTIMIUS SEVERUS

SURSE ANTICE

Sidebottom, Harry, „Severan Historiography: Evidence, Patterns, and Arguments", în Simon Swain, S.J. Harrison şi Jaś. Elsner (eds.), *Severan Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, pp. 52-82.

BIOGRAFII

Arrizabalaga y Prado, Leonardo de, *The Emperor Elagabalus: Fact or Fiction?*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

Birley, Anthony R., *Septimius Severus, the African Emperor*, rev. ed., New Haven, CT, Yale University Press, 1989.

STUDII SPECIALIZATE

Levick, Barbara, *Julia Domna, Syrian Empress*, London, Routledge, 2007.

Swain, Simon, S.J. Harrison, şi Jaś. Elsner (eds.), *Severan Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

DIOCLEȚIAN

SURSE

Aurelius Victor: De Caesaribus, translated by H.W. Bird, Liverpool, Liverpool University Press, 1994 [ed. rom.: Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați*, ediție bilingvă, traducere de Mihaela Paraschiv, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de Nelu Zugravu, Iaşi, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2006].

Bowen, Anthony (ed.), trans., *Lactantius: Divine Institutes*, Translated Texts for Historians, Liverpool, Liverpool University Press, 2003.

Corcoran, Simon, *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government, AD 284-324*, rev. ed., Oxford, Clarendon Press, 2000.

Eutropius: Breviarium, translated by H.W. Bird, Liverpool, Liverpool University Press, 1993 [ed. rom.: *Breviar de la întemeierea Romei*, studiu introductiv, traducere, note şi comentarii de Gh. I. Şerban, Brăila, Istros, Muzeul Brăilei, 1997].

Nixon, C.E.V. şi Barbara Saylor Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini: Introduction, Translation, and Historical Commentary, with the Latin Text of R.A.B. Mynors*, Berkeley, University of California Press, 1994.

Rees, Roger, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2004.

BIOGRAFII

Leadbetter, Bill, *Galerius and the Will of Diocletian*, London, Routledge, 2009.

Rees, Roger, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2004.

Williams, Stephen, *Diocletian and the Roman Recovery*, New York, Routledge, 1997.

STUDII SPECIALIZATE

Barnes, Timothy David, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1982.

Jeličić-Radonić, Jasna, „Aurelia Prisca", *Contributions to the History of Art in Dalmatia* 41 (1), august 2008, pp. 5-25 (English summary pp. 23-25).

Wilkes, J.J. *Diocletian's Palace of Split. Residence of a Retired Roman Emperor*, Oxford, Oxbow Books, 1993.

CONSTANTIN

SURSE

Bleckmann, Bruno, „Sources for the History of Constantine", în Noel Emmanuel Lenski (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, pp. 14-32.

Eusebius, Averil Cameron şi Stuart George Hall, *Life of Constantine*, Oxford, Clarendon Press, 1999.

Nixon, C.E.V. şi Barbara Saylor Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini: Introduction, Translation, and Historical Commentary, with the Latin Text of R.A.B. Mynors*, Berkeley, University of California Press, 1994.

BIOGRAFII

Barnes, Timothy David, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Chichester, Wiley-Blackwell, 2011.

Potter, D.S., *Constantine the Emperor*, New York, Oxford University Press, 2013.

Van Dam, Raymond, *The Roman Revolution of Constantine*, New York, Cambridge University Press, 2007.

STUDII SPECIALIZATE

Barnes, Timothy David, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1982.

Hughes, Bettany, *Istanbul: A Tale of Three Cities*, Boston, Da Capo Press, 2017.

Lenski, Noel Emmanuel (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Nixey, Catherine, *The Darkening Age: The Christian Destruction of the Classical World*, New York, Houghton Mifflin Harcourt, 2018.

FANTOMELE DIN RAVENNA

SURSE

Mathisen, Ralph W., „Romulus Augustulus (475-476 A.D.) – Two Views", *De Imperatoribus Romaniis*, http://www.roman-emperors.org/auggiero.htm

BIOGRAFII

Kos, Marjeta Šašel, „The Family of Romulus Augustulus", în Ingomar Weiler şi Peter Mauritsch, *Antike Lebenswelten: Konstanz, Wandel, Wirkungsmacht: Festschrift Für Ingomar Weiler Zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2008, pp. 446-449.

Moorhead, John, *Justinian*, London, Longman, 1994.

Potter, David, *Theodora: Actress, Empress, Saint*, New York, Oxford University Press, 2015.

STUDII SPECIALIZATE

Bowersock, Glen W., „The Vanishing Paradigm of the Fall of Rome", *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 49 (8), mai 1996, pp. 29-43.

Giusto, Traina, *428 AD: An Ordinary Year at the End of the Roman Empire*, Princeton, Princeton University Press, 2009.

Goldsworthy, Adrian, *How Rome Fell: Death of a Superpower*, New Haven, CT, Yale University Press, 2009.

Heather, Peter, *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*, New York, Oxford University Press, 2007.

Ward-Perkins, Bryan, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

Creditele ilustrațiilor

INTERIOR

18: Alinari/Art Resource, NY
58: Cromagnon/Shutterstock.com
92: Wikimedia Commons
122: nevio/Shutterstock.com
156: Erich Lessing/Art Resource, NY
188: Jacek Wojnarowski/Shutterstock.com
222: Anticiclo/Shutterstock.com
250: Kamira/Shutterstock.com
276: Eduardo Estellez/Shutterstock.com
300: Lefteris Papaulakis/Shutterstock.com

INSERT

1. Bill McKelvie/Shutterstock.com
2. Rijksmuseum, Amsterdam
3. © RMN-Grand Palais/Art Resource, NY
4. Rijksmuseum, Amsterdam
5. Barry Strauss
6. Werner Forman/Art Resource, NY
7. Rijksmuseum, Amsterdam
8. Barry Strauss
9. © Vanni Archive/Art Resource, NY
10. Barry Strauss

11. Barry Strauss
12. Barry Strauss
13. stamkar/Shutterstock.com
14. HIP/Art Resource, NY
15. bpk Bildagentur/Art Resource, NY
16. Marco Rubino/Shutterstock.com
17. carol.anne/Shutterstock.com
18. Barry Strauss
19. Barry Strauss
20. mountainpix/Shutterstock.com
21. mountainpix/Shutterstock.com
22. Barry Strauss

Basorelief înfăţişându-i pe Cleopatra şi Caesarion. Templul lui Hathor, Dendera, Egipt. Cleopatra şi fiul ei, al cărui tată

ar fi fost Iulius Caesar, sunt reprezentați aici ca egipteni pentru un public egiptean. Pentru publicul grec şi cel roman, Cleopatra era de obicei reprezentată ca grecoaică.

2

Caligula. Această camee cu efigia împăratului Caligula (37-41), numit şi Gaius, a fost sculptată în sidef în anii 1700, posibil în Țările de Jos. Nu se cunoaşte numele sculptorului.

3

Livia, soția lui Augustus, mama lui Tiberius. Această reprezentare în mărime naturală a uneia dintre cele mai puternice femei din Antichitate este sculptată în bazalt, o rocă de culoare închisă menită, poate, să amintească de culoarea bronzului. În prezent se află la Muzeul Luvru.

5.

CLAVDIVS.

Militiis officio Romanum Claudius uno
Imperium assequitur Cæsar, vix dedicus armis:
Sed pugnæ simulacra ciet natalis, et ingens
In pelago molitur opus, quà miscet Etruscas
Æquoreis Tiberinus aquas, at iniqua marito
Agrippina dolis vitam absolute, æquia Neroni.

Claudius. În această gravură a împăratului (41-54) pe cal sunt incluse în fundal scene din viața lui: construirea unui nou port pe Tibru (*stânga*) şi punerea în scenă a unei pretinse bătălii navale la Roma (*dreapta*). Stampa realizată de Adriaen Collaert a fost publicată la Antwerpen în 1587-1589 ca parte dintr-o serie despre împărații romani.

5

Colosseumul, Roma. Aceste ruine emblematice sunt tot ce a mai rămas din ceea ce inițial s-a numit Amfiteatrul Flavian.

Nero şi mama lui, Agrippina cea Tânără. Pe această monedă de aur bătută la Roma, aflată în prezent la British Museum, numele şi titlurile Agrippinei sunt imprimate lângă capete, pe când cele ale lui Nero apar în poziția mai puțin importantă, pe revers.

Pompeia Plotina. Soția împăratului Traian (98-117), Plotina a fost şi prietena şi susținătoarea lui Hadrian (117-138). Inscripția, în franceză, îi laudă înțelepciunea. Această stampă este realizată de Stefano della Bella (1610-1664), un desenator şi gravor italian.

Columna lui Traian, Roma. Columna înfățișează scene din timpul războaielor daco-romane. Inițial în vârful columnei se afla o statuie a lui Traian, dar astăzi este o statuie a Sfântului Petru.

Vibia Sabina. Acest cap de marmură de la Musei Vaticani surprinde ceva din frumusețea nobilei soții a împăratului Hadrian.

Zidul lui Hadrian, Anglia. Aici străbate spectaculosul ținut stâncos Northumberland.

Panteonul, Roma. Vedere din interior, cu casetele sale regulate şi cupola înaltă. Lumina intră prin deschiderea circulară din vârful cupolei.

Mausoleul lui Hadrian, Roma. Folosit ulterior de papi şi suferind multe modificări, este numit şi Castel Sant'Angelo.

Antinous, iubitul lui Hadrian. Detaliu al unei statui de marmură policromă de Paros, din Muzeul de Arheologie din Delfi, Grecia. Antinous a fost zeificat după moartea sa în 130 şi este astăzi reprezentat în multe statui care s-au păstrat.

Faustina cea Tânără. Această monedă de aur cu efigia soției împăratului Marcus Aurelius îi proclamă titlul de Augusta, onoare conferită acesteia după naşterea primului său copil în 147.

15

Septimius Severus, soția lui, Iulia Domna, *Caracalla și Geta (șters).* Această remarcabilă o artă, tempera pe lemn din Egipt, cca 200, înf familia imperială cu Geta șters după ce a fost porunca fratelui său. Antikensammlung, St Museen zu Berlin, Germania

16

Arcul lui Septimius Severus, Roma. Detaliu al unui arc de triumf care celebrează victoriile împăratului în Parția.

Palatul lui Diocleţian. Vedere a peristilului (curţii interioare) parţial restaurat al reşedinţei fortificate a împăratului de după abdicarea sa, Split (în Antichitate Spalatum), Croaţia.

Podul Milvius, Roma. Restaurat de mai multe ori din Antichitate până astăzi, doar centrul este în mare parte roman. După victoria repurtată aici de Constantin în 312, Roma a avut primul său împărat creştin.

Arcul lui Constantin, Roma. Un arc de triumf care celebrează victoria împăratului de la Podul Milvius, din 312.

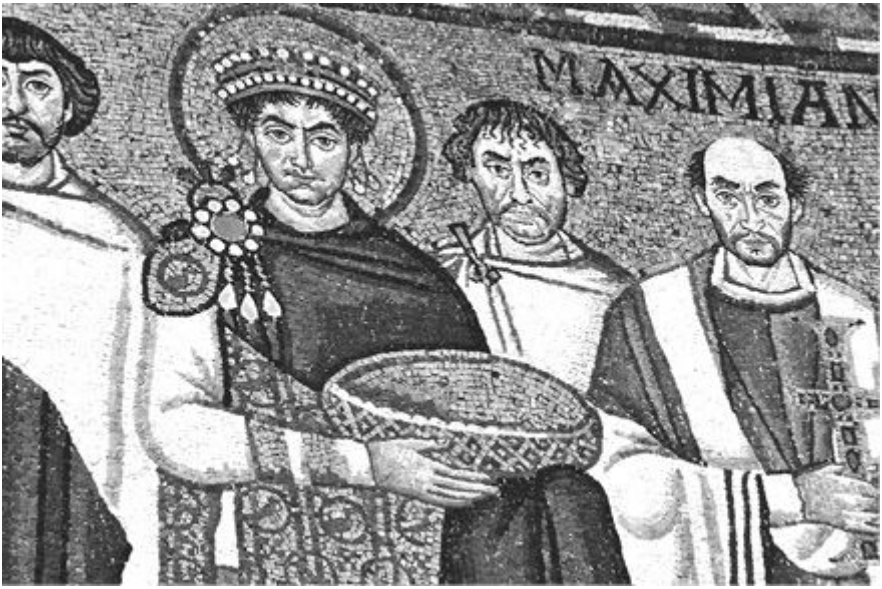

Iustinian. Detaliu al unui mozaic reprezentându-l pe împăratul bizantin (527-565) împreună cu episcopul Maximian în absida bazilicii San Vitale, Ravenna, Italia.

Teodora. Detaliu al unui mozaic reprezentând-o pe împărăteasa bizantină (527-548) cu suita ei, în absida aceleiaşi bazilici.

Palatul lui Domitian. Acestei mari grădini adâncite în pământ din palatul imperial de pe Colina Palatină, Roma, i se spunea Hipodrom pentru că seamănă cu o pistă pentru curse de cai. În fundal se vede urma circulară a unui amfiteatru privat, adăugat secole mai târziu.

INDEX[1]

Abélard, Pierre 48
Academia lui Platon 244
Actium, bătălia de la 35-36, 306

[1] Numărul paginilor se referă la ediția tipărită a cărții şi la ediția digitală în format PDF.

Aelia Capitolina (oraş) 214, 319
Aelius 214
Aelius Hadrianus 191
Aeneas 21, 94
afacerea celor patru ex-consuli 198, 199
Africa 204-2015; revolta din 288
Africa de Nord 129, 204-205, 316
Africa romană 251-255, 257, 260, 267, 272, 273; Septimius Severus se întoarce triumfător în 263
Aglaus 151
agricultură 182
Agrippa, Marcus Vipsanius 22-23, 34, 35, 38, 39, 47-48, 51, 64, 65, 167, 229
Agrippa Postumus 53-54, 194, 201-202, 209, 220; ca fiu adoptat de Augustus 67; execuția lui 68, 70
Agrippina 271
Agrippina cea Bătrână 73-74, 252; moartea 85-86; duşmănia cu Tiberius 85-86; căsătoria lui Germanicus cu 73
Agrippina cea Tânără 127, 129, 303; personalitatea 100; se căsătoreşte cu Claudius 99-100, 101; antipatia față de Nero 104; portret istoric 100; este asasinată de Nero 105-107; sprijină ascensiunea lui Nero 99-102; puterea politică exercitată 103-104; primeşte sprijin de la Garda Pretoriană 101, 103-104; zvonuri despre incestul cu Nero 105
„Agrippina şezând" (statuie) 127
Ahaia (Grecia), călătoria lui Nero în 110
Ahenobarbus, Gnaeus Domitius, ca tată al lui Nero 101
al Doilea Templu evreiesc 124
al Treilea Război Punic (146 î.Hr.) 200
Albano Laziane 260
Alexandria 31, 157, 169-170, 192, 200, 210, 287
Alexandru cel Mare 35, 36, 172-173, 180, 210, 240, 242, 268, 302
Alexandru Severus 271-272; uciderea lui 281, 282
Algeria 295

Alsacia 239
Altarul păcii augustine 51
amfiteatre 143, 144, 153
Amfiteatrul Flavian *vezi* Colosseum
Anatolia, podiş 242
Ancona 169
Anglia, Zidul lui Hadrian în 201, 206-208, 239
Antinoopolis (Oraşul lui Antinous) 211
Antinous 210-213, 214
Antinous (zeu) 212-213
Antiohia 157-158, 180-181, 185-186, 288
Antonia Augusta 128-129, 150, 153
Antonia Caenis 127-128, 132, 137, 149-152, 153, 167
Antonia cea Tânără 75, 86, 88, 90, 97; îl informează pe Tiberius despre planul lui Sejanus de a-l ucide pe Caligula 86
antonini, dinastie 272
Antoninus Pius 146, 182, 216-217, 218-219, 221, 226, 228-230, 233, 237, 272
Antonius, Marcus 19, 23, 25, 27-29, 30-32, 86, 128, 150, 180, 197, 200, 210
anul celor cinci împărați 251, 256-262
anul celor patru împărați 124, 251
Apeductul lui Traian 179
Apollo 36, 237, 308; ca presupus tată al lui Augustus 286
Apollodoros 201
Apper, Arius 279
Aqua Traiana 179
Aquileia 138
Arabia 180, 207
aramaică, limba 252, 255, 256
Arcul lui Constantin 312-313
Arcul lui Severus şi Caracalla 263-264
Arcul lui Titus 142
Arcul lui Traian 172

arce de triumf 263-264
arhitectura romană; folosirea betonului 116-118; domurile în 117
arieni 317
Aristides, Aelius 229-230
armata romană 322; costuri 89; cheltuieli de întreținere 78; recrutarea străinilor 77; organizare 77-78; Tiberius şi 76-78; ca instrument de asimilare 76
armată; creşterea efectivelor sub Caracalla 268-269; influența politică 270; creşterea efectivelor şi a rolului sub Septimius Severus 251, 259-264, 268, 273-274
Armenia 180, 181, 235, 236, 287, 291
Asia Centrală 236-237
Asia Mică 204, 212, 228, 237
asociații private 174
ateism 173-174
Atena 193, 196-197, 200-201, 208, 213, 241, 243, 254
Atia (mama lui Augustus) 20-21, 22, 23, 25-26, 28, 56, 192
Attianus, Publius Acilius 189, 192, 194, 198
auguri 168
Augusta (titlu imperial) 169, 271
Augusta Treverorum 305, 320
Augustus 19-57, 120-121, 136, 137, 139, 140, 142-143, 149, 164, 165, 167, 177, 178, 191-192, 194, 199, 200, 201-202, 204, 209, 210, 212-213, 217, 219-221, 224, 229, 231, 246, 259, 263-264, 273; îl adoptă pe Agrippa Postumus 67; Apollo ca presupus tată 22, 26, 286; preluarea puterii 25-30; pedepseşte celibatul prin lege 315; copilăria 20-22; comparația cu Romulus 302; moartea 56-57, 59-60, 74; cuceririle în Orient 327; educația 23-24; îl adoptă pe Germanicus 73; în Hispania 23; se căsătoreşte cu Livia Drusilla 62; Livia îi țese toga 292; ca *magister equitum* 24; îşi schimbă numele 37-38; îşi deleagă puterea succesorilor 279; creează Garda Pretoriană 310; se foloseşte de religie 46-47; Pacea Romană 38-41; confruntarea cu Marcus Antonius 27-28, 34-37; foloseşte un sigiliu cu sfinx 26; îşi planifică succesiunea 50-52; îl

adoptă pe Tiberius 59, 66-67; Tiberius comparat cu 89; titlul lui 258, 263
Aulus Vitellius 124, 128, 131-132, 136, 137, 138, 139
Aurelian (Lucius Domitius Aurelianus) 303; zidurile construite de 282
Austria 240
Avidius Cassius 240-241, 243
avort 160

Bagdad 262
Balbilla, Iulia 212
Balcani 193
Bar Kokhba, Simon 214
Batavia (Ţările de Jos) 207
bazilici 178
berberi 252, 253
Berenice *vezi* Iulia Berenice
Berytus (Beirut) 184
Betar (oraş) 215
Betleem 319
beton, folosit de romani 116-118
biblioteci 269
Bitinia şi Pontus, provincie 168, 173-175, 210
Bizanţ 321
Borysthenes 209
Bosfor, Strâmtoarea 321-322
Britannia 177, 190, 191, 199, 206, 207, 230, 239, 260-261, 262, 266; mişcări de rebeliune 284, 288; dărâmarea bisericilor 295; Zidul lui Hadrian 201, 206-208, 239; cucerirea romană 98, 123, 128-129, 149
Britannicus 102, 129; moartea lui 104
Bulgaria 202, 282
Burrus, Sextus Africanus 101; Nero şi 103, 106, 111
busturi (portrete) 156, 160, 164, 168

Caenis *vezi* Antonia Caenins
Caesar, Iulius 21-22, 39, 41, 56, 62, 83, 177, 197, 200-201, 205, 212, 224; asasinarea lui 24, 29, 73; şi abdicarea lui Sulla 295
Caesar, titlu 257, 261
Caesarion 34
Cairo 209
Caledonia (Scoția) 266
califat 327
Caligula (Gaius) 48-49, 88-89, 96-97, 121, 126-127, 220; asasinarea 97; duşmani asasinați 97; decadența exagerată 96-97; ca fiu al lui Germanicus 97; popularitatea 88-89, 97; planul lui Sejanus de a-l ucide 86; Seneca şi 101-102; Tiberius şi 88-89
Campidoglio, Roma 223
candidati 311
Capadocia 220
Capitolinus 214
Capreae (Capri), reşedința lui Tiberius în 82-83
Caracalla (Iulius Bassianus, ulterior Marcus Aurelius Antoninus) 261, 270; înfăptuirile 268-269; asasinarea 269; numele şi semnificația 267; personalitatea 268; se căsătoreşte din rațiuni politice 264-266; succesiunea la tron şi domnia 266-269, 273-274; proiectele de dezvoltare urbană 269
Carinus, Marcus Aurelius 279; numit co-împărat 279; războiul împotriva lui Diocleția n 280-281
Carnuntum 240, 298
Cartagina 200, 252
Casa de Aur *vezi* Domus Aurea
Castel Sant'Angelo (mormântul lui Hadrian) 201, 217, 247
castitate 168
Cattulinus, Quintus Fabius 205
cavaleri (*equites*) 183, 262, 273, 289, 326
căsătorie interetnică 252
Câmpul lui Marte, Roma 201

Câmpurile Vaticane 217
Cei Cinci Împărați Buni 181-184, 249
Ceionius Commodus, Lucius 216-217
celibat 315
Cetatea eternă, Roma denumită 264
Cetrania Severina 171
China 236
Chrysopolis 314
Cicero, Marcus Tullius 26-27, 140
Cilicia Aspră 185
Circus Maximus 108
ciuma antonină 236-237, 238
claudieni 62, 63, 84
Claudiopolis (Bolu, Turcia) 210
Claudius 90, 121, 127, 128, 129, 146, 150, 177, 257; se căsătorește cu Agrippina 99-100, 101; este ales împărat de Garda Pretoriană 97-98; cucerește Britannia 98; guvernare luminată 98; devine împărat 310; se căsătorește cu Messalina 99; îl adoptă pe Nero 101; glume postume pe seama lui 104; minimalizează rolul Senatului 98; moartea subită 102
clădirea Senatului 289
Cleopatra 19, 30-32, 34-37, 151, 210
Climatul Optim Roman 182
Clodius Albinus 257-259
Colina Capitolină 164, 176
Colina Esquilină 179
Colina Palatină 44, 159, 164, 270
Colina Quirinală 179
Colinele Albane 260
Coloanele lui Hercule 179
colonii de veterani 166, 176
colonizarea Daciei 176
Colosseum 143-144, 243, 312
Columna lui Traian 151, 178, 179, 186, 209

Commodus 182, 241, 242, 243, 244-245, 247-249, 260, 266, 272, 273; zeificarea 261; asasinarea 251, 256-257
consilii imperiale 165-166, 168
conspirații 127-128, 130, 145
Constantia, Flavia Iulia 313, 314, 317
Constantin 202, 275, 297-328; reconstruieşte Augusta Treverorum 305; bătălia de la Podul Milvius 306-307; naşterea 302-303; importanța mai mare acordată episcopilor 315; înmormântarea 324; bustul lui 301; în războaiele civile 313-314, 324; se converteşte la creştinism 301, 302, 307, 308-310; judecarea lui Crispus 318-319; moartea 324; dinastia fondată de 299; educația 303; are un ego puternic 302; divizarea imperiului 278; împarte imperiul cu Licinius 313; luptă cu invadatorii germani 305; moştenirea lăsată de 325-328; înfrângerea lui Licinius 309-310; uciderea lui Licinius 318; este făcut Caesar 297; Maximian se sinucide la ordinul lui 298; în drum spre Britannia 304-305; confiscarea averilor templelor păgâne 315; consolidează administrația palatului 323; dizolvă Garda Pretoriană 310; refuză să aducă sacrificii lui Jupiter 314; creştinarea Romei 310-313; cucerirea Romei 307, 310; reface instituțiile Romei 322-323; conducător al Bisericii creştine 316; ca sfânt 325
Constantinopol 302-303, 320-322; căderea 325; puterea 328
Constantius al II-lea 324
Constantius, Caesar 285, 295; devine Caesar 303; zdrobeşte rebeliunea din Britannia 288; dărâmarea bisericilor 295; moartea 297, 304-305; divorțul 303; devine Augustus 304; devine împărat 296; Soarele Invincibil ca zeitate preferată a lui 308
Constantius, Flavius Valerius 284
Corbulo, Gnaeus Domitius 160; se sinucide la ordinul lui Nero 114
Corint 132
Cornificia (fiica lui Marcus) 245
Cremona 138
creştinătate, creştini 173-175, 209-210, 213, 224-225, 239, 244, 264; acuzați că au dat foc Romei pe timpul lui Nero 114-115;

începuturi 91, 114-115; convertirea lui Constantin 301, 302, 307, 308-310; şi cruciadele 319-320; persecutarea de către Nero 115; persecuția lor 293-295, 298, 303-304, 308, 309, 310, 313, 322, 326; Roma îi acceptă 310-313, 314-318, 325-326
Crispina 295
Crispus 303, 313-314; judecarea şi execuția 318-319
cruciade 319-320
crucificare 315
culte ale misterelor 292
cutremurul din 13 decembrie 115 d.Hr. 157-158, 180

Dacia 196, 199, 220, 230, 239; abandonarea de către romani 282
Dacica (Traian) 177
Daia, Maximinus; persecută creştinii 313; devine Caesar 296, 304; luptă pentru putere cu Maxentius 306; sinuciderea 313
„David" (statuie) 151
Decebal, regele Daciei 175-176; comoara lui 176
Decius, Gaius Messius Quintus 281-282
Despre regalitate (Dio Hrisostomos) 170
dezastre naturale 124, 154
diaspora 154
Didius Iulianus 257-258
dinastia antonină *vezi* antonini
dinastia flaviilor *vezi* flavi
dinastia iulio-claudiană *vezi* iulio-claudieni
dinastia severilor *vezi* severi
Dio, Cassius 185, 219, 253-254, 258
Dio Hrisostomos 170
dioceze 289
Diocleția n 275, 277-299; abdicarea 277, 295-296, 304; organizarea armatei 322; naşterea 278-279; campanii edilitare 288-289; înmormântarea 324; ca tânăr sărac 277; şi criza economică 289-290; şi divizarea imperiului 278, 320-321, 327; forturile lui 284; devine împărat 280; solicitarea lui Maximian de a reveni pe tron

297; promovarea lui Maximian 283-284; crearea unor noi titluri 285; şi întărirea relaţiilor politice 285; şi persecuţiile religioase 292-295; descentralizează Roma 299; sculpturi care îl reprezintă 278; imaginea de sine 290-291; ca soldat 277, 279; reocupă sudul Turciei 288; reface stabilitatea imperiului 281; în războiul contra lui Carinus 280-281; programul de lucru 284
distribuirea pământurilor 162-163, 183
divorţ 160, 315
Domitia Longina (soţia lui Domitian) 160, 164, 167, 168
Domitia Lucilla (mama lui Marcus) 225-226
Domitia Paulina (mama lui Hadrian) 191
Domitian 158, 159-160, 161, 162, 172, 176, 181-182, 205, 224, 227, 228, 231, 273
Domitian (fiul mai mic al lui Vespasian) 127, 134, 138, 142, 150, 155
dom, ca simbol al puterii şi gloriei 117
Domus Aurea 117, 143, 144, 153, 159, 179
drept divin 140
Drumul Mătăsii 236
Drusus (fratele lui Tiberius) 63, 65, 86
Drusus cel Tânăr (fiul lui Tiberius) 64, 65, 73, 75, 88; moartea lui 65-66, 81
Dunăre, frontiera de la 162, 164, 166, 177, 178
Dunărea (fluviu) 199, 205, 206, 235, 236, 238, 239, 243, 244, 284, 325
Dunărea (regiunea dunăreană) 254-255, 257-260

Eboracum 267, 322
economie de piaţă 182
Edictul de la Milano 313
Edictul preţurilor maxime 290
Egipt 35, 36, 124, 134, 136-137, 177, 204, 210, 211, 212, 220, 237, 240, 241, 243, 263; Germanicus în vizită neautorizată în 74; revolta din 287, 303; deşertul de vest în 210-211
Elagabalus (Varius Avitus Bassianus) 255, 270-271

Elena 303, 308, 314, 319; moartea 323; ca sfântă 325
elenism 197, 214, 220
Elveția 65
Emesa, Siria (azi Homs) 255, 270
Eneida (Vergiliu) 94
Epictet 193, 228
Epicur, filosofia lui 193, 208
epidemii, în secolul al III-lea 282
episcopi 315
Epoca de Aur a lui Pericle 201
Epoca Luminilor 272
equites vezi cavaleri
erezie 317
Eufrat (fluviu) 321
eunuci 291
Europa 182, 193
Eusebius din Cezareea 317
evanghelie 310
evrei 169, 174, 181, 191, 213-215, 243
evrei romanizați 134-136
execuții 163, 164, 174; politice 259, 264-265, 269, 273

Fannia 145-146
Faptele divinului Augustus vezi *Res Gestae Divi Augusti*
Fatih Çamii 325
Fausta, Flavia Maxima 305-306, 307, 314, 318-319, 324
Faustina, Anna Galeria (Faustina cea Bătrână) 229, 233
Faustina, Anna Galeria (Faustina cea Tânără) 233-235, 238, 240, 241, 242-243
Faustinopolis (Oraşul Faustinei) 243
Favorinus 210
Felix, episcop 295
femei, influența şi puterea lor politică 255-256, 262, 267-271, 274
Fenicia (azi Liban) 252

fenicieni, colonişti 191
fermieri, agricultori 182
Fetele Faustinei (*Puellae Faustinianae*) 233
filosofi 171
flavi, dinastie 272
Flavia, Iulia 159
Flavia Domitilla (soția lui Vespasian) 127, 149
Flavius Josephus 131, 141, 154
Flavius Sabinus (fratele lui Vespasian) 126, 129, 132, 137, 138
Florența, domul din 202
Florus, Publis Anninus 207
For 289
forturi 287, 288
forțe polițieneşti 259-260
Forul lui Traian 178
Forul Roman 44, 138, 163, 223, 233
frontiera de pe Rin 164, 166
Fronto, Marcus Cornelius 226-227, 228, 232
Fulvia 29, 30
Fulvia Pia 252

Gaius (fiul lui Germanicus) *vezi* Caligula
Gaius Caesar (fiul adoptiv al lui Augustus) 65; moartea lui 66-67
Gaius Fulvius Plautianus *vezi* Plautianus
Gaius Licinius Mucianus 133-134, 135, 137, 138, 139, 147-148
Gaius Marius 259
Galba, Servius Sulpicius, împărat al Romei 120, 124, 131-132, 135, 139; aclamat ca împărat 119-120
Galen 231, 237
Galerius (Gaius Galerius Valerius Maximianus) 284; înmormântarea 324; persecutarea creştinilor 294, 298; relațiile cu Constantin 297; moartea 298; campaniile la frontiere 288; urcarea pe tron 296, 304; căsătoria 286; Marte ca presupus tată al lui 286; luptele cu sasanizii 287-288; îi acordă soției titlul de Augusta 298

Galia 161, 209, 228, 237, 254, 257, 259; dărâmarea bisericilor 295; declararea independenței 281; revolte în 288; recucerirea romană 283
Galileea 123, 131, 215, 320
Gallienus (Publius Licinius Egnatius Gallienus) 322; revenirea romanilor sub 282-283
garda călare 205
Garda Pretoriană 45, 77, 87, 163, 164, 192, 194, 205, 207, 220, 254; Agrippina cea Tânără este sprijinită de 101, 103-104; cazarma 81-82, 89; şi asasinarea lui Caligula 97; şi alegerea lui Claudius 97-98; desființarea 310-311; înființarea 310; impactul produs 311; alegerea lui Maxentius 293; Nero aclamat ca împărat de 102; influența politică şi puterea 257, 264, 268, 269, 271, 273, 274; puterea deținută 82; Sejanus, comandant 81; şi execuțiile ordonate de Septimius Severus 259-260
Germania 205, 206, 237, 239, 240, 285; Roma invadată de 283, 304, 305; Tiberius refuză noi cuceriri în 79; înfrângerea dezastruoasă a lui Varus în 68, 74, 77
Germania (provincie romană) 124, 161; Superior 162, 193
Germania Superior 193
Germanicus (fiul lui Drusus) 90, 96, 97, 121, 240, 318; se căsătoreşte cu Agrippina cea Bătrână 73; este adoptat de Augustus 73; moartea 75; cariera militară 73; popularitatea 73, 74; în vizită neautorizată în Egipt 74
Geta (fiul lui Septimius Severus) 266-268
Gibbon, Edward 89, 182, 198, 272
Gibraltar, Strâmtoarea 179
Golful Napoli 218
Golful Persic 180
greacă, limba 252, 253, 269
Grecia 170, 172, 171, 191, 192, 193, 201, 202, 204, 212, 213, 225, 227, 238, 285
gută 263, 267

Hadria (oraş) 191
Hadrian 182, 187, 188, 189-221, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 237, 242, 243; şi lucrările publice 312; purtarea purpurei 291; extinderea spre Orient 327
Hadrian, mormântul (Castel Sant'Angelo) 201, 217, 247
Hadrianopolis 202
Hatra 181
Hellespont 314, 321
Helvidius Priscus 145-146
Hercule (zeu) 25, 36, 157, 172-173, 179, 248
hipodromuri 159
Hispania 23, 124, 138, 146, 191, 194, 253
History of the Decline and Fall of the Roman Empire, *The* (Gibbon)
Histria 127
Hitler, Adolf 215
Holocaust 215
homosexualitate 132, 221, 271
honestiores (bogaţi) 269
Horaţiu 39, 193
humiliores (săraci) 269

Ierusalim 124, 130-131, 134, 135, 154, 213, 214, 319
Iisus Hristos 91, 114, 115, 174, 213, 308, 315, 316, 317, 318, 319
Imperiul Bizantin 327
Imperiul de Apus 285
Imperiul Otoman 325
Imperiul Part 199
Imperiul Roman; armata 163, 175-177; funcţionarii 169, 170, 173-174, 186; planificare urbană 184; şi războaiele civile 251, 256, 259, 261, 262, 263-264, 270, 272, 273, 313; şi clasele sociale 268-269, 273; coloniile 166, 176; Constantin şi Licinius îl divizează 313; refacerea de către Constantin 322-323; corupţia 170; durata 272; condiţii economice 260, 268-269, 274; economia 177, 182, 186; împăraţii 181-184; expansiunea 177-182, 255,

259, 261, 262-264, 267-269, 271, 273; războaie în afara granițelor 181, 182, 251, 261, 262-264, 271 *vezi şi războaie specifice*; frontiere cedate inamicilor 283; standarde de sănătate 183; includerea altor populații prin acordarea cetățeniei 252, 268-269, 274; legiunile 161, 163, 166, 172, 176; supraextindere 263-264; provincii 159, 160, 161, 168, 170, 173-176; diversitate rasială şi etnică 251, 253, 272-274; religia 270, 274; ceremonii religioase 173-175; porturi la mare 177-178; scăderea populației 282; divizarea 278, 320, 327; succesiunea la tron 251, 258, 261-262, 264-271; taxare 166, 181, 183; inegalități în repartizarea bogăției 160, 166, 183, 186
Imperiul Sasanid 279; invadarea Armeniei 287; bătălia lui Galerius cu 287-288; Roma îi cucereşte capitala 283; armistițiul cu 284
incendii 264
incest 135
India 180
inflație 260, 274, 282, 290, 323
informatori 165
intoleranță rasială 272
Iordania (teritoriul de azi), declararea independenței 281
Irak 262, 279, 283; invazia în 262-263
Irod (rege) 135
Isis 292
Israel 214
Istanbul 253
Italia 191, 210, 212, 215, 229, 230, 231, 237, 239; scutirea de taxe 289
iudaism, evrei 292-293, 316; revolta iudeilor 319
Iudeea 132, 134, 135, 146, 181, 204, 214, 215, 219
Iulia (fiica lui Augustus) 47, 51-53, 63, 88, 90; aventurile 52; moartea 70; exilul şi divorțul de Tiberius 52-53, 66; a doua căsătorie a lui Tiberius cu 65
Iulia Avita Mamaea 271, 274
Iulia Berenice 135, 136, 137, 151, 152, 154, 167

Iulia Domna 303; înfățișare şi stil personal 255; ca Mamă a Taberei 262, 265, 267; conflictul cu Plautianus 265; valoare politică şi influență 262, 267-269, 273, 274; se căsătoreşte cu Septimius Severus 255; în campaniile militare ale lui Septimius Severus 262, 266-267; sinuciderea 269
Iulia Maesa 270, 271, 274
Iulia Soaemias 270, 271, 274
iulio-claudieni, dinastie 272, 274
Iulius 294
Iulius Agrippa, Marcus (rege) 135, 137, 151
Iulius Bassianus *vezi* Caracalla
Izmit 280

împărați; succesiune rapidă 282; rolul lor 61
însoțitori (consilieri apropiați ai lui Marcus) 242
Învierea 319

jertfe 173-174
Jocurile Olimpice, participarea lui Nero 110
Jocurile seculare *vezi Ludi saeculares* (204)
Joseph ben Matthias *vezi* Flavius Josephus
Judah I, rabin 243
Jupiter (zeu) 157-158, 164, 172-173, 179, 181, 202, 270, 286, 313, 314
Jupiter Capitolinul 214

Keegan, John 202

Lateran 311
latină, limba 184, 252, 253, 256, 269
legendă romană 125-126
Legiunea a Doua (Legio II Traiana Fortis) 172
Leptis Magna 252, 253; dezvoltarea urbană 263, 274
Liban (anterior Fenicia) 252

Libia 252, 256
Licinius, Valerius Licinianus 298; folosirea Bizanțului ca bază 321; în războaiele civile 313-314, 321; înfrângerea în fața lui Constantin 310; lupta pentru putere cu Daia 306; moartea 318; împărțirea imperiului cu Constantin 313; devine Augustus 305
Liga panelenică a oraşelor greceşti 201
Livia Drusilla 32-33, 48, 49, 50, 59, 62, 63, 90, 274, 303; căsătoria cu Augustus 62; îi țese o togă de lână lui Augustus 292; şi testamentul lui Augustus 68; sprijină ascensiunea lui Caligula 88, 96; moartea 83; şi moartea lui Gaius şi Lucius 66-67; relația cu Tiberius 69-70, 83; averea şi puterea ei politică 68, 83-84
Livilla 81, 86
locuințe comune ieftine (la Roma) 183
logos (principiu rațional) 227
Londinium (Londra) 184
Lucilla (fiica lui Marcus) 236, 238, 241
Lucius Caesar (fiul adoptiv al lui Augustus) 65; moartea 65
Lucius Septimius Severus *vezi* Septimius Severus
Ludi saeculares (204) 264
lupte cu gladiatori 143, 144, 159, 177, 183
Luvru, Muzeul 255

Macrinus, Marcus Opellius 269-270
Macro, Quintus Sutorius 87, 88
„mafia spaniolă" 225
Mahomed al II-lea Cuceritorul 325
maniheism 292, 294
Marciana (sora lui Traian) 195, 208, 229
marcomani 244
Marcus Aurelius 146, 182, 221, 222, 223-228, 230, 231-240, 241-249, 253, 254, 256-257, 266; filosofia lui 327; lucrările publice 312; influența asupra lui Septimius Severus 254, 260-262; tată prin „autoadoptarea" lui Septimius Severus 261-262, 267
Marcus Aurelius Antoninus *vezi* Caracalla

Marea Egee 321
Marea Irlandei 206
Marea Mediterană 200
Marea Molimă 236-237, 238
Marea Neagră 128
Marea Nordului 206
Marea Persecuție 292-295, 299, 303, 306, 309, 313, 316, 320, 327
Marea Roşie 205
Marele Incendiu din 64 d.Hr. 143, 144, 154-155
Marte 286
martiri 294-295
Matei, sfântul 308
Matidia, Salonia 195, 197, 208-209, 229
Mauretania (Maroc) 199, 230
Maxentius 296, 304, 319; bătălia de la Podul Milvius pierdută de 307; construcțiile lui 310; şi recunoaşterea lui Constantin ca Augustus 306; moartea 307; cartierul general al trupelor lui 311; devine Caesar 305; devine împărat 297
Maximian (Marcus Aurelius Valerius Maximianus) 296, 319; abdicarea ca Augustus 296; bustul lui 284; îl recunoaşte pe Constantin ca Augustus 306; îi cere lui Diocleţian să revină la tron 297; primeşte titlul de Hercule 285; devine Augustus 296-297; promovarea în carieră 283-284; înăbuşă revoltele 288; abdicarea 304; îşi promovează propria imagine 291; sinuciderea 298
Mediolanum (Milano) 291
Meditații (Marcus Aurelius) 224, 226, 228, 230, 234, 235, 239, 242, 245-247, 255
Mediterana, regiunea 242, 321
Memnon, regele Etiopiei 212
Mesopotamia 180-181, 236-237, 240, 263, 283
Messalina 101; căsătoria cu Claudiu 99; zvonuri despre excesele ei sexuale 99
Mestrius Florus, Lucius 140

Michelangelo 151, 289
Miltiades, papă 311
Minerva 172
Minervina 303, 305
mistere (ritual religios) 201, 238, 243
Mişna 243
Mithra 292
mitologie romană 172
mobilitate socială 261, 268, 269
monumente 263-265
monumente funerare 150
mortalitate infantilă 183
moşii la ţară 184
Moscheea Cuceritorului *vezi* Fatih Çamii
Muntele Măslinilor 319
Munţii Carpaţi 239
Munţii Taurus 185
Museion (Alexandria) 210
Musonius Rufus 113
Mussolini, Benito 143
musulmani 319
Muzeele Capitoline 301
Muzeele Vaticane 323
Muzeul Naţional de Arheologie, Napoli 127

Nemausus 161, 209
Nero 90, 92, 93, 124, 129-130, 139, 140, 141, 145, 147, 148, 149, 153, 165, 167, 179, 203, 220, 227, 228, 231, 234, 306; ambiţiile Agrippinei cu privire la 99-102; ambiţiile artistice ale lui 107; naşterea 101; şi Burrus 103, 106, 111; participă la curse de care 109; ales împărat de Garda Pretoriană 102; creştinii acuzaţi pentru Marele Incendiu 114; persecutarea creştinilor 115; adoptat de Claudius 101; şi folosirea betonului 116; comploturi împotriva lui 112-113; cruzimea lui 120; declarat inamic public

de către Senat 119; exhibiționismul lui 120; şi Casa de Aur 117; şi Marele Incendiu din Roma 93-94; admirator al culturii şi sporturilor greceşti 109; repulsie crescândă față de 120, 121; adversitatea față de Agrippina cea Tânără 104; dezaprobarea populației față de 118; accentuarea tiraniei 111-114; natura geloasă 103, 114; ca ultim descendent al lui Augustus 121; devine împărat 310; se căsătoreşte cu un libert 118; ca maestru al manipulării simbolurilor 95; ordonă asasinarea Agrippinei cea Tânără 105-107; escapadele nocturne 104; divorțează de Octavia 111; se căsătoreşte cu Octavia 104; paradoxul lui 96; joacă în tragedii greceşti 107; planul de a schimba numele Romei în Neropolis 119; iubirea pentru Poppaea 105; căsătoria cu Poppaea 112; popularitatea lui 120; promisiunile din primii ani de domnie 102-103, 120; divertismentul ca afacere serioasă 107-110, 121; reprezentațiile publice ale lui 94, 109, 110; reconstruieşte Roma 119; domnia lui 271; ignoră responsabilitățile de guvernare 111; zvonuri despre incestul cu Agrippina cea Tânără 105; Seneca, tutore şi consilier al lui 101-102, 103, 107, 111; relația cu Senatul 103, 112; îl condamnă pe Seneca la sinucidere 113; pasiunea pentru muzică 94, 109; succesiunea după moartea lui 251; sinuciderea 119, 120-121; vizita în Grecia 110; *vezi şi* Casa de Aur

Nerva 162-164, 166, 167, 181, 182, 193, 194, 196, 249

Niceea 253; Conciliul de la Niceea 317; Crezul de la Niceea 317

Nicomedia 280, 283, 294, 303, 304, 320, 324

Nicopolis 322

Nil (fluviu) 209, 211

Nil (valea) 210, 211

Nipru (fluviu) 209

Noile Fete ale Faustinei (*Novae Puellae Faustinianae*) 243

Noul Testament 224, 315

Octavia (fiica lui Claudius) 20, 31-32, 127; logodna lui Nero şi 101; divorțează de Nero 111; se căsătoreşte cu Nero 104

Octavia (sora lui Augustus) 20, 28, 31-32, 34, 35, 48
Octavius, Gaius (tatăl lui Octavian) 20
Oraş Sfânt, Roma ca 264
Oraşul lui Hadrian (Atena) 201
Orientul Mijlociu 214, 220, 237; Imperiul Roman în 251
Osiris (zeu) 211
ostatici 259
Otho 124, 131, 132, 139
otrăvire 185

Palatul lui Diocleţian 296
Palestina 215, 243
Panegyricus (Plinius cel Tânăr) 168, 172
Panonia 207; revolta din 67
Panonia Inferior 196
Panonia Superior 254
Panteon 151, 202, 217, 220, 229
papalitate 260
Parthenon 196
Parţia 34, 110, 197, 235-236, 240, 257, 259, 263, 268, 274
paternalism 165
Paulina (sora lui Hadrian) 191, 194, 209, 213, 216
Pavel, sfântul 311
Pădurea Teutoburgică 41
păgânism 173-175, 221, 239, 315, 318
Pedanius Fuscus 216, 218
persecuţii religioase 293-295, 298, 303-304, 308, 309, 313, 316, 320, 326, 327
Persia 180, 242, 291, 292, 293, 299, 303, 324
Pertinax 256-259; uciderea lui 310
Pescennius Niger 257-259
Petialis Cerealis 148
Petru, sfântul 311
Piazza Navona 159

Piețele lui Traian 179
Piso, Gnaeus Calpurnius 74, 75
Plancina 74, 75
Platon 244
Plautianus (Gaius Fulvius Plautianus) 238; şi ambițiile lui politice 264-266
Plinius cel Tânăr 168-175, 210
Plotina Pompeia 189, 192-193, 194, 197, 208, 209
Plutarh 140, 198
Podul Milvius 306-307; bătălia de la 307, 308, 309, 310, 312
Pompeianus, Tiberius Claudius 238, 248
Pompeius cel Mare 210
Pompeius, Sextus 32
pompieri 259
Pontius Pilat 128
Pontus Euxinus 193-194
Poppaea Sabina 111, 234; trecutul 105; frumusețea 105-106; moartea 112; iubirea lui Nero pentru 105; căsătoria cu Nero 112
Porțile Ciliciene 242
preotese 171
Primus, Marcus Antonius 137
Prisca, Aurelia 286, 294
prizonieri 162
produsul intern brut 182
proiecte inginereşti 269
propagandă 263
Propontis 280
protectori 183
provincii romane: în Orient 255, 262, 268, 269, 271; guvernatori de 257; populația 253; în Occident 271; *vezi şi după denumire*
Publius Aelius Hadrianus *vezi* Hadrianus
Publius Helvidius Pertinax *vezi* Pertinax
Publius Septimius Geta 252
punică, limba 252

Quintilianus Marcus Aurelius (Quintilian) 144-145, 151

rata mortalității 183
Ravenna 329
războaiele cu parții 180-181, 185, 235-236, 240
războaiele dacice 175-177, 178, 179, 180, 181, 186
războiul civil 62
războiul iudaic *vezi* revolta iudeilor
Reate (Rieti) 125, 129
Renaşterea 223
Republica Cehă 239
republica romană 19
republicanism 165
Res Gestae Divi Augusti 169
res novae („lucruri noi”) 174
revolta iudeilor 105, 110, 119, 120, 123, 130-131, 134, 141-142, 154
revolte 174
Rin (fluviu) 194, 321
Rin (regiune) 257-258, 271
rituri funerare 267
Roma 42-43, 263-264, 274; apeductele 179; asasinate în 163, 181, 185; reconstruirea de către Augustus 44-46; proiecte edilitare 177-179; capitală a imperiului 161; comunitatea creştină 115; creştinarea 310-313, 315-318, 325; clasele sociale în 183-184; clima 182; comploturi în 159, 162; cucerirea de către Constantin 307, 310; constituția 163; descentralizarea 299; valorile familiei 167-168; aprovizionarea cu grâne 166, 182; şi Marele Incendiu 93-95; şi bazele navale 77; arta oficială în 169; popularitatea jocurilor şi a spectacolelor 109, 110; populația 167, 182, 184; sărăcia 161, 166, 183, 186; refacere urbană după Marele Incendiu 94, 118; rolul femeilor în 90; ca oraş jefuit 328; stabilitatea urbei 181-187; rolul lui Tiberius în transformarea

imperiului 80; zidurile 282; programe de ajutorare socială 163, 166; femeile în 167-171, 183
română, limba 176
Romula 286, 295; şi persecutarea creştinilor 294
Romulus (întemeietor legendar al Romei) 302
Romulus Augustulus 328, 330, 331
ruine 260
Rusia 327

sabat 316
Sabina, Vibia, împărătească romană 194-196, 205, 207, 211, 212, 216
Salona 277, 278
San Marco, bazilică 286
San Pietro, bazilică 217, 312
sanctissima 171
sarmaţi 240
sasanid-persană, dinastia 271
Saturnalii 109
sclavie 128, 140, 143, 147, 150, 173, 174, 182, 183, 186
seceta din anii 240 282
Sejanus, Lucius Aelius 81, 127, 264, 310; controlează accesul la Tiberius 83; trecutul 81; comandant al Gărzii Pretoriene 81; executarea 87; Livilla, ca iubită a lui 81, 86; îşi sporeşte puterea 81, 86; Tiberius are încredere în el 81, 85, 87
Selinus 185, 189
semne prevestitoare 254
Senat 158, 159, 160, 162-164, 165-166, 168, 169, 170, 176, 177, 180, 184, 186, 189, 197, 198, 199, 204, 218, 219, 229, 232, 244, 245, 247, 248, 249, 257, 258; africani în 262; Claudius îi reduce importanţa 98; compoziţia 253; aprobă numirea lui Diocleţian 281; îl declară pe Nero inamic public 119; relaţiile cu Nero 103, 112; puterile de care dispune 256; lipsa de respect a lui Septimius Severus pentru 253, 259, 261-262, 272, 273, 274;

jurământul lui Septimius Severus de a-i acorda protecție 259; cariera în Senat a lui Septimius Severus 254; Tiberius primește puteri imperiale depline de la 60; relațiile cu Tiberius 71-73, 79, 80, 81; judecata și execuția adversarilor lui Tiberius în 72-73
Seneca, Lucius Annaeus; Caligula și 101-102; tutore și consilier al lui Nero 101-102, 103, 107, 111; primește ordin de la Nero să se sinucidă 113; retragerea 111; ca filosof stoic 113; scrierile lui 107, 116
Septimius Severus 251-275; realizări 259-264, 272-275; rădăcini africane 251-255, 257, 267, 272; urcarea pe tron 251, 257-258; autobiografia 254; nașterea și copilăria 252-254; distrugerea Bizanțului 321; numirea co-împăraților 279; moartea și funeraliile 267, 272; moartea 297; durata dinastiei 272; expansionismul din vremea sa 255, 259, 262-264, 266-267, 273; trecutul familiei 252; starea de sănătate 263, 266-267; reformele legislative 251, 254, 272, 273; arcul de marmură dedicat lui 265; căsătoria 255, 327; militarismul 251, 258-264, 268, 272-275; caracterul paradoxal 251, 253-254, 267, 272-275; ca *Parthicus Maximus* 263; personalitatea 251, 253-254, 261; Plautianus complotează contra lui 264-266; ambiția politică și ascensiunea la putere 254-255, 261; caracterul violent și dur 254, 259-261, 265, 273-274; autoadoptarea 261-262; mobilitatea socială 256-257; fiii lui *vezi* Caracalla și Geta; speculații privind rasa și etnia 253; succesiunea 267-271; proiecte de dezvoltare urbană 263-264, 269, 274
Serbia 240, 280, 286
Serdica 320
Servianus, Lucius Iulius Ursus 194, 216, 218
severi, dinastie 251-275
Severus Flavius Valerius, devenit Caesar 296, 304
Severus, Sextus Iulius 215
Sextus Pompeius 32, 33, 34
Sfântul Mormânt, biserica 319
Sfinții Apostoli, biserica 324

Sicilia 204
Simon Bar Giora 240-241, 242
Siria 133, 190, 197, 207, 215, 235, 238, 241, 254, 257-259, 263; rădăcinile siriene ale Iuliei Domna 255, 269, 273
Siria Palestina (provincie) 317
Sirmium 240, 241, 247, 320
Slovacia 239
Soarele Invincibil (*Sol Invictus*) 308, 309, 313
Solway Firth 206
Spania, rebeliunea din 288
speranță de viață 183
sportulae (cadouri) 183
Stalin, Iosif 292
statui 265
stoicism, stoici 113-114, 116, 159, 224, 227, 245
strada forurilor imperiale 143
Suetonius 205, 207; despre iubirea lui Augustus pentru Livia 33; despre depravarea lui Tiberius la Capreae 84; despre Titus 134
Sulla 295
Sulla (Lucius Cornelius Sulla Felix) 259
superstiție 174
supunere 168
Sura, Lucinius 167, 194, 196, 220

Tacitus, Publius Cornelius 42, 107, 111, 118, 163, 227; despre Agrippina cea Bătrână 85; despre Galba 131; despre Mucianus 133, 138; despre Nero şi uciderea creştinilor 115; despre Nero cântând în vreme ce Roma arde 94; despre Primus 137; despre Sejanus 81; despre Tiberius 64, 89; despre Titus 134; despre Vespasian 129, 133, 153
Talmud 215, 243
taxe 269, 274, 289-290; exceptarea Italiei 289
Templul din Ierusalim 130, 135, 147
Templul divinelor Matidia şi Marciana 229

Templul divinului Hadrian 229
Templul divinului Traian 179
Templul Flaviilor 162
Templul lui Ianus 141
Templul lui Jupiter Capitolinul 124, 138, 141, 142, 147
Templul lui Venus şi al Romei 201, 243
Templul lui Zeus Olimpianul 201
Templul Păcii 142
terme publice 178, 183
Termele lui Caenis 150
Termele lui Caracalla 269
Termele lui Diocleţian 289
Termele lui Traian 178
tetrarhi 285-287
Tiberius 50, 51, 58, 121, 126, 127, 177, 194, 197, 199, 203, 220, 264, 273; un om contradictoriu 61-62, 71, 72; atenţionat de Antonia cea Tânără despre intenţiile lui Sejanus 86; se opune expansiunii militare a imperiului 78-79; comparat cu Augustus 89; adoptat de Augustus ca fiu şi moştenitor 59, 66-67; naşterea 62; şi Caligula 88-89; Caligula îi refuză zeificarea 89; schimbările produse în Roma 80; copilăria 62; moartea 87; şi moartea lui Augustus 59-60; moartea lui Drusus 65-66; educaţia 63-64; duşmănia cu Agrippina cea Bătrână 85-86; îi execută pe cei bănuiţi a-i fi duşmani 87; austeritatea 72; refuză noi cuceriri în Germania 79; un om nesincer 64, 72; divorţează de Iulia 52-53, 72; căsătoria cu Iulia 52-53, 65, 66; moştenirea 88-91; ambiţiile Liviei în ce-l priveşte 59; relaţia cu Livia 69-70, 83; cariera militară 60, 64, 67; în drum spre Rhodos 66; înăbuşirea revoltei din Panonia 67; trecutul de patrician 62, 70; se mută pe insula Capreae 82-83; construieşte o cazarmă pentru Garda Pretoriană 81-82, 89; pragmatismul lui 61, 71, 78, 79; revenirea din Rhodos 66; rolul femeilor în cariera lui 90; şi armata romană 76-78; zvonuri despre excesele lui sexuale 84; Sejanus controlează accesul la el 83; are încredere în Sejanus 81, 85, 87; Senatul îi

oferă puteri imperiale depline 60; relațiile cu Senatul 71-73, 79, 80, 81; viața sexuală 66; îi judecă şi îi execută pe senatorii din opoziție 72-73; divorțul de Vipsania 65; căsătoria cu Vipsania 64
Tiberius Claudius Nero 62-63
Tiberius Iulius Alexandru 134, 135, 136
Tibru 201, 217, 271
Tibur (Tivoli) 203, 204, 212, 216
Titus 159, 197, 214, 220; naşterea 127; şi Britannicus 129; „băiatul de aur" 134; şi revoltele iudeilor 141-142, 154; şi regele Iulius Agrippa 135, 137, 151; comandant de legiune 130, 132; şi Mucianus 132-133; şi regina Berenice 135-136, 151-152, 154; ca succesor al tatălui 154; şi taxele pe latrine 148; distruge templele 320; şi parada de celebrare a triumfului 141-143
Titus Flavius Vespasianus *vezi* Vespasian
tortură 174
Traian 146, 151, 189-190, 191, 192, 193-194, 195, 196, 197, 198, 199, 206, 208, 209, 213, 216, 220, 242, 252, 262, 273; în Antiohia 157-158; reprezentări în operele de artă 168, 172, 176; ascensiunea la tron (98 d.Hr.) 163, 167; ca Optimus Maximus 172, 182; ca Optimus Princeps 158, 172; biografii despre 158; naşterea (18 septembrie 53 î.Hr.) 159, 161; umblă fără gărzi de corp 167; proiecte edilitare 158, 177-179, 181-182, 186; devine Caesar şi imperator 163; aniversarea a o sută de ani de la urcarea pe tron 263; personalitatea 164-166, 167, 177, 185; copilăria 160-161; nu are copii 167; atitudinea față de creştini 173-175; monede emise 164, 168, 172; consulatul 161-162; războaiele cu Dacia 175-177, 178, 179, 180, 181, 186; primeşte titlul de *Dacicus* 176; moartea (8 august 117 d.Hr.) 185-187; zeificarea 158, 161, 166, 172-173, 179; începuturile preluării puterii 160-162; ca împărat 157-158, 164-187; familia 161, 164, 165, 167-171; ca „părinte al patriei" 158, 165; titlul imperial complet 157, 163; numele complet 163; ca guvernator al Germaniei Superior 162; starea de sănătate 185; şi Hispania natală 160-161, 167, 172, 187; scrisoarea către Senat 165; reprezentări în literatură

168-169, 172; campaniile militare 157-158, 161-162, 167, 172, 175-177; sprijin primit de la armată 163, 164, 166-167, 184; ca tribun militar 161; ca „principe moderat” 171; standarde morale 167-169; adoptat de Nerva 163-164, 167-168; ca outsider 158; şi războaiele cu parţii 180-181, 185; titlul de *Parthicus* 180; aspectul fizic 164, 168; puterea politică 159, 165, 170-171, 182, 186; sprijinul popular 158, 164, 165, 166, 172-173, 182, 186; busturi 156, 164, 168; lucrări edilitare 312; reputaţie 158, 170, 172-173; pe frontiera de pe Rin 164, 166; succesor al lui 170, 186, 187; în Siria 161; jocuri de celebrare a triumfului 177, 184; vila de la nord de Roma 165-166; prăzile de război 177, 178, 179; soţia 161, 164, 168, 169, 170, 180, 185; „vin şi băieţi” în timpul liber 167; femeile din familie 158, 161, 164, 167-171
Traianopolis 185
Traianus, Marcia 160
Traianus, Marcus Ulpius 146, 160
Traianus, Mindia Matidia 168
Traianus, Pompeia Plotina 161, 164, 168, 169, 170, 180, 185
Traianus, Salonia Matidia 168, 169, 180, 185
Traianus, Vibia Sabina 168
trezorerie 166, 170, 240
Tripoli 252
Troia 200
trupe de frontieră 322
tsunami 157
Tunisia 295
Turcia 202, 242, 259, 283, 285
Tyana (oraş) 242
Tyne (râu) 206

Ţările de Jos 182

Ungaria 239

Valeria 286, 296; devine Augusta 298
Valerian (Publius Livinius Valerianus); este capturat 282
Varius Avitus Bassianus *vezi* Elagabalus
Varus, Publius Quinctilius; pierderea legiunilor 41, 68, 74, 77
Vatican 312
Venus din Milo 255
Vergiliu 40, 94, 280
Verus, Lucius 217, 225, 226, 231, 233, 235, 236, 238, 240, 244, 272
Verus, Marcus Annius 217
Vespasia (mamă) 126
Vespasian 90, 159, 160, 161, 162, 165, 167, 177, 191, 193, 198, 210, 220, 227, 228, 273; cariera de senator roman 126-128; criticile la adresa lui 133, 146, 152; şi Egiptul 136-137; familia 125-126; managementul financiar 126, 146; ca prim conducător din afara nobilimii 125-126; politicile fiscale 147-148; profeția lui Josephus 131, 132; şi războaiele iudaice 130-131, 134; ultimii ani de domnie 152-155; comandant de legiuni 128-129; devine împărat 327; căsătoria şi copiii 127, 149, 150; concubinele împăratului 127-128, 149-152; şi Mucianus 133-134, 137, 147-148; originar din Reate 125; ca unul dintre cei mai buni împărați ai Romei 153; ambițiile politice 126, 137, 139; sistemele politice 148-149; deleagă puterea succesorilor 279; şi Primus 137-138; propagandă 137, 139; ca guvernator provincial în Africa de Nord 129; relațiile cu Senatul 146; şi relațiile cu evreii din Roma 134-136; Senatul îl declară zeu 152-155; îşi declară fiii moştenitori 145-146, 154-155; *vezi şi* Domitian (fiul cel mic), Titus (fiul cel mare); distruge templele 320; şi Traian 146; primeşte onoruri triumfale 129, 133; parada pentru celebrarea victoriei 141-142
vestale fecioare 270
Vezuviu 154
Via Appia 177, 260
Via Traiana 177
Viețile celor doisprezece cezari (Suetonius) 205
Vila lui Hadrian, Italia 201, 203

Vipsania 64, 65, 88, 90
virtute 168

zei 173-174
zeificare 160, 170
Zeus 179
Zidul lui Antoninus, Scoția 230
Zidul lui Hadrian 201, 206-208, 239, 304